

**УНИВЕРЗИТЕТ У КРАГУЈЕВЦУ
ЕКОНОМСКИ ФАКУЛТЕТ КРАГУЈЕВАЦ**

Мр Никола Р. Бошковић

**ОДРЖИВО КОРИШЋЕЊЕ ПРИРОДНИХ
РЕСУРСА КАО ОСНОВА РАЗВОЈА
ТУРИЗМА СРБИЈЕ**

Докторска дисертација

Крагујевац, 2015. година

Ментор:

Проф.др Светислав Миленковић

Чланови Комисије:

1. _____

2. _____

Датум одбране:

ИДЕНТИФИКАЦИОНА СТРАНИЦА ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

I Аутор
Име и презиме: Никола Бошковић
Датум и место рођења: 31.08.1977. године, Крагујевац
Садашње запослење: асистент на Економском факултету Универзитета у Крагујевцу
II Докторска дисертација
Наслов: Одрживо коришћење природних ресурса као основа развоја туризма Србије
Број страница: XI+320
Број табела:62; број шема:24; број графика:15 и број карти:15
Број библиографских јединица: 214
Установа и место где је рад израђен: Економски факултет, Универзитет у Крагујевцу
Научна област (УДК): 338.48(497.11)
Ментор: Др Светислав Миленковић, редовни професор Економског факултета Универзитета у Крагујевцу
III Оцена и одбрана
Датум пријаве теме: 28.12.2011. године
Број одлуке и датум прихватања докторске дисертације: 1310/VI-1-1) од 23.05.2012.године
Комисија за оцену подобности теме и кандидата: <ol style="list-style-type: none">1. Др Светислав Миленковић, редовни професор Економског факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа научна област Општа економија и привредни развој,2. Др Зоран Аранђеловић, редовни професор Економског факултета Универзитета у Нишу, ужа научна област Теорија привредног развоја,3. Др Гордана Радосављевић, редовни професор Економског факултета Универзитета у Крагујевцу, ужа научна област Менаџмент и пословна економија.
Комисија за оцену докторске дисертације:
Комисија за одбрану докторске дисертације:
Датум одбране дисертације:

ОДРЖИВО КОРИШЋЕЊЕ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА КАО ОСНОВА РАЗВОЈА ТУРИЗМА СРБИЈЕ

Апстракт

Природни ресурси представљају једну од најважнијих ресурсних категорија развоја економских активности. У претходним периодима, природни ресурси су се експлоатисали далеко изнад своје границе одрживости. Услед тога, развој многих привредних активности је данас пред великим изазовима, у смислу на који начин превазићи све израженији недостатак природних ресурса. Како туризам представља једну од најбрже растућих привредних грана последњих деценија, а имајући у виду да он преваходно зависи од расположивости и квалитета природних ресурса подручја у којима се развија, одрживо коришћење природних ресурса намеће се као један од кључних изазова савременог развоја туризма, како на глобалном, тако и на нивоу појединих дестинација. У претходним периодима развоја туризма, нарочито у другој половини прошлог века, није се водило рачуна о природним ресурсима, већ су они били посматрани само као средство стварања туристичког производа.

Подручје Србије поседује очуван потенцијал природних ресурса, који може бити значајна основа будућег развоја туризма. То се нарочито односи на водне ресурсе, који су у раду означени као једни од кључних природних ресурса развоја одрживог туризма Србије у наредним периодима. Такође, планинска подручја поседују разноврстан и углавном ненарушен потенцијал природних ресурса, с једне стране, а економски су најнеразвијена подручја Србије, с друге стране, па представљају потенцијално најперспективнија подручја развоја одрживог туризма Србије заснованог на природним ресурсима.

У циљу анализе досадашњег степена коришћења природних ресурса као основе развоја туризма, у раду су тестирани индикатори одрживог туризма планинских и бањских дестинација Србије. Резултати анализе су показали да је досадашњи развој туризма у тим подручјима неодржив, што јасно доводи до закључка да се у Србији, у претходном периоду, није водило рачуна о одрживом коришћењу природних ресурса у функцији развоја одрживог туризма. Коришћењем FAS анализе, TOWS матрице и матрице атрактивности и конкурентности, у раду су дата решења развоја најперспективнијих облика и дестинација туризма Србије, заснованог на одрживом коришћењу природних ресурса.

Посебан допринос у раду представљају резултати емпиријског истраживања одрживог коришћења природних ресурса и њиховог значаја за развој одрживог туризма, које је имало за циљ да покаже у којој су мери креатори туристичких производа дестинација у Србији упознати са потребом за одрживим коришћењем природних ресурса и у којој мери препознају колики је значај и допринос одрживог коришћења природних ресурса, као основе развоја туризма дестинација у Србији.

Кључне речи: одрживо коришћење природних ресурса, одрживи туризам, Србија, развој, управљање

SUSTAINABLE USE OF NATURAL RESOURCES AS A BASIS OF TOURISM DEVELOPMENT IN SERBIA

Abstract

Natural resources make one of the most important resource categories in the development of economic activities. In the past periods, the natural resources have been exploited far beyond the sustainability threshold. Consequently, the development of many economic activities is facing huge challenges today in terms of how to overcome the growing shortage of natural resources. Since tourism represents one of the fastest growing branches of economy in the recent decades, and having in mind that it depends primarily on the availability and quality of natural resources of the area in which it develops, the sustainable use of natural resources imposes itself as one of the key challenges of the modern tourism development, both globally and at the level of individual destinations. In the previous phases of tourism development, and in the second half of the last century in particular, exploitation of natural resources was not an issue, but they were regarded only as a tool to create a tourism product.

The territory of Serbia shows a preserved potential of natural resources, which can be a significant basis for the future development of tourism. This particularly applies to water resources, which are marked in the paper as one of the key natural resources for sustainable tourism development of Serbia in the periods to come. Also, the mountain areas have a diverse and mainly untapped potential of natural resources on the one hand, and are economically the most underdeveloped areas of Serbia on the other; as such, they are potentially the most promising areas for development of sustainable tourism of Serbia as far as natural resources are concerned.

For the purpose of an analysis of the current level of utilization of natural resources as the basis of tourism development, the paper examines indicators of sustainable tourism of mountain and spa resorts in Serbia. The results show that the previous tourism development of these areas hasn't been sustainable, which clearly leads to conclusion that the sustainability of natural resources for the purpose of tourism development in Serbia was not an issue in the past. By means of the FAS analysis, TOWS matrix and attractiveness and competitiveness matrix, the paper presents solutions for development of the most promising tourism forms and destinations in Serbia, based on the sustainable use of natural resources.

The special contribution to the paper are the results of the empirical research of sustainable use of natural resources and their importance for the development of sustainable tourism, aimed to demonstrate the extent to which the creators of tourist destinations in Serbia are familiar with the need for sustainable use of natural resources and able to recognize their significance potential to contribute to sustainable use of natural resources as the basis for the development of tourism destinations in Serbia.

Keywords: sustainable use of natural resources, sustainable tourism, Serbia, development, management

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
-----------	---

ДЕО I

КОНЦЕПТИ ВРЕДНОВАЊА И КОРИШЋЕЊА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА.....	7
---	----------

1. Основне карактеристике ограничених природних ресурса.....	7
1.1. Појам и класификација природних ресурса.....	7
1.2. Теоријске основе проучавања природних ресурса.....	12
1.3. Лимитираност резерви необновљивих природних ресурса	17
1.4. Коришћење обновљивих природних ресурса.....	20
2. Облици вредновања природних ресурса.....	23
2.1. Тржишно вредновање природних ресурса у туризму.....	23
2.2. Cost-benefit анализа као облик вредновања природних ресурса у одрживом туризму.....	28
2.3. Оптимално коришћење обновљивих природних ресурса.....	32
2.4. Оптимално коришћење необновљивих природних ресурса.....	36
3. Неопходност увођења одрживости природних ресурса.....	39
3.1. Потреба за одрживим коришћењем природних ресурса.....	39
3.2. Теоријске основе одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја	42
3.3. Различити начини и концепти дефинисања одрживости природних ресурса и одрживог развоја.....	46
4. Начини подстицања одрживости природних ресурса	54
4.1. Различите компоненте одрживости природних ресурса.....	54
4.2. Потребе за мерама подстицања одрживости природних ресурса и одрживог развоја.....	59
4.3. Мере економске политике као подстицаји одрживом коришћењу природних ресурса.....	63

ДЕО II

ЕКОНОМСКА ОДРЖИВОСТ И УПРАВЉАЊЕ ПРИРОДНИМ РЕСУРСИМА КАО АТРАКЦИЈСКОМ ОСНОВОМ ТУРИЗМА	70
---	-----------

1. Карактеристике природно-туристичке атракцијске основе.....	70
1.1. Дефинисање туристичких ресурса и туристичких атракција.....	70
1.2. Класификација туристичких атракција као најважнијих облика туристичких ресурса.....	76
1.3. Основне карактеристике и значај природних туристичких ресурса у развоју одрживог туризма	80

2. Улога природних ресурса у одрживом развоју туризма Србије.....	87
2.1. Утицај климе као природног ресурса и природног услова на развој туризма.....	87
2.2. Значај геоморфолошких ресурса за развој туризма Србије.....	95
2.3. Улога водних ресурса у развоју туризма Србије.....	102
2.4. Ресурси флоре и фауне и њихов утицај на развој туризма Србије.....	108
2.5. Обновљиви енергетски ресурси и развој одрживог туризма Србије.....	114
3. Одрживо управљање природним туристичким ресурсима	120
3.1. Потреба за одрживим управљањем природним туристичким ресурсима.....	120
3.2. Носећи капацитет као мера одрживости природних туристичких ресурса.....	129
3.3. Заштићена подручја као облици одрживог управљања природним туристичким ресурсима Србије.....	135

ДЕО III

ОДРЖИВИ ТУРИЗАМ КАО КОНЦЕПТ ОЧУВАЊА ОГРАНИЧЕНИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА.....	143
---	------------

1. Досадашњи развој туризма	143
1.1. Теоријске и апликативне поставке развоја туризма.....	143
1.2. Компаративна анализа старог и новог схватања туризма	149
1.3. Показатељи развоја туризма у Србији у претходном периоду.....	154
1.3.1. Економски показатељи.....	154
1.3.2. Еколошки показатељи.....	159
2. Увођење концепта развоја одрживог туризма	165
2.1. Генеза развоја одрживог туризма.....	165
2.2. Различито дефинисање одрживог туризма.....	169
2.3. Изазови развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима.....	173
3. Однос одрживог туризма и промена у окружењу.....	181
3.1. Еволуција односа одрживог туризма и окружења.....	181
3.2. Одрживи туризам и позитивне промене у окружењу.....	186
3.3. Одрживи туризам и негативне промене у окружењу.....	190
3.4. Интегрално дејство промена у окружењу и развој одрживог туризма.....	194

ДЕО IV

МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА ЗАСНОВАНОГ НА ПРИРОДНИМ РЕСУРСИМА У СРБИЈИ	201
---	------------

1. Одрживи туризам на основу природних ресурса Србије	201
1.1. Одрживи туризам у заштићеним областима.....	201
1.2. Одрживи туризам на водним ресурсима.....	210
1.3. Одрживи туризам у планинским пределима.....	217
1.4. Одрживи туризам у руралним просторима.....	224
1.5. Екотуризам као најперспективнији облик одрживог туризма заснован на природним ресурсима.....	232

2. Индикатори одрживог коришћења природних ресурса као основе развоја туризма Србије.....	241
2.1. Потреба за увођењем индикатора одрживог туризма.....	241
2.2. Индикатори развоја туризма на нивоу туристичких дестинација Србије.....	243
2.2.1. Примена индикатора одрживог туризма у планинским дестинацијама Србије	247
2.2.2. Примена индикатора одрживог туризма у дестинацијама термоминералних водних ресурса Србије	254
2.2.3. Примена индикатора одрживог туризма на примеру осталих дестинација Србије	260
2.2.4. Критички осврт и оцена индикатора одрживог туризма туристичких дестинација.....	266
3. Емпиријско истраживање повезаности одрживог коришћења природних ресурса и развоја туризма у Србији.....	270
3.1. Структура истраживања.....	270
3.2. Резултати истраживања.....	271
3.2.1. Општа информисаност о одрживом туризму у Србији.....	271
3.2.2. Могућност развоја одрживог туризма у Србији.....	278
3.2.3. Повезаност природних ресурса Србије и одрживог туризма.....	287
ЗАКЉУЧАК.....	296
ЛИТЕРАТУРА.....	304
ПРИЛОГ 1.....	315

ПОПИС ГРАФИКА

1. Основни тржишни модел понуде и тражње ресурса.....	24
2. Равнотежа са екстерним трошковима и екстерним користима (случај када су екстерни трошкови мањи од екстерних користи)	26
3. Категорије туриста са становишта очувања природних ресурса и перспективе развоја одрживог туризма.....	127
4. Кретање броја домаћих и иностраних туристичких долазака, у периоду 2001-2013.година, у хиљадама.....	155
5. Кретање броја ноћења домаћих и иностраних туриста, у периоду 2001-2013.година, у хиљадама.....	156
6. Ранг појединих ресурса за развој одрживог туризма.....	275
7. Значај појединих ресурса за развој одрживог туризма.....	276
8. Преглед најзначајнијих природних ресурса одрживог туризма Србије.....	278
9. Оцена најважнијих елемената туриста приликом одабира дестинације.....	279
10. Оцена циљева развоја одрживог туризма у Србији на бази коришћења природних ресурса.....	281
11. Кључни мотиви туриста одрживог туризма Србије.....	284
12. Оцена ефеката развоја одрживог туризма.....	287
13. Степен коришћења природних ресурса у одрживом туризму Србије.....	289
14. Оцена елемената одрживог туризма у Србији.....	292
15. Преглед могућности развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у Србији.....	295

ПОПИС ТАБЕЛА

1. Класификација природних ресурса.....	10
2. Од „неодрживог развоја“ ка одрживом развоју.....	60
3. Функционална класификација туристичких атракција.....	79
4. Кретање основних елемената климе појединих дестинација одрживог туризма Србије у периоду 1980-2010.година.....	90
5. Туристички индекс климе појединих дестинација одрживог туризма Србије.....	91
6. Хипсометријска структура рељефа Србије.....	97
7. ФАС анализа најзначајнијих геоморфолошких ресурса Србије у функцији развоја одрживог туризма.....	100
8. ФАС анализа најзначајнијих водних ресурса Србије у функцији развоја одрживог туризма.....	106
9. ФАС анализа најзначајнијих ресурса флоре и фауне Србије у функцији развоја одрживог туризма.....	112
10. ФАС анализа обновљивих енергетских ресурса Србије у функцији развоја одрживог туризма.....	118
11. Носећи капацитети туристичких области и активности.....	133
12. Носећи капацитет дестинација одрживог туризма Србије.....	134
13. Однос врста заштићених природних добара и циљева управљања.....	138
14. Структура природних заштићених подручја Србије.....	139
15. Кретање основних економских показатеља међународног туризма.....	145
16. Економски ефекти туризма.....	147
17. Основне разлике између старог и новог туризма.....	153
18. Основни показатељи туризма Србије у периоду 1954.-2013.година.....	154
19. Ефекти туризма Србије на БДП.....	156
20. Економски ефекти туризма Србије 2013.године.....	157
21. Индекс еколошких перформанси Србије за 2013.годину.....	162
22. Карактеристике одрживог и неодрживог туризма.....	168
23. Биланс утицаја одрживог туризма на природне ресурсе окружења.....	198
24. SWOT матрица заштићених подручја у функцији развоја одрживог туризма.....	206
25. TOWS матрица одрживог коришћења природних ресурса заштићених подручја у функцији развоја туризма.....	207
26. SWOT матрица водних ресурса у функцији развоја одрживог туризма.....	213
27. TOWS матрица одрживог коришћења водних ресурса у функцији развоја туризма.....	214
28. Најзначајнији облици одрживог туризма на водним ресурсима Србије.....	216
29. Различити облици најзначајнијих планинских подручја Србије са аспекта степена развијености туризма.....	218
30. SWOT матрица планинских подручја Србије у функцији развоја одрживог туризма.....	220
31. TOWS матрица одрживог коришћења природних ресурса планинских подручја Србије у функцији развоја туризма.....	221

32. <i>Најзначајнији облици одрживог туризма у планинским подручјима Србије</i>	223
33. <i>Туристичке активности засноване на природним ресурсима у руралном подручју</i>	226
34. <i>SWOT матрица руралних подручја у функцији развоја одрживог туризма</i>	228
35. <i>TOWS матрица одрживог коришћења природних ресурса руралних подручја Србије у функцији развоја туризма</i>	229
36. <i>Најзначајнији облици одрживог туризма у руралним подручјима Србије</i> ...	231
37. <i>Нужни критеријуми за развој екотуризма</i>	234
38. <i>SWOT матрица екотуристичких подручја Србије у функцији развоја одрживог туризма</i>	236
39. <i>TOWS матрица одрживог коришћења природних ресурса екотуристичких подручја Србије у функцији развоја туризма</i>	237
40. <i>Најзначајније екотуристичке дестинације Србије</i>	239
41. <i>Индикатори дестинација одрживог туризма</i>	245
42. <i>Карактеристике планинских дестинација Србије у 2014. години</i>	247
43. <i>Индикатори одрживог туризма у планинским дестинацијама Србије</i>	248
44. <i>Карактеристике дестинација термоминералних водних ресурса Србије у 2014. години</i>	254
45. <i>Индикатори развоја одрживог туризма у дестинацијама термоминералних водних ресурса Србије</i>	255
46. <i>Карактеристике осталих дестинација одрживог туризма Србије у 2014. години</i>	260
47. <i>Индикатори развоја одрживог туризма у осталим дестинацијама Србије</i>	261
48. <i>Дистрибуција упитника и добијени одговори по туристичким кластерима</i>	271
49. <i>Прва асоцијација на појам одрживи развој</i>	273
50. <i>Рангирање појединих ресурса за развој одрживог туризма</i>	274
51. <i>Оцена значаја појединих ресурса за развој одрживог туризма</i>	275
52. <i>Класификација природних ресурса најзначајних за развој одрживог туризма Србије</i>	277
53. <i>Кључни елементи туриста приликом одабира туристичких дестинација</i>	278
54. <i>Циљеви развоја одрживог туризма у Србији на бази коришћења природних ресурса</i>	280
55. <i>Утицај одрживог туризма на природне ресурсе</i>	281
56. <i>Мотиви посете туриста дестинацијама одрживог туризма</i>	283
57. <i>Мogućности остваривања бољих резултата развоја одрживог туризма на бази природних ресурса у наредном периоду</i>	284
58. <i>Ефекати развоја одрживог туризма на бази природних ресурса на локално становништво</i>	285
59. <i>Коришћење природних ресурса у одрживом туризму Србије</i>	288
60. <i>Стање елемената одрживог туризма Србије</i>	290
61. <i>Потенцијал за развој одрживог туризма Србије по појединим кластерима</i>	292
62. <i>Мogućности развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у Србији</i>	293

ПОПИС ШЕМА

1. Матрица одрживог коришћења природних ресурса.....	52
2. Компоненте одрживог коришћења природних ресурса.....	59
3. Матрица дејства мера економске политике на коришћење природних ресурса.....	68
4. Модел туристичких атракција као кључних туристичких ресурса.....	73
5. Однос између туристичких услова, природних туристичких ресурса, природне туристичке атракцијске основе и туристичких атракција.....	74
6. Класификација карактеристика природних туристичких ресурса.....	81
7. Модел управљања природним ресурсима у одрживом туризму.....	125
8. Међусобни односи облика носећег капацитета.....	131
9. Предлог организовања заштићених подручја Србије.....	142
10. Однос између директних, индиректних и индукованих економских ефеката туризма.....	148
11. Настанак концепта одрживог туризма.....	167
12. Циљеви одрживог туризма.....	173
13. Кључни изазови развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима.....	175
14. Развој односа туризма и одрживог коришћења природних ресурса дестинације.....	185
15. Утицај елемената одрживог туризма на природне ресурсе.....	196
16. Матрица атрактивности и конкурентности заштићених подручја Србије у погледу могућности развоја одрживог туризма.....	208
17. Матрица атрактивности и конкурентности водних ресурса Србије у погледу могућности развоја одрживог туризма.....	214
18. Матрица атрактивности и конкурентности планинских подручја Србије у погледу могућности развоја одрживог туризма.....	221
19. Матрица атрактивности и конкурентности руралних подручја Србије у погледу могућности развоја одрживог руралног туризма.....	229
20. Матрица атрактивности и конкурентности природних ресурса подручја Србије у погледу могућности развоја екотуризма.....	237
21. Да ли сте до сада учествовали у анкети која је имала за циљ испитивање Ваших ставова о одрживом туризму?	272
22. Дејство одрживог туризма на природне ресурсе.....	282
23. Могућности побољшања резултата одрживог туризма на бази природних ресурса у наредном периоду.....	285
24. Приказ најбољег потенцијала одрживог туризма Србије по појединим кластерима.....	293

ПОПИС КАРТИ

1.	<i>Туристичко-климатске области Србије.....</i>	94
2.	<i>Просторни размештај геоморфолошких ресурса као атрактивности развоја одрживог туризма Србије.....</i>	101
3.	<i>Просторни размештај водних ресурса као атрактивности развоја одрживог туризма Србије.....</i>	107
4.	<i>Просторни размештај ресурса флоре и фауне као атрактивности развоја одрживог туризма Србије.....</i>	113
5.	<i>Просторни размештај обновљивих енергетских ресурса као атрактивности развоја одрживог туризма Србије.....</i>	119
6.	<i>Просторни размештај заштићених области као атрактивности развоја одрживог туризма Србије.....</i>	140
7.	<i>Могући однос одрживог туризма и окружења у Србији.....</i>	199
8.	<i>Размештај заштићених области према перспективи развоја одрживог туризма Србије.....</i>	209
9.	<i>Просторни размештај водних ресурса према перспективи развоја одрживог туризма Србије.....</i>	215
10.	<i>Просторни размештај планинских подручја према перспективи развоја одрживог туризма Србије.....</i>	222
11.	<i>Просторни размештај руралних подручја према перспективи развоја одрживог руралног туризма Србије.....</i>	230
12.	<i>Просторни размештај екотуристичких подручја према перспективи развоја одрживог туризма Србије.....</i>	238
13.	<i>Приказ индикатора одрживости одабраних планинских дестинација Србије у функцији развоја туризма.....</i>	253
14.	<i>Приказ индикатора одрживости одабраних дестинација термоминералних водних ресурса Србије у функцији развоја туризма.....</i>	259
15.	<i>Приказ индикатора одрживости осталих дестинација Србије у функцији развоја туризма.....</i>	265

УВОД

У савременој економској теорији истраживања везана за концепт одрживог коришћења природних ресурса и одрживог туризма добијају све више на значају. Од одабраног модела вредновања природних ресурса умногоме зависи и ефекат који ће се остварити њиховом експлоатацијом. Досадашњи модели валоризације природних ресурса довели су до значајног смањења њихових резерви, како у квантитативном, тако и у квалитативном смислу, што намеће потребу њихове промене.

Убрзани развој туризма врши значајан утицај на животну средину и природне ресурсе. Тај утицај је до сада био углавном негативан и огледао се у следећем:

1. губитку природних ресурса услед развоја туризма, укључујући развој нових дестинација и развој нових активности у туризму;
2. високом нивоу коришћења необновљивих енергетских ресурса;
3. високом нивоу коришћења водних ресурса, како њиховог директног коришћења у погледу задовољења основних туристичких потреба, тако и индиректног, у смислу загађења водних ресурса одвијањем бројних туристичких активности на води;
4. неконтролисаним гомилањем велике количине отпада из основних капацитета туристичке привреде;
5. прекомерним коришћењем природних ресурса као средства за производњу сувенира, нарочито коришћењем ретких ресурса карактеристичних за поједине дестинације, и
6. емитовањем велике количине штетних гасова (туризам је директно одговоран за емисију 5% укупне количине угљен диоксида).

Да би се обезбедила дугорочна расположивост природног ресурсног потенцијала од 70-их година прошлог века на глобалном нивоу се успоставља концепт одрживог развоја. Дугорочна расположивост природних ресурса подразумева њихово осигурање у будућности и смањење утицаја ефеката њиховог коришћења на животну средину. Према томе, одрживо коришћење и управљање природним ресурсима захтева примену три кључна начела:

1. темпо раста коришћења обновљивих природних ресурса не сме да пређе стопу њиховог природног обнављања, тј. темпо самообнављања;
2. темпо раста коришћења необновљивих ресурса не сме да пређе стопу по којој се развијају супститути за те ресурсе или технологије које повећавају ефикасност коришћења тих ресурса (коришћење треба да се ограничи на степен на којем се могу заменити физички или функционално еквивалентним

обновљивим ресурсима или на којем се потрошња може компензовати повећањем продуктивности обновљивих или необновљивих ресурса), и

3. количина материја које се испуштају у животну средину (загађење) не сме да пређе капацитет трансформације загађујућих материја по живи свет.

У неколико последњих деценија усмеравање пажње многих туристичких земаља и туристичких предузећа било је искључиво ка економским параметрима, тј. остваривањем што већег нивоа профита. Вођени овим интересом, ствараоци туристичке понуде нису поклањали пажњу заштити природних ресурса и животне средине, већ су нарушавали њихов изворни карактер ради развоја туризма. Тиме се изгубила уникатност и особеност појединих туристичких дестинација, по коме су оне и биле познате. То јасно указује да туризам, уколико његов развој није контролисан, може врло лако да уништи животну средину и природне ресурсе, а тако нарушена животна средина и природни ресурси би убрзо уништили и сам туризам. Тиме долазимо до својеврсног парадокса: да би се туризам успешно развијао, он мора да задржи квалитетно и ненарушено окружење, а својим развојем он свакодневно нарушава то окружење. Решење овог проблема је у тзв. развоју одрживог туризма, који ће успоставити позитиван однос између развоја туризма и заштите животне средине. Одрживи туризам представља позитиван приступ, који настоји да умањи тензије које настају из комплексне интеракције између туристичке индустрије, посетилаца, окружења и друштва као домаћина. Одрживи туризам подразумева и аспирацију локалне заједнице у вези са туристичким развојем, а која би требало да постане одговорна за тип, врсту и темпо одабраног туристичког развоја. Планирање одрживог туризма требало би да уважи потребе и права локалног становништва, уважи њихове природне потенцијале (окружење), животни стил и културу, као и право да директно утичу на развој туризма у свом окружењу.

Концепт одрживог развоја туризма намеће се као једини могући концепт развоја туризма у XXI веку. Сви заинтересовани учесници у развоју туризма (локално становништво, туристички радници и туристи) морају да прихвате овај концепт. Дакле, реч је о таквој врсти туризма која максимално прихвата еколошке принципе и законитости, с једне стране, али и све захтеве модерних туристичких кретања, с друге стране. Савремена реакција економске политике у туризму је тражење и развој нових врста туризма, са циљем да се постигне хармонија са природом и равнотежа између специфичних интереса локалног становништва и директних учесника у туризму.

Предмет истраживања у докторској дисертацији је утврђивање међузависности и условљености расположивог природног ресурсног потенцијала и дугорочног развоја туризма на простору Србије. Овим радом се жели указати на јасну повезаност природних ресурса и развоја одрживог туризма. Да би се омогућио

дугорочан развој одрживог туризма неопходно је променити досадашњи начин вредновања и управљања природним ресурсима у Србији.

Значај истраживања у докторској дисертацији произилази из чињенице да једино одрживо коришћење природних ресурса може да обезбеди њихову дугорочну расположивост, с једне стране, и развој бројних привредних грана и делатности, с друге стране. Како развој туризма доминантно зависи од природног ресурсног потенцијала, то је њихово очување од пресудног значаја за развој туризма. Имајући у виду да је Србија богата разноврсним туристичким природним ресурсним потенцијалом, примена елемената концепта одрживог туризма мора да постане кључна у пројектовању будућег развоја туризма Србије.

Основни циљ истраживања у докторској дисертацији је утврдити на који начин одабрани модел вредновања природног ресурсног потенцијала утиче на могућност развоја туризма. Поред општег циља могу се издвојити и специфични циљеви истраживања. *Први специфични циљ истраживања* је да једино одрживо коришћење и управљање природним ресурсима обезбеђује њихову дугорочну расположивост, која омогућава развој туризма. *Други специфични циљ истраживања* је испитивање могућности развоја различитих облика одрживог туризма на подручју Србије. С обзиром да Србија располаже адекватним ресурсним потенцијалом, у докторској дисертацији ће бити изложени најприхватљивији облици одрживог туризма.

Сходно дефинисаном предмету истраживања, могу се издвојити следеће *хипотезе*:

1. Ако су природни ресурси кључан услов за развој туризма, онда је њихово очување примарни циљ будућег развоја одрживог туризма Србије;
2. Пошто је Србија богата различитим облицима природних туристичких ресурса, а развој туризма није на прихватљивом нивоу, потребно је променити концепт вредновања и управљања природним ресурсима, како би се постигао динамичнији развој одрживог туризма у наредном периоду;
3. Степен укључености кључних актера у процес вредновања природних ресурса зависи од одабраног модела развоја одрживог туризма, и
4. Пошто одрживи туризам доприноси очувању природних ресурса на дуги временски период, потребно је развој туризма усмерити у том правцу.

Докторска дисертација се састоји из 4 логички повезана дела.

У првом делу докторске дисертације *„Концепти вредновања и коришћења природних ресурса“* биће најпре изложена основна теоријска разматрања везана за проблематику природних ресурса. Природни ресурси су последњих 50-ак година постали значајан предмет интересовања економске науке, јер се увиђа да су резерве необновљивих природних ресурса лимитиране, као и да је темпо коришћења

обновљивих природних ресурса изнад темпа самообнављања. Пошто највећи број економских процеса доминантно зависи од природних ресурса, наведени проблеми су наметнули промену досадашњих концепата вредновања природних ресурса. На глобалном нивоу све је присутнији нагласак ка неопходности увођења концепта одрживости природних ресурса. Суштина овог концепта је да се обезбеди дугорочно, одрживо коришћење природних ресурса, тј. да се коришћењем ресурса у садашњости не угрози њихова расположивост у будућности. Овако дефинисан концепт није само економски, већ подразумева и уважавање других димензија коришћења природних ресурса – еколошких, социјалних, друштвених и политичких. Примена концепта одрживог коришћења природних ресурса захтева значајну улогу јавног сектора, који треба да мотивише приватне власнике да прихвате овај концепт, јер он често не даје позитивне економске ефекте у кратком року. Због тога је улога националних и наднационалних институција неопходна у свеобухватној примени наведеног концепта. Држава мерама економске политике треба да учини конкурентним очување природних ресурса, нарочито у почетном периоду примене овог концепта.

Полазећи од претпоставке да између очувања природних ресурса и развоја туризма постоји висок степен међусобне повезаности и условљености, у другом делу рада *„Економска одрживост и управљање природним ресурсима као атракцијском основом туризма“*, биће објашњен значај природних ресурса за развој туризма, као туристичких атракција. Најпре ће бити позиционирани природни ресурси у укупним туристичким атракцијама, као и улога коју они имају у развоју савремених облика туризма. У овом делу ће бити изложени природни ресурси Србије у функцији развоја туризма. Природни ресурси су анализирани према значају који имају за развој туризма. Прво се анализирају климатски показатељи, чије испољавање има елиминациону улогу у погледу могућности развоја или одустајања од развоја туризма на одређеном подручју. Затим се акценат ставља на геоморфолошке облике, који одређују који облик одрживог туризма је економски најприхватљивији у конкретној области. Имајући у виду да се највећи број туристичких кретања одвија у непосредној близини или директно на водним ресурсима, детаљно ће бити испитан потенцијал ове ресурсне категорије у нашој земљи. Ресурси флоре и фауне имају све већи утицај на развој бројних облика одрживог туризма, па ће утврђивање њиховог потенцијала и утицаја на развој одрживог туризма у Србији показати који су то облици одрживог туризма код нас могући. Коришћење енергетских ресурса бележи растућу тенденцију у свим областима, па тако и у туризму. Због тога посебна пажња ће бити посвећена могућности коришћења обновљивих енергетских ресурса, који постају кључан услов развоја одрживог туризма. У оквиру овог дела докторске дисертације, биће изложени облици одрживог управљања природним ресурсима.

Трећи део докторске дисертације *„Одрживи туризам као концепт очувања ограничених природних ресурса“* има за циљ да покаже разлоге због којих је

неопходно да се примени концепт одрживог туризма. Најпре, се укратко, анализира досадашњи развој туризма. У претходном периоду развој туризма је био заснован на нерационалном коришћењу природних ресурса, који су били посматрани искључиво као средство постизања краткорочних економских резултата. Компаративна анализа "старог" и "новог", тј. "модерног" и "постмодерног" схватања туризма јасно ће показати неопходност увођења концепта одрживог туризма. Да би описани концепт био прихватљив у већини постојећих и примењљив у већини нових туристичких дестинација, потребно је дефинисати који су то подстицаји, али и ограничења, ефикаснијег коришћења природних ресурса. Улога туристичке индустрије, локалног становништва и туриста је кључна у успостављању и имплементацији одрживог управљања туристичким развојем. Одрживи туризам се не може посматрати изоловано од глобалних промена које се дешавају у међународним оквирима. У овом делу посебно ће бити показано како промене у окружењу делују на спровођење концепта одрживог туризма. Анализа елемената и димензија управљања, показаће која су могућа решења у имплементацији разматраног проблема у нашој земљи.

У четвртом делу рада *„Могућности примене одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у Србији“* биће представљени могући облици одрживог туризма у Србији. Ако се примат даје еколошкој димензији одрживости, онда су заштићене области најприроднији простор где треба развијати одрживи туризам. У раду ће бити анализирани поједине заштићене области и предложени облици туризма који се могу у њима развијати, сходно природним ресурсима којима располажу. Највећи број досадашњих облика туризма мора да буде измењен и допуњен компонентом одрживости природних ресурса, јер су они кључан услов дугорочног развоја туризма. Тако нове димензије развоја добијају, што ће бити представљено у раду, туризам на водама, еко-туризам, рурални и планински туризам. Такође, у раду ће бити представљени и анализирани индикатори одрживог туризма на нивоу појединих туристичких дестинација. Посебан сегмент четвртог дела рада представљаће резултати спроведеног истраживања међу оним учесницима на туристичком тржишту који креирају и пласирају туристичке производе дестинација Србије. Резултати истраживања показаће какав је третман природних ресурса у процесу одрживог развоја туризма на подручју дестинација у Србији, као и утврђивање одређених препорука шта је то што је неопходно изменити у наредном периоду да би се постигло дугорочно прихватљиво одрживо коришћење природних ресурса.

Сходно постављеном предмету и циљу истраживања, као и основним научним хипотезама, у докторској дисертацији ће бити примењена квалитативна и квантитативна методологија. *Циљ квалитативне методологије* је проучавање дефинисаних појмова и дескриптивна анализа на основу интерпретације прикупљених информација које су релевантне за анализу природних ресурса и развоја одрживог туризма. Дескриптивни метод послужиће да се боље схвати суштина концепта

одрживог туризма и његова зависност од природних ресурса. Коришћењем иностране и домаће доступне литературе, методом анализе и синтезе, разматрани проблеми у докторској дисертацији, биће представљени, како на глобалном нивоу, тако и на нивоу наше земље, изношењем општих ставова и одређених закључака који из њих проистичу, а тичу се повезаности природних ресурса и развоја одрживог туризма. Такође, биће примењен и метод индукције и дедукције, који ће помоћи да се, на основу разматрања неких појединачних случајева, дође до дефинисања генералних закључака који ће бити значајни за разумевање разматраног проблема. Коришћењем компаративног метода, у раду ће бити приказана искуства у примени концепта развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у туристички најразвијенијим земљама. Такође, применом овог метода биће представљена могућност развоја одрживог туризма у различитим областима Србије. *Циљ квантитативне методологије* је да се коришћењем статистичких и математичких метода докаже повезаност и међусобна условљеност одрживог коришћења природних ресурса и развоја туризма. Прикупљање неопходних података за квантитативну анализу биће усмерено углавном на секундарне податке. Ти подаци ће бити прикупљени из адекватних периодичних публикација водећих економских, ресурсних и туристичких организација и институција, који се односе на разматрану проблематику.

Током истраживања коришћена је релевантна страна и домаћа литература, као основа теоријске анализе, као и емпиријски резултати из области одрживог коришћења природних ресурса и њиховог утицаја на развој туризма, уз примену прецизне и устаљене научне терминологије и стила писања. Ради квалитетније анализе и сагледавања релевантних истраживачких аспеката, у раду су коришћене различите илустрације, попут слика, карти, графика и табела.

ДЕО ПРВИ

КОНЦЕПТИ ВРЕДНОВАЊА И КОРИШЋЕЊА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА

1. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОГРАНИЧЕНИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА

1.1. Појам и класификација природних ресурса

Природни ресурси су неопходан услов за функционисање сваког модерног друштва. Практично, сваки производ човековог рада је састављен од мањег или већег броја природних ресурса, који у комбинацији са човековим радом стварају висококвалитетне производе. Постоји јасна корелација између степена економске развијености и обима и структуре коришћених природних ресурса. По правилу, што је једна економија развијенија то је и обим коришћених природних ресурса већи, али је и структура разноврснија. Развијеније економије користе природне ресурсе у трансформисаном облику (нпр. дрво за производњу намештаја и монтажних кућа), док неразвијене земље користе природне ресурсе углавном у свом изворном облику (нпр. дрво за огрев).

Природни ресурси су постали значајнији предмет интересовања економске науке током прошлог века, када је већ постало јасно да постоји значајна дискрепанца између расположивости природних ресурса, с једне стране и њиховог коришћења, с друге стране. У претходном периоду, тј. у периоду до индустријске револуције и у периоду XIX века природни ресурси су се углавном користили у свом природном облику или благо модификованом, што због дотадашњег нивоа економског развоја, што због непостојања толико диверсификованих потреба, као што је то случај у савременом добу.

Већина дефиниција природних ресурса у ранијем периоду је била статичког карактера и имала је циљ да једноставно опише шта се подразумева под природним ресурсима, без значајнијег истицања његових основних карактеристика. Те прве дефиниције су под природним ресурсима подразумевале све оне елементе који егзистирају у природи, окружењу и које човек користи у облику каквом их проналази. У најранијим периодима под природним ресурсима су се подразумевали облици биодиверзитета и геодиверзитета који егзистирају у различитим

екосистемима. То су, дакле, све оне ствари из природе које су човеку доступне као дарови природе (Common, 1998, 231). То је сасвим разумљиво имајући у виду какав је био степен економског развоја у том периоду и чињенице да природни ресурси нису ограничавали (својим капацитетима, тј. ресурсном расположивошћу) развој економија. Оваква схватања и дефинисања природних ресурса данас није могуће прихватити, јер она не истичу кључне елементе природних ресурса: њихову ограниченост и неопходност додељивања конкретних економских вредности, како би се њима успешно управљало на дужи временски период. Допринос првих дефиниција природних ресурса је у томе да оне истичу „природну“ компоненту ресурса, као и да су природни ресурси неопходни човеку за његов опстанак и развој.

Дефинисање природних ресурса је доживело значајну промену у економској теорији последњих неколико деценија, када је добило све више премисе економских и еколошких тумачења. Не улазећи превише у анализу појединачних схватања (према прегледу литературе из ове области постоји неколико хиљада дефиниција) разматраног појма, једна од најцитиранијих дефиниција природних ресурса је аутора Skinner-а, који под ресурсима подразумева „природне објекте и појаве, који се искоришћавају у садашњости, прошлости и будућности за директну и индиректну потрошњу; који имају способност да стварају материјална богатства, репродукују радне ресурсе, одржавају услове за човеково живљење и повећање квалитета живота (ресурси удобности, естетски ресурси), као тела и силе природе, друштвена корисност која се позитивно или негативно мења у резултату рада човека“ (Skinner, 1989, 251).

Поред тога што је најцитиранија, презентирана дефиниција је и једна од најкомплекснијих, јер практично укључује у себе све оно што је неопходно да се истакне у вези природних ресурса. Најпре, она истиче временску димензију коришћења природних ресурса, тј. могућност да се природни ресурси експлоатишу у различитим временским периодима, што их на сасвим другачији начин третира као инпут (фактор) процеса производње, него што је то било у претходним периодима. Такође, истицање индиректног начина потрошње природних ресурса јасно профилише могућности различитих облика трансформације природних ресурса у финалне производе, што има за циљ да још више повећа њихову улогу у стварању све већег броја финалних производа. Практично, на тај начин, природни ресурси, у комбинацији са другим ресурсним категоријама, омогућавају формирање неограниченог броја финалних производа, али и побољшање квалитета живота човека, у смислу проналажења већег броја решења за задовољење растућих потреба човека савременог доба. То се у потпуности уклапа и у савремене тенденција развоја туризма, који готово свакодневно мора да проналази нове облике и форме, да би

задовољио све брже растућу туристичку тражњу на глобалном нивоу, али и на подручју Србије.

Актуелна питања везана за природне ресурсе су углавном орјентисана на проналажење начина њихове оптималне расподеле са циљем задовољења растућих потреба савременог друштва. Имајући у виду да потребе расту експоненцијалним темпом, а да су природни ресурси ограничени, основно питање креатора економских политика последњих неколико деценија је орјентисано на то како и на који начин ускладити та два међусобно супростављена тренда. У прилог наведеном, најновија теоријска схватања природних ресурса иду у правцу истицања компоненте одрживости природних ресурса, тј. потребе да се обезбеди њихова дугорочна расположивост, без угрожавања развоја у садашњем периоду. Дакле, претходно изнета дефиниција мора да буде делимично коригована и допуњена овим ставом. Потребно је нагласити неопходност постојања природних ресурса и у будућем периоду, али не у смислу њихове конзервације у садашњости. Пошто није постигнута сагласност у погледу укључења компоненте одрживости у дефинисање природних ресурса, на бази проучених схватања, али и потребе дефинисања природних ресурса у циљу изградње одрживог туризма, природни ресурси би могли да се дефинишу као природне компоненте или елементи природне средине који треба да допринесу развоју туризма на подручју на којем постоје, с тим да развој туризма не доведе до смањења њиховог квалитета у погледу дугорочне расположивости, како за потребе развоја туризма, тако и за потребе развоја других привредних грана, али и непосредног коришћења од стране локалног становништва.

Из претходно наведених основних карактеристика природних ресурса, јасно се закључује да природни ресурси представљају доста хетерогену категорију. То даље јасно намеће потребу неопходности класификације природних ресурса у релативно хомогене групе, како би процес њихове оцене и предложеног обима коришћења био што оптималнији. То је нарочито важно у смислу обезбеђења њихове дугорочне одрживости и расположивости за будуће генерације истог или сличног обима и квалитета, што је у складу са концептом одрживог развоја и одрживог туризма. Основна класификација природних ресурса, са којом се слаже највећи број аутора који је проучавао ову проблематику (Rikalović, 1999; Milenković, 2000; Tietenberg, 2006; Harris, 2006; Bergstrom & Randall, 2010), је она према којој се класификују на:

1. Необновљиве, и
2. Обновљиве.

Ова подела је извршена према могућности обнављања, што је главни, примарни критеријум приликом доношења и спровођења политике управљања појединим природним ресурсима. Обновљиви ресурси су они ресурси који се након одређеног временског периода обнављају и постају поново расположиви за

експлоатацију. Њихов потенцијал се утврђује у односу на неки временски период, најчешће је то једна година. Необновљиви ресурси су они који су дати у фиксним количинама и који су једино обновљиви посматрано по геолошким добима (мерено милионима година). Природни ресурси класификовани само према овом критеријуму (обновљиви или необновљиви) и даље су доста хетерогена категорија.

Посматрано са доприноса природних ресурса развоју одрживог туризма, а како се развој одрживог туризма заснива на коришћењу и једне и друге категорије природних ресурса неопходно је извршити детаљнију класификацију појединих категорија природних ресурса. Једну од њих, уважавајући, како карактеристике самих ресурса, тако и временски период и намену на који се потенцијално коришћење природних ресурса односи, што је нарочито битно са аспекта њиховог доприноса одрживом развоју, а самим тим и одрживом туризму, дали су Tahvonen и Kuuluvainen (Tahvonen & Kuuluvainen, 2000, 665). Они приступају анализи природних ресурса доста комплексније од већине претходних аутора и у анализу укључују две димензије: физичке особине и доступност.

Табела 1. Класификација природних ресурса

Доступност	Физичке особине			
	Биолошки	Неенергетски минерални ресурси	Енергетски ресурси	Ресурси животне средине
Необновљиви расположиви	Већина пољопривредних производа	Со Песак Камен	Етанол	Бука Повремено загађење ваздуха и воде
Обновљиви	Шумски ресурси Рибљи фонд Дрво Цвеће Инсекти Већина дивљих животиња	-	Геотермална енергија Хидропотенцијал Сунчева енергија Дрво за огрев	Подземна вода Ваздух Шумско окружење Константно загађење ваздуха и воде
Необновљиви исцрпљени	Угрожене врсте Тресет (као тип земљишта)	Већина метала (гвожђе, боксит, злато, итд.)	Угаљ Природни гас Нафта Уран	Озонски омотач Природна дивљина Вода у појединим изданима

Izvor: Autor prema Tahvonen, O. & Kuuluvainen, J. (2000), The economics of natural resources utilization, in: Folmer, H. & Gabel, L. (eds.), Principles of environmental and resource economics, Edward Edgal, Chletenham, 666

Из презентиране табеле уочава се да је временска димензија, тј. доступност појединих категорија природних ресурса, кључна у пројектовању њиховог будућег коришћења. Посебно треба истаћи класификацију необновљивих ресурса према овом

критеријуму. Прву групу чине необновљиви расположиви, тј. они природни ресурси који на основу расположивих резерви и обима коришћења не представљају тзв. угрожене ресурсе. Однос ове две компоненте омогућава њихову расположивост у релативно неограниченом временском периоду (пример је камен, песак, со, итд.). У контексту развоја одрживог туризма не може се пронаћи неки природни ресурс који би могао да припада овој категорији, а који доминантно утиче на његов развој, јер највећи број необновљивих природних туристичких ресурса припада другој категорији – необновљиви исцрпљени. То су ресурси који се данас највише експлоатишу, а чије су резерве коначне и у неколико наредних деценија или векова потпуно потрошине (типични примери су природна средина и они елементи у њој који значајно опредељују његов обим и квалитет). Трећа група идентификованих ресурса су обновљиви. Они се, као и претходна категорија, данас доста експлоатишу, али, се након одређеног временског периода (тај период зависи од категорије обновљивог ресурса) регенеришу и постају поново расположиви за коришћење. Суштина политике управљања овим ресурсима је усклађивање темпа обнављања и обима експлоатисаног ресурса, како се не би дошло у тзв. замку исцрпљености, тј. недостатак природног ресурса. То представља и један од највећих изазова одрживог туризма, јер су они најважнији носиоци највећег броја облика туризма (водни ресурси, ресурси флоре и фауне и сл.).

Друга димензија посматрања природних ресурса су физичке особине, тј. припадност одређеној групи ресурса. Према овој димензији, постоје билошки, енергетски, неенергетски минерални и ресурси животне средине. Преглед природних ресурса једне групе по временској димензији може да да детаљнију представу о ресурсном потенцијалу са становишта расположивости у одређеном временском периоду и за одређене привредне гране. За развој одрживог туризма најважнији су билошки ресурси и ресурси животне средине, који у савременом туризму постају све значајније туристичке атракције.

Највећи број класификација природних ресурса је директно везан за неке друге привредне гране које се заснивају на коришћењу природних ресурса, тако да су те класификације индиректно примењљиве и на одрживи туризам. Тако је могуће прихватити класификацију природних ресурса на расположиве и потенцијалне (Lojter et al., 1984). Са становишта одрживог туризма, највећи број природних ресурса је расположив за његов развој, у смислу да су ресурси идентификовани и инвентаризовани и да могу да буду носиоци појединих облика одрживог туризма. На подручју Србије, у ову категорију може се сврстати највећи број обновљивих туристичких ресурса (воде, шумски ресурси, ресурси флоре и фауне), као и поједини необновљиви, који истовремено представљају и услов и ресурс развоја туризма (типичан пример је рељеф и његови облици, који могу да постану основа развоја

авантуристичких облика туризма). Кључан недостатак је у томе што ова категорија природних ресурса није адекватно искоришћена у подстицању развоја туризма у претходном периоду. Такође, ова ресурсна категорија је доста угрожена и нарушена досадашњим темпом експлоатације других природних ресурса који се налазе у њиховим гравитационим зонама, пре свега, развојем индустријских капацитета, који нису водили рачуна о очувању посматраних природних ресурса. На тај начин, приликом истраживања туристичког ресурсног потенцијала мора се имати у виду и претходно изнета чињеница, која може да лимитира њихов потенцијал за развој одрживог туризма. С друге стране, потенцијални природни ресурси (они који постоје, али нису укључени у развој одрживог туризма) на подручју Србије могу да представљају основу будућег развоја нових облика одрживог туризма. Њих је теже идентификовати, јер су по правилу непрепознатљиви на националном нивоу и досадашњи развој туризма их не препознаје ни као ресурсе ни као услове развоја.

Из свега наведеног може се закључити да су природни ресурси још недовољно дефинисани, нарочито у контексту развоја одрживог туризма, што само по себи представља велики изазов у даљим проучавањима повезаности природних ресурса и туризма. Један од покушаја дефинисања природних ресурса а самим тим и природних туристичких ресурса, на бази проучене бројне економске и некономске литературе, је неопходност истицања краткорочних некономских ефектата ради остваривања дугорочних економских.

1.2. Теоријске основе проучавања природних ресурса

Један од основних циљева економије као науке одувек је био везан за проналажење оптималног начина алокације ограничених ресурса, без обзира да ли се ради о алокацији ресурса унутар предузећа, у оквиру једне националне економије, регионалних интеграција или света у целини. Евидентно је да проблеми и важност алокације ресурса расту како се аспект разматрања помера ка вишем, макро нивоу. Како је текао историјски ток развоја људског друштва тако су се диверсификовале и мултипликовале потребе човечанства за што већом количином и што већим бројем производа, што је подразумевало изналажење ефикаснијих начина комбиновања расположивих ресурса. Посебно постају значајна интересовања економске науке за оне ресурсе који су ограничени и чије коришћење може да дугорочно угрози њихову расположивост. Ту централно место припада природним ресурсима.

Расположивост појединим природним ресурсима омогућава једној националној економији да развија одређене извозне секторе и на тај начин долази до

неопходних новчаних средстава (Марсенић, 1981, 93-94). Имајући у виду чињеницу да је туризам брзо растући сектор већине националних економија, као и да је он доминатно заснован на природним ресурсима, претходно тврђење је у потпуности прихватљиво са становишта одрживог туризма и његове улогу у економском развоју.

Иако су тек током прошлог века природни ресурси постали значајнији предмет интересовања економске науке, још у периоду XVIII века се проналази прво помињање појма „природни ресурси“. Тако се у делима Smith-а (Lofgren, 2000, 5) једног од најзначајнијих економиста тога периода сусреће једно од првих помињања наведеног појма у смислу да човека приликом доношења одлука о алокацији ресурса руководи тзв. „невидљива рука“, тј. да он улаже расположиве ресурсе у развој оних привредних грана у којима очекује највећи профит. Даље помињање појма ресурси у економској науци сусреће се код класичних економиста. Из групе класичних економиста посебно треба истаћи Maltus-а, који је у свом најпознатијем делу „*Essay on the principles of population*“, истакао да постоји опасност од прекомерног коришћења природних ресурса, које је резултат убрзаног раста људске популације (Tahvonon & Kuuluvainen, 2000, 673). Цитирани аутор сматра да ће услед прекомерног раста броја становника, с једне стране, и коначног обима расположивих природних ресурса, с друге стране, доћи до оскудице, тј. недостатка ресурса. Иако су ови његови ставови изнети још пре више од 200 година, они су и данас актуелни, јер је један од главних фактора који доводи до прекомерног коришћења природних ресурса управо раст броја становника на глобалном нивоу (у периоду од 1850. године до 2013. године светско становништво се увећало 7 пута, са 1 на преко 7 милијарди).

У савременом друштву, поред пораста броја становника, кључни разлог прекомерене експлоатације природних ресурса је и повећана потрошња ресурса по једном становнику. Наиме, човек на почетку XXI века троши далеко више ресурса, јер има много више потреба, а самим тим и производа које користи да би задовољио своје потребе, него што је то било пре 150 и више година. Поред ова два фактора (повећани број становника и повећана потрошња ресурса по становнику), на расположивост природних ресурса велики утицај има и њихово загађење, које настаје као резултат бројних привредних активности, што утиче на измену квалитета природних ресурса и индиректно делује на реално смањење њиховог ресурсног потенцијала. Овакав ефекат је нарочито изражен код оних природних ресурса који доприносе развоју туризма, јер је често квалитет природних ресурса пресудан фактор туристичког развоја. У прилог наведеном, поједина подручја на први поглед богата природним туристичким ресурсима не могу бити, услед индустријског развоја у њиховој гравитационој зони, дестинација одрживог туризма. Типичан пример у Србији је Фрушка Гора, која, иако је заштићено подручје, због непосредне близине

индустријских постројења и загађења које они стварају, не може да развија облике туризма доминантно засноване на природним ресурсима.

С друге стране, поједини класични економисти немају тако песимистичан став по питању будућег коришћења природних ресурса. Посебно треба истаћи истраживања Mill-а, који је у својим делима истакао да исцрпљеност природних ресурса неће бити достигнута ни у краћем ни у дужем временском периоду ни у једној земљи (Миленковић, 2000). Он своје закључке базира на развоју људске заједнице, која ће у одређеном временском тренутку довести до успоравања раста броја становника, који ће довести до смањења потрошње природних ресурса и њихове дугорочне расположивости. Једино у том случају би било могуће ограничити коришћење природних ресурса и обезбедити њихову расположивост у дужем временском периоду. Овај став се може само условно прихватити као реалан, јер је готово немогуће остварити доминацију социјалних и етичких циљева једног друштва над економским. Много исправније решење је институционалним мерама, пре свега мерама економске политике државе, контролисати обим коришћења природних ресурса и на тај начин обезбедити њихову дугорочну егзистенцију. Овакви ставови су и представљали претечу одрживог развоја и одрживог коришћења природних ресурса.

Група неокласичних економиста (с краја XIX и почетком XX века) је поставила темеље савременој економији ресурса увођењем тржишних механизма, који су довели до регулисања расположивости и коришћења природних ресурса. Посебно је значајно истаћи увођење маргиналних категорија, тј. да се у зависности од кретања маргиналног трошка и маргиналних ефеката одређује ефикасност и учесталост коришћења појединих природних ресурса. Поред тржишних механизма, они већи значај придају и утицају техничко-технолошког прогреса, који има за циљ да повећа продуктивности коришћења природних ресурса, чиме на директан начин смањује обим коришћења природних ресурса. Овако оптимистичне претпоставке у погледу будућег степена расположивости природних ресурса нису сасвим прихватљиве, јер због превелике тражње за појединим категоријама природних ресурса ти механизми (тржиште и техничко-технолошки развој) неће моћи да смање њихову потрошњу у оном обиму у којем би се обезбедила њихова дугорочна егзистенција. Кључни недостатак ове групе истраживача лежи у чињеници да тражња за природним ресурсима није еластична и да у ситуацији када не постоје ни одговарајући супститути, у случају растуће тражње за њима, неће доћи до смањења њиховог коришћења. Са становишта развоја одрживог туризма то је нарочито изражено у погледу притиска на туристички најатрактивније природне ресурсе, који се превеликом концентracијом туриста значајно деградирају (пример Копаоника и Златибора у Србији). Исто тако, поједини природни туристички ресурси су под

утицајем и других привредних грана, што такође значајно умањује њихов туристички потенцијал. То је нарочито изражено код оних облика туризма где су природни ресурси примарни ресурси развоја туризма (нпр. екотуризам, туризам у руралном простору и сл.) и где туриста очекује да природни ресурси буду у свом изворном, ненарушеном облику.

За анализу природних ресурса посебно су значајни резултати истраживања научника са простора бишег СССР-а (Јефремов, Анчишкин, Комар) који међу првима истичу јасну потребу раздвајања природних ресурса и услова, али и њиховог интегралног посматрања. Посебно су значајна истраживања Комар-а који истиче разлику између извора и услова, при чему су „услови претпоставке функционисања узајамне валоризације природних и привредних ресурса“ (Комар, 1965). Оваква класификација елемената простора на ресурсе и услове је неопходна, зато што из њихове суштинске разлике произилази њихов различит третман и начин валоризације у процесу развоја привредних грана, самим тим и туризма. То је нарочито важно приликом пројектовања одрживог туристичког развоја, јер јасно и прецизно разграничење између ресурса и услова омогућава правилно дефинисање одрживог туризма и омогућава праћење експлоатације свих ресурса. С друге стране, Минц истиче неопходност просторне анализе природних ресурса, јер од њиховог распореда на једном подручју доминантно зависи развој привредних делатности (Минц, 1968). Интегрално сагледавање свих ресурса једног простора једино може да осигура дугорочан одрживи туризам. Наиме, уколико би се на једном простору искључили из анализе поједини природни ресурси, то би значајно лимитирало развој одрживог туризма. На пример, ако би се на подручју Копаоника искључиле травне формације, као ресурс развоја одрживог туризма, евидентно је да би изостао велики број потенцијалних облика одрживог туризма (рекреативни, истраживачки, скупљање лековитог биља, школе у природи и сл.).

Уважавајући претходно изнете ставове, неопходно је истаћи да постоји потреба економске оцене и природних ресурса и природних услова и утврђивања штетних последица деловања човека по животну средину и простор у којем они егзистирају. Универзалне принципе коришћења природних ресурса дао је Ушаков (Ушаков, 1983):

1. Принцип оптималности;
2. Принцип јединства искоришћавања и репродукције природних извора;
3. Принцип јединства искоришћавања и заштите природе;
4. Принцип квалитативних промена начина деловања технологије производних процеса са циљем отклањања оштрих кризних ситуација, и
5. Принцип јединства тражње и усавршавања научно-техничких основа и социјалних механизма који регулишу односе друштва и природе.

Иако су ови принципи донети пре више од три деценије, они су још увек актуелни и њихова примена би омогућила оно што је кључни изазов савременог управљања природним ресурсима. Посматрано са аспекта развоја туризма, може се извести закључак да је управо туризам једна од грана која се понаша у складу са изнетим принципима, јер туризам мора, зарад свог дугорочног опстанка, да на тај начин вреднује природне ресурсе.

Велики допринос анализи природних ресурса дала је Варшинска, која је развила бројне квантитативне моделе оцене појединих природних ресурса и њиховог појединачног, али и интегралног доприноса економском развоју, а самим тим и развоју туризма (Warszynska, 1974). Ти модели су и данас актуелни и омогућавају сагледавање ефеката досадашњег коришћења појединих природних ресурса, али и дају препоруке у погледу даљег регионалног развоја туризма.

Један од кључних аутора који је повезао значај природних ресурса и туризма је швајцарски истраживач Krippendorf, који је први истакао потребу увођења одрживог туризма. Наиме, он је туризам означио као „ждерач простора“ (Krippendorf, 1975), што представља прво значајније истицање потребе промене дотадашњег развоја масовног туризма и елиминисања његових негативних ефеката по природне ресурсе.

Последњих неколико деценија, нарочито након енергетских криза 70-их година прошлог века, које су у суштини биле кризе недостатака ресурса или неадекватног коришћења природних ресурса, теоријска расправа о природним ресурсима постаје предмет анализе научника различитих интересовања. О проблемима везаним за оскудицу природних ресурса и загађење животне средине које настаје њиховим коришћењем све више се баве, поред економиста, еколози, социолози и истраживачи других орјентација, тако да се јавља један нови правац у економији ресурса познат под називом еколошка економија (Миленковић & Бошковић, 2011). Представници овог правца (Milenović, 2000; Harris, 2006; Field, 2001) као основни циљ истичу усклађивање економских и еколошких последице коришћења или некоришћења природних ресурса и ублажавање евентуалних негативних последица по животну средину. Наиме, коришћењем великог броја природних ресурса (пре свега фосилних горива) стварају се негативни ефекти по животну средину (загађење ваздуха, воде, биљног и животињског света, итд.). Такође, дугорочно посматрано долази и до смањења квалитета некоришћених природних ресурса, јер загађење простора у којем они егзистирају директно утиче на смањење њиховог квалитета. То нарочито ограничава или чак искључује развој туризма заснованог на њима, па је потребно пронаћи начине елиминисања тог загађења. У прилог наведеном, најновије теоријске расправе о природним ресурсима наглашавају њихову одрживост, која треба да истакне предности које настају развојем туризма на подручју које располаже

очуваним природним ресурсима. Сагласно наведеном, туризам постаје „индустрија“ која на најефикаснији начин експлоатише природне ресурсе, па у већини развојних политика везаних за природне ресурсе се туризам позиционира на једно од водећих места.

1.3. Лимитираност резерви необновљивих природних ресурса

Прихватајући класификацију природних ресурса на обновљиве и необновљиве, укратко ће бити изложене њихове основне карактеристике.

Необновљиви природни ресурси су они ресурси који су се формирали током геолошких процеса који су трајали милионима година, тако да они егзистирају у резервама у фиксним количинама и када се једном искористе не могу бити поново расположиви за потрошњу (Perman et al., 1999, 184). Они обухватају три велике, релативно хомогене групе природних ресурса:

1. Енергетске ресурсе, у које се убрајају фосилна горива (угаљ, нафту и природни гас) и руде за добијање нуклеарних горива;
2. Металичне ресурсе, и
3. Неметаличне ресурсе.

Наведене категорије ресурса су основа развоја савременог друштва и готово ниједна привредна грана не може да егзистира без коришћења једног или по правилу више облика необновљивих ресурса. Коришћење ове ресурсне категорије је интензивирано након индустријске револуције, када су техничко-технолошка решења омогућила трансформацију необновљивих природних ресурса у употребљиве финалне производе. Иако припадају истој ресурсној категорији, међу њима постоје значајне разлике, које су кључне за доношење политика о њиховом оптималном коришћењу.

Енергетски ресурси су у правом смислу речи необновљиви, јер када се једном потроше не могу никако бити поново расположиви за потрошњу. Учешће фосилних горива, као најзначајнијих енергетских ресурса у комерцијалној потрошњи енергије је 87%, а руда за добијање нуклеарне енергије око 5%, што указује да необновљиви ресурси учествују са 92% у укупној производњи и потрошњи комерцијалних облика енергије на глобалном нивоу. Оваква ситуација је дугорочно неодржива из 2 кључна разлога. Први разлог је ресурсна расположивост необновљивих енергетских ресурса. Резерве нафте су расположиве у наредних 40 година, природног гаса 65 година, а угља око 155 година. Други разлог неодрживог коришћења необновљивих

енергетских ресурса лежи у чињеници превеликог загађења животне средине које је резултат експлоатације ових ресурса, пре свега фосилних горива. Превазилажење ресурсне лимитираности је у преласку на интензивније коришћење обновљивих енергетских ресурса. Коришћење необновљивих ресурса је економски исплативије на краatak рок, али на дужи временски период много већу вредност имају они капацитети који се ослањају на обновљиве енергетске ресурсе. У погледу њихове улоге у развоју туризма, енергетски ресурси су неопходни за задовољење бројних потреба. Такође, битно је нагласити да туриста, по правилу, троши више природних ресурса него класичан потрошач, што се превасходно односи на енергетске ресурсе. Због тога је неопходно да креатори туристичког производа проналазе алтернативне ресурсе, тј. да потребе за енергијом у дестинацији задовоље из обновљивих ресурса. Ту се пре свега мисли на коришћење водних ресурса за производњу електричне енергије изградњом мини централа које могу да постану и део туристичке понуде дестинација. На тај начин би се смањило коришћење необновљивих природних ресурса, али и повећала атрактивност саме дестинације. Пошто су необновљиви енергетски ресурси све више лимитирани, дестинације одрживог туризма све више ће се усмеравати ка смањењу коришћења ове категорије необновљивих природних ресурса. Оваква ситуација на подручју Србије је могућа у већем делу земље јужно од Београда, нарочито у планинским пределима Западне Србије, где постоји ресурсни потенцијал водних токова за изградњу мини централа.

Што се тиче металних ресурса, они представљају незамењиву основу индустријског развоја савремених економија. Резерве металних ресурса су такође лимитиране, нпр. резерве олова на 22 године, цинка 62, гвожђа 167 и алуминијума 270 година (Harris, 2006, 265). Кључна предност ове категорије необновљивих ресурса је могућност рециклирања, што их чини само релативно ограниченим природним ресурсима. Наиме, највећи број производа добијених од металних ресурса може да буде поново искоришћен као инпут неког новог процеса производње, при чему би се отпад, као резултат првог процеса производње користио као ресурс наредног процеса производње. На тај начин, је могуће смањити ресурсни недостатак и продужити век експлоатације металних ресурса. Наравно, процес рециклирања није могуће спроводити унедоглед и са 100% ефикасношћу, из простог разлога што се процесом производње и стварањем отпада губи одређени проценат корисних компоненти појединих метала и на тај начин смањује њихова вредност. Међутим, због непостојања неких других начина превазилажења ресурсне ограничености ове категорије необновљивих ресурса, рециклирање се намеће као једини логичан одговор на ове проблеме. У већини земаља се највећи део отпада рециклира и по правилу што је земља економски развијенија, то је и процес рециклирања већи. Они се мање користе, за разлику од претходне категорије необновљивих ресурса, у туристичким дестинацијама, јер туризам није привредна

грана која доминантно зависи од њихове расположивости, али је под директним утицајем загађења које настаје као резултат њихове експлоатације. Оваква ситуација је нарочито присутна у Источној Србији (подручје око Бора и Мајданпека). Поред наведеног, постоје облици металичних ресурса који могу да се користе као мотиви одрживог туризма. Ту се пре свега мисли на племените метале (нпр. злато), које се налазе у појединим речним токовима Источне Србије (на рекама Млави и Пеку). Традиционално проналажење злата у овим водним ресурсима може да буде прихватљив сегмент понуде одрживог туризма посматраних подручја.

Трећа категорија необновљивих природних ресурса је најмање била предмет економских анализа са аспекта ресурсне расположивости. Наиме, резерве већине неметаличних ресурса су далеко изнад тренутне и пројектоване тражње за њима, тако да не постоји проблем недостатка ових ресурса. То се нарочито односи на грађевински камен, шљунак и песак који су распрострањени широм Планете у довољним количинама. С друге стране, ресурси који су релативно ограничени (нпр. кварц који служи за производњу стакла) могу бити у потпуности рециклирани или замењени неким другим ресурсом. Као и у случају металичних ресурса, и овај облик необновљивих природних ресурса бележи занемарљиву потрошњу у туризму, тако да не постоји могућност његовог прекомерног исцрпљивања, али као и у претходном случају могући су негативни екстерни ефекти по туристички простор и природне ресурсе који могу бити загађени неконтролисано експлоатацијом неметала. На подручју Србије, експлоатацијом цементног лапорца дошло је до загађења природних ресурса и смањења њиховог туристичког потенцијала, пре свега на подручју Фрушке Горе и околине Параћина. За развој одрживог туризма, као допунски природни ресурси могу бити коришћени специфични и аутентични облици појединих неметала. Типичан пример је мермер у околини Аранђеловца, по коме постоји и туристичка манифестација „Мермер и звуци“, која може да буде уклопљена у туристичку понуду тог дела Шумадије.

Генерална оцена у погледу утицаја необновљивих природних ресурса је да они имају далеко већи директни ефекат за развој неких других привредних грана (индустрије, пре свега) него туризма, али се њиховим ефикаснијим коришћењем и у туризму може смањити интензитет њихове експлоатације. Оно што директно негативно утиче на туристичку активност је постојање индустријских капацитета у непосредној близини туристичких дестинација, који доминантно користе необновљиве природне ресурсе, јер они стварају велико загађење окружења у којем се налазе и на тај начин смањују укупан природни туристички ресурсни потенцијал. Због тога, дестинације одрживог туризма би требало градити на простору који је удаљен од великих индустријских загађивача да би биле привлачне туристима. Из претходно наведеног, кључни закључак је да необновљиви природни ресурси

индиректно, коришћењем у другим привредним гранама, утичу на квалитет туристичке понуде, а самим тим и опредељују могућности развоја туризма на одређеном простору.

1.4. Коришћење обновљивих природних ресурса

Обновљиви природни ресурси представљају ресурсну категорију која има могућност самообнављања, тј. након потрошње може да постане, након одређеног временског периода, поново расположива за потрошњу. Поред тога, основна карактеристика обновљивих ресурса је могућност раста, тј. повећања ресурсног потенцијала током времена, посматрано и у кратком и у дугом року. Ова ресурсна категорија се користила у најранијем периоду развоја људског друштва. Наиме, човек је одувек користио воду, шуму и шумске плодове, сунчеву енергију и сл., а да и није био свестан тог коришћења. У том периоду развоја људског друштва коришћени су обновљиви ресурси у свом изворном, природном, нетрансформисаном облику и у далеко мањем обиму него што је то било могуће. Тадашњи техничко-технолошки развој једноставно није дозвољавао могућност њихове трансформације (нпр. трансформација сунчеве енергије у електричну), али нису ни постојале ни реалне потребе за таквим видом коришћења. Након индустријске револуције крајем XVIII века и преласка на интензивније коришћење необновљивих ресурса, наступио је један период, до 70-их година прошлог века, када се обновљивим ресурсима није поклањала значајнија пажња. Од тог периода, наступило је велико интересовање креатора економских политика, пре свега економски развијених земаља, за проналажење могућности коришћења обновљивих ресурса, али не у природном, нетрансформисаном облику, као што је то било у претходно описаном периоду, већ трансформисаном у високософистициране и употребљиве производе (нпр. коришћење воде за добијање електричне енергије).

Обновљиви природни ресурси представљају бројну и међусобно различиту категорију. Једна група обновљивих ресурса представља популацију живих организама (рибе, шуме и сл.), који имају природну способност за раст. Ова категорија природних ресурса има своју велику примену у развоју одрживог туризма, који се заснива углавном њиховом индиректном, посредном искоришћавању. Коришћење шумских ресурса у одрживом туризму подразумева не њихово физичко коришћење, већ истицање њихових неупотребних вредности. Постојање квалитетних, очуваних шумских ресурса значајно повећава атрактивност туристичких дестинација, како у смислу пејсажног доживљаја, тако и у погледу

бољег квалитета ваздуха. Типичан пример су подручја Голије, Златара, Златибора и Таре у Западној Србији, као јединствени комплекс очуваних висококвалитетних шумских предела, који омогућавају, у комбинацији са другим природним ресурсима, развој бројних облика одрживог туризма (еко, излетнички, рекреативни, пејсажни, итд.). Једино оправдано физичко коришћење наведених ресурса је израда разних сувенира од дрвета, као и изградња смештајних капацитета (брвнаре и други облици екоконачишта) који представљају елемент туристичке понуде појединих подручја (углавном руралног и екотуризма).

Друга група укључује тзв. беживотне системе (вода и атмосфера), који се репродукују путем физичких и хемијских процеса (Perman et all., 1999, 214). Ове категорије обновљивих природних ресурса у одрживом туризму имају више улогу услова него ресурса, јер њихово непромењено постојање омогућава егзистенцију ресурса неопходних за развој туризма (нпр. незагађени водни ресурси су кључни услов постојања рибљег фонда за развој риболовног, спортско рекреативног туризма). На подручју Србије треба посебно истаћи водне ресурсе Лима и Дрине у Западној Србији, који због своје еколошке очуваности омогућавају развој риболовног туризма.

Поред ове класификације, за утврђивање темпа коришћења обновљивих ресурса, неопходно је истаћи да поједине ресурсне категорије имају могућност складиштења, док друге не (Tietenberg, 2006, 132). Наиме, водни и шумски ресурси могу бити ускладиштени, тј. могуће је њихову потрошњу одложити за неки будући временски период. То је са становништа одрживог коришћења природних ресурса и одрживог туризма врло битно, у смислу проналажења правог тренутка почетка њихове експлоатације, као и обима експлоатације посматраног природног ресурса. С друге стране, сунчеву енергију или енергију ветра, није могуће директно складиштити, већ уколико се не искористе у једном тренутку, они су неповратно изгубљени. Ова последња класификација јасно указује да другу категорију обновљивих ресурса треба користити у сваком тренутку када су расположиви за потрошњу. То се нарочито односи на директно коришћење обновљивих енергетских ресурса (нпр. коришћење сунчеве енергије за осветљење и загревање просторија), када готово да не постоји никакав трошак везан за такво коришћење ресурса. Овакве ситуације су више изузетак него правило. У већини случајева коришћење обновљивих ресурса захтева одређени степен трансформације (нпр. коришћење енергије ветра за добијање електричне енергије), које неће увек бити економски исплативо у поређењу са коришћењем неких других ресурса за исту намену (нпр. коришћење угља за добијање електричне енергије). Коришћење ове ресурсне категорије, поред задовољења основних потреба туристичких капацитета, може да

допринесе и очувању других природних ресурса (смањење загађења окружења), али и да такви капацитети буду укључени у део туристичке понуде дестинације.

Кључно питање везано за експлоатацију обновљивих природних ресурса је слично као и код необновљивих, тј. колико је могуће ресурса потрошити у садашњости, а не угрозити његову расположивост у будућности, с једне стране и задовољити потребе садашњих генерација, с друге стране (Common, 1998, 248). За доношење одлука о одређивању обима коришћења обновљивих природних ресурса неопходно је познавати темпо самообнављања, тј. временски период за који се резерве ресурса обнове. Тај временски период је различит за поједине облике обновљивих ресурса. Усклађивање обима потрошње и темпа самообнављања може значајно да осигура одрживо коришћење природних ресурса, а самим тим и дугорочан развој туризма.

2. ОБЛИЦИ ВРЕДНОВАЊА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА

2.1. Тржишно вредновање природних ресурса у туризму

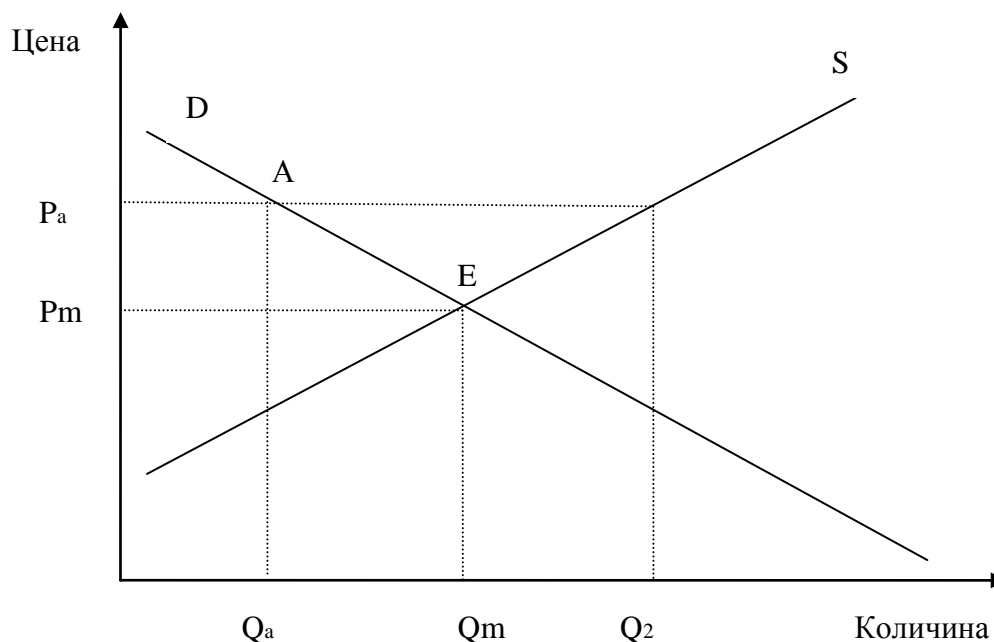
Из претходног излагања јасно се закључује да је значај природних ресурса за функционисање националних економија велики. Имајући у виду њихову ограниченост, неопходно је пронаћи начин на који ће они бити вредновани, који ће истовремено да обезбеди и њихову расположивост за будуће генерације, али и за задовољење потреба садашњих генерација, што је у складу са концептом одрживог развоја.

Полазну основу у проналажењу најбољег концепта вредновања природних ресурса представља анализа тржишног механизма. Све економски развијене земље су тржишне економије, које су прихватиле тржишни механизам као најбољи начин валоризовања свих привредних активности, па самим тим и експлоатације природних ресурса. Да би се описао опсег деловања тржишта, анализом релевантне литературе која проучава тржишне механизме вредновања природних ресурса (Field, 1997; Field, 2001; Common, 1998; Milenković, 2000) тржиште би могло да се дефинише као процес где купац и продавац мењају власништво над ресурсом по одређеној цени у тачно одређено време. Овако дефинисана тржишта могу да варирају од најпримитивнијих (где купац и продавац на пијаци размене власништво над неким пољопривредним производом по одређеној цени) до најкомплекснијих (где се електронски утврђује цена робе и услуге између физички удаљених представника купца и продавца). И у једном и у другом случају, тржишта имају исту улогу: она усмеравају токове роба и услуга између купца и продавца у одређеним количинама и по одређеним ценама. Равнотежа (цена и количина ресурса који се експлоатише) која се успоставља на тржишту ресурса може се представити на следећем графику (график 1).

Из презентираних графика јасно се закључује да се равнотежна цена (P_m) посматраног ресурса успоставља у пресеку тржишне криве понуде (S) и тржишне криве тражње (D) за ресурсом. При тој равнотежној цени трошиће се количина од Q_m ресурса. Овај равнотежни однос је статичког карактера и није могуће користити ову комбинацију количине и цене ресурса у дужем временском периоду, јер долази до промене фактора који утичу и на тражњу и на понуду ресурса. По правилу, тражња за већином природних ресурса бележи растућу тенденцију, а услед непромењене понуде (за већину природних ресурса и у дугом и у кратком временском року), због ресурсне ограничености, доћи ће до померања равнотежног

нивоа из тачке Е ка тачки А, која представља равнотежни ниво уз вишу цену ($P_a > P_m$), али и уз истовремено мању количину ресурса ($Q_a < Q_m$). Виша цена ће довести до смањења тражње, а самим тим и потрошње ресурса у наредном периоду, па ће тржиште, на тај начин, успешно зауставити прекомерно коришћење ресурса у садашњем периоду и обезбедити његову расположивост за будуће генерације.

График 1. Основни тржишни модел понуде и тражње ресурса

Izvor: Field, B. (2001), *Natural Resources Economics*, MC Graw Hill, New York, 89

Овако изложен концепт тржишног вредновања природних ресурса, на први поглед, представља сасвим задовољавајући одговор на питање проналажења оптималног концепта вредновања природних ресурса. Међутим, да би тржиште заиста довело до ефикасне алокације природних ресурса током времена, неопходно је да буду испуњена најмање 4 услова (Common, 1998, 82):

1. Одсуство екстерних ефеката;
2. Одсуство јавних ресурса;
3. Сви учесници на тржишту морају да располажу потпуним информацијама, и
4. Сви учесници на тржишту прихватају дате цене ресурса.

Природни ресурси и процес њиховог коришћења не задовољавају претходно наведене услове. Што се тиче постојања екстерних ефеката, они су везани за готово свако коришћење природних ресурса. То су ефекти који погађају оне актере на тржишту који нису директно повезани са експлоатацијом одређеног ресурса. Екстерни ефекти су нарочито присутни код оних привредних грана које доминантно зависе од природних ресурса. Скоро свако коришћење природних ресурса једног

подручја утиче на квалитет туристичког окружења, а самим тим и на одрживост туристичке дестинације. Експлоатација нпр. фосилних горива ствара загађење животне средине и смањује квалитет природних туристичких ресурса у њој, који не могу да обезбеде дугорочан одрживи туристички развој. С друге стране, коришћењем природних ресурса у одрживом туризму стварају се, по правилу, сасвим другачији екстерни ефекти (нпр. коришћењем термоминералних водних ресурса једног подручја развојем бањског туризма, долази до могућности коришћења других природних ресурса подизањем атрактивности подручја). Дакле, екстерни ефекти могу бити:

- Позитивни (екстерне користи) – доводе до повећања вредности неког ресурса који није резултат експлоатације и тржишног вредновања, и
- Негативни (екстерне штете) – долази до нарушавања и смањења вредности ресурса који није био предмет тржишног вредновања.

Екстерни ефекти коришћења природних ресурса су били предмет анализе бројних економиста. Већина њих (Vithas, 2011; Pound et all., 2003; Harris, 2006) сматра да су екстерни ефекти логична последица експлоатације природних ресурса и да ти ефекти значајно мењају тржишно утврђене равнотежне односе цена и количине ресурса. Интернализација екстерних ефеката (укључивање екстерних ефеката на тржиште ресурса) значајније мења равнотежни ниво.

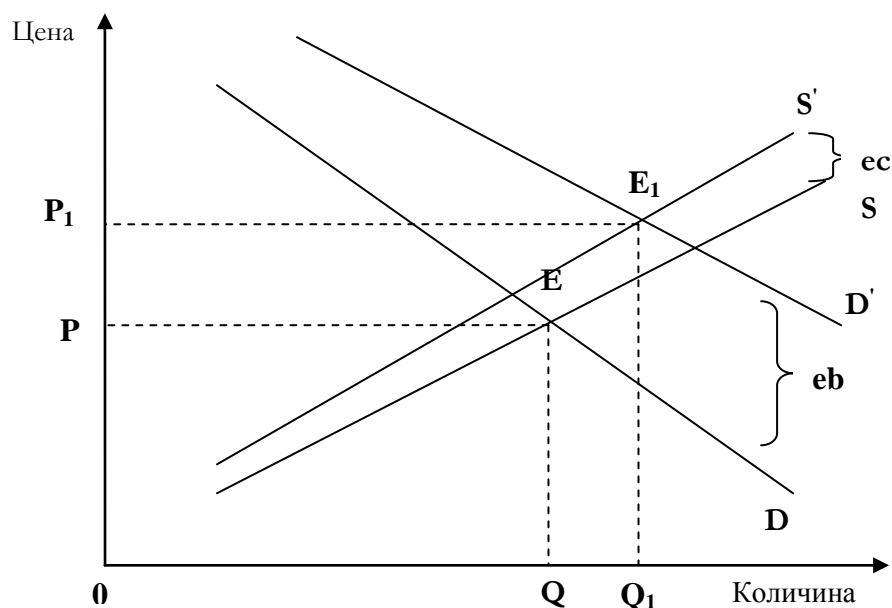
Анализом екстерних ефеката коришћења природних ресурса у различитим гранама привреде, генералан закључак је да углавном преовлађују негативни ефекти, нарочито када се ради о њиховом коришћењу у развоју индустрије. Због тога, тржишни механизам није погодан за оптимално коришћење природних ресурса на дуги рок, јер тржишни механизам не укључује екстерне трошкове, који неминовно настају и који морају да се надокнаде. Оваква ситуација је присутна у Србији, пре свега, у оним подручјима који свој економски развој остварују експлоатацијом металних ресурса. Типична подручја су Бор и Мајданпек у Источној Србији, као и басен Колубаре у Централној Србији. Екстерни трошкови експлоатације ресурса су значајни и често превазилазе износ директних трошкова експлоатације. Уколико би се екстерни трошкови укључили у структуру укупних, то би довело до пораста цене финалних производа, али би равномерноје расподелило екстерне трошкове који су неминовни. У даљим фазама експлоатације дошло би и до смањења екстерних трошкова, јер они који експлоатишу ресурсе били би мотивисани да инвестирањем у техничко-технолошка побољшања доводе до њиховог смањења.

Међутим, развојем туризма заснованом на природним ресурсима преовлађују екстерне користи, тј. екстерне користи су по правилу веће од екстерних трошкова. То такође показује да тржишни механизам није праведан у проналажењу оптималног нивоа експлоатације природних ресурса, јер занемаривањем бројних екстерних

користи, сугерише мањи обим експлоатације природног ресурса. Оваква ситуација је присутна у већини постојећих туристичких дестинација Србије, где, на пример, инфраструктура која је изграђена за потребе развоја туризма може да буде коришћена и од стране локалног становништва. Та екстерна корист директно доприноси побољшању перформанси туризма.

У наредном графичком приказу јасно се види да интернализација екстерних ефеката утиче на повећање коришћења природног ресурса у ситуацији када су екстерне користи веће, што представља један од кључних аргумената да се одрживи туризам најбоље уклапа у савремене развојне тенденције, тј. повећано коришћење природног ресурса ствара позитивне ефекте по окружење и омогућава развој простора у којем се он развија. Равнотежни ниво се помера из положаја Е у положај Е₁.

График 2. Равнотежа са екстерним трошковима и екстерним користима (случај када су екстерни трошкови мањи од екстерних користи)

Извор: Аутор

Други услов који је неопходан за успешну примену тржишног механизма у процесу валоризације ресурса је одсуство јавних ресурса, тј. ресурса у заједничком власништву. Да би неки ресурс био јавни, он мора да има следеће две карактеристике (Rogers et al., 2006, 272-273):

- Није ривал другим ресурсима у потрошњи, и
- Нико није искључен из уживања његове корисности.

Једноставним прегледом претходно наведених услова јасно се уочава да одређени број природних туристичких ресурса припада категорији јавних ресурса или ресурса у заједничком власништву. То се нарочито односи на обновљиве ресурсе, па примена концепта тржишног управљања и вредновања ових природних ресурса не би била објективна и економски прихватљива. Типичан пример туристичког природног ресурса у јавном власништву је река Дунав, тј. природни ресурси који се налазе у њој. Овај водни ресурс је могуће користити као ресурс развоја бројних облика туризма (наутички, рекреативни, риболовни, пејсажни, итд.) који су често међусобно искључиви, али и за развој других привредних грана (енергетика, пољопривреда, саобраћај, итд.). Како расте атрактивност природног ресурса Дунава, тако долази и до превелике тражње за њим, па је у ситуацији непостојања јасно израженог власништва тешко обезбедити дугорочно очување квалитета природног ресурса неопходног за задовољење међусобно различитих потреба. У тим случајевима неопходно је нетржишним мерама (пре свега мерама економске политике) обезбедити дугорочну егзистенцију посматраног природног ресурса.

И остала два услова (располагање потпуним информацијама свих учесника на тржишту и прихватање унапред дате цене ресурса од стране свих учесника на тржишту) такође су неприхватљива и неодржива, како на дуги тако и на кратак рок.

Претходно изнети ставови о недостацима тржишног механизма показују да природни ресурси не могу бити препуштени искључиво деловању тржишног механизма и његовим законитостима понуде и тражње, већ да је, због постојања доста сложених и комплексних односа, потребно пронаћи праведнији механизам њиховог вредновања. Кључан недостатак тржишног механизма у погледу вредновања природних ресурса је на страни тражње, тј. недовољне ценовне еластичности и непостојања одговарајућих супститута који би ублажили превелику тражњу за појединим категоријама природних ресурса. Посматрано са становишта развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима Србије, из претходног се јасно закључује да тржишни механизам није прихватљиво решење. То проистиче из, пре свега, неукључивања екстерних ефеката, који су у случају експлоатације природних ресурса далеко прихватљивији (јер преовлађују екстерне користи) него у случају њиховог коришћења у другим привредним гранама (где преовлађују екстерни трошкови).

2.2. Cost-benefit анализа као облик вредновања природних ресурса у одрживом туризму

Недостаци тржишног вредновања природних ресурса намећу потребу увођења неког новог механизма који би обезбедио успешну алокацију ресурса током времена. Имајући у виду да су ресурси све више ограничени и истрошени, а да је тражња за њима све израженија, проналажење тог механизма постаје све значајније у економији ресурса. Експлоатација већине природних ресурса је процес који траје дужи временски период. Наиме, процес експлоатације нпр. једног рудника траје неколико деценија. Током периода експлоатације неопходно је евидентирати све користи и све трошкове који настају његовом експлоатацијом и на бази пројектованих користи и пројектованих трошкова донети одлуку о почетку експлоатације посматраног ресурса. Такође, приликом анализе користи и трошкова треба водити рачуна и о екстерним ефектима, који настају као последица експлоатације ресурса. Ти ефекти често могу да буду значајни и кључни у доношењу одлуке о експлоатацији ресурса. То јасно указује да приликом доношења одлуке о експлоатацији ресурса треба водити рачуна и о ширим, друштвеним ефектима, а не само о профитабилности онога ко управља тим ресурсом (у претходно наведеном примеру власника рудника).

Истицање екстерних ефеката је предмет многих економских анализа природних ресурса, и то пре свега у погледу истицања негативних ефеката. Ти негативни ефекти су се углавном односили на проблем загађења и смањења квалитета других ресурса који настају експлоатацијом једног ресурса. У претходно наведеном примеру то би се односило на загађење ваздуха, шумских ресурса и водних ресурса у непосредној близини рудника, који би настали његовом експлоатацијом. То нарочито негативно утиче на развој оних привредних грана које се заснивају на тим ресурсима, а туризам је једна од њих. Загађење ваздуха, земљишта, водних и других ресурса, утиче на смањење атрактивности туристичког простора, али и на погоршање услова живота локалном становништву. У Србији у претходном периоду ови ефекти нису били анализирани приликом доношења одлука о експлоатацији ресурса, што је резултирало у значајном смањењу туристичког ресурсног потенцијала. Међутим, процес експлоатације природних ресурса ствара и позитивне ефекте по окружење које није могуће изоставити. Ти позитивни ефекти у претходно наведеном примеру би били: изградња инфраструктуре (саобраћајна, водоводна, електрична, итд.) до рудника које би користило и локално становништво. Такви ефекти би довели до подизања економског стандарда локалног становништва и вредности неких других ресурса. Овде је потребно нагласити да су ти позитивни ефекти углавном економски и да су они кратког рока. Након завршеног процеса

експлоатације природног ресурса, ти ефекти ће нестати. Кључни проблем код оцене анализе природних ресурса је како ускладити краткорочне (економске) и дугорочне (одрживе) ефекте. То је нарочито проблем у економски неразвијеним подручјима, где је неопходно стимулирати развој оних привредних грана које ће обезбедити дугорочне ефекте и очување природних ресурса.

У досадашњој економској теорији један од најприхватљивијих концепата је концепт *cost-benefit analiza* (СВА), тј. концепт анализе трошкова и користи. Она је постала предмет економске оцене оправданости експлоатације природних ресурса у последњих неколико деценија, када је креаторима економске политике постало јасно да је процес експлоатације ресурса доста сложен и временски доста дуг, а да су ресурси све ограниченији. СВА се најпре користила у јавном сектору, да би се описала оправданост спровођења одређеног пројекта (Common, 1998, 308). Касније, како је постала ефикасан механизам за оцену и вредновање пројеката који трају неколико деценија, постаје незамањив механизам процене ефикасности коришћења природних ресурса, нарочито необновљивих и оних чији се век експлоатације мери деценијама и вековима. У Србији се поступак СВА није спроводио у процесу доношења одлуке о експлоатацији природних ресурса, што је довело до бројних погрешних одлука.

Сам поступак СВА се спроводи у неколико фаза. Анализирајући радове аутора који су проучавали теоријски оквир СВА (Field, 2001; Perman et al., 1999), најсвеобухватнију структуру СВА дао је Hanley. Према његовим истраживањима, поступак спровођења СВА се одвија у 8 фаза (Hanley, 2000, 110-115):

1. Дефинисање процеса експлоатације природних ресурса, која обухвата: предложену реалокацију природних ресурса (сврху њиховог коришћења) и задовољење локалног становништва које ће бити погођено трошењем тих ресурса;
2. Идентификовање екстерних утицаја процеса експлоатације ресурса који ће се јавити као последица експлоатације ресурса и који могу да утичу на остале ресурсе тог подручја;
3. Могућност мерења екстерних утицаја и утврђивање њихове релевантности. Циљ је квантитативно исказати све екстерне ефекте;
4. Физичка квантификација релевантних утицаја који ће настати експлоатацијом природног ресурса;
5. Монетарни (новчани) износ релевантних ефеката, који треба да обухвати:
 - предвиђање новчаних токова у будућности;
 - кориговање тржишних цена, уколико је то неопходно, и
 - израчунавање цена за оне ефекте где не постоје тржишне цене;
6. Дисконтовање новчаних токова;

7. Компарација трошкова и користи, и
8. Доношење одлуке о експлоатацији ресурса.

Имајући у виду да процес експлоатације природних ресурса подразумева остваривање позитивних и негативних ефекта током дужег временског периода, неопходно је извршити свођење номиналних новчаних ефеката у различитим временским периодима на један период, како би се добили реално упоредиви ефекти. У пракси се највише користи метод дисконтовања, тј. додељивања садашњих новчаних вредности трошковима и користима које ће се предвидиво појавити реализацијом предложеног пројекта, тј. експлоатацијом ресурса (Hussen, 2004, 141).

Поређењем садашње вредности укупно очекиваних користи ($PV(B)$) и садашње вредности укупно очекиваних трошкова ($PV(C)$) који настају приликом експлоатације ресурсног потенцијала добија се нето садашња вредност будуће експлоатације ресурсног потенцијала (NPV) (Harris, 2006):

$$NPV = PV(B) - PV(C)$$
$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{B_i}{(1+r)^i} - \sum_{i=1}^n \frac{C_i}{(1+r)^i}$$
$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{B_i - C_i}{(1+r)^i}$$

Уколико је $NPV > 0$, тј. уколико је садашња вредност укупно очекиваних користи ($PV(B)$) већа од садашње вредности укупно очекиваних трошкова ($PV(C)$), логичан закључак је да је потребно разматрати ресурс експлоатисати (Миленковић & Бошковић, 2011).

Суштину процеса дисконтовања представља одабир дисконтне стопе (r), која треба да временски уједначи вредност ресурсног потенцијала. Дисконтна стопа има за циљ да све будуће трошкове и користи од експлоатације ресурсног потенцијала сведе на садашњу вредност. Тако добијене вредности могу да буду упоредиве и одлука која би била донета поређењем дисконтованих вредности трошкова и користи била би друштвено прихватљива. Колика ће бити нето садашња вредност трошкова и користи будуће експлоатације ресурсног потенцијала зависи највише од процењене вредности дисконтне стопе.

Из анализе релевантне литературе која је истраживала утицај дисконтне стопе на утврђивање укупних користи и трошкова експлоатације природних ресурса, (Hanley, 2000; Field, 2000; Harris, 2006; Миленковић & Бошковић, 2011) јасно се закључује да висока вредност дисконтне стопе значи да ће ефекти у будућем периоду бити дисконтовани по ниској вредности, а да ће у случају ниске вредности дисконтне стопе, будући трошкови и будуће користи бити дисконтовани по релативно високој вредности. Пошто се користи од експлоатације природних

ресурса јављају углавном у будућем периоду, а највећи део трошкова настаје у почетним годинама, евидентно је да од тога колика се вредност додели дисконтној стопи зависи и да ли ће се и на који начин природни ресурс експлоатисати или не. То нарочито утиче на оне природне ресурсе који су носиоци развоја одрживог туризма, којима би требало доделити ниске вредности дисконтне стопе, како би се фаворизовали будући, дугорочни позитивни ефекти. Оваква политика додељивања ниске вредности дисконте стопе је често у супротности са економским интересима остваривања краткорочних профита, нарочито у неразвијеним земљама и земљама у развоју, каква је и Србија данас. Због тога је потребно истицати све предности дугорочне одрживости и очувања природних туристичких ресурса. Оваквом политиком додељивања ниских вредности дисконтне стопе код експлоатације природних ресурса Србије значајно би се повећала конкурентност одрживог туризма у односу на друге привредне гране. Уколико би се оваква дисконтна стопа доделила у процесу доношења одлуке о експлоатацији нпр. водних ресурса, туристичко коришћење би било прихватљивије у односу на оно које би захтевало директну потрошњу (нпр. пољопривреда). У екстремним случајевима се примењује чак и нулта дисконтна стопа. Тада практично нема дисконтовања, јер се у потпуности изједначава вредност ефеката у било којој години и његова садашња дисконтована вредност. Оваква ситуација се јавља када се желе сачувати неки ресурси за будућност и када су њихови позитивни ефекти израженији уколико се ресурси физички не троше (пример су биљне и животињске врсте у националним парковима). Таква политика дисконтне довела би до физичког очувања најквалитетнијих животињских ресурса Србије (нпр. мрки медвед), који уз одлуку о забрани одстрела и пејсажног туризма омогућава значајно веће ефекте него у случају када би се користио у сврху развоја ловног туризма.

Посматрајући претходно наведене фазе СВА, јасно се закључује да је презентирани концепт прихватљивији од класичног тржишног концепта вредновања природних ресурса, јер укључује све оно што је суштински везано за експлоатацију природних ресурса. Екстерни ефекти постају све израженији фактор, у смислу да је њихово укључење значајно за оцену ефикасности коришћења ресурсног потенцијала. Такође, остваривање ефеката на дужи временски период је логичка последица временског периода експлоатације ресурса, па је процес дисконтовања ефеката потребан да би се добила упоредивост свих позитивних и негативних ефеката. Главни недостатак је субјективност у погледу одређивања износа дисконтне стопе, а самим тим и коначне одлуке о начину експлоатације ресурса.

2.3. Оптимално коришћење обновљивих природних ресурса

Обновљиви природни ресурси су они ресурси који могу након одређеног временског периода после потрошње поново бити расположиви за потрошњу, тј. они ресурси који имају способност за раст и репродукцију. Проналажење оптималног нивоа коришћења подразумева динамичку анализу ефеката током дужег временског периода експлоатације ресурса и на бази тога утврђивање обима ресурса за потрошњу у конкретном временском периоду.

Процес динамичке анализе експлоатације обновљивих природних ресурса подразумева (Perman et al., 1999, 230):

1. Специфицирање почетних услова и времена на који се анализа односи;
2. Утврђивање промењивих ефеката од коришћења ресурса током времена;
3. Успостављање динамичке повезаности различитих временских периода експлоатације ресурса, и
4. Процену утицаја екстерних ефеката, у смислу усложњавања процеса проналажења оптималног коришћења ресурса током времена.

Проналажење одговора на горе наведена питања је доста компликовано и углавном је повезано са субјективним очекивањима доносиоца одлуке. То је нарочито изражено у ситуацији када постоје алтернативни начини експлоатације природних ресурса, што је случај са највећим бројем обновљивих ресурса. На пример, шумски ресурси могу бити директно експлоатисани у индустријским гранама (шумарство, енергетика), али могу бити и коришћени као услови развоја туризма и пољопривреде. У тим случајевима, потребно је донети одлуку на који начин посматрани обновљиви ресурс експлоатисати. Директна експлоатација у првом случају онемогућава његово постојање као услова развоја горе поменутих привредних грана. Код проналажења оптималног обима коришћења обновљивих природних ресурса треба најпре истаћи разлику између две категорије ресурса: ресурса тока и резерви ресурса (Common, 1998, 232).

Ресурси тока се односе на ону категорију обновљивих природних ресурса чије коришћење у једном временском периоду никако не утиче на њихов потенцијал у неком будућем, наредном временском периоду. Ова категорија ресурса се назива још и континуелни, бесконачни обновљиви ресурси. Основни циљ код ове ресурсне категорије је само проналажење техничко-технолошких решења за њихову што ефикаснију експлоатацију. Типичан пример је сунчева енергија, чије коришћење зависи, не доминантно од ресурсне расположивости, већ од развоја технологија за њену трансформацију у корисне финалне производе (пре свега електричну и топлотну енергију). Дакле, оптимално коришћење ове категорије обновљивих

ресурса је практично у директној функцији развоја технологија за њихову конверзију. Ова ресурсна категорија (сунчева енергија, ресурси океана и мора, енергија таласа и сл.) у будућности ће бити доста експлоатисана, јер су до сада коришћени ресурси (и обновљиви и необновљиви) готово исцрпљени, а потребе које они задовољавају све више растуће. То се нарочито односи на потребе за водом и енергијом, које ће развојем технологија управо довести до значајнијег коришћења горе поменутих ресурса. Њихово коришћење у садашњем временском периоду је готово безначајно, јер је цена финалних производа добијена од њих неколико пута већа од цене добијене коришћењем конвенционалних ресурса (нпр. цена електричне енергије добијена коришћењем сунчеве енергије је 5 пута већа у односу на коришћење угља). Већина држава својим економским политикама подстиче коришћење ових ресурса како би обезбедила задовољење потреба својих становника и избегла њихов недостатак у будућем периоду, тако да и у наредном периоду не постоји опасност од њиховог прекомерног коришћења. Потенцијал ових обновљивих природних ресурса у Србији свакако постоји, нарочито сунчеве енергије у планинским пределима, која може бити искоришћена за загревање воде и пластеника и стакленика за производњу органске хране намењене туристичком тржишту. Она може бити искоришћена, такође, и за задовољење енергетских потреба туристичких капацитета удаљених од електромреже, који могу да постану елементи понуде екотуризма и разних облика авантуристичког туризма.

Резерве обновљивих ресурса се односе на ону категорију чији је ресурсни потенцијал могуће прецизно утврдити у једном временском периоду и чије коришћење утиче на промену тог потенцијала. Управо је ова ресурсна категорија циљ ове анализе, јер је она и највише експлоатисана у претходном периоду, а тражња је све више растућа у наредном периоду. Према овим карактеристикама, а нарочито са темпом раста потрошње, ова категорија обновљивих ресурса добија све више сличности са необновљивим ресурсима. Једина разлика је у томе што, ако се смањи коришћење обновљивих ресурса, због њиховог природног пораста, долази до повећања и њихових укупних резерви. Условно речено, докле год је обим коришћења ресурса испод природног прираста ресурса, нема потребе за смањивањем коришћења ресурса. Међутим, у пракси је ситуација углавном обрнута. Ресурси се експлоатишу у знатно већем обиму него што им то дозвољава природни прираст. Тиме се усложњава одлука о проналажењу оптималног обима коришћења. Типичан пример ове групације природних ресурса су шумски ресурси, ресурси површинских и подземних вода, ресурси фауне и сл. Сви они имају свој природни период обнове, али и прекомерени раст коришћења ради задовољења бројних потреба људи. Они су посебно значајни за развој одрживог туризма, који је једино могућ уколико су они очувани, како у погледу квантитета, тако и у погледу одговарајућег квалитета.

Приликом анализе ове ресурсне категорије треба истаћи:

1. Да постоје различити облици директних и индиректних ефеката од коришћења ресурса;
2. Да се и некоришћењем стварају вредности за друштво и појединца, и
3. Да су то ресурси који су често у тзв. заједничком власништву.

Што се тиче директних ефеката, они су сасвим јасни. То су практично ефекти које остварују они који тај ресурс и експлоатишу. Нпр. уколико се посматра експлоатација неког шумског ресурса, директан ефекат остварује онај ко сече шумске ресурсе, јер има могућност за стварање бројних финалних производа и на тај начин може да оствари значајан финансијски ефекат од коришћења ресурса. Индиректни ефекти могу такође бити значајни, а односе се у наведеном примеру на губитак шуме као произвођача кисеоника, као туристичке атрактивности и сл. Поред негативних, који су бројнији и на први поглед уочљивији, постоје и позитивни индиректни ефекти (нпр. коришћење шумског пута од стране локалног становништва који је изградио онај ко експлоатише шумски ресурс и сл.). Суштина се односи на то да и они актери који нису директно повезани са коришћењем ресурса могу имати позитивне или негативне ефекте од њихове експлоатације, што треба укључити у укупан обим ефеката. За развој одрживог туризма значајнији су индиректни ефекти, јер одустајањем од физичке експлоатације највећег броја обновљивих ресурса, омогућава се њихово индиректно коришћење као услова развоја туризма. Шумски ресурси, претежно они у подручјима која не обилују шумским формацијама, представљају типичан пример обновљивог природног ресурса, чија је индиректна вредност итекако битна у развоју одрживог туризма. То је нарочито изражено у дестинацијама Србије које развој туризма заснивају на водним ресурсима, јер постојање шумских ресурса у њиховим гравитационим зонама, значајно увећава вредност дестинације код туриста.

Постојање вредности као резултат некоришћења једног ресурса је све присутније у економији обновљивих ресурса. Због вишефункционалне корисности ове категорије ресурса, ефекти од некоришћења у садашњости имају за циљ да увећају вредност одложеног коришћења ресурса. У наведеном примеру експлоатације шумског ресурса они су најуочљивији. Уколико би се одустало од експлоатације шумског ресурса, позитивни ефекти би били, поред пораста фонда шумског ресурса и већих директних ефеката у будућности, и могућност даље производње кисеоника, коришћења шумског ресурса као туристичког, итд. Индиректни ефекти који би настали у овом случају омогућили би развој појединих облика одрживог туризма (рекреативни, ловни, излетнички и сл.), што би у крајњем резултату, на дужи рок, повећало и укупне економске ефекте од експлоатације шумског ресурса. Истицање тзв. одложене експлоатације појединих обновљивих

природних ресурса доприноси и њиховом очувању, што је битан елемент одрживог развоја, али и већим економским ефектима на дуги рок, што треба постане кључан аргумент одрживог туризма.

Следећа карактеристика која усложњава утврђивање оптималног нивоа коришћења је чињеница да су ови ресурси углавном у заједничком власништву. Термин заједничког власништва подразумева да су ресурси свима доступни, тј. да не постоји неко правило њиховог коришћења током времена. Као типичан пример наводе се шуме Амазона. Оне припадају категорији заједничког добра, јер су значајни за глобалну производњу кисеоника. Сви становници Планете су у принципу заинтересовани за очување ових шума, али мали број људи је спреман да на неки конкретнији начин подстакне то очување (Harris, 2006). Овај проблем је потребно институционално решити (на глобалном или националном нивоу), односно, мерама економске политике прописати одређене дозволе или сличне накнаде на право на експлоатацију. На тај начин би се темпо експлоатације обновљивог ресурса смањило и он би остао расположив за потрошњу и у наредним периодима. Слична ситуација је и са шумским ресурсима Србије, које је потребно сачувати, како за потребе развоја одрживог туризма у њиховим гравитационим зонама, тако и као ствараоца кисеоника.

Претходно наведене карактеристике обновљивих природних ресурса показују да је процес утврђивања њиховог оптималног нивоа коришћења доста компликован. Проблем додатно усложњавају бројне немерљиве карактеристике (нпр. у наведеном примеру тешко је вредносно утврдити колики је ефекат од очувања шума као ствараоца кисеоника или туристичке атрактивности), иако они евидентно постоје, које могу значајно да утичу на доношење одлуке о одабиру оптималног периода коришћења ресурса. Уколико доносиоци одлука фаворизују краткорочне економске ефекте свакако ће се одлучити на што нижи износ такси и накнада за физичко коришћење ресурса, што ће довести до интензивније експлоатације природног ресурса. Оваква ситуација је присутна у економски неразвијеним земљама каква је и Србија. У том случају би дошло до несташице природних ресурса, смањења туристичког потенцијала, што би у дужем временском периоду резултирало у паду, не само развоја одрживог туризма, већ и укупне економске активности засноване на обновљивом природном ресурсу.

2.4. Оптимално коришћење необновљивих природних ресурса

Основна карактеристика необновљивих ресурса је постојање коначних резерви ресурса током дужег временског периода. Када се говори о резервама необновљивих ресурса неопходно је истаћи да постоје различите класификације резерви, при чему су две категорије резерви најзначајније:

1. Физичке (геолошке), које су резултат постојања ресурса, али са недовољно и непотпуно утврђеним количинама и квалитетом ресурса, и
2. Економски искористиве (билансне) резерве – које представљају тачно идентификоване и инвентарисане резерве необновљивих ресурса, са прецизно идентификованим количинама и јасно утврђеним квалитетом.

Из претходног, јасно се закључује да само билансне резерве необновљивих ресурса могу бити разматране приликом доношења одлука о пројектовању обима њиховог коришћења.

Како је текао развој људског друштва, тако су се и потребе, а самим тим и тражња за необновљивим природним ресурсима увећавале. Раст тражње је био више експоненцијалан, него линеаран. Већ 70-их година прошлог века у економској теорији су се појавили први значајнији радови који су истакли ову проблематику.

Једно од значајнијих истраживања током 90-их година прошлог века спровео је Meadows, који је истакао да „коришћење многих неопходних ресурса и стварање многих врста загађујућих материја већ су прешли стопе које су физички одрживе. Уколико се значајно не смање токови материјала и енергије, у наредним деценијама ће неконтролисано опадати аутпут хране по глави становника, коришћење енергије и индустријска производња“ (Meadows et al., 1992, 15). Презентирана ситуација је присутна са скоро свим облицима необновљивих природних ресурса и резултат је убрзане индустријализације током прошлог века и превеликог ослањања на њих. Са становишта њиховог коришћења у развоју одрживог туризма много је важнији њихов екстерни ефекат, тј. загађење простора које настаје њиховом експлоатацијом. Пошто су њиховом експлоатацијом истицани искључиво економски ефекти, загађење које настаје том приликом није приказивано као трошак њиховог коришћења. То загађење је било евидентно и доводило је до пада квалитета или потпуног нестанка других категорија природних ресурса, које су успориле или елиминисале развој одрживог туризма заснованог на њима. На тај начин долази и до пропуштених позитивних економских ефеката у будућности изостанком развоја туризма. Овакви начини коришћења необновљивих природних ресурса су евидентни у урбаним пределима (нпр. Београд, Панчево, Нови Сад), који су практично изгубили свој природни туристички потенцијал, али и у појединим мањим урбанизованим, али израженим индустријским центрима у претходном периоду

(нпр. Лазаревац, Бор, Мајданпек, Прахово), где је еколошки неконтролисан процес експлоатације необновљивих природних ресурса умањио могућности за развој одрживог туризма у њиховим ширим гравитационим зонама.

Сличне ставове у погледу неопходности у промени досадашњег темпа коришћења необновљивих ресурса има и Harris, који сматра да имајући у виду њихову ограниченост, као и све више растућу тражњу за њима, јасно је да они не могу трајати заувек, питања њиховог коришћења су сложена и обухватају промене у понуди и тражњи ресурса, као и отпад и загађење које настаје њиховим коришћењем (Harris, 2006, 257). Физичка исцрпљеност је кључан аргумент у смањењу темпа експлоатације необновљивих ресурса, што јасно указује на чињеницу да економске теорије нису придавале одговарајући значај негативним ефектима загађења окружења.

Посматрајући необновљиве природне ресурсе Србије и њихов допринос одрживом туризму, могуће је закључити да они могу да допринесу само као допунски ресурси развоја. Много већи ефекат би се постигао уколико би се они физички неексплоатисали, јер у претходном периоду њиховом експлоатацијом у сврху развоја индустрије су се створили углавном непоправљиво негативни ефекти по туризам Србије. Такође, поједини напуштени рудници, као привредни ресурси засновани на експлоатацији металичних, необновљивих ресурса, могу да буду сегмент понуде индустријског и историјског туризма, али и као део укупне туристичке понуде једног подручја. У Србији је то Сењски рудник у Источној Србији, који може да буде укључен у укупну понуду тог дела Србије.

Централно питање везано за експлоатацију необновљивих природних ресурса је које је оптимално коришћење ове ресурсне категорије током времена имајући у виду њихову расположивост, ефекте који настају по окружење и друге ресурсе у њему, тражњу за њима и очување за будуће генерације. Одговор на ово питање није једноставан, из простог разлога што ова је ресурсна категорија доста хетерогена, што се јасно закључује из претходног излагања. Такође, како производи засновани на необновљивим ресурсима задовољавају највећи део тражње савременог друштва, а услед непостојања ценовно прихватљивих супститута, кључни проблем је како смањити степен коришћења ресурса а не умањити благостање друштва.

Најједноставији модел за утврђивање животног века ресурса је статички индекс резерви (s) који повезује економске резерве ресурса (E) и потрошњу ресурса (P) током времена, тј:

$$s = \frac{E}{P}$$

Имајући у виду чињеницу да потрошња необновљивих ресурса није константна током времена, већ да бележи растућу тенденцију, као и да током времена долази и до супституције појединих категорија необновљивих ресурса обновљивим, статички индекс неће дати баш прецизан и прихватљив резултат у погледу очекиваног временског периода расположивости појединим ресурсом. Далеко већу вредност има експоненцијални индекс, који се може представити следећом формулом (Миленковић & Бошковић 2011, 193):

$$e = \frac{\ln(rs + l)}{r}, \text{ при чему је:}$$

e – експоненцијални индекс;

s – статички индекс;

r – просечна стопа раста потрошње геолошких ресурса, и

l – ланчани индекс.

У презентираним моделу синтетизована је у једном параметру (r) стопа раста потрошње ресурса током времена, која је резултат дејства бројних фактора:

1. Тражње за њима, која има изражени експоненцијални тренд раста;
2. Супституције, која у савременом свету постаје све неопходнија, да би се превазишла ресурсна лимитираност, и
3. Дејство техничко-технолошког прогреса, који повећава њихову продуктивност и ефикасност коришћења, а самим тим и смањује потрошњу ресурса.

Без обзира колико је могуће смањити ограниченост необновљивих природних ресурса у погледу њихове ресурсне расположивости (супституција или техничко-технолошки прогрес), та ресурсна ограниченост ће увек бити један од кључних фактора у остваривању економског развоја многих националних економија. Њено превазилажење је увек повезано са дејством економске политике државе, која треба да подстакне учеснике на тржишту необновљивих ресурса да се одрекну краткорочних и сигурних профита експлоатацијом необновљивих ресурса и да постану свесни лимитираности ресурса. Такође, део профита који остварују, неопходно је да инвестирају у супституцију или развој техничко-технолошких решења, како се у једном тренутку не би осетио недостатак необновљивих ресурса, који је услед њихове ресурсне лимитираности, неизбежан.

3. НЕОПХОДНОСТ УВОЂЕЊА ОДРЖИВОСТИ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА

3.1. Потреба за одрживим коришћењем природних ресурса

Из претходног излагања о природним ресурсима јасно се закључује да су они један од кључних параметара економског развоја. Повећано коришћење природних ресурса је последица бројних фактора, од којих су два најважнија: пораст броја становника и пораст коришћења ресурса по једном становнику. Ова два фактора су у другој половини прошлог века значајно исцрпела резерве необновљивих и значајно увећала експлоатацију обновљивих природних ресурса, далеко изнад темпа самообнављања. Кључни параметри развоја су били економски и развој се мерио искључиво преко раста основних макроекономских показатеља (раст друштвеног бруто производа, националног дохотка, итд.). Еколошки и социјални параметри су били у другом плану и тадашњи креатори економских политика су сматрали да масовни развој пољопривреде, индустрије, туризма и других привредних грана може да обезбеди повећање стандарда сваког појединца, који ће водити рачуна о очувању животне средине развојем технологија које ће очувати еколошко окружење на прихватљивом нивоу.

Међутим, мотивисани краткорочним профитима услед растуће тражње, носиоци економских активности не посвећују довољно пажње очувању животне средине и природних ресурса. Превелика тражња за њима доводи до њиховог значајнијег исцрпљивања или загађења, што утиче на смањење квалитета ресурсног потенцијала за будуће генерације. Као крајњи резултат таквог темпа искоришћавања и загађења природних ресурса је њихова лимитираност, која постаје главни ограничавајући фактор дугорочног економског развоја. То је нарочито уочено након економских криза током 70-их година прошлог века изазваних поремећајима на тржишту нафте, када је први пут значајније наглашен проблем могућег недостатка једног ресурса, који је кључан за будући економски развој.

Од тада, питања везана за повезаност између природних ресурса и економског развоја постају све значајнија и актуелнија код великог броја економиста. Она се концентришу у правцу проналажења таквог модела економског развоја који ће да обезбеди очуваност природних ресурса за будуће генерације, али и економски напредак садашњих генерација. Циљ је био да се пронађе механизам који ће ограничити прекомерно искоришћавање природних ресурса зарад остваривања краткорочних профита. Решење је пронађено у тзв. одрживом развоју, који је требао да успостави равнотежу између економског раста, очувања природних ресурса и

унапређења квалитета животне средине. На подручју Србије постоји велика повезаност између расположивих природних ресурса и економског развоја. У претходном периоду природни ресурси, пре свега необновљиви, су се прекомерно експлоатисали, али је тај процес био неконтролисан, у смислу да се није контролисало загађење које је настајало њиховим коришћењем. Типичан пример је коришћење лигнита на површинским коповима у колубарском и костолачком басену, али и металичних ресурса, пре свега у Источној Србији. Зарад краткорочних економских ефеката, дошло је до загађења других природних ресурса (земљишта, водних и шумских ресурса, климе као услова размештаја свих природних, пре свега обновљивих ресурса), који нису били у могућности да буду у функцији развоја других привредних грана (нпр. пољопривреде, туризма и сл.). На тај начин, неконтролисаним коришћењем једног природног ресурса дошло је до смањења могућности за развој привредних грана заснованих на другим ресурсима. То је нарочито изражено у смањењу туристичког потенцијала наведених подручја, која су таквим индустријским развојем значајно деградирана. Поред губитка туристичког потенцијала, измена климатских параметара довела је до озбиљних здравствених проблема и запослених и локалног становништва, што јасно показују бројна истраживања спроведена на ту тему. Таква експлоатација је морала да буде модификована, у правцу, не да се заустави (што би довело до пада економских ефеката), већ да се контролише, како темпо коришћења ресурса, тако и загађење које настаје по друге ресурсе у окружењу.

Неопходност увођења одрживости коришћења природних ресурса и одрживи развој као појам први пут је употребљен 1969.године на Конференцији о економском развоју у Вашингтону (Pravdić, 2001, 223). Далеко већи значај је добио након Конференције УН у Стокхолму 1972.године, када је њиме описана зависност између економског развоја, квалитета окружења и социјалне једнакости. Од тада, идеја о увођењу појма „одрживости“ постаје све присутнија у свим економским пројекцијама развоја. Највећи утицај на популаризацију и институционализацију појма „одрживи развој“ имао је Извештај Светске Комисије за животну средину и развој из 1987.године - *Our Common Future*, тзв. Brundtland Извештај, који је требао да доведе до интеграције економских и еколошких питања развоја. Његов кључни допринос се огледа у потреби интеграције економског развоја и окружења у којем се он остварује у смислу да економски развој не може да дугорочно постоји уколико се наруши квалитет ресурсне базе; окружење не може да буде заштићено, док развој не може да покрије трошкове нарушавања окружења“ (WCED, 1987, 37).

Први наредни озбиљнији покушај институционализације питања очувања природних ресурса и одрживог развоја на глобалном нивоу учињен је пет година касније, на Конференцији УН о животној средини и развоју у Рио де Женеиру

1992.године. Тада је донета декларација Агенда 21, која је садржала 27 приоритетних захтева за решавање проблема везаних за заштиту животне средине и очување природног ресурсног потенцијала, који би требало да постану обавезујући за све земље у XXI веку. Имајући у виду да су основне смернице захтевале смањење стопе експлоатације природних ресурса и повећање пажње о заштити животне средине, то би захтевало значајнија новчана средства за остваривање тих циљева. Мали број земаља је био спреман да прихвати те обавезе: развијене земље због заустављања економског развоја, земље у развоју и неразвијене земље због недостатка новчаних средстава.

На наредном заседању УН 2002.године у Јоханезбургу донет је План за имплементацију Агенде 21, који је требао да обавезе све земље да преусмере своје економске политике у правцу остваривања одрживог развоја. Главне одреднице су се односиле на смањење сиромаштва, заштиту и управљање природним ресурсима, промовисање одрживог развоја на глобалном нивоу.

У последњој деценији било је више међународних конференција, глобалних и регионалних, које су имале за циљ да још детаљније специфицирају смернице одрживог развоја и да прихваћен концепт прилагоде појединим светским регионима и појединим земљама. Резултати тих конференција су разматрани на Конференцији у Рио де Женеиру 2012.године, када је донета Декларација Рио 20+, која је требало да покаже какви су резултати постигнути у имплементацији Агенде 21 донете 1992.године и шта је потребно урадити у наредном периоду да би се отклониле евентуалне грешке у спровођењу донетих решења.

Одрживо коришћење природних ресурса подразумева да се они експлоатишу онолико колико им дозвољава њихово природно репродуковање. У случају обновљивих природних ресурса то би значило да се они користе по стопи која одговара темпу самообнављања, а код необновљивих коришћење ресурса мора да одговара откривању нових резерви постојећег или проналажењу и увођењу у експлоатацију супститута. Уколико се капацитет животне средине прекомерно и неконтролисано искоришћава, долази до неравнотеже екосистема.

Из претходног може се закључити да одрживо коришћење природних ресурса подразумева успостављање оптималног односа између економских, еколошких и социолошких циљева њихове експлоатације. Такво схватање одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја истиче његов интердисциплинарни карактер, што значајно повећава истраживачке изазове. Економисти су превасходно заинтересовани за економске ефекте експлоатације природних ресурса, еколози за очување еколошких система, док социолози преферирају праведност и сигурност за све чланове једне заједнице. Интегрално посматрање претходно наведених ефеката је дугорочно једино могуће решење и оно обезбеђује испуњење свих појединачних

захтева. Циљеви одрживог развоја могу да се систематизују у три релативно хомогене целине (UN, 2002):

1. Економски циљеви, који подразумевају остваривање економског развоја на свим друштвеним нивоима и повећање економске ефикасности свих економских активности, како у процесу производње, тако и процесу потрошње. Овде се посебно истиче повећање ефикасности експлоатације природних ресурса;
2. Социјални циљеви, који обезбеђују поштовање људских права и једнаке могућности за све чланове једне заједнице, која би требала да доведе до подједнаке дистрибуције добити и до смањења сиромаштва, као једног од главних глобалних проблема. Такође, поштовање свих облика различитости које постоје међу појединим народима треба да буде један од основних социолошких циљева одрживог развоја, и
3. Еколошки циљеви, тј. заштита и очување природних ресурса. Ова димензија циљева одрживог развоја треба да истакне успостављање ефикаснијег менаџмента природним ресурсима, а не одустајања од коришћења ресурса. Тако успостављен менаџмент треба да доведе до ефикасније дистрибуције природних ресурса и до повећања ефикасности коришћења природних, пре свега, необновљивих ресурса.

Интеграција економског, еколошког и социолошког система имала је за циљ другачији третман природних ресурса у процесу економског развоја. Од инпута процеса производње који није имао никакву економску вредност, природни ресурси би требало да постану значајан сегмент доношења одлука о развоју. Овакав положај природни ресурси нису добили у највећем броју земаља, јер је још увек изражена тежња за што већим износима профита у кратком року.

3.2. Теоријске основе одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја

Прво значајније истраживање везано за проблематику одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја сусреће се код групе аутора (Dasgupta & Heal; Stiglitz; Solow), која је 1974. године објавила неколико радова (Dasgupta & Heal, 1974; Stiglitz, 1974; Solow, 1974), који су имали за циљ да покажу какав је утицај, пре свега необновљивих природних ресурса, у погледу подстицаја, али и ограничења економског раста и развоја. Ова група аутора је била мотивисана истраживањима једног од највећих песимиста у погледу могућности искоришћавања расположивог ресурсног потенцијала. Наиме, 1972. године Meadows је са својим

сарадницима објавила књигу Границе раста (*The Limits to Growth*) у којој је предвидела катастрофалне последице по будућност Планете, уколико би се наставило са дотадашњим темпом експлоатације природних ресурса, тј. природне границе расположивости ресурса ће узроковати крај економског система на крају XXI века.

Предложена решења су заинтригирала бројне економисте да посвете значајнију пажњу анализи природних ресурса као фактора економског раста и развоја. Горе поменута група економиста, која је 1974. године објавила радове везане за проблематику разматрања одрживог коришћења природних ресурса, представља прекретницу у свим даљим економским анализама економског развоја. Кључни допринос наведене групе аутора је да су природни ресурси, посебно необновљиви, ограничени и да су они нужни за процес производње. У свим претходним анализама економског раста и развоја они су били занемаривани, тј. није им додељиван неки већи значај.

Dasgupta & Heal разматрају како дисконтна стопа утиче на избор периода експлоатације необновљивих природних ресурса. Њихов кључни допринос је да је циљ економског развоја максимизирати садашњу вредност корисности примењујући константну дисконтну стопу. Приликом анализе, они полазе од неколико кључних претпоставки: искључују дејство техничко-технолошког прогреса, анализирају само необновљиве ресурсе (који су дати у фиксним количинама) и занемарују трошкове експлоатације ресурса. Овако дефинисане претпоставке су и довеле до закључка да је интерес свих учесника на тржишту да остваре што је могуће пре ефекте од експлоатације ресурса и да ће се природни ресурси експлоатисати у релативно кратком или средњем року (Dasgupta & Heal, 1974). Генерални закључак истраживања цитираних аутора је да ће ефекти по будуће генерације бити неповољни, тј. сви кључни природни ресурси биће експлоатисани у релативно кратком року. Треба имати у виду да наведено разматрање полази од чињенице да није могуће повећати ефикасност коришћења ресурса током времена, што ће бројне анализе новијег датума то демантовати. Управо је Stiglitz истакао да је техничко-технолошки напредак кључан фактор који треба да доведе до избегавања оваквог негативног сценарија (Stiglitz, 1974). Наиме, висока стопа техничко-технолошког развоја и повећани ефекти од експлоатације ресурса у будућности треба да ограниче њихово коришћење у садашњости и обезбеђење расположивости у будућности. Тиме ће се повећати границе економског раста и развоја заснованог на природним ресурсима. Solow је међу првима дефинисао међугенерациску једнакост, као једнакост у потрошњи ресурса пер capita у сваком временском тренутку (Solow, 1974), што би требало да заустави експанзивну стопу раста потрошње природних ресурса у претходном периоду.

Велики допринос разматрању природних ресурса у економском расту и развоју дао је Hartwick. Према његовим истраживањима, целокупну ренту која настаје потрошњом необновљивих природних ресурса потребно је инвестирати у произведени капитал, како би се обезбедила дугорочна одрживост производње изазвана потрошњом природног ресурса (Hartwick, 1978). Ово је у теорији економије ресурса познато као Hartwick-ово правило и представља суштину концепта тзв. слабе одрживости ресурса. На основу резултата истраживања цитираног аутора, проистекла су бројна теоријска истраживања током 80-их година прошлог века. Сва она су имала за циљ да истакну тежњу за проналажење тзв. међугенерациске праведности (Butler, 1980; Cairns, 1990; Dasgupta & Mitra, 1983), из чега је и проистекао концепт одрживог развоја.

Након доношења првог значајнијег међународног документа из области одрживог развоја „Our Common Future“ 1987.године, проистекла је и прва дефиниција одрживог развоја, која подразумева „развој који омогућава задовољење потреба садашњих генерација, без угрожавања потреба будућих генерација“ (WCED, 1987, 43). Ова дефиниција је више филозофског карактера, јер даје само опште препоруке остварења концепта очувања природних ресурса, без детаљнијег улажења у суштину разматраног проблема. У периоду када је донета имала је за циљ само да истакне потребу код креатора политика економског развоја о неопходности успостављања неког глобалног институционалног оквира, који би успоставио контролу коришћења природних ресурса и давања одређених подстицаја оним привредним гранама које их не деградирају у дужем временском периоду. Једна од тих грана је и туризам, који се заснива на коришћењу, али и очувању природних ресурса, много више него остале привредне гране. Тиме је и дат велики стимуланс развоју туризма на глобалном нивоу, о чему говоре подаци да је у последње две деценије приход од туристичке делатности више него удвостручен, што је далеко изнад раста светског друштвеног производа.

Потребу за увођењем одрживог коришћења природних ресурса и одрживог туризма дао је и Vukonić. Он у својим истраживањима истиче став да туризам, иако је по својој природи „одрживија“ привредна грана у поређењу са крчењем шума, изградњом инфраструктурних, водопривредних и индустријских капацитета, утиче на нарушавање природних ресурса и окружења у којем егзистира (Vukonić, 1987).

У наредним периодима на значају добијају и расправе о улози дисконтне стопе у пројектовању будућег коришћења природних ресурса. Посебно се истичу истраживања аутора Howarth & Norgaard, чији су закључци (Howarth & Norgaard, 1990):

1. Различита расположивост ресурса посматрана кроз две генерације има различит распоред дистрибуције добити, али и различиту праведност;

2. Потрошња током времена и вредновање екстерналија зависи од дистрибуције богатства кроз генерације;
3. Вредновање екстерних ефеката директно је повезано са погледима на будуће генерације, и
4. Промене у дисконтној стопи мењају одлуке о алокацији ресурса током времена, тако да креатори економских политика могу директно да утичу на избор времена почетка, темпа и краја експлоатације ресурса.

Последњи закључак цитираних аутора је иницирао даља истраживања ове проблематике. Почетком 90-их година прошлог века појављују се и емпиријска истраживања одрживости природних ресурса. Прво значајније истраживање сусреће се код Pearce & Atkinson, који су истраживали нужност увођења ренте на природне ресурсе (Pearce & Atkinson, 1993). Истраживање ренте сусреће се и код Медојевића, који у својим истраживањима истиче да од процене и одређивања ренте, пре свега на ресурсе у заједничком власништву зависи и темпо њихове експлоатације, а самим тим и економски раст (Медојевић, 1991). То је представљало прекретницу у концепту вредновања природних ресурса, јер се у претходном периоду природним ресурсима није додељивала вредност као инпутима процеса производње. Овде треба посебно поменути истраживање Page, који анализира начине утврђивања међугенерациске праведности, под којом подразумева одржавање истог фонда природних ресурса током времена (Page, 1997). У таквој ситуацији, све генерације имају исту ресурсну основу и могућност остваривања истих или, услед технолошког напретка, бољих резултата коришћења расположивих природних ресурса.

Темпо исцрпљивања природних ресурса зависи од могућности њихове супституције, као и од кретања пореске и дисконтне стопе (Рикаловић, 1999, 27). Супституција је највећи изазов код необновљивих природних ресурса, јер уколико је могуће постојеће ресурсе заменити новим, то ће утицати на смањење потрошње посматраног дефицитарног ресурса. Анализа дисконтне стопе сусреће се код Миленковића, који у својим истраживањима истиче да уколико долази до пада дисконтне стопе, то ће позитивно утицати на штедњу ресурса, а самим тим и продужити век експлоатације ресурса (Миленковић 2000). Такође, цитирани аутор истиче да је пореска политика је један од најтипичнијих инструмената управљања обимом експлоатације природних ресурса, јер нижа пореска политика може утицати на значајан пораст експлоатације природног ресурса, док нижа обрнуто (Миленковић & Бошковић, 2011, 151-153). Поред пореске политике, битно је истаћи и остале елементе економске политике државе (фискална и монетарна). Њихов утицај је пресудан у процесу вредновања ресурсног потенцијала и у великој мери утиче на који ће начин ресурси бити експлоатисани у наредном периоду, што ће директно утицати на њихову одрживост.

Swarbrooke даје преглед различитих начина интерпретације одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја. Према његовим истраживањима, одрживи развој има (Swarbrooke, 1999, 6):

1. Улогу промотера економског развоја ради остваривања добробити људи, тј. њиховог свеукупног развоја;
2. Утицај и значај на контролисање раста људске популације;
3. Циљ да истакне које су то еколошке границе раста;
4. Задатак да утврди на који начин је могуће вршити супституцију природног и антропогеног капитала креираног економским развојем и технолошким иновацијама;
5. Потребу да истакне различите интерпретације комплексности природних ресурса и могућности њихове супституције, и
6. Обавезу да покаже какав је утицај доступних технолошких решења на процес експлоатације природних ресурса, укључујући и нове методе управљања природним ресурсима.

С друге стране, Kordej-De Villa у покушају операционализације одрживог развоја претпоставља интеграцију свих саставних елемената одрживог развоја, али и истицање дугорочних последица прихваћених свих развојних политика експлоатације природног ресурса (Kordej-De Villa 2009, 35). У томе и јесте садржана суштина одрживог развоја, односно, на истицању дугорочних одрживих ефеката у односу на краткорочне, чисто економске ефекте.

Концепт одрживог развоја покушава да комбинује економске циљеве и циљеве животне средине. Због тога, Harris предлаже увођење одрживог менаџмента природних ресурса, који треба да на прави начин валоризује лимитирајуће ресурсе (Harris, 2006). Потребно је направити раскид са досадашњим односом према природним ресурсима. Уколико се то не учини, евидентно је да ће доћи до делимичног, а у појединим случајевима и потпуног нестанка појединих природних ресурса. То се нарочито односи на обновљиве природне ресурсе (воде, биљни и животињски свет).

3.3. Различити начини и концепти дефинисања одрживости природних ресурса и одрживог развоја

У савременој литератури се сусреће мноштво различитих схватања појма одрживости природних ресурса и концепта одрживог развоја. Све дефиниције одрживости је могуће класификовати у шест група (Perman et all, 1999, 52):

1. Одрживост природних ресурса је стање у којем корисност (или потрошња) ресурса не опада током времена;
2. Одрживост природних ресурса подразумева управљање ресурсима на такав начин да се не смање њихове производне могућности током времена;
3. Одрживост природних ресурса подразумева да не долази до пада резерви ресурса током времена;
4. Одрживост природних ресурса подразумева управљање њима на такав начин да се задржи одржив принос, тј. ефекат њиховог коришћења;
5. Одрживост подразумева обезбеђење минимума услова за стабилност екосистема током времена, и
6. Одрживо коришћење ресурса и одрживи развој представљају капацитет за остваривање ширих консензуса.

У прву групу спадају дефиниције које истичу да се под појмом „одрживи“ сматра стање у којем било корисност, било ниво потрошње, током времена, не опадају. Solow је први истакао захтев за међугенерациском равноправношћу у уживању природних ресурса, у смислу да свака генерација људи мора да има подједнако право на убирање користи од природних ресурса и да само образац привредног развоја који то омогућава у току неограниченог периода времена, може се сматрати одрживим (Solow, 1974). Такође, Pezzey дефинише одрживи развој као „неоппадајућу корисност репрезентативних ресурса једног друштва у будућности“ (Pezzey, 1992, 323). Међутим, мерење агрегатног нивоа корисности, пре свега везано за будуће генерације (тешко је утврдити колика ће корисност бити од појединачног ресурса за неке будуће генерације), доноси мноштво методолошких проблема, па се као погоднији за анализу јавља ниво потрошње. Због тога, Hartwick дефинише одрживост у смислу неоппадајуће потрошње човечанства, током времена, са циљем да се покушају утврдити услови који то омогућавају (Hartwick, 1978). Управо утврђивање тих услова и њихова операционализација је кључни изазов пред којима се сусрећу креатори одрживог развоја. Да би поменута два критерија одрживости (корисност и потрошња) били идентични, потребно је увести неке врло рестриктивне претпоставке. На првом месту, то да читава привреда производи једно композитно добро, тзв. јединствени агрегатни оутпут, затим да нема раста, те да се функција корисности у зависности од потрошње не мења у току времена. Донекле слична претходним је и дефиниција Завршног извештаја Брундтландове комисије (WCED, 1987), која каже да је одржив развој онај који задовољава садашње потребе, не угрожавајући могућности будућих генерација да задовоље своје потребе. Међутим, поставља се питање шта се сматра прихватљивим стандардом задовољења људских потреба. Како је на то питање немогуће дати прецизан одговор, то се и ова дефиниција сматра непрецизном.

По другој групи дефиниција, одрживим се сматра стање у ком се ресурси користе тако да будуће производне могућности човечанства остану очуване. Оваква дефиниција се налази у каснијим радовима Solow-а, где се износи нешто слабији, али аналитички подобнији критеријум одрживости. Имајући у виду чињеницу да су преференције будућих генерација сасвим непознате, као и да је данас немогуће размишљати о нивоу корисности који ће поједини природни ресурси пружати будућим генерацијама, Solow се определио да као критеријум одрживости истакне очуване производне могућности (Solow, 1986). То значи да привредни развој има шансе да буде одржив, упркос у прошлости утрошеним нерепродуктивним ресурсима, уколико смањене залихе ресурса буду надокнађене повећаном количином и квалитетом физичког капитала, као и нагомиланим интелектуалним капиталом. Сличан став се налази и код Миленковића, који анализирајући, пре свега ограничене природне ресурсе, истиче потребу да одрживо функционисање цивилизације мора да повеже у економски процес и производњу и потрошњу природних ресурса као елемента животне средине (Миленковић, 2006). Из наведеног се закључује да постоје значајне могућности супституције природног, неким другим видовима капитала. У прилог томе, истиче се и Page, који наглашава да садашње генерације немају право да умање могућности будућим генерацијама у погледу расположивости ресурса. Очување могућности за будуће генерације је здраворазумска минимална основа појма међугенерациске правде (Page, 1997). Према мишљењу Dasgupta & Mitra, производни потенцијал у било ком тренутку зависи од количине доступних производних фактора и неопходно је обезбедити да се укупна количина производних фактора (и природних и антропогених) током времена не смањује (Dasgupta & Mitra, 1983). У прилог повећања производних могућности природних ресурса, Гзовскиј наводи улогу техничко-технолошког прогреса, који може да повећа ефикасност коришћења природних ресурса (Гзовскиј, 1989). На тај начин, иако долази до смањења укупног физичког ресурсног потенцијала, због утицаја техничко-технолошког фактора могуће је повећавати корисност ресурса. Ово је само делимично могуће прихватити, јер техничко-технолошки фактор је управо и највише „заслужан“ за потребу одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја.

Трећи начин дефинисања одрживости природних ресурса, подразумева оно стање при којем залиха природног капитала не опада током времена. Оваква дефиниција одрживог развоја, полази од претпоставке да су могућности међусобне супституције различитих врста капитала знатно мање, него што се то раније сматрало. Према истраживањима Barbier и Markandya, потребно је обезбедити онај „ниво економске активности који не оставља на околину негативан утицај, који доводи до максимизације нето користи економског развоја, под претпоставком одржавања услуга и квалитета природних ресурса током времена“ (Barbier &

Markandya, 1990, 659). Шта више, како се залихе природних ресурса троше, могућности супституције ће постајати све мање. Pearce истиче да је фокус на развоју који не умањује залихе појединих природних ресурса (Pearce, 1989). На оваквом концепту одрживости инсистира UNEP у својим документима (UNEP, 1987; UNEP, 2011). Међутим, овако ригидан концепт одрживог коришћења природних ресурса није могуће прихватити, јер би то практично значило делимично или у појединим екстремним случајевима заустављање економског развоја зарад очувања потенцијала природних ресурса за будуће генерације. Нешто умеренији став заступају Миловановић и Јанковић, који сматрају да је потребно одустати од непланског, стихијског, неорганизованог коришћења природних ресурса, јер оно може да значајно угрози дугорочан развој заснован на њима (Миловановић & Јанковић, 1985). Овакви ставови цитираних аутора представљају значајну основу другачијег третирања природних ресурса у процесу економског развоја.

Четврта група дефиниција и схватања одрживости природних ресурса подразумева стање по којем се ресурси користе у таквом обиму да доносе одрживи принос или прираст (Harris, 2006). Ово тумачење одрживости одговара, пре свега, експлоатацији обновљивих ресурса. Овакво схватање одрживости природних ресурса је примењено у процесу експлоатације шумских ресурса и рибљег фонда, као карактеристичних биолошких ресурса. Инсистирање на одрживом прирасту доводи до ограниченог коришћења ресурса, с једне стране, док са друге стране утиче на оне који их експлоатишу да подстичу производњу ових ресурса (пошумљавањем или повећањем репродукције рибљег фонда) (Hussen, 2004). Циљ претходно наведених анализа био је повећање свести о проблемима прекомерене експлоатације обновљивих ресурса далеко изнад нивоа који дозвољава њихов темпо самообнављања. Овако изнет концепт подразумева да је одрживо коришћење ресурса оно које не доводи до пада обима посматраног ресурса током времена (Сисвагић, 1980). Слични резултати се проналазе и у истраживањима Нитрес-а, који сматра да природни ресурси морају да буду активирани на тај начин да задовоље потребе потенцијалних туриста (Нитрес, 1997). Ако би се овако дефинисана одрживост природних ресурса генерализовала на све могуће врсте природних ресурса, дошло би се неминовно у сукоб са чињеницом да су ресурси разнородни, па је и принос који дају несамерљив, услед њихове хетерогености.

Пета група дефиниција одрживости природних ресурса се заснива на концепту стабилности и уравнотежења еколошких популација током времена (Perman et al, 1999). Дефинисање одрживости на овај начин је више еколошког него економског карактера, али може да има и значајну примену у економији ресурса, нарочито у погледу смањења угрожености појединих ресурса. Такав став истичу у својим истраживањима Ђукановић и Goodstein, који акценат стављају на очување

угрожених, пре свега биолошких ресурса (Đukanović, 1996; Goodstein, 2003). Овакав приступ је неопходан у савременим условима економског развоја, јер физички нестанак бројних биолошких популација има несагледиве последице и по човека. Њиховом конзервацијом и коришћењем као туристичких атрактивности и мотива туристичких кретања могуће је обезбедити економски прихватљиво очување анализираних ресурсних категорија.

Шеста група дефиниција одрживости природних ресурса посматра шире природне ресурсе, не само у економском смислу, већ као средство за остваривање глобалних стања. Овакво схватање се појавило крајем прошлог века. У први план се истиче мултидисциплинарност одрживог коришћења ресурса, тј. остваривањем концепта одрживог развоја обезбедиће се економска, еколошка, социолошка, политичка, технолошка, демографска и свака друга стабилност, како на националном, тако и на глобалном нивоу. Одрживи развој у складу са претходно изнетим, може се дефинисати као „интегрални економски, технолошки, социјални и културни развој, усклађен са потребама заштите и унапређења животне средине и који омогућава садашњим и будућим генерацијама задовољење њихових потреба и побољшање квалитета живота. Суштину концепта одрживог развоја чини интеграција развоја и природних ресурса и међусобна условљеност и комплементарност развојне политике и политике очувања природних ресурса, који уважавају законитости еколошких система“ (Radulović i drugi, 1997, 14). Такође, слични ставови се проналазе и у истраживањима Џрњар, који заступа став да је одрживи развој вишеслојан процес, који подразумева интеграцију државних, привредних и невладиних организација (Џрњар, 2002). Инсистирање на интегралном посматрању свих учесника на тржишту одрживог развоја и одрживог туризма умногоме утиче да се разматрани концепт лакше укључи у главне институционалне токове једне земље и сагласно томе постане релативно лакше остварив.

У последњих неколико година проблеми поштовања и заштите природних ресурса и животне средине добијају све већу пажњу због растуће свести да преостало време за изналагање ефикасних решења за њихово управљање рапидно опада (Gios et all., 2006). Постоје најмање две препреке за истраживање у циљу проналажења решења. С једне стране, постоји сложеност окружења која производи велики број (и то не увек приметих) користи, а са друге стране, специфичност тих ресурса, што значи да тржиште није у стању да их вреднује ефикасно.

Такође, да би се природни ресурси, као кључни елементи животне средине, одрживо користили и да би доприносили развоју туризма неопходно је испуњење одређених услова. Ти услови су (Миленковић, 2006, 175):

1. Развој и очување свих елемената животне средине и потпун заокрет у промени трендова њихове експлоатације;

2. Већа ефикасност економско-еколошке прераде елемената животне средине и увек их сматрати као базно богатство човечанства;
3. Брзо, али опрезно прихватање техничко-технолошких достигнућа у сакупљању и квалитетној употребљивој преради информација о животној средини;
4. Што пре елиминисати неодговарајуће активности људи у животној средини, које би могле да смање друштвено-економску ефикасност ефикасност те средине у будућности, и
5. Интегрисати концепцију одрживог развоја и одрживог туризма у све сфере друштвено-економског и политичког система.

Претходно изложени услови на први поглед изгледају као ограничења развоја туризма, али детаљнијим и дугорочнијим сагледавањем искуства земаља која су развијала туризам у претходном периоду, може се закључити да Србија, уколико жели да искористи свој евидентан природно-туристички ресурсни потенцијал мора да их се придржава.

Сагледавајући досадашња истраживања везана за несумњиви значај и улогу коју имају природни ресурси у економском развоју, као и јасну, у претходном делу рада, доказану потребу за променом обима коришћења природних ресурса, поједини аутори су се бавили могућношћу супституције природних и антропогених ресурса, као инпута процеса производње (Samuelson & Nordhaus, 1994). Основни задатак је утврдити да ли је могуће обезбедити одрживи економски развој у дугом временском року уколико долази до смањења једног од два облика ресурса. Према релевантним истраживањима постоје две варијанте одрживости природних ресурса. Прва варијанта је примена концепта јаке одрживости, која посебно посматра ове две ресурсне категорије и која прихвата став да је економски развој прихватљив само у ситуацији када не долази до смањења обе категорије ресурса (Daly & Cobb, 1994). Насупрот концепту јаке одрживости, постоји и концепт слабе одрживости, који допушта супституцију природних ресурса антропогеним и обрнуто (Daly, 1996, 256). У тој ситуацији, развој се остварује онда када је дошло до пораста укупног обима ресурса, односно, ако је пораст једног ресурса (нпр. антропогеног), већи од смањења другог (нпр. природног). Уважавајући комплексност и хетерогеност појединих категорија природних ресурса, Murphy & Price дефинишу 4 концепта одрживости природних ресурса: врло слаба одрживост; слаба одрживост; јака одрживост, и врло јака одрживост (Murphy & Price, 2005, 173).

Користећи резултате претходних истраживања, могуће је направити матрицу одрживости природних ресурса, посматрајући два критеријума: предвиђени временски период експлоатације природног ресурса и могућност супституције природних ресурса антропогеним, као фактора економског развоја.

Шема 1. Матрица одрживог коришћења природних ресурса

НЕ МОГУЋНОСТ СУПСТИТУЦИЈЕ СА СТАНОВНИШТА ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА	НЕОПРАВДАНО ЈАКА ОДРЖИВОСТ	ОПРАВДАНО ЈАКА ОДРЖИВОСТ
	ОПРАВДАНО СЛАБА ОДРЖИВОСТ	НЕОПРАВДАНО СЛАБА ОДРЖИВОСТ
	ДУГ ВРЕМЕНСКИ ПЕРИОД ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ	КРАТАК ВРЕМЕНСКИ ПЕРИОД ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ

Извор: Аутор

Из презентираних шема, јасно се уочава да, у зависности од тога да ли је природни ресурс могуће експлоатисати у дугом или кратком року, као и да ли је допуштена могућност супституције природних антропогених ресурсима у контексту економског развоја, постоје четири концепта одрживости природних ресурса:

1. Неоправдано јака одрживост природног ресурса, која подразумева да нема потребе, са становништа одрживог развоја, инсистирати на јакој одрживости, због релативно великих резерви ресурса, а самим тим и могућности експлоатације природног ресурса у дугом року;
2. Оправдано јака одрживост природног ресурса, која подразумева да треба, због релативно малог ресурсног потенцијала, стриктно применити концепт јаке одрживости, који ће, због очекивано смањене потрошње ресурса, да продужи век експлоатације природног ресурса и тиме осигура дугорочан одрживи развој. Дакле, коначан позитиван ефекат експлоатације природног ресурса је могућ само уколико се његове резерве током времена не смањују;
3. Оправдано слаба одрживост природног ресурса, која је одрживо најбоље решење у ситуацији када је предвиђени век експлоатације природног ресурса релативно дуг. У том случају је пожељно вршити супституцију природних ресурса антропогеним, уколико долази до пораста економских ефеката такве супституције, и
4. Неоправдано слаба одрживост природног ресурса, која је неприхватљиво стање, јер ће се, због релативно ограничених резерви природног ресурса и дозвољене могућности супституције антропогеним, природни ресурс брзо исцрпети и тиме угрозити економски развој.

Изложене карактеристике појединих концепата указују на чињеницу да треба примењивати и концепт јаке и слабе одрживости природних ресурса. Који ће концепт дати боље резултате са становишта економског развоја зависи од расположивости природних ресурса. Уколико су резерве природног ресурса истрошене, треба применити концепт јаке одрживости, тј. у тој ситуацији је економски раст оправдан само ако не долази до смањења резерви природног ресурса током посматраног временског периода. Таква ситуација је присутна у одрживом туризму Србије код најквалитетнијих водних ресурса (термноминерални извори), чије коришћење мора да буде усклађено са периодом обнављања. Такође, шумски ресурси планинских подручја, због својих бројних индиректних ефеката, како по туризам, тако и по локално становништво, морају да буду ограничено физички експлоатисани, како се не би нарушила еколошка равнотежа.

С друге стране, концепт слабе одрживости природних ресурса је прихватљив онда када су резерве ресурса расположиве у дугом року и када не постоји бојазан од њихове превелике исцрпљености. Оваква ситуација је присутна код релативно малог броја ресурса, претежно неисцрпљивих, попут појединих врста метала и неметала, сунчеве енергије и енергије ветра. Како они имају занемарљив директан, али и доста мали индиректан ефекат у иницирању и развоју одрживог туризма Србије, од значајнијих природних ресурса развоја туризма потребно је истаћи геоморфолошке ресурсе, пре свега планине и пећине, у којима треба дозволити интензивније, али контролисано, присуство антропогених ресурса. Такође, облици фауне (осим најквалитетнијих шумских ресурса) допуштају делимично нарушавање, јер се очекује да ће ефекти развоја туризма премашити њихову деградацију, која с друге стране, због релативно велике ресурсне расположивости, неће угрозити њен потенцијал за одрживи развој и одрживи туризам.

4. НАЧИНИ ПОДСТИЦАЊА ОДРЖИВОСТИ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА

4.1. Различите компоненте одрживости природних ресурса

Као што не постоји једна општеприхваћена дефиниција одрживог развоја, тако не постоји ни јединствена класификација компонената одрживог развоја, а самим тим и одрживог коришћења природних ресурса. Најпре су се као кључне компоненте одрживог развоја наводиле само економска и еколошка, јер је према првим схватањима одрживи развој имао за циљ да усклади економски раст са еколошким могућностима, под којима треба схватити расположивост природних ресурса и могућност животне средине да апсорбује отпатке и загађења која су резултат функционисања економског система. Као трећа компонента се истиче социјална, чији је превасходни циљ био да укључи и локално становништво, тако да се економска, еколошка и социјална компонента истичу као основне. У наредним периодима, како је одрживи развој постајао у теорији све више разматран, листа компоненти се проширује.

Анализирајући досадашња истраживања на овом пољу, све компоненте одрживог развоја могуће је класификовати у две групе:

1. Основне компоненте, и
2. Допунске (додатне) компоненте.

У основне компоненте укључују се: економска, техничко-технолошка, еколошка и социјална компонента, док су допунске: институционална, политичка, културна, при чему треба истаћи да листа допунских није коначна и да се она повећава како концепт одрживог развоја добија на значају у једној националној економији. Значај основних компоненти је кључан у успостављању одрживог развоја, док за допунске треба истаћи да оне постају доминантније у вишим фазама развоја концепта.

Економска компонента одрживог развоја заснива се на напору да друштва прате путеве економског раста који као своју последицу имају повећање реалних зарада у друштву, а не да предузимају тренутне акције које на дужи рок доводе до повећавања сиромаштва. Ово се може остварити уколико друштво омогући оптималне токове зарада уз одржавање постојећег основног капитала. Да би се избегле нереалне стратегије раста, које често могу бити врста самоодбране, одржива економија захтева да се, пре свега, идентификују области унутар којих створени, људски и природни капитал могу да буду одрживи. Одржива економија подразумева промену приступа расту, такву да многи делови света који су неразвијени или су у

развоју одмах морају да увећају своје производне капацитете, док у исто време и са истим интензитетом индустријализована друштва морају да смање своју потрошњу природних ресурса и да их користе много ефикасније (Daly, 1996). Економска одрживост такође захтева интернализацију трошкова, укључујући социјалне трошкове и трошкове заштите животне средине који су у вези производње и допремања добара до крајњег потрошача. Уколико би се наведене категорије трошкова укључиле у структуру укупних трошкова, то би довело, на кратак рок, до пораста укупних трошкова и смањења економских перформанси, али би омогућило, на дужи рок, очување природних ресурса и основе за остваривање дугорочног одрживог развоја. Одрживи развој туризма се најбоље уклапа у претходно наведено, јер управо је он једна од привредних делатности која обезбеђује дугорочну економску одрживост природних ресурса.

Техничко-технолошка компонента је, може се слободно рећи, „главни кривац“ потребе увођења одрживог развоја. Наиме, под утицајем убрзаног техничко-технолошког развоја дошло је и до деградације највећег броја природних ресурса. Повећани захтеви за задовољењем растућих потреба савременог човека условили су прекомерно коришћење природних ресурса, што је нарушило природну равнотежу и угрозило бројне еколошке системе (Ћрнјар, М. & Ћрнјар, К., 2004, 581). То је довело до појаве климатских промена, озонских рупа, што је резултирало, најпре у еколошкој, а затим и у економској неравнотежи појединих природних ресурса. С друге стране, Ehrlich истиче да техничко-технолошка компонента може да обезбеди очување природних ресурса, јер ће техничко-технолошка решења повећати ефикасност коришћења природних ресурса, тј. обезбедиће већу „производност ресурса“ (Ehrlich, 1999, 270), а самим тим и век његове експлоатације. Такође, убрзани развој и примена знања у погледу неопходности промене начина управљања природним ресурсима допринеће једноставнијој имплементацији одрживог туризма (Smolčić, 2009). Овакви ставови су само делимично тачни. Да би позитиван ефекат техничко-технолошких решења био остварив, потребно је да ефикасност коришћења природних ресурса превазилази стопу раста њихове потрошње. Технолошка одрживости захтева развој и примену технологије на начин да (Bartoluci, 2013):

1. Нове технологије треба да пронађу супститутивна решења за коришћење природних (посебно необновљивих) ресурса;
2. Нове технологије примењују се у поступцима прочишћавања отпадних вода, уклањања отпада, рециклирања и слично, и
3. Нове технологије морају да буду окренуте човеку и бољитку човечанства.

Претходно наведено није реално оствариво за већину природних ресурса, нарочито оних који су предмет експлоатације у класичним индустријским гранама. Због тога је неопходна улога државе, која ће мерама економске политике да

стимулише развој оних привредних грана које ће ограничити физичку експлоатацију природних ресурса. Туризам се у такав концепт коришћења природних ресурса најбоље уклапа, јер он може да се заснива на индиректном коришћењу ресурса.

Социјална димензија одрживости темељи се на премиси да једнакост и разумевање међузависности људи унутар једне заједнице представљају основни предуслов прихватљивог квалитета живота (Reed, 1996), што је у суштини један од основних циљева одрживог развоја. Да би развој био дугорочно одржив, богатство, ресурси и могућности морају се расподелити на такав начин да сви грађани могу да уживају бар минималне стандарде безбедности, људских права и социјалних привилегија, као што су храна, здравље, образовање, становање и могућности за развој своје личности. Социјална једнакост значи осигурање свим људима да могу се образују и омогућавање да својим радом допринесу напретку друштва. Ова димензија подразумева успостављање интергенерацијске и интрагенерацијске једнакости. Релације повезаности унутар друштва су такве да свака друштвена неједнакост утиче на стабилност унутар друштва. Међусобне повезаности у друштву такође утичу на прихватање чињенице да животни стандард у друштву веома зависи од величине популације и њене способности да буде у складу са природним ресурсима и постојећом инфраструктуром.

Због свега тога, социјална димензија одрживог развоја захтева активну политичку партиципацију свих сектора друштва и одговорност владајућих структура широј јавности код доношења основа социјалне политике, укључујући, између осталог, проблеме друштвене једнакости и величине популације (Милутиновић, 2004). У пракси би то требало да буде уско повезано са подизањем нивоа знања локалног становништва о овим проблемима и оснаживања друштвених група да самостално креирају своја сопствена решења и утичу на свој животни стандард. То је нарочито изражено у одрживом туризму, где је утицај локалног становништва много већи него у другим привредним гранама, јер оно може директно да учествује у креирању и презентацији појединих сегмената туристичког производа, што доводи до повећања његових економских, али и других немерљивих перформанси (осећај задовољства, испуњености и сл.).

Компонента заштите животне средине или еколошка компонента у одрживом развоју представља кључну основу дугорочног одржавања природних ресурса и, следствено томе, продуктивности система и инфраструктуре којима се обезбеђује здрава животна средина. Достижање ових стандарда захтева улагања у инфраструктуру биосфере, како би се осигурао квалитет добара и услуга у сфери животне средине од којих зависи живот (Končul, 2007). Одрживост животне средине намеће такав начин поступања са овим добрима и услугама који неће угрозити могућност природе да се саморепродукује. Примена принципа претходне заштите и

анализе утицаја на животну средину требало би да постане интегрални део свих програма развоја, како би се осигурало да те активности не доведу до негативних дејстава на људе, или до негативних последица по животну средину. Одрживи туризам заснован на природним ресурсима омогућава и подстиче њихову очуваност, јер што су природни ресурси ненарушенији, то је и потенцијал за развој одрживог туризма већи. Такође, овде је неопходно истаћи да развој одрживог туризма ограничава поједине привредне гране, које се заснивају на директној, физичкој експлоатацији природних ресурса, што доводи до очувања ресурса, али и до смањења негативних еколошких последица таквог коришћења (загађење ваздуха, воде, биљног и животињског света и сл.).

Након истицања основних компоненти одрживог развоја, потребно је истаћи следеће (Miller & Twining-Ward, 2005, 16):

1. Одрживи развој није само економски, еколошки или социолошки проблем, већ комбинација претходно три наведена;
2. Комплексни системи и концепти, као што је одрживи развој, су у суштини непредвидиви и захтевају приступе засноване на решењима различитих научних дисциплина, и
3. Имајући у виду да је одрживи развој природно еволуирајући процес, потребно је стално вршити ревидирање, модификовање и адаптирање услова остваривања одрживог развоја.

У складу са претходно наведеним, неопходно је основне компоненте одрживог коришћења природних ресурса проширити и допунити новим. Те нове компоненте имају за циљ да побољшају и унапреде примарно утврђене циљеве. Такође, укључивање свих актера који утичу на процес експлоатације природних ресурса у процес доношења одлуке о времену и обиму експлоатације може само квалитативно повећати ефикасност одрживог развоја.

Листа допунских компонената одрживог развоја није коначна, и као што је претходно истакнуто, зависи од степена колико је одрживи развој инкорпориран у један економски систем. Што је одрживи развој прихватљивији, то је и листа компоненти дужа и обрнуто. Такође, међу ауторима који су се бавили проучавањем ове проблематике не постоји сагласност око назива појединих компоненти. То је сасвим и разумљиво, јер је одрживи развој интердисциплинарни и мултидисциплинарни концепт, па је предмет проучавања аутора различите професионалне оријентације (економисти, еколози, политиколози, социолози, географи, туризмолози, итд). Тако нпр. Lay уводи политичку компоненту одрживог развоја. Према овом аутору компоненте одрживог развоја су: биолошко-еколошка, економска, социокултурна и политичка (Lay, 2007, 33-34).

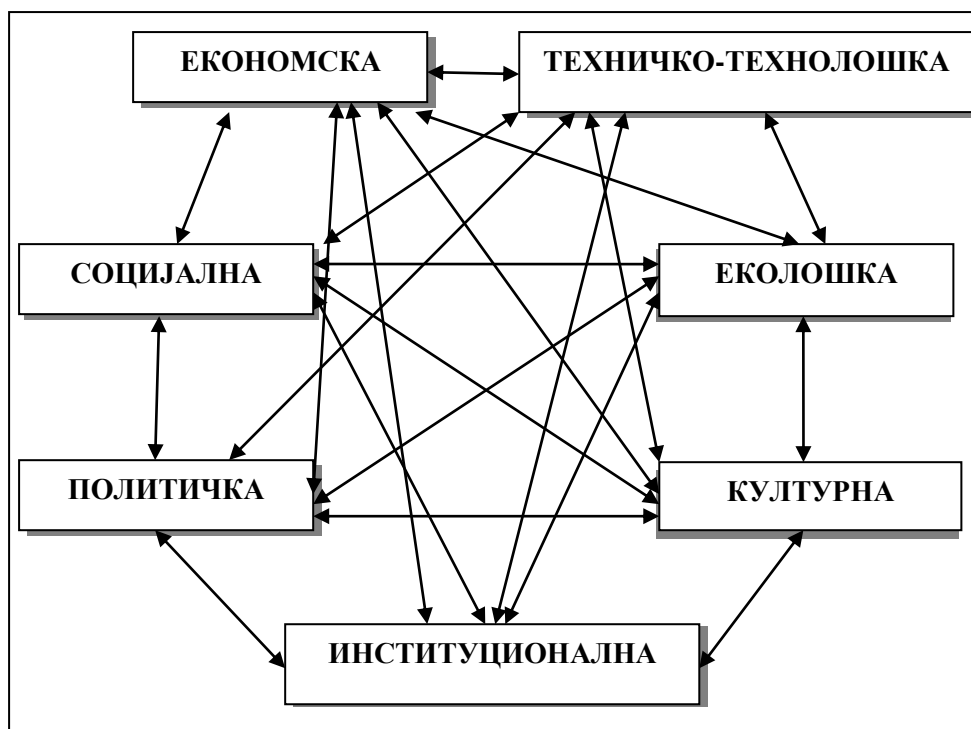
С друге стране, Spangenberg уводи институционалну компоненту. Он сматра да је институционална компонента одрживог развоја резултат доследног тумачења најцитираније дефиниције одрживог развоја дате у Our Common Future, јер једино институционализација, како на националном, тако и на глобалном нивоу, може да доведе до доследне примене одрживог развоја (Spangenberg, 2007). Обавезност примене одрживог развоја је кључна у успостављању овог концепта, па би она требало да буде, не допунска, већ можда и једна од основних компонената одрживог развоја. Такође, постоји и мишљење међу истраживачима ове проблематике, да ово није засебна компонента, већ да је садржана у свим компонентама одрживог развоја, тј. правилна примена било које компоненте мора да има институционалну (законску) подршку.

Још једна значајна допунска компонента одрживог развоја је културна. У ранијим истраживањима ова компонента се посматра као део социјалне компоненте, па се говори о социо-културној компоненти. Међутим, 90-их година прошлог века искристалисао се став да културна компонента мора да буде засебна. Di Castri је један од првих аутора који истиче ову димензију. Према његовим истраживањима, ова компонента подразумева поштовање и неговање религијске и културне разноврсности, нову етику и поштовање. Такође, он сматра да културна одрживост развија партнерство, размену и поштовање између различитих интереса владе, бизниса, уметничких организација и грађана (Di Castri, 1995, 5-7). Културу као компоненту одрживог развоја помиње и Милтојевић, са циљем истицања специфичности локалних заједница (Милтојевић, 2011), што је доста битно за одрживи туризам, јер особености појединих културних заједница представљају значајан потенцијал за развој бројних облика одрживог туризма. Доследна примена ове компоненте треба да уважи различитости које постоје међу појединим народима и њиховим обичајима и да спречи доношење јединственог концепта одрживог развоја, тј. да онемогући глобализацију одрживог развоја. Истицање културне димензије је доста битно за одрживи туризам, јер особености појединих културних заједница представљају значајан потенцијал за развој бројних облика одрживог туризма.

Остале димензије одрживог развоја (етичка, информациона, итд.) које се сусрећу код бројних истраживача не могу да егзистирају као самосталне, јер се укључују у све остале димензије. Пошто је предмет анализе у раду одрживо коришћење природних ресурса у функцији развоја туризма, закључак би био да су компоненте одрживог развоја претходно седам наведених (економска, техничко-технолошка, еколошка, социјална, културна, политичка и институционална).

Све претходно описане компоненте одрживог коришћења природних ресурса могу се шематски представити на следећи начин:

Шема 2. Компоненте одрживог коришћења природних ресурса

Извор: Аутор

Из презентиране шеме јасно се закључује да су све компоненте одрживог коришћења природних ресурса међусобно повезане, што само додатно повећава потребу изналагања оптималног коришћења расположивих природних ресурса.

4.2. Потребе за мерама подстицања одрживости природних ресурса и одрживог развоја

Одрживи развој је настао као потреба регулисања претходног концепта економског развоја који се заснивао на неконтролисаном искоришћавању природних ресурса и где су једино били важни краткорочни економски ефекти. Тај концепт „неодрживог развоја“ траје готово два века и заснива се на неограниченом коришћењу природних ресурса и неограниченом економском развоју. Он је довео до бројних негативних последица по природне ресурсе и животну средину, што је изазвало непоправљиво загађење водних ресурса, земљишта и ваздуха, као и превелику потрошњу необновљивих ресурса, пре свега фосилних горива. Прекомерена потрошња природних ресурса правдана је порастом стандарда и краткорочним позитивним економским резултатима. „Експоненцијални раст, тј.

„раст без граница“ преферира искључиво техноекономску димензију рационалности, засновану на једнострано схваћеној профитној оријентацији. Такав раст се назива и неодржив раст“ (Малешевић, 2003, 135).

У наредној табели биће наведене суштинске разлике између „неодрживог развоја“ и одрживог развоја.

Табела 2. Од „неодрживог развоја“ ка одрживом развоју

	Елементи „неодрживог развоја“	Елементи одрживог развоја
1.	Доминација индустријске парадигме	Доминација еколошке парадигме
2.	Прилагођавање природе човеку	Прилагођавање човека природи
3.	Задовољавање потреба садашњих генерација	Задовољавање потреба садашњих и будућих генерација
4.	Фрагментисан приступ развоју и животу	Холистички приступ развоју и животу
5.	Економска утилитарност и парцијална рационалност	Трајност и опстанак, глобална и дугорочна рационалност
6.	Квантитативни индикатори раста	Квалитативни, еколошки индикатори развоја
7.	Тржиште капитала, роба и рада	Еко-тржиште
8.	Економска цена	Еко-цена
9.	Ауторитарна организација друштва	Аутономна позиција друштвених субјеката
10.	Демократија већине	Партиципативна демократија

Извор: Малешевић, К. (2003), *Социолошки и етички смисао одрживог развоја*, *Економски анали*, 139:146.

Презентиране карактеристике два концепта развоја јасно указују да није једноставно прећи из „неодрживог развоја“ ка одрживом развоју. Та транзиција свакако у кратком временском периоду доводи до заустављања економског раста и развоја и без улоге државе или неке међународне институције тешко може доћи до примене концепта одрживог развоја. Економска логика краткорочног профита стимулише још увек индивидуалне учеснике на неодрживи понашање. Због тога је потребно подстицати, разним економским и некономским мерама, прелазак на концепт одрживог развоја. Илустративан пример је прелазак са коришћења необновљивих енергетских ресурса на обновљиве. Производња финалних енергетских производа, нпр. електричне енергије је јефтинија коришћењем угља него енергије ветра или неког другог обновљивог извора енергије. Економски посматрано (на кратак рок), сваки произвођач електричне енергије преферираће угљ, јер ће моћи да јефтиније произведе свој финални производ и да на тржишту оствари већи профит. Он неће водити рачуна о ефектима које изазива коришћење угља. Загађење животне средине које настаје спаљивањем угља у процесу производње електричне енергије, као и смањење резерви угља не утичу директно на

посматраног произвођача. Међутим, ти негативни ефекти у неком будућем временском периоду представљаће озбиљан проблем даљем процесу производње електричне енергије. Да би се то избегло, потребно је да се институционално подстакне коришћење обновљивих извора, како би они били конкурентни необновљивим. У конкретном примеру решење би било увођење накнаде за експлоатацију необновљивог ресурса, плаћање тзв. екстерног трошка који настаје коришћењем еколошки неприхватљивог ресурса, итд. Решења су бројна и зависе од случаја до случаја. Циљ свих решења је да се подстакне одрживо коришћење природних ресурса и одрживи развој, како би се омогућило и будућим генерацијама да имају барем исте шансе за развој.

Одрживо коришћење природних ресурса и одрживи развој подразумевају да постоје тзв. границе развоја које су одређене расположивим ресурсима и технологијама које трансформишу те ресурсе у финалне производе. Тако дефинисане границе раста не треба схватити као статичне величине, тј. величине дате у апсолутним величинама. Одрживи развој дакле подразумева успостављање складног односа између (Попеску, 2011, 10):

1. Искоришћавања ресурса;
2. Усмеравања инвестиција,
3. Правца технолошког развоја, и
4. Институционалних промена са садашњим и будућим потребама.

У оквиру тако дефинисаног одрживог развоја сматра се да економски развој, друштвени развој, природни ресурси и заштита животне средине представљају међузависне и међусобно комплементарне компоненте одрживог развоја, што представља основу за достизање вишег квалитета живота. С друге стране, постоје мишљења да одрживи развој треба посматрати као етички принцип и да ће он наступити онда када друштво буде спремно да прихвати његове, пре свега, неекономске принципе (Rogers et al, 2006).

Pezzey је објашњавао етичку димензију одрживог развоја са аспекта како се појединац односи према одређеним проблемима. Он истиче да је једна од најизраженијих људских особина она која је повезана са моралом способност појединца да сарађује и да буде лојалан према групи којој припада (Pezzey, 1992). То указује да када неодрживост развоја постаје довољно препознатљива за већину људи, прихватање одрживости као етичког принципа биће доминантна парадигма. Из његових почетних истраживања проистакао је тзв. екоцентрични приступ управљању природним ресурсима и животној средини.

Еколошка етика представља нормативни кодекс понашања свих учесника у процесу експлоатације природних ресурса (Миленковић, 2006, 291). Основни циљ је да се кроз формирање одговарајуће етичко-еколошке свести утиче на правилнију

експлоатацију природних ресурса, као и на смањење тражње за одређеним производима, који захтевају интензивније коришћење лимитираних природних ресурса. О постојању и прихватању етичког кодекса може се говорити тек када је појединац задовољио готово све своје потребе и када у њему проради „свест“ о бризи за будуће генерације.

О неком масовнијем прихватању етичке компоненте одрживог развоја као доминантне тешко је говорити, јер су економски интереси појединаца још увек израженији. Такође, потребно је повећати улагање у образовање и информисаност о потреби очувања природних ресурса и одрживом развоју, јер се само на тај начин може формирати „свест“ код појединаца о потреби одрживог коришћења природних ресурса. По правилу, етички принципи доминирају онда када се формира толико јака свест о неком проблему и када се увиди да су промене у дотадашњем начину размишљања и деловања неопходне. У контексту одрживог развоја, то се дешава касно, када су ресурси већ прекомерно искоришћени и када и економска логика намеће потребу промене система управљања природним ресурсима. Због тога, тешко је говорити о чињеници да етички принципи и њихова примена могу да доведу до одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја. Много већи значај имају институционални и политички принципи, нарочито уколико се усвоје и примењују у ситуацији када ресурсна лимитираност није изражена.

Анализирајући улогу одрживости природних ресурса и одрживог развоја, Tietenberg истиче три кључне димензије које морају да буду остварене приликом пројектовања одрживог коришћења ресурса (Tietenberg, 2006, 554):

1. Постојање позитивног одрживог нивоа благостања;
2. Однос величине одрживог благостања у будућем периоду и благостања у садашњем периоду, и
3. Осетљивост будућег нивоа благостања у односу на акције тренутних генерација.

Претходно наведено указује на чињеницу да концепт одрживости мора да постане широко прихваћен као услов опстанка и напретка човечанства. Разлози за то леже у могућим одговорима на питање зашто економска активност мора бити одржива. На првом месту, постоје јаки морални разлози да данашња генерација остави потомству у наслеђе ништа мање шансе за развој, него што она има сада (WCED, 1987). То значи да планета Земља, са својим евидентно лимитираним ресурсним потенцијалима, не сме бити деградирана од стране постојећих људи у тој мери да угрози егзистенцију будућим генерацијама. Овакво резонување се заснива на теорији правичности, која истиче фундаментални принцип моралне правде, садржан у подједнаком праву сваког човека на најшире основне слободе, које не противурече слободи других. Дакле, право садашње генерације на искоришћавање

ресурса и животне средине, не сме угрозити исто такво право наредним генерацијама. Ови принципи морају да постану саставни део свих развојних економских политика, како на глобалном, тако и на националном и локалном нивоу.

Друга група разлога за одрживи развој је еколошке природе. Наиме, ако природа представља вредност саму по себи, тј. ако очување био-диверзитета, или залихе природних ресурса има оправдање у ставу да је човек само део природе, и да нема права да је неповратно мења, онда је сваки вид економске активности којим се нарушава диверзитет живог света, или богатство ресурса, неприхватљив. Заправо, ова група разлога се исто тако може свести на моралне разлоге, уз напомену да се овде потенцира не однос садашње генерације људи према будућим генерацијама, већ однос према осталим живим бићима, тј. природи у целини. Ови разлози, као што је истакнуто у претходним излагањима, могу да постану прихватљиви тек када је концепт одрживог развоја имплементиран и када се увиђају користи од њега. Одрживи туризам се намеће као најлогичније и економски најприхватљивије решење коришћења природних ресурса у складу са наведеним принципима.

Као трећи разлог за оправдање концепта одрживости, може се навести економски аргуменат да је одрживи развој ефикаснији од тзв. неодрживог развоја на дуги рок. Другим речима, непоштовање концепта одрживости, води ка неефикасном економском развоју, у смислу све већег, непотребног расипања ресурса и енергије, тј. тенденције дугорочног погоршања односа инпута и оутпута у глобалним размерама, али и на нивоу појединих националних економија. Овде је садржан и управо кључни задатак креатора одрживог развоја да уместо краткорочне профитабилности аценат ставе на дугорочну, која је једино остварива одрживим коришћењем ресурса, а пре свега природних. Да би се наведено остварило, неопходно је применити утицај институционалне компоненте, која мора да обавезе све актере на тржишту да се понашају одрживо, тј. да воде рачуна о очувању природних ресурса, како од њиховог прекомерног физичког искоришћавања, тако и од загађења које је резултат функционисања процеса експлоатације других ресурса.

4.3. Мере економске политике као подстицаји одрживом коришћењу природних ресурса

Економска политика и њене мере у погледу стимулација одрживог коришћења природних ресурса су различите у појединим земљама. То је и сасвим логично, јер са становишта обезбеђења одрживог развоја, различите мере ће имати развијене од неразвијених земаља, као и земље које располажу природним ресурсима од оних које су сиромашне ресурсима.

У истраживањима велики број научника наводи значај планирања одрживог развоја на глобалном, националном и локалном нивоу. У складу са тим, препоруке за остваривање одрживог развоја су (Bobylev & Perelet, 2013; Riordan, 2000):

1. Интернационални уговори о обезбеђењу подршке одрживом коришћењу ресурса;
2. Компензаторни трансфери за угоржене врсте природних ресурса;
3. Националне интегративне политике са формалним обавезама заштите природних ресурса;
4. Компарација економских перформанси и регулаторни третман коришћења природних ресурса, и
5. Локална посвећеност путем формалних и неформалних заједница.

Овако дефинисани принципи и препоруке одрживости су сасвим логичка последица развоја и имплементације одрживог развоја, имајући у виду да су иницијативе покренуте на глобалном нивоу. Примена ових принципа треба да обезбеди да се ресурси сачувају за будуће генерације, што је нарочито изазов у земљама у транзицији (као што је и Србија), које су зарад постизања краткорочних економских ефеката спремне да се одрекну примене одрживог развоја. Због тога, Daly предлаже да се успостави јака институционална подршка одрживом коришћењу природних ресурса и одрживом развоју, која подразумева (Daly, 1996):

1. Нове механизме контроле дистрибуције дохотка;
2. Системе годишњих квота у погледу коришћења обновљивих и необновљивих природних ресурса, и
3. План контроле раста популације.

Стриктна примена препорука које је дао Daly, који је један од присталица песимистичког схватања у погледу проблема везаних за расположивост природних ресурса у будућем периоду, доминантно истиче рестриктивну улогу државе и вероватно би у дужем временском периоду произвела негативне ефекте. Чињеница је да треба контролисати коришћење природних ресурса, али као што је то већ изнето у претходном делу рада, то није једини циљ одрживог развоја. Наметањем квота, као квантитативног ограничења, не би се обезбедило повећање ефикасности коришћења ресурса, већ пре свега значајнији пораст цене финалних производа. Такође, анализирајући предложене мере у погледу њиховог дејства на одрживо коришћење природних ресурса Србије, трећа предложена мера је свакако најнеприхватљивија (контрола раста популације). Она се у реалном времену у Србији јавља као највећи ограничавајући фактор економског развоја, у смислу смањења броја становника, али и недовољног броја висококвалитетних и образованих хуманих ресурса, који би доносили и спроводили мере економске политике одрживог коришћења природних ресурса и развоја одрживог туризма.

Истражујући нове форме и облике одрживог коришћења природних ресурса, већина аутора која је проучавала ову проблематику истиче кључну улогу економске политике државе. Они наводе бројне принципе и смернице, који треба да доведу до транзиције из неодрживог економског развоја ка одрживом економском развоју. Кључни принципи су (Tietenberg, 2006, 583):

1. Принцип пуних (укупних) трошкова, који подразумева да сви корисници природних ресурса треба да плате пуну цену коришћења тих ресурса, укључујући и екстерне ефекте који настају, пре свега по друге природне ресурсе у окружењу;
2. Принцип исплативости, који треба да осигура ефикасност и ефективност коришћења природних ресурса и очување квалитета окружења у одређеном временском тренутку;
3. Принцип права власништва – овај принцип треба да обезбеди једнакост права управљања различитих облика власништва над ресурсима;
4. Принцип одрживости, који је директно повезан са одрживим развојем и који истиче да је потребно тестирати ефекте од коришћења ресурса у различитим временским тренуцима, и на бази поређења тих ефеката донети одлуку када ресурс експлоатисати, и
5. Принцип информисаности – примена овог принципа треба да обезбеди да сви грађани, не само буду информисани о потреби одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја, већ и да активно учествују у доношењу одлука о томе када поједини природни ресурс експлоатисати.

Примена претходно наведених принципа тешко је остварива у земљама у развоју и транзиционим земљама, каква је Србија данас. Што се тиче принципа покрића пуних трошкова, он једноставно није реалан, јер у овим земљама нису ни евидентирани сви трошкови који су везани за поједине облике природних ресурса. У Србији не постоји законска регулатива која прописује категорије трошкова природних ресурса, нарочито екстерних ефеката, што у комбинацији са често недовољно решеним власничким питањима може да представља озбиљан проблем на који начин дистрибуирати настале трошкове експлоатације, тј. коме их приписати. То даље повлачи и немогућност остварења осталих принципа, што јасно говори о недовољном утицају државе у стимулисању одрживог развоја.

Проучавајући истраживања аутора са подручја Србије, али и земаља у окружењу, ефикасност управљања и усмеравања одрживог коришћења природних ресурса обезбеђује се (Максин и други, 2009, 195):

1. Координацијом и интегрисањем планског основа – општих стратегија, просторног и секторског планског основа и техничке документације;

2. Мултисекторским приступом – применом комбинације мера и инструмената разних политика према планским одлукама, тематским областима и проблемима који се решавају;
3. Подршкама – истраживачком, програмском и институционално-организационом подршком и информационим, мониторинг и контролним системима, и
4. Информисањем и кооперацијом – информисањем и успостављањем партнерства (кооперације) на релацијама: јавни-приватни сектор; државне-независне институције; нивои управљања-становништво, и интересне-циљне групе.

Претходно наведене одреднице економске политике важе у економски развијеним земаљама, али су примењљиве и у већини неразвијених и земаља у развоју, па самим тим и у Србији. Оне су нарочито добро решење када се жели ограничити експлоатација природних ресурса. Улога државе и њене економске политике је од великог значаја приликом пројектовања коришћења природних ресурса током времена и остваривања циљева одрживог економског развоја. То се постиже доношењем кључних стратегија и осталих пратећих законских решења. У Србији је кључни документ Национална стратегија одрживог развоја донета 2007.године која, на бази прихватања најважнијих глобалних декларација и препорука о одрживом развоју, представља институционалну основу за имплементацију конкретних решења из области одрживог развоја. У прилог даљем подстицању одрживог развоја, а пре свега одрживог коришћења природних ресурса, 2012.године је донета Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара, која представља кључни акт у погледу проналаска решавања бројних проблема везаних за природне ресурсе. Она даје само глобалне смернице како и на који начин обезбедити одрживо коришћење природних ресурса, истичићи мултисекторски приступ њиховог коришћења, где је улога туризма једна од кључних. То се нарочито односи на обновљиве природне ресурсе, који су прекомереном експлоатацијом у претходном периоду деградирани, а чијим интензивнијим коришћењем у туризму и његовим комплементарним делатностима (пољопривреда, саобраћаја, трговина, грађевинарство, итд.) се омогућава остваривање циљева одрживог развоја.

Решења везана за подстицај одрживом коришћењу природних ресурса налазе и у бројним другим законским решењима, од којих су свакако најважнији Закон о туризму и Закони о коришћењу појединих природних ресурса (Закон о водама, Закон о шумама, Закон о земљишту, итд.). Такође, потребно је поменути и Стратегију развоја туризма, као и мастер планове развоја појединих дестинација Србије, који у својим деловима говоре о потреби очувања и одрживог коришћења природних

ресурса дестинација, као и о мерама економске политике, које треба да потпомогну такво коришћење.

Анализирајући поједине мере економских политика које стоје појединим земљама (а самим тим и Србији) на располагању у погледу стимулсања одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја треба истаћи мере фискалне и мере монетарне политике. Ове мере треба да утичу на ограничавање прекомерног коришћења лимитираних ресурса. То је могуће остварити доношењем и спровођењем рестриктивне фискалне и монетарне политике, која ће дестимулисати улагање у експлоатацију лимитираних ресурса. Такве мере економске политике се доносе за необновљиве ресурсе, који су прекомерно истрошени. С друге, мере економске политике могу да допринесу коришћењу оних ресурса који би, уколико такве мере не постоје, били изван процеса експлоатације. То се односи на обновљиве природне ресурсе, који се због релативно високих трошкова трансформације у финалне производе неексплоатишу.

Као нове мере економске политике појављују се разни сертификати и стандарди, који употпуњују остале мере економске политике. Из области одрживости природних ресурса и животне средине у Србији су најзначајнији стандарди групе ISO-14000, од којих је најважнији ISO-14001, који се односи на систем управљања заштитом елемената животне средине. Стандарди су одређени прописи који се тичу свих оних који су директно или индиректно повезани са експлоатацијом елементима животне средине. Они представљају и значајан извор побољшања имица компанија, која експлоатишу природне ресурсе а у свом пословању их примењују. То доводи до успостављања контролисаног коришћења елемената животне средине (природних ресурса), с једне стране, али и до економског развоја, с друге стране, што је кључни захтев одрживог коришћења природних ресурса и одрживог развоја туризма.

Сертификати представљају потврду да су испоштовани одређени стандарди. Најпознатији је међународни сертификат Green Globe, који се од 2010.године додељује у туристичком сектору оним компанијама које се одговорно понашају према природним ресурсима. Највећи број сертификата је додељен у Новом Зеланду, на Јамајци, Аустралији и Исланду. Према расположивим подацима, ниједна дестинација или компанија из Србије не поседује овај сертификат (Green globe certification, 2014).

Такође, поред претходно наведених мера, држава може да подстиче прилив капитала у оне секторе привреде који доминатно производе ефекте по природне ресурсе и окружење. Према истраживањима Аранђеловића, укључивањем стратешких инвеститора у процес приватизације непосредно се отвара могућност за

остваривање дугорочних побољшања у ефикаснијем коришћењу природних ресурса и очувању елемента животне средине преко (Аранђеловић и други, 2012,447):

1. Ефикасније употребе природних ресурса;
2. Повећања обима капитала за финансирање улагања у еколошки повољне и ефикасне технологије;
3. Увођења напредних еколошких менаџмент техника, и
4. Олакшаног приступа тржиштима за еколошка добра и услуге.

Мере економске политике имају велики допринос у успостављању одрживог развоја. Њихов циљ је да се исправе недостаци краткорочне економске политике (профит у кратком року), да би се омогућио дугорочан економски одрживи развој. Када се говори о одрживости природних ресурса, треба напоменути да одрживост природних ресурса не мора да истовремено значи и њихову ефикасност, тј. да се остварује ефикасна алокација ресурса током времена. Другим речима, није свака ефикасна алокација ресурса одржива и обрнуто, није свака одрживост ресурса ефикасна. Према досадашњим истраживањима везаним за ову проблематику, могуће је направити матрицу дејства мера економске политике на коришћење природних ресурса.

Шема 3. Матрица дејства мера економске политике на коришћење природних ресурса

НЕ ЕФИКАСНОСТ КОРИШЋЕЊА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА ДА	НЕЕФИКАСНА И ОДРЖИВА	НЕЕФИКАСНА И НЕОДРЖИВА
	ЕФИКАСНА И ОДРЖИВА	ЕФИКАСНА И НЕОДРЖИВА
	ДУГ ВРЕМЕНСКИ ПЕРИОД ЕКСПЛОАТАЦИЈЕ ПРИРОДНОГ РЕСУРСА	КРАТАК

Извор: Аутор

Из презентиране шеме, јасно се закључује да алокација ресурса, као резултат дејства мера економске политике, може да буде:

1. Ефикасна, али неодржива;
2. Одржива, али неефикасна,
3. Неефикасна и неодржива, и
4. Ефикасна и одржива.

Једино последња комбинација (одржива и ефикасна) је прихватљива са становишта одрживог развоја, јер једино она остварује позитивне ефекте по кориснике ресурса, и у кратком и у дугом року. У том случају су донете такве мере економске политике које ће да обезбеде и економски развој (ефикасност), али и очување ресурса, тј. њихову расположивост у дугом временском року (одрживост). У свим другим алтернативама, економска политика нема оптималан утицај на ефикасност и одрживост природних ресурса.

Будућност концепта одрживог развоја евидентно постоји. Да ли ће се наведени концепт и у којој мери укључити у националне стратегије економског развоја појединих земаља зависи од бројних параметара, али је евидентно да ће га све земље пре или касније прихватити. Економски, еколошки, социолошки и етички много је боље применити основне смернице одрживог развоја у оном тренутку када природни ресурси нису деградирани у мери да не омогућавају даљи развој, него у ситуацији када су они истрошени или деградирани у мери да су неупотребљиви као инпут економских процеса. Тада, увођење одрживог развоја практично неће дати позитивне резултате у мери у којој би то било оствариво када природни ресурси постоје.

ДЕО ДРУГИ

ЕКОНОМСКА ОДРЖИВОСТ И УПРАВЉАЊЕ ПРИРОДНИМ РЕСУРСИМА КАО АТРАКЦИЈСКОМ ОСНОВОМ ТУРИЗМА

1. КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИРОДНО-ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈСКЕ ОСНОВЕ

1.1. Дефинисање туристичких ресурса и туристичких атракција

Ресурси имају велики, опредељујући значај за развој туризма на једном подручју. Готово је немогуће говорити о могућности развоја туризма на једном подручју, уколико оно не располаже појединим ресурсима. Међутим, само постојање ресурса не значи да су испуњени сви услови за развој туризма, већ да је испуњен само један од главних услова. Једна од првих дефиниција туристичких ресурса сусреће се код Defert-а, који под њима подразумева одређене садржаје простора који могу подстаћи туристичка кретања (Defert, 1972). Дакле, туристички ресурси представљају основу развоја туризма на једном подручју. Они представљају сва она средства која омогућавају развој туризма на одређеном простору или одређеном месту. Да ли ће доћи до развоја туризма, зависи од тога да ли ће се и како ће се ти туристички ресурси искористити и на који начин ће бити трансформисани у туристичке атракције, као једног од најважнијих елемената туристичке понуде. Постојање квалитетних и јединствених туристичких ресурса постаје компаративна предност туристичког развоја једног простора. То се нарочито односи на природне туристичке ресурсе, јер тражња за оним облицима туризма који се доминантно заснивају на њима бележи изнад просечне стопе раста.

Један од најранијих облика употребе простора и ресурса у њима као основе развоја туризма сусреће се код Jeršič-а, који анализирајући шумске и пољопривредне просторе, наводи да туризам може да буде облик допунског коришћења наведених подручја (Jeršič, 1971). Такође, битно је нагласити да туризам може да успешно вреднује она подручја која не могу бити намењена развоју претходно наведених привредних грана. У том случају, коришћење простора и природних ресурса у њима у туристичке сврхе се може означити као примарно (Миленковић, 1994, 20), што истиче типично туристичку функцију коришћења природних ресурса једног подручја.

Туристички ресурси дефинишу се као сва средства која се могу привести некој корисној сврси у туризму, при чему ресурси морају имати висок степен привлачности како би својим карактеристикама привукли одређени сегмент туристичке тражње (Čavlek, N. i drugi, 2011, 125-126). Они су део одређеног географског подручја, односно део су неке земље или регије, а богатство туристичким ресурсима је компаративна предност тих земаља или регија. Те су компаративне предности веће и важније уколико ресурси имају већи степен привлачности. Управо наведено истиче и Бакић, који атрактивност, приступачност и услове за боравак наводи као три кључне карактеристике које морају да имају ресурси да би могли да се туристички валоризују (Бакић, 2002).

Howie у својим истраживањима даје комплексније схватање појма туристички ресурси, јер под њима подразумева драгоцене, сирове, непрерађене елементе простора, који одређују развојне могућности туризма на том подручју (Howie, 2003). Овакво схватање туристичких ресурса је прихватљиво, јер су обухваћени и они ресурси који нису атракције, а који су битни за развој туризма, што је већина истраживача занемаривала. Једну од свеобухватнијих дефиниција појма природни туристички ресурси дао је Wilkinson, који под њима подразумева елементе природне средине који имају неутралну или пасивну улогу, све док под дејством знања, техничко-технолошких достигнућа и промене тражње за њима, не стекну довољан капацитет да задовољавају људске потребе и жеље, што подразумева и креирање средстава која ће омогућити стварање позитивних практичних ефеката из ресурса (Wilkinson, 1994). Овакво посматрање природних туристичких ресурса има за циљ да истакне да они физички егзистирају у окружењу, али да сами по себи не могу да буду довољан услов развоја туризма, као и да њихова кључна улога у развоју туризма настаје тек у садејству са другим факторима развоја.

Према Јовичићу туристички ресурси су она природна или друштвена добра која се могу туристички валоризовати (искористити), односно оне појаве, процеси, објекти и слично, које туристи посећују (Јовичић, 2009, 3). Овако широко схваћена дефиниција туристичких ресурса више одговара схватању туристичких услова.

Да би се боље разумела улога ресурса, а посебно природних, у подстицању одрживог туризма, неопходно је направити разлику између појмова „туристички ресурси“ и „туристичке атракције“. У ранијим фазама истраживања везаних за ову проблематику, није се посвећивало довољно пажње утврђивању разлика између ова два наведена појма, већ су се често посматрали као синоними. Кључни циљ је био само евидентирање репрезентативних врста туристичких ресурса, означавајући притом туристичке атракције као туристичке ресурсе. Тиме се искључује из обухвата туристичких ресурса, онај део који се може означити као неатракцијски. Наиме, то су они ресурси који нису туристичка атракција сами по себи, која можда нису

кључни за развој одрживог туризма на први поглед, али су неопходни за његов развој. Тако нпр. саобраћајнице нису туристичка атракција за већину облика туризма, али су неопходан ресурс за активирање туристичких атракција, тј. за долазак туриста у дестинацију и преображај нпр. реке као туристичког ресурса у туристичку атракцију за развој наутичког туризма, као једног од облика одрживог туризма заснованог на том природном ресурсу.

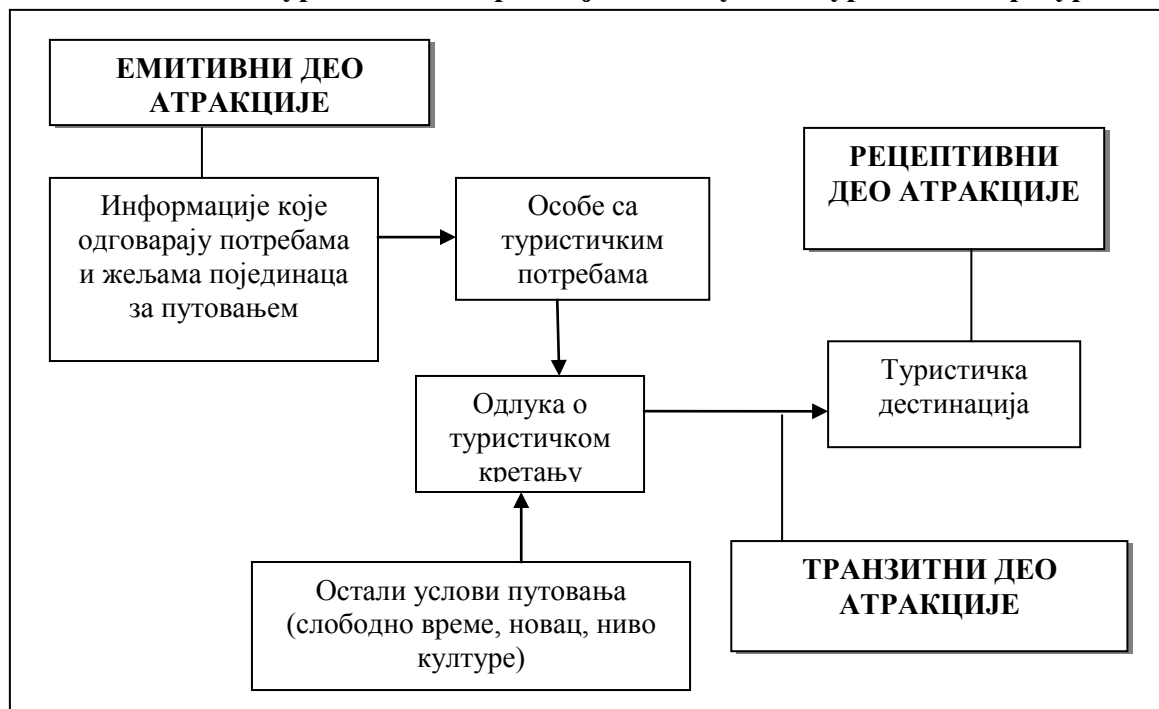
Новија истраживања из ове области (Миленковић, 2009; Blažević, 2007; Petrić, 2006) јасно су показала суштинску разлику између ова два појма. Користећи резултате претходно наведених истраживања, Попеску истиче да су туристички ресурси основа развоја туризма и они се улагањем рада и материјалних средстава могу трансформисати у туристичке атракције и стећи афирмацију на тржишту (Попеску, 2011, 36-37). Тржишно валоризовање је кључни фактор успеха једног туристичког ресурса у процесу претварања у туристичку атракцију. Уколико он добије потврду на туристичком тржишту, тј. ако привуче очекивани број туриста и ако оствари профит, онда је процес трансформације у атракцију био исправан. Један од првих аутора који је објаснио везу и разлику између ова два појма био је Leiper, који заступа став да је туристичка атракција саставна веза три елемента (Leiper 1990a, 177):

1. Особе која има туристичку потребу;
2. Одлика дестинације, због које туристи посећују ту просторну целину, и
3. Информације о дестинацији, које туриста има пре посете дестинацији, током путовања до дестинације и током боравка у самој дестинацији.

Наведени елементи могу се означати као емитивни, транзитни и рецептивни сегмент (део) туристичке атракције, који синергијски доводе до формирања туристичке атракције, као изразите тржишне категорије. На тај начин је туристички ресурс трансформисан у туристичку атракцију, тј. атрактивни елемент туристичког производа.

Шематски, схватање туристичких атракција може се представити на следећи начин:

Шема 4. Модел туристичких атракција као кључних туристичких ресурса

Izvor: Autor prema Leiper, N. (1990), *Tourist attraction systems*, *Annals of Tourism Research*, 17(3): 367-384

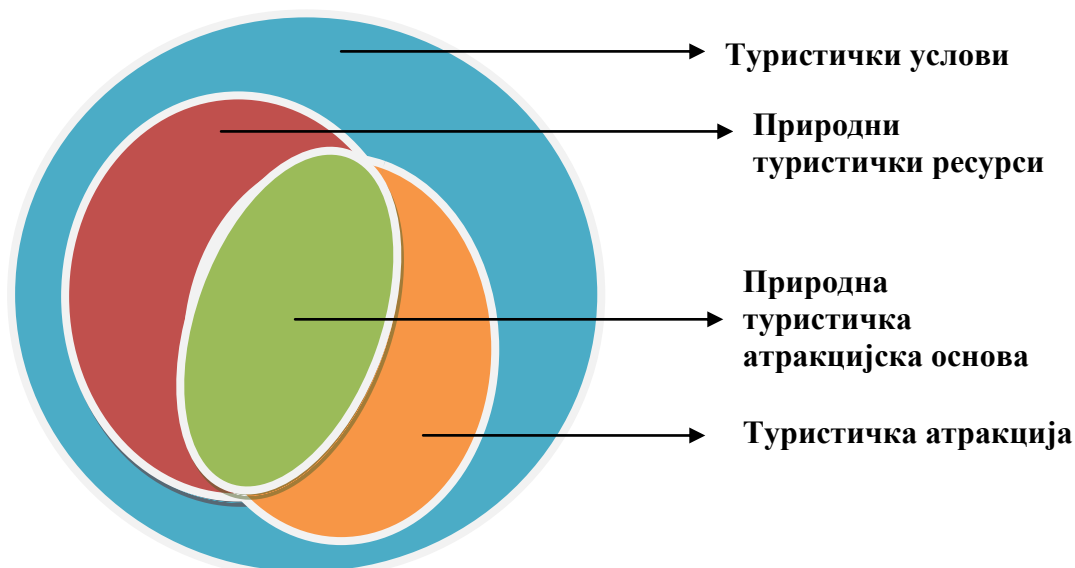
Из свега наведеног, јасно се закључује да су туристичке атракције кључан фактор успеха развоја туризма на једном подручју. Туристичке атракције су главна покретачка снага развоја туризма. У туристичким истраживањима оне се често поистовећују са појмом туристички мотив, јер управо атракције треба да задовоље мотиве и жеље туриста, које их покрећу на туристичка путовања. Међутим, овде треба истаћи да туристичке атракције не могу у потпуности да се поистовеће са туристичким мотивима. То се проналази у истраживањима Kaspara, који је јасно издиференцирао ова два појма (Миленковић & Бошковић, 2011, 436). Мотиви су више везани за личне жеље и перцепције туриста, а атракција се односи на нешто конкретно што ту жељу треба да задовољи на што је могуће квалитетнији начин.

Као једна од најкомплекснијих и најсвеобухватнијих дефиниција туристичких атракција је тзв. функционална дефиниција. Туристичке атракције су темељни туристички ресурси сваке туристичке дестинације, који одређују величину туристичке понуде и самим тим развој туризма (Кушен, 2002, 26). Оне су одређене туристичким потребама, мотивима и активностима. Све туристичке атракције су просторно одређене, без обзира да ли су саме део простора или је њихово постојање строго просторно одређено. На тај начин, развој одрживог туризма зависи од идентификације, вредновања и заштите свих потенцијалних и реалних туристичких атракција у постојећој или потенцијалној дестинацији. Овако дефинисане

туристичке атракције повезују све претходно речено. Полазећи од потреба и мотива туриста и на бази расположивих ресурса унутар дестинације, формира се атракција која обезбеђује задовољство потребе туриста и профитабилност дестинације.

Да би се боље разумели односи између туристичких ресурса, нарочито природних и туристичких атракција, потребно је дефинисати и туристичке услове. Литература из ове области не поклања довољно пажње проблематици туристичких услова и често их поистовећује са туристичким ресурсима. На бази проучене литературе, туристички услови би могли да се дефинишу као најшире могући елементи који подстичу или ограничавају коришћење природних туристичких ресурса у циљу подстицања развоја туризма. Однос између туристичких услова, природних туристичких ресурса, туристичких атракција и природне атракцијске основе туризма могуће је представити на следећи начин:

Шема 5. Однос између туристичких услова, природних туристичких ресурса, природне туристичке атракцијске основе и туристичких атракција

Извор: Аутор

Генерални закључак је да су туристички ресурси шири појам од туристичких атракција, и да под одређеним условима туристички ресурси постају туристичке атракције. Посматрано у контексту природних туристичких ресурса, они могу да буду туристичке атракције, али постоји и део туристичких атракција који не припада овој категорији ресурса – то су антропогене туристичке атракције.

Из презентиране шеме (шема 5), јасно се уочава да је природна туристичка атракција централни део природне туристичке ресурсне основе као ширег појма, јер

све туристичке атракције су истовремено и туристички ресурси, али нису сви туристички ресурси истовремено и туристичке атракције. Значај осталих туристичких ресурса је такође битан за развој туризма, нарочито тзв. непосредних туристичких ресурса, који умногоме употпуњују значај туристичких атракција.

Користећи савремене методологије истраживања туристичких ресурса, може се истаћи да они највећу вредност имају као туристичке атракције, што показују и најважнија истраживања на овом подручју. Оно што је кључни недостатак досадашњих истраживања је да се природни ресурси не посматрају као фактори развоја одрживог туризма, као и подршка развоју туризма.

У својим истраживањима, Kaspar, један од твораца тзв. туристичке екологије, која се бави изучавањем савремених односа између туризма и животне средине, инсистира на потреби интегралног проучавања наведених категорија, при чему истиче да су оне у обостраној повезаности, тј: туризам користи и троши елементе животне средине (природне ресурсе), али и те елементе чини препознатљивим (Kaspar, 1991). Да би се претходно остварило потребно је ускладити туристичку тражњу за елементима животне средине и туристичку понуду тих елемената. У већини туристичких дестинација постоји неравнотежа између понуде и тражње, у смислу да је понуда ограничена, коначна или врло споро растућа, док је тражња непредвидива и експоненцијално растућа. Успостављање равнотеже може се постићи заједничким деловањем свих учесника на туристичком тржишту, како оних на страни туристичке тражње, тако и оних на страни туристичке понуде.

Природни ресурси, посматрано као фактори развоја туризма, имају за циљ да омогуће валоризацију неких других туристичких ресурса. Као типичан пример природног ресурса као фактора развоја туризма је клима, тј. испољавање појединих климатских елемената. То је важно код развоја већине облика одрживог туризма заснованих на другим природним ресурсима. У том случају клима није атракција развоја туризма, већ неопходан фактор да би се други природни ресурси претворили у туристичку атракцију. С друге стране, природни ресурси могу бити и подршка развоја одрживог туризма. У овом случају, они допуњују неке друге ресурсе који су туристичка атракција (типичан пример је лековито биље, које може да буде подршка развоја нпр. екотуризма). Из претходно наведеног може се закључити да је утицај природних ресурса на развој одрживог туризма много комплекснији него што су то истицала досадашња најважнија истраживања. И даље је прихватљив став да је атракцијски део кључан, али у ситуацији када је одрживи туризам постао један од изазова савременог друштва, неатракцијски део природних ресурса може да постане главна конкурентска предност дестинација одрживог туризма.

1.2. Класификација туристичких атракција као најважнијих облика туристичких ресурса

Светска туристичка организација (UNWTO) туристичке ресурсе класификује на (UNWTO, 2005):

1. Природни туристички ресурси;
2. Културно-историјска баштина у туризму;
3. Климатске одлике;
4. Инфраструктура, и
5. Туристичке услуге и садржаји.

Оваква класификација туристичких ресурса је погрешна, јер се мешају појмови ресурса и атракција, што је неисправно. Ради потпунијег сагледавања и одређивања значаја који имају у развоју туризма, а нарочито одрживог туризма, неопходно је посебно истаћи туристичке атракције. Ова ресурсна категорија је највише под утицајем развоја туризма и њено правилно управљање обезбеђује дугорочан и одржив развој туризма.

Прихватајући претходно изнет став да је атракцијски део туристичких ресурса најважнији, детаљнија и комплекснија класификација туристичких ресурса је она коју је дао Кушен. Према његовим истраживањима, туристички ресурси се деле у 3 групе (Кушен 2002, 17):

1. Темелни туристички ресурси (туристичка атракцијска основа), у коју укључује потенцијалне и реалне туристичке атракције дестинације. Ови ресурси могу да се изједначе са појмом мотиви, јер су они заправо оно око чега се и због чега се покреће развој туризма на једном подручју;
2. Остали непосредни туристички ресурси, који обухватају: туристичко-угоститељске објекте, пратеће туристичке садржаје, туристичке кадрове, туристичке зоне, туристичка места, туристичке дестинације, туристичке агенције, туристичку организованост, пропагандне активности, систем туристичког информисања, туристичку едукованост домицилног становништва и туристичку атрактивност суседних дестинација, и
3. Посредни туристички ресурси, од којих су најзначајнији: очувана животна средина, саобраћајно-географски положај; саобраћајна повезаност, комунална инфраструктура и објекти друштвеног стандарда, квалитет просторне организације, уређење објеката, злених површина и садржаја на отвореном.

Из презентираних се закључује да је једино синергијским ефектима искоришћавања и валоризовања сва три облика туристичких ресурса могуће остварити развој туризма на једном подручју. Иако су атракције оно што покреће

развој туризма, често се дешава да се конкурентска предност ствара бољом валоризацијом других туристичких ресурса.

У савременој туристичкој литератури постоје бројни покушаји класификације туристичких атракција. Једна од најчешћих је она по којој се оне деле на:

1. Природе, и
2. Антропогене.

Ова класификација је и дан данас остала полазна приликом изучавања врста туристичких атракција. Dulčić анализира природне ресурсе у туризму према физичком критеријуму и дели их на: климатске услове, туристички простор који укључује копнене и водене површине (са богатством флоре и фауне) и природна туристичка богатства и реткости, укључујући оно што је радом природе на површини земље формирано, а има својства туристичке привлачности (Dulčić & Petrić, 2001, 321-324). С друге стране, природне туристичке атракције се могу класификовати, у зависности од физичко-географских одлика локалне средине, на (Динић, 1997): рељефне, климатске, водене, биљне и животињске. Комбинацијом наведених елемената настају високо модификоване природне атрактивности, попут, националних паркова, голф терена, скијалишта, итд. Наведене атракције се сврставају у антропогене, док је сасвим исправан став сматрати их и природним модификованим.

Што се тиче антропогених атракција, оне су резултат дејства човека и његових активности на одређеном простору и у одређеном историјском тренутку. Као најзначајније антропогене атракције потребно је истаћи: археолошка налазишта, манастире, цркве, катедрале, историјске споменике, манифестације, итд. Оне добијају све више на значају у савременом туризму. Једну од најконкретнијих и најприхватљивијих класификација вредновања антропогених атракција, коју је могуће применити и на атракције у Србији, дао је Миленковић. Према његовим истраживањима, она се деле на (Миленковић, 2009, 375-376):

1. Први вид вредновања антропогених атракција је истицање главних, водећих, одређујућих атракције. Ове атракције су примарне атракције развоја туризма на неком простору (нпр. манастири Фрушке Горе су главна туристичка атракција верског туризма на овом подручју Србије);
2. Други вид су допунске, комплементарне атракције. Оне имају за циљ да допуне неку другу примарну атракцију, у смислу да побољшају угођај туристима на одређеном подручју (нпр. етно села подручја Златибора могу да побољшају понуду планинског туризма Златибора);
3. Трећи вид вредновања антропогених атракција је истицање њиховог међународног, регионалног и локалног значаја који имају за развој туризма, и
4. Четврти начин вредновања антропогених атракција обухвата:

- посматрати их у садејству са природним атракцијама;
- антропогени мотиви су резултат друштвено-економског кретања, па се и њихова валоризација не може остварити без одређеног нивоа развијености привреде;
- туризам вреднује и „продаје“ на тржишту, преко валоризације антропогених вредности и стабилност политичког система, и
- антропогени туристички мотиви могу бити самостални и нераздвојни делови целина. Самостални туристички мотиви у Србији могу да буду манастири и цркве, као и етно-села. Они могу да се самостално представе туристима, али не појединачно, већ сви заједно.

Поред основне класификације на природне и антропогене, неопходно је поменути и неке од осталих најзначајнијих класификација. Нешто сличну класификацију туристичких атракција даје Попеску, који све туристичке атракције дели на (Попеску, 2011, 35):

1. Природне атракције;
2. Изграђене атракције, и
3. Културне атракције.

Полазећи од потребе комплексног разматрања различитих типова туристичких атракција као основних фактора који покрећу целокупан туристички систем, и које доводе до развоја туризма на одређеном подручју, неопходно је навести следеће облике атракција (Howie, 2003):

- Реалне туристичке атракције, које треба пласирати на тржиште адекватном промоцијом;
- Потенцијалне туристичке атракције, које треба најпре туристички развити, односно уложити одређени рад и средства и тако их учинити доступним туристима;
- Туристичке атракције којима се туристи баве (нпр. спортско-рекреативне активности);
- Туристичке атракције које туристи разгледају или се њима баве због уживања у слободном времену (доколици);
- Туристичке атракције („пара-атракције“) које су туристи принуђени да користе (посао, транзит, лечење, образовање), и
- Туристичке атракције са сложеном структуром (комплексне атракције), које побуђују интересовање различитих сегмената туристичке клијентеле и др.

Полазећи од функционалне дефиниције туристичких атракција, Кушен је развио функционалну класификацију атракција. Он издваја 16 врста атракција и даје преглед мотива кретања туриста према тим атракцијама.

Табела 3. Функционална класификација туристичких атракција

	Врсте атракција	Мотив кретања туриста
1	Рељеф	Спортска рекреација, задовољство, доколичарска едукација и недоколичарски мотиви
2	Клима	Одмор и опоравак, спортска рекреација, задовољство и недоколичарски мотиви
3	Вода	Одмор и опоравак, спортска рекреација, доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
4	Биљни свет	Одмор и опоравак, доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
5	Животињски свет	Спортска рекреација, доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
6	Заштићена природна баштина	Спортска рекреација, доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
7	Заштићена културно-историјска баштина	Доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
8	Култура живота и рада	Доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
9	Знамените личности и историјски догађаји	Доколичарска едукација и недоколичарски мотиви
10	Манифестације	Доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
11	Културне и верске установе	Доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
12	Природна леčiliшта	Одмор и опоравак, спортска рекреација, задовољство и недоколичарски мотиви
13	Спортско-рекреативни објекти и терени	Спортска рекреација, задовољство и недоколичарски мотиви
14	Туристичке стазе и путеви	Одмор и опоравак, спортска рекреација, доколичарска едукација, задовољство и недоколичарски мотиви
15	Атракција због атракција	Спортска рекреација, доколичарска едукација и задовољство
16	Туристичке пара-атракције	Недоколичарски мотиви

Izvor: Kušen, E. (2001), *Turizam i prostor-klasifikacija turističkih atrakcija*, *Prostor*, 9(1), 8

Циљ овакве класификације је да се омогући ефикасна и једнозначна идентификација, инвентаризација и валоризација сваке туристичке атракције појединачно, као и укупне туристичке атракцијске основе у целини (интегрално посматрање свих атракција) једног подручја. Повезивање мотива и атракција је врло важно, јер указује на то које облике туризма је могуће развијати.

Weaver (Weaver, 2006) истиче тзв. идеографски приступ у дефинисању и класификацији туристичких атракција. Овај приступ се бави систематизацијом групних (збирних) туристичких атракција. Овде се заправо ради о типологији која специфичне атракције одређује по њиховој јединствености, по специфичностима које их разлику од осталих сличних атракција.

На глобалном нивоу не постоји једна свеобухватна и општеприхваћена класификација, али изложена функционална класификација на најбољи начин представља туристичке атракције. Нарочито је битно напоменути да мотиви који су изложени у табели 3 одговарају мотивима кретања туриста коју је развио UNWTO, што само даје још већу вредност изложеној класификацији. Нормално, свака од 16 наведених туристичких атракција, као темељних туристичких ресурса, даље се може класификовати на поједине атракције нижег нивоа. Тако, нпр. култура живота и рада (у табели представљена као осма атракција) се може даље класификовати на: фолклор; дела домаће радиности; традиционални вртови; гастрономија; традиционални занати и трговина; угоститељска традиција; филателија и остало.

Суштина класификације туристичких ресурса и атракција је доста битна за увођење и спровођење концепта одрживог туризма. Правилно управљање туристичким атракцијама, као кључним и опредељујућим туристичким ресурсима, треба да доведе до опстанка тих ресурса за будуће генерације. То се нарочито односи на природне туристичке атракције, које су најзначајније за привлачење туриста у одређена подручја, а која су под утицајем бројних туристичких и нетуристичких реметилачких фактора, који могу да угрозе њихов опстанак. Због тога ће у наредном излагању већа пажња бити посвећена природним туристичким атракцијама, при чему никако циљ рада није занемарити антропогене туристичке атракције. Једино комбинујући и природне и антропогене атракције могуће је остварити прихватљив ниво одрживог туризма на одређеном простору.

1.3. Основне карактеристике и значај природних туристичких ресурса у развоју одрживог туризма

Прихватајући глобалну поделу туристичких ресурса на природне и антропогене, за одрживи развој туризма неопходно је да егзистирају и један и други облик ресурса. С обзиром да природни ресурси привлаче највећи број туриста на глобалном нивоу (према подацима UNWTO, преко 70% свих туристичких кретања је директно везано са природне туристичке атракције), може се извести закључак да природни ресурси имају већи значај за развој туризма од антропогених. У прилог овој тврдњи иде и чињеница да се највећи број туристичких кретања управо одвија ка подручјима где доминирају природне туристичке атракције. Море, реке, језера и планине и даље ће бити водећи туристички ресурси на глобалном нивоу, који ће привлачити највећи број туриста

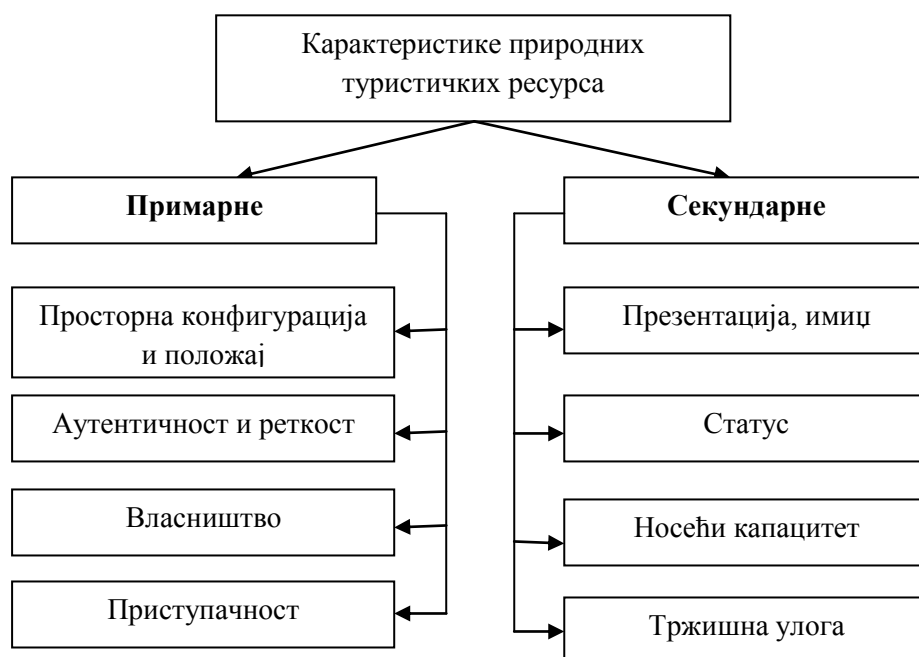
Основне карактеристике природних туристичких атракција, као најважнијег начина испољавања туристичких ресурса, биле су предмет изучавања бројних аутора

ове области. Према истраживањима Weaver-а и Wall & Mathieson-а најзначајније карактеристике природних туристичких атракција, а самим тим и природних туристичких ресурса су (Weaver, 2006; Wall & Mathieson, 2006):

1. Власништво;
2. Просторна конфигурација и положај;
3. Аутентичност и реткост;
4. Презентација, имиџ;
5. Статус;
6. Носећи капацитет;
7. Приступачност, и
8. Тржишна улога.

Свака од претходно наведених карактеристика је значајна приликом одређивања улоге природног ресурса у подстицању развоја одрживог туризма. Имајући у виду ограниченост највећег броја природних туристичких ресурса, као и све веће захтеве туристичке тражње, положај, власништво, аутентичност, реткост и приступачност постају главне карактеристике природних туристичких ресурса, па могу бити означене као примарне. Остале карактеристике могу бити означене генерално као секундарне, али са становишта активирања природних туристичких ресурса у дестинацијама одрживог туризма, могу да буду и значајније него примарне (пример је носећи капацитет, ако постоји превелики притисак туристичке тражње на тај ресурс).

Шема 6. Класификација карактеристика природних туристичких ресурса

Извор: Аутор

Код активирања природних туристичких ресурса и њиховог претварања у туристичке атракције битно је власништво над њима, јер оно директно опредељује циљеве управљања и начине остваривања одрживог развоја. Својина је веома сложна и вишедимензионална категорија и кључан елемент у доношењу одлука о управљању свим системима, па самим тим и природним ресурсима. Без својине, не само да се природни ресурси обезвређују, већ долази до буквалног уништавања доприноса који би они могли да пруже уколико би били у сређеном власничком односу (Маџар, 1995). По правилу, већина природних туристичких ресурса, нарочито оних који су најзначајнији за развој туризма, је у јавном власништву, па самим тим одговорност за њихово управљање и претварање у туристичке атракције је на држави и њеним органима. Управо је на ресурсима у јавном власништву могућа ефикаснија примена концепта одрживог туризма, јер је релативно лакше спровести основне циљеве одрживог туризма у смислу обезбеђивања и побољшања економских, еколошких и социјалних ефеката у локалној средини где се налази природни ресурс, него у ситуацији када је он у приватном власништву. Оваква ситуација је присутна и у Србији, где је највећи број природних туристичких ресурса у власништву државе (национални паркови, водни ресурси, итд.). Међутим, због недовољног разумевања улоге коју туризам има у развоју националне економије, туристички ресурси нису претворени у атракције, а самим тим су и изостали могући ефекти развоја туризма.

Просторну конфигурацију посебно су разматрали Wall & Mathieson (Wall & Mathieson, 2006). Ова одредница подразумева разликовање тачкастих и линеарних природних туристичких ресурса. Тачкасти имају за последицу високу концентрацију туристичких активности и потенцијално велики број туриста на једном малом простору (нпр. пећина, водопад, итд.), што може довести до превеликог загађења и нарушавања самог ресурса и отежаног остваривања одрживог туризма. Што се тиче линеарних ресурса (нпр. река, језеро, итд.), они су просторно већи, па самим тим имају доста већу границу са окружењем, што може да представља изазов у погледу њихове деградације. Положај ресурса се посматра као битна карактеристика развоја одрживог туризма. У зависности од тога колико је удаљено емитивно туристичко тржиште (туристичка тражња), као и да ли посматрани ресурс зависи од неких других ресурса у ближем окружењу, може се говорити о добром или лошем положају. Такође, положај ресурса зависи и од броја и удаљености конкурентских ресурса. Што су они бројнији и просторно ближи, положај ресурса на туристичком тржишту је неповољнији, с једне стране, али са друге стране, изазовнији, јер подстиче менаџмент ресурса и дестинације формиране на бази њега да континуирано унапређује одрживо коришћење природног ресурса и одрживи туризам.

Аутентичност и реткост су карактеристике које је тешко квантификовати. Имајући у виду чињеницу да „вредност“ ресурса зависи од субјективне перцепције туристе, тешко је објективно говорити о аутентичности. Мали број природних ресурса у Србији има ову особину (нпр. Панчићева оморика на Тари).

Од тога да ли је и колико аутентичан и редак на туристичком тржишту, зависи и могућност презентације природног ресурса и изградње имица. Уколико је ресурс аутентичан и редак на туристичком тржишту, могуће је развијати презентацију и градити имиц туристичке дестинације на бази тих особина ресурса. Већ поменути Панчићева оморика, као аутентичан и редак природни туристички ресурс, може да развија поједине облике одрживог туризма (истраживачки, рекреативни, итд.) на бази тих карактеристика, јер једноставно не постоји неки други исти ресурс. Већина других природних туристичких ресурса не може да гради свој имиц на бази претходно наведених карактеристика. То само подстиче менаџмент тих ресурса и дестинација на бази њих да континуирано проналазе и уводе нове методе и технике у привлачењу потенцијалних туриста.

Носећи капацитет је једна од најчешће анализираних карактеристика природних туристичких ресурса и представља максималан број људи који могу да користе неко место без неприхватљивих промена у физичкој природној средини и без опадања квалитета доживљаја туриста (Миленковић, 2006). Дакле, носећи капацитет треба да обезбеди две кључне ствари: очување природне средине, тј. природних ресурса и задовољство туриста. То је потпуно у складу са одрживим туризмом. Питање квантификације, тј. одређивања тачно прихватљивог броја туриста у дестинацији је још увек предмет контроверзних ставова стручњака из ове области.

Приступачност природним туристичким ресурсима је такође битна карактеристика. Она представља најпре каква је инфраструктурна повезаност ресурса, тј. на који начин потенцијални туриста може да дође до њега. Уколико дестинација у којој се ресурс налази има добру приступачност, онда је већа вероватноћа да ће се развити прихватљив облик одрживог туризма на бази њега. Поред наведеног, посматрана карактеристика обухвата и обим активности који је дозвољен туристима у дестинацији где се налази ресурс. То се нарочито односи на заштићене области, које често, да би очувале поједине природне ресурсе, ограничавају обим активности који је дозвољен (те активности су ограничене углавном само на разгледање и посматрање).

Природни туристички ресурси су једна од основних компонената одрживог туризма и оно што покреће највећи број туриста. Да би се природни туристички ресурси правилно валоризовали на туристичком тржишту и да би формирали прихватљив производ одрживог туризма, неопходно их је посматрати као део шире

перцепције туриста о производу какав жели. Бројни аутори су истраживали положај природних туристичких ресурса у производу одрживог туризма (Gunn, 1994; Leiper 1990b; Pearce 1991; Swarbrooke 1999). Анализирајући њихова истраживања, Page & Connell су развили модел положаја природног туристичког ресурса, у структури укупног туристичког производа. Према њиховим тврдњама, туристички производ има 3 сегмента (Page & Connell, 2009, 205):

1. Централни део представља природну туристичку атракцију, као најважнији начин вредновања туристичког ресурса на тржишту;
2. Други сегмент представља опипљиви елемент туристичког производа, и
3. Трећи сегмент представља оне елементе који могу значајно да побољшају укупан доживљај туристе на одређеном простору.

Дакле, природне туристичке атракције су централни, главни, опредељујући део туристичког производа. Остали елементи представљају надоградњу онога што представља атракцију. Та надоградња је заправо кључна и она има за циљ да правилно валоризује природну туристичку атракцију и да је претвори у прихватљив и препознатљив туристички производ. У зависности од тога да ли је надоградња спроведена успешно, може се говорити и о развоју туризма на бази посматране природне туристичке атрактивности. Постоји велики број природних туристичких ресурса који имају добар потенцијал да постану основа производа одрживог туризма, али због недостатка и неадекватног валоризовања то још увек нису.

Имајући у виду саму природу туризма као делатности и полазећи од чињенице да је туризам „израз доживљеног“, да ли ће и како ће бити искоришћен потенцијал који садржи у себи туристички ресурс зависи од како је он претворен у туристичку атракцију и од перцепције туриста. Наиме, вредност коју треба доделити природним туристичким атракцијама (ово се односи и на антропогене) резултат је субјективног очекивања и доживљаја туристе од те атрактивности. Кључни фактори које треба задовољити у промовисању прихватљивости природних туристичких атракција, а самим тим и ресурса, и повећању њихове вредности код потенцијалних туриста су (Page & Connell 2009):

1. Добар ниво оријентације за туристе, у смислу да туриста може на релативно лак начин да сагледа и доживи све оно што му природни туристички ресурс пружа;
2. Обезбеђење комфора туристима, како у погледу смештаја и исхране, тако и у погледу обезбеђења свих других неопходних елемената који чине модеран туристички производ;
3. Уважавање индивидуалних захтева туриста као специфичне категорије „потрошача“ природног туристичког ресурса и проналажење што више облика туризма које је могуће развити на бази посматраног ресурса;

4. Осигурање личне контроле и безбедности туриста, која је нарочито обавезна и неопходна уколико се ради о неким територијално већим природним туристичким ресурсима које туриста посећује (нпр. национални паркови или друге заштићене области морају да имају добро развијену службу безбедности, како туриста не би дошао у ситуацију да ризикује свој живот);
5. Могућност интеракције са људима и другим ресурсима које се налазе у непосредном окружењу. Та интеракција би требало да буде двосмерна, нарочито са локалним становништвом, које мора да прихвати туристе, не као деградаторе њихових животних простора, већ као чиниоце који доприносе побољшању њихових услова живота. Такође, у склопу овог фактора, треба омогућити туристима да посете и неке друге ресурсе (природне и антропогене), које се налазе у непосредном окружењу посматраног ресурса, и
6. Препознавање растућег значаја улоге информационих технологија у креирању вредности туристичког ресурса. Без обзира колико је природни ресурс уникатан, јединствен, непоновљив, треба водити рачуна да се не појави неки сличан, која би агресивним маркетингом и коришћењем савремених информационих технологија могао да постане супститут код већине туриста. Због тога, треба развијати промоцију путем модерних комуникационих мрежа како би се развила и унапредила конкурентска позиција природног туристичког ресурса.

Туристички ресурси, а нарочито они који су претворени у туристичке атракције, много више утичу на облик, обим, локацију и интензитет развоја туризма на једном подручју, него квалитет угоститељских услуга. Мотив хране и пића у светском туризму губи на доминантном значају у поређењу са природним атракцијама и могућношћу потпуног туристичког доживљаја истих. Мали је број туристичких кретања којима је примарни мотив храна и пиће. Laws истиче да без природних туристичких ресурса и атракција не би било ни туризма, али да и без туризма не би било туристичких атракција (Laws, 1995). Оваква тврдња је сасвим исправна, јер бројни туристички ресурси никада не би били валоризовани да није развијан туризам заснован на њима. Тако, нпр. Ресавска пећина, као природни ресурс, да није туристички валоризована, вероватно би остала потпуно непозната и непрепознатљива као таква.

Потребно је стално модификовати природне туристичке ресурсе, тј. проширивати обим туристичких потреба које оне могу да задовоље. Уколико посматрамо реку Дунав као природни туристички ресурс Србије, њено активирање и претварање у туристичку атракцију може да буде многоструко, тј. она може да буде туристичка атракција бројних облика туризма. Она може да буде примарна туристичка атракција крстарења, купалишног, наутичког, риболовног, излетничког и

рекреативног туризма. Посматрано на први поглед, можда су поједини облици туризма међусобно супростављени (купалишни и крстарења, због загађења реке), међутим, то управо представља изазов креаторима одрживог развоја туризма на реци Дунав. Наиме, потребно је искористити целокупан ресурсни потенцијал Дунава и развити наведене облике туризма, а да се не дође у ситуацију да један облик угрожава други. Због тога је потребно, сагласно концепту одрживог туризма, водити рачуна о неминовном загађењу које проузрокује поједини облик туризма (у овом случају крстарења) и управљати њиме на тај начин да се не наруши ресурсни потенцијал реке Дунава који постоји и који може бити претворен у туристичку атракцију купалишног туризма.

Такође, неопходно је истаћи да не треба повлачити чврсту границу између појединачних ресурса и атракција и посматрати их изоловано. Већина туристичких производа, нарочито одрживог туризма, се састоји из више међусобно повезаних атракција, које својим интегралним дејством стварају тај производ. Мали је број атракција, било природних било антропогених који могу да самостално формирају туристички производ. То је резултат све образованије и информисаније туристичке тражње (туриста), која има јасан циљ у погледу какав туристички производ жели и шта очекује од њега. Такође, развој модерних информационих технологија је многе туристичке ресурсе и атракције учинио лакше доступним потенцијалним туристима (путем виртуелног туризма), тако да туриста практично може да сам креира свој туристички производ комбинујући више природних ресурса.

Да би природни туристички ресурс остварио успех на туристичком тржишту, неопходно га је претворити у атракцију и пласирати на право туристичко тржиште у право време и по правој цени. Из претходног се закључује да је потребно да се испуни доста услова да би се идентификовани туристички ресурс валоризовао на туристичком тржишту. На туристичком тржишту постоји велики број ресурса који могу да задовоље туристичку тражњу. Конкурентност која постоји и која ће у наредном периоду развоја одрживог туризма међу природним туристичким ресурсима и атракцијама све бити израженија намеће примену бројних елемената који треба да допринесу развоју одрживог туризма заснованог баш на том природном туристичком ресурсу.

2. УЛОГА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА У ОДРЖИВОМ РАЗВОЈУ ТУРИЗМА СРБИЈЕ

2.1. Утицај климе као природног ресурса и природног услова на развој туризма

Клима има велики утицај на размештај и развој свих облика, како масовног, тако и одрживог туризма. Испољавање вредности појединих климатских параметара (температуре ваздуха и дужине трајања сунчевог сјаја, пре свега) директно утиче на могућност развоја туризма на одређеном подручју, па у том контексту климу је потребно посматрати као услов развоја туризма. С друге стране, клима може бити и ресурс развоја туризма, јер нпр. снежне падавине су један од кључних ресурса развоја планинског туризма на одређеном простору. Да њих нема, развој зимског скијашког туризма не би био могућ. Иако је евидентно да постоји велика, може се рећи и неизбежна, повезаност између климе и могућности развоја одрживог туризма, ова зависност није била предмет значајнијих истраживања у претходном периоду.

Клима постиже своју највећу туристичку вредност ако се посматра интегрално са другим природним и антропогеним ресурсима. Најважнија особина климе је сезонско испољавање вредности климатских параметара, што доминатно утиче на сезоналност туристичких кретања, што је један од кључних ограничавајућих фактора развоја туризма на једном простору, али са друге стране стране представља и један од главних изазова развоја других облика одрживог туризма, заснованих на неким другим ресурсима, уз њихово прилагођавање климатским параметрима. Уколико се нпр. посматра развој облика туризма на Златибору, клима свакако одређује који ће облик туризма у ком периоду године бити најзаступљенији. Када су заступљене снежне падавине, доминираће скијашки (спортски и рекреативни) облици туризма. У периоду када је максимална дневна температура ваздуха изнад 25°C, могуће је развијати облике туризма засноване на водним ресурсима (купалишни, риболовни, спортови на води и сл.). У прелазним периодима доминираће рекреативни, излетнички, екотуризам.

Прихватајући глобалну класификацију свих облика климе на: тропску, суву, умерену, снежно-шумску и поларну, а имајући у виду положај који има наша земља, закључује се да се територија Републике Србије налази на подручју где влада умерена клима, с тим што се разликују два климатска варијетета: континентална и умерено-континентална клима. Не улазећи у анализу кретања појединих елемената климе као природног ресурса и услова значајног за развој одрживог туризма Србије

по појединим подручјима земље, може се извући генералан закључак да клима нема екстремно негативан утицај на развој туризма у Србији, као што је то чињеница у неким другим деловима света (тропски предели велике влажности ваздуха, северни поларни предели изузетно ниске температуре и сл.).

Клима може имати директну и индиректну туристичку вредност (Станковић, 2000). Типичан директан утицај климе за туризам у Србији односи се на развој зимских спортова на снегу. Захваљујући повољној клими, на планинама у Србији, снег се задржава и по неколико месеци (Копаоник, Стара планина), а захваљујући повољној инсолацији и заклоњености од ветрова омогућена је несметана изградња скијашких стаза, што утиче на дужину ски сезоне и аутоматски утиче на одрживост спортског и авантуристичког туризма. Индиректни значај климе за туризам тиче се првенствено флоре и фауне, односно појаве многобројних и ендемичних врста у биљном и животињском свету. Таква разноликост доприноси развоју ловног туризма, али и љубитељима екотуризма који ће, осим у дугим шетњама нетакнутом природом, уживати и у богатству биљног и животињског света. Равномерне температурне вредности не утичу на нагло отапање снега са планина, односно изливање речних токова и поплава што доприноси развоју туризма на води током читаве године. Разноликост климатских елемената која се огледа у променљивим вредностима ваздушног притиска, количини падавина и средњих месечних температура омогућава појединим дестинацијама Србије (нпр. Златар, Голија) да постану центри здравственог облика одрживог туризма планинских подручја.

Користећи FAS методологију у утврђивању улоге климе као ресурса развоја туризма може се извести закључак да се клима најчешће посматра као један од основних природних фактора развоја одрживог туризма. Испољавање вредности параметара климе директно утиче на доношење одлуке да ли је или није могуће развијати поједини облик туризма на одређеном простору заснован на неком другом ресурсу (нпр. уколико је температура ваздуха изнад 25°C, испуњен је један од услова за развој купалишног туризма). У појединим случајевима, клима се може посматрати и као атрактивност развоја туризма, што је њена највећа туристичка вредност. Типичан пример у Србији је позитивно испољавање највећег броја климатских параметара на подручју планина Голија, Златар и Тара, где је могуће формирати, у комбинацији са другим ресурсима јединствено климатско подручје тзв. ваздушне бање. Такође, на подручју Србије, уколико је временски период снежних падавина у планинском пределу преко 90 дана током године и уколико је висина снега преко 0,5м, може се извести закључак да клима, као природни ресурс, представља једну од атрактивности развоја зимског спортско-рекреативног туризма. Поред наведених, клима се може посматрати и као подршка развоју одрживог туризма (у овом случају

клима је допуна и подстиче већ развијене облике туризма, нпр. изостанак падавина може позитивно да утиче на развој ловног туризма).

Испољавање основних климатских елемената (температура ваздуха, количина падавина, влажност ваздуха, ваздушни притисак и трајање сунчевог сјаја) одређује који ће се тип туризма развијати и које су активности туриста могуће на одређеном подручју.

Најзначајнији елемент климе који утиче на развој туризма је температура ваздуха. Она директно утиче на могућности развоја облика одрживог туризма. Оптималне просечне дневне температуре за активности на отвореном износе од 15°C до 24°C (Динић, 1997, 154). Из података презентираних у наредној табели (табела 4), јасно се уочава да низијске и дестинације у брдским пределима имају током летњих месеци оптималну температуру, док са порастом надморске висине температура ваздуха опада, па тако нпр. на Копаонику не достиже оптималан износ. С друге стране, за развој зимске сезоне, потребно је да просечна температура ваздуха буде испод 0°C. Такве услове испуњавају планинске дестинације, где просечне температуре показују наведене вредности током трајања зимске сезоне (3 зимска месеца). У дестинацијама са нижим надморским висинама, кретање температура у зимском периоду није у границама одрживог туризма. За развој одрживог туризма битна је и дужина трајања сунчевог сјаја, која у највећем броју анализираних дестинација Србије износи од 1900 до 2100 часова годишње, што припада категорији одрживих вредности. Нарочито је битно трајање сунчевог сјаја у сезони, које је израженије у планинским дестинацијама у зимској сезони, а у низијским дестинацијама у летњој сезони. Падавине могу да имају и позитиван и негативан ефекат на развој туризма (Mieczkowski, 1985, 222). Негативан ефекат се односи на ограничавање активности на отвореном, што намеће потребу изградње капацитета у затвореном простору (утиче значајно на пораст укупних трошкова), док снег, као најзначајнија падавина у планинским дестинацијама у зимској сезони је кључан елемент развоја одрживог туризма. Поред наведеног, падавине на индиректан начин повећавају потенцијал водних ресурса, па на тај могу да омогуће развој неки других облика туризма у другим периодима. Ветар, као елемент климе, на подручју Србије је туристички прихватљив, тј. нема екстремне вредности, док у појединим дестинацијама има и освежавајући ефекат, нарочито у летњој сезони. Влажност ваздуха има оптималне вредности од 50 до 70% (Миленковић, 1994, 76). Подаци из анализираних дестинација показују да је вредност у њима на горњој или изнад горње границе, тако да има углавном негативан утицај.

У наредној табели приказано је кретање основних климатских елемената значајних за развој одрживог туризма у појединим дестинацијама Србије.

Табела 4. Кретање основних елемената климе појединих дестинација одрживог туризма Србије у периоду 1980-2010.година

		Вредност посматраних параметара климе по месецима												
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Златибор	T	-2,1	-1,3	2,4	7,2	12,3	15,4	17,2	17,5	13,1	8,8	3,2	-1,2	7,7
	П	65,4	68,5	73,4	79,0	94,4	110,2	96,3	78,8	98,3	78,2	92,3	82,6	1017,3
	ВП	899	897	902	898	901	900	898	902	903	904	906	899	901
	ВВ	83	79	74	70	70	73	70	70	75	78	80	85	76
	СС	81,2	92,9	136,9	161,6	197,7	213,8	263,3	250,6	201,2	162,9	106,2	72,0	1940,3
Копеолик	T	-4,6	-5,1	-2,2	2,0	7,3	10,6	12,7	12,8	8,7	5,0	0,0	-3,5	3,6
	П	60,3	65,9	74,9	88,7	110,6	107,1	91,2	80,3	85,6	67,8	78,3	73,8	984,4
	ВП	819	816	825	827	825	827	830	830	828	826	822	819	825
	ВВ	81	83	82	80	79	79	75	74	80	80	81	84	80
	СС	99,8	100,2	132,0	152,9	189,0	219,2	268,8	260,2	196,4	166,4	113,6	82,0	1980,5
Пештерска висораван	T	-3,6	-2,7	1,8	6,5	11,5	14,7	16,5	16,2	11,9	7,8	2,2	-2,1	6,7
	П	46,3	47,4	46,4	55,7	71,5	79,1	66,9	62,0	75,6	62,4	74,1	62,2	749,5
	ВП	892	887	897	898	894	896	899	899	898	897	892	892	895
	ВВ	82	80	77	72	72	73	72	73	78	79	81	84	77
	СС	87,0	101,3	145,6	162,3	206,2	229,5	264,4	246,1	179,6	145,7	96,6	72,6	1936,8
Палић	T	-0,4	1,3	6,0	11,6	17,3	20,4	22,3	21,7	16,8	11,4	5,4	0,8	11,2
	П	33,4	30,3	33,9	44,0	55,5	80,5	57,4	52,2	49,7	39,6	48,1	46,5	571,1
	ВП	1004	997	1005	1005	997	999	1002	1001	1003	1005	997	1001	1001
	ВВ	85	79	71	66	64	64	62	64	70	75	82	87	72
	СС	69,3	113,0	158,5	199,5	259,9	274,0	307,9	283,4	206,1	162,6	94,2	61,8	2190,3
Гоч	T	-2,9	0,1	3,2	8,2	12,6	15,5	17,1	17,1	12,4	5,7	8,0	-0,5	8,0
	П	28,6	52,1	60,2	121,7	149,0	258,6	120,8	63,2	34,9	83,1	34,7	39,7	1046,6
	ВП	825	823	830	832	831	831	836	834	831	833	825	826	830
	ВВ	87	88	80	82	78	83	82	81	82	90	76	82	82
	СС	88,8	91,2	121,4	143,5	162,0	216,2	257,6	241,4	182,4	152,4	101,1	72,5	1830,5
Соко Бања	T	-0,9	1,4	5,9	11,6	16,3	19,9	22,0	21,9	16,3	8,0	10,7	1,6	11,3
	П	97,1	129,7	43,2	63,9	67,9	99,4	68,6	53,2	22,8	79,2	53,5	95,7	874,2
	ВП	919	917	923	921	917	923	926	925	924	924	921	919	923
	ВВ	8	85	75	74	76	84	83	77	74	84	74	84	80
	СС	63,7	94,1	154,7	184,6	230,4	261,7	293,5	287,5	210,6	161,8	92,5	47,8	2082,7
Ђердап	T	0,3	1,9	6,6	12,2	17,7	21,3	23,5	22,8	17,6	11,6	5,5	1,1	11,8
	П	41,8	44,1	47,6	53,5	50,8	59,2	49,4	47,5	45,4	49,5	58,4	66,4	613,6
	ВП	1011	1004	1012	1011	1005	1005	1008	1007	1009	1013	1006	1009	1008
	ВВ	80	75	69	66	66	63	60	62	69	76	81	83	71
	СС	80,2	99,0	141,3	185,5	243,1	279,8	310,1	284,1	208,4	139,0	76,8	62,0	2109,2
Нишка Бања	T	0,6	2,4	7,0	12,2	17,1	20,4	22,5	22,3	17,4	12,3	6,4	2,1	11,9
	П	38,8	36,8	42,5	56,6	58,0	57,3	44,0	46,7	48,0	45,5	54,8	51,5	580,3
	ВП	918	914	921	923	919	920	923	922	923	923	918	918	920
	ВВ	80	74	66	63	65	65	61	61	69	73	77	81	70
	СС	64,5	93,3	147,8	171,5	220,9	251,2	286,7	274,3	201,9	150,5	85,9	49,4	1997,7
Врњачка Бања	T	0,3	2,3	6,8	11,8	16,7	19,8	21,8	21,5	16,8	11,8	6,0	1,6	11,5
	П	45,1	45,4	52,9	62,6	71,2	92,2	76,8	64,9	59,1	57,3	56,6	56,1	740,3
	ВП	988	982	991	991	985	986	989	988	990	992	985	988	988
	ВВ	81	75	69	66	69	70	68	68	74	77	79	83	73
	СС	57,6	86,6	133,3	160,3	214,3	225,8	267,1	257,5	181,3	137,3	76,8	44,8	1842,8

Легенда: T – просечна температура ваздуха, у °C; П – количина падавина, у mm; ВП – ваздушни притисак, у mbar; ВВ – влажност ваздуха, у %, и СС – трајање сунчевог сјаја, у часовима.

Izvor: Autor prema Klimatološki podaci u periodu 1980-2011.

http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr.php?moss_id=13167 (29.04.2015.)

Утврђивање прихватљивих вредности интегралног посматрања свих основних параметара климе за развој туризма је доста компликовано, јер параметри климе различито утичу на различите облике туризма, али и на категорије туриста, тако да је присутна велика субјективност у прихватању појединих вредности (нпр. поједини туристи преферирају нижу температуру ваздуха у летњим месецима, други вишу, итд.). Испитивање утицаја климе на туризам мери се туристичким индексом климе (TCI-Tourism climate index). Овај Индекс је развио Mieczkowski (Mieczkowski 1985) са циљем да покуша да синтетизује дејство најважнијих параметара климе на развој туризма. Индекс може се представити квантитативно (Amelung & Viner, 2006):

$$TCI = 2 \times (4D1 + D2 + 2P + 2I + W), \text{ при чему је:}$$

- D1* - дневни Индекс 1, који зависи од максималне дневне температуре и минималне дневне влажности ваздуха;
- D2* - дневни Индекс 2, који зависи од средње дневне температуре и средње дневне влажности ваздуха;
- P* – количина падавина;
- I* – дужина трајања сунчевог сјаја, и
- W* – брзина ветра.

На основу расположивих података о кретањима потребних климатских параметара могуће је израчунати вредност Индекса за поједине дестинације одрживог туризма у Србији.

Табела 5. Туристички индекс климе појединих дестинација одрживог туризма Србије

Дестинација	Вредност индекса по месецима											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Златибор	38	34	53	64	62	68	68	68	70	68	46	38
Копаоник	30	32	32	54	48	49	57	77	58	57	44	49
Пештерска висораван	40	38	39	50	55	58	67	81	61	56	49	48
Палић	43	40	38	67	60	66	72	74	64	62	47	50
Гоч	42	42	38	50	53	62	68	64	60	50	52	50
Соко Бања	45	39	45	75	68	78	80	72	71	65	50	51
Ђердап	48	32	48	70	68	72	72	68	62	52	38	48
Нишка Бања	45	37	48	68	67	64	68	66	66	62	45	47
Врњачка Бања	46	44	52	86	76	82	86	78	86	81	56	54

Izvor: Autor prema Meteorološki godišnjak 1 – Klimatološki podaci, http://www.hidmet.gov.rs/podaci/meteo_godisnjaci/Meteoroloski%20godisnjak%201%20-%20klimatoloski%20podaci%20-%202013.pdf (29.10.2014.)

Добијени подаци показују да је вредност климатског индекса најбоља у летњим месецима у већини посматраних дестинација, па је, са аспекта утицаја климе, најбоље развијати одрживи туризам у том периоду. С друге стране, анализа посматраних туристичких долазака, нарочито у планинским дестинацијама (о чему ће бити речи у четвртом делу рада), показује да нису искоришћене повољне климатске карактеристике дестинација у летњем периоду, када постоји и могућност интензивнијег развоја одрживог туризма.

Приликом израчунавања Индекса, битно је нагласити да велики утицај има субјективни фактор, тј. како туриста доживљава испољавање појединих климатских параметара и како ти параметри утичу на његово задовољство дестинацијом одрживог туризма. Да би се добила и израчунала атрактивност климе као природног ресурса и услова, треба водити рачуна о клими места у којем туриста живи и клими туристичке дестинације. Имајући у виду да је највећи број туриста из урбанизованих целина, где је негативно локално испољавање климатских фактора у односу на просторе намењене развоју одрживог туризма (који су по правилу изван урбанизованих целина), може се закључити да клима позитивно делује на развој дестинација одрживог туризма.

Оно што може негативно да утиче на развој одрживог туризма је локално загађење животне средине, које се манифестује кроз промену локалних вредности појединих параметара климе. Загађење ваздуха је глобалан проблем, који погађа већину привредних грана, али највише погађа оне које су директно везане за природну средину и природне ресурсе који се налазе у њој, а туризам је свакако једна од тих грана. Са једне стране, туризам је под утицајем климатских промена, а са друге, туризам такође доприноси климатским променама, нарочито путем емисије гасова кроз саобраћај и друге врсте коришћења енергије.

Није могуће говорити о утицају климе на развој одрживог туризма, без укључивања и других природних ресурса, пре свега, рељефа, као додатног природног ресурса. Користећи истраживања утицаја климе на развој одрживог туризма појединих земаља од стране еминентних стручњака из ове проблематике (Миленковић, 2009; Кушен, 2002; Mieczkowski, 1985; Динић, 1997) у циљу најефикасније и најпрецизније просторне оцене климе као услова и ресурса развоја одрживог туризма Србије, могуће је идентификовати четири туристичко-климатска региона са својим карактеристичним обележјима:

1. Низијски климатски регион;
2. Климатско подручје малих висина;
3. Климатско подручје средњих висина, и
4. Климатско подручје великих висина.

Први дефинисани климатски регион обухвата предео до 200м надморске висине, у којем је годишња температурна амплитуда преко 23°C, број сунчаних дана (са дневном температуром изнад 25°C) преко 100 током године. Ова област се простире у највећем пределу где се испољава дејство континенталне клима (подручје Војводине, Мачве, Стига и делова Поморавља). Имајући у виду близину најважнијих водених токова, као и близину урбанизованих целина ово подручје је погодно за развој бројних облика рекреативног одрживог туризма са великим бројем активности које се пружају туристима. Неке од најважнијих активности су: пливање, веслање, сунчање, спортски риболов, пешачење, шетње, итд.

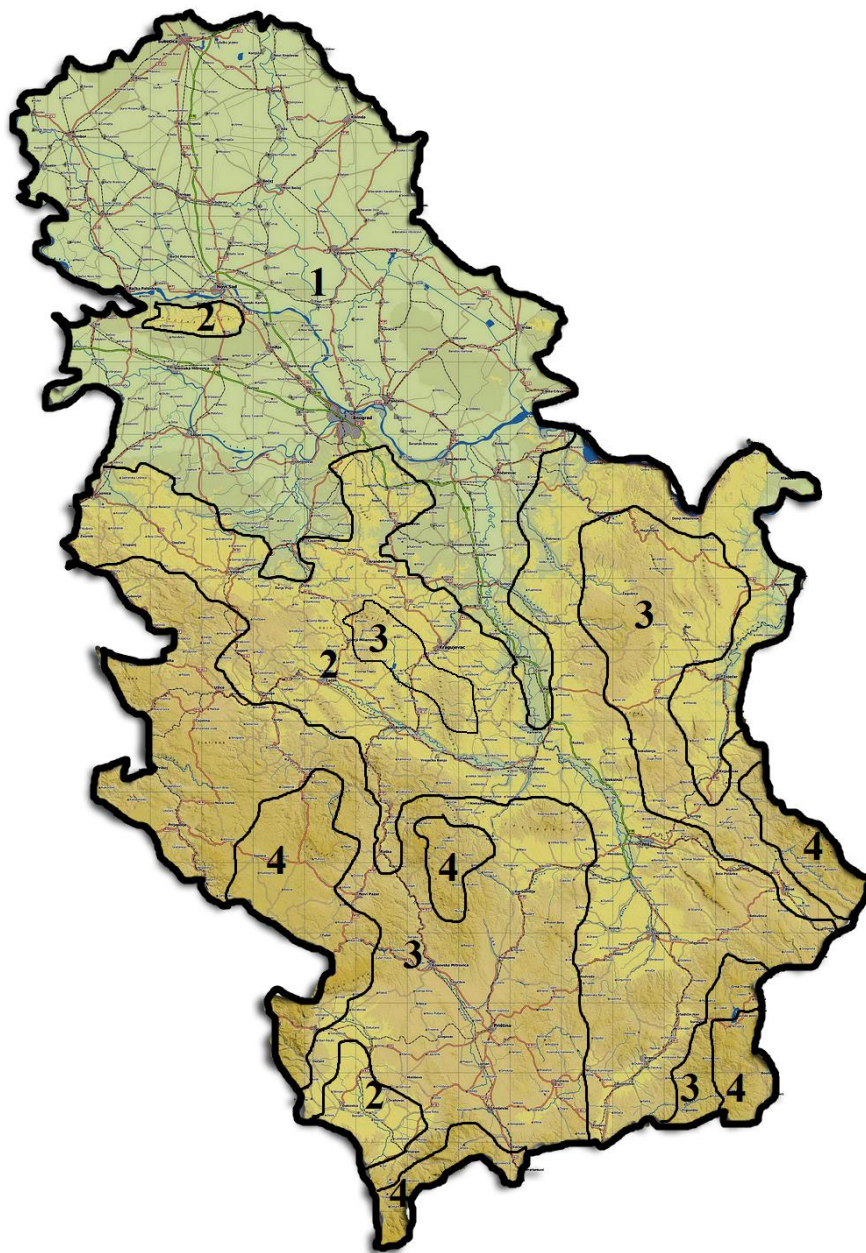
Други дефинисани климатски појас (климатско подручје малих висина) обухвата пределе од 200 до 800м надморске висине, јужно од наведеног региона и обухвата централни део Србије, где је заступљена умерено-континентална клима и то њен варијетет жупска. Она се одлукује годишњим температурним амплитудама испод 23°C, великом учесталашћу тишина, малом количином падавина. Она одговара развоју купалишно-рекреативног туризма током летње сезоне и нарочито здравствено-лечилишном туризму током читаве године. Богатство термоминералних извора и повољни климатски услови условили су изградњу најзначајнијих бања у нашој земљи (Врњачка, Соко, Нишка, Матарушка, итд.).

Што се тиче климатског појаса средњих висина (од 800 до 1200м надморске висине), он се одликује свежим летима, релативно хладним зимама и снежним покривачем од 50 до 80 дана годишње. Годишња температурна амплитуда је испод 20°C. Овакво испољавање климатских елемената омогућава развој рекреативног скијашког туризма у зимској сезони, али и бројних облика летњег рекреативног туризма. На овим просторима налазе се најзначајније туристичке дестинације (Златибор, Дивчибаре, Рудник, Гоч, Јастребац) централне Србије за развој одрживог туризма.

Последњи, али никако најмање битан климатски појас је предео високих планина са надморском висином изнад 1200м. Климатски елементи, тј. њихово испољавање у овом пределу (кратка и свежа лета, оштра, хладна и дуга зима, снежни покривач се задржава до 150 дана током године, просечне летње температуре до 15°C) стварају погодне могућности за развој професионалног скијашког туризма (Копаник, Шар планина, Стара планина), али и бројних облика рекреативног одрживог туризма у летњим месецима.

Претходне наведене туристичко-климатске области могуће је картографски представити. Такође, на карти Србије означене су оне дестинације које имају најповољније испољавање климатских елемената и које могу да најбоље развију одрживи туризам у зависности од кретања климатских параметара.

Карта 1. Туристичко-климатске области Србије

Легенда: 1 – климатски појас 1 – низијски климатски појас;
2 – климатски појас 2 – подручје малих висина;
3- климатски појас 3 – подручје средњих висина, и
4 – климатски појас 4 – предео високих планина.

Извор: Аутор на основу претходно изложене класификације

Генералан закључак је да клима има углавном позитиван утицај на развој одрживог туризма Србије, и то нарочито оних облика који су директно везани за активности на отвореном (екотуризам, спортско-рекреативни облици туризма, итд.). Кључна карактеристика климе је њена сезоналност, тј. различито испољавање појединих климатских елемената током године. Сезоналност директно помера туристичка кретања, тако да је у зимским месецима приметно кретање туриста ка

климату високих планина, јер је тада најоптималније организовати одрживи туризам на том подручју. Остали периоди током године пружају бројне облике туризма у свим идентификованим климатским областима. С друге стране, сезоналност делује и атрактивно на развој одрживог туризма, у смислу сталног проналажења нових облика туризма у одређеним подручјима.

2.2. Значај геоморфолошких ресурса за развој туризма Србије

Геоморфолошки ресурси представљају природне туристичке ресурсе, тј. све оне објекте, појаве и процесе који су настали радом унутрашњих и спољашњих сила Земље током дужег временског периода (посматрано и по милионима година). Овде треба нагласити да негативно дејство човека може да измени поједине геоморфолошке облике, нарочито оне који представљају основу за развој одрживог туризма. Такав негативан утицај човека може да буде резултат изостанка примене стандарда и мера одрживог туризма, пре свега непоштовање носећег капацитета (превелика концентрација туриста на једном подручју), али и као резултат непримереног понашања туриста. Типичан пример је оштећење накита који се налази у пећинама (намерно одношење делова пећинског накита као сувенира од стране туриста) које представља значајан геоморфолошки потенцијал одрживог туризма. У исто време, постављање осветљења у пећинама, ради подизања степена њихове атрактивности у смислу да туриста може лакше да осмотри амбијент, може да наруши природне процесе унутар пећина бујањем алги и сл.

Геоморфолошки ресурси делују директно и индиректно на развој туризма. Директан утицај је очигледнији, јер поједини геоморфолошки ресурси су истовремено и кључни туристички ресурси одређеног подручја (пример су поједине планине: Копаоник, Златибор, итд.), који представљају добру основу за развој бројних облика одрживог туризма (екотуризма, спортског, рекреативног, излетничког, итд.). Индиректан утицај геоморфолошких ресурса је нарочито важан за испољавање и боље искоришћавање атрактивности неких других туристичких ресурса (пре свега биљних и животињских), тако да се у овом случају, геоморфолошки облици посматрају као услови развоја туризма на одређеном подручју (нпр. уколико су рељефне конфигурације такве да онемогућавају кретање туриста, то ће значајно негативно утицати на развој одрживог туризма заснованог на неком другом ресурсу, нпр. посматрање флоре и фауне).

Геоморфолошки ресурси могу бити самостални, комплементарни и комплексни ресурси развоја одрживог туризма. Свакако најзначајнији су комплексни

туристички ресурси, који имају већи степен привлачности, они су препознатљиви на туристичком тржишту и могу бити основа развоја бројних облика одрживог туризма. Типичан пример у Србији су планине (Златибор, Копаоник, Златар), које омогућавају развој бројних облика одрживог туризма (спортско-рекреативни, екотуризам, излетнички, итд.). Самостални туристички ресурси се одликују мањим степеном туристичке привлачности и самим тим пружају мањи број облика одрживог туризма. Оно што карактерише ове ресурсе је уникатност коју поседују, тако да по правилу иницирају развој далеко мањег броја облика одрживог туризма него претходна категорија, али могу да остваре изузетне резултате. Примери у нашој земљи су Ђавоља Варош и Ресавска пећина. Комплементарни ресурси могу да се посматрају са више аспеката. У ужем смислу, ови ресурси се односе на оне који имају најмањи степен привлачности, мање су препознатљиви, туристички мање атрактивни и представљају допунску вредност неких других природних или антропогених туристичких ресурса. Овој категорији припада највећи број геоморфолошких ресурса у Србији, који не могу бити самостални носиоци одрживог туризма, већ допуна неким атрактивнијима (пример су бројне мање познате пећине, клисуре као станишта биљних и животињских врста, итд.). Међутим, шире посматрано, готово сви геоморфолошки туристички ресурси (укључујући и комплексне) могу бити комплементарни и омогућити развој појединих облика одрживог туризма интернационалног карактера (пример је Фрушка Гора, која може бити и комплексан ресурс, јер сам по себи привлачи велики број туриста због својих рељефних карактеристика, али и комплементаран ресурс реци Дунав у привлачењу иностраних туриста). На тај начин они најбоље доприносе одрживом туризму, јер једино интегралним посматрањем и вредновањем свих ресурса једног подручја могуће је остварити најприхватљивије ефекте развоја одрживог туризма.

Основна карактеристика рељефа је надморска висина, која у комбинацији са другим природним и антропогеним туристичким ресурсима, одређује облике одрживог туризма. Рељеф Србије, као резултат дејства бројних процеса и деловања природних, али у последње време и антропогених сила, издиференцирао је две основне макро целине: висије и низије, тј. две велике регије: планинско-котлинску и равничарску област, чији је процес формирања трајао милионима година. Равничарска област обухвата пределе до 200m_nv и простире се у северном делу Србије на 32.540 km², или око 37%, док планинско-котлинска област обухвата пределе изнад 200m_nv и обухвата око 63% територије Србије. У наредној табели приказана је структура рељефа Србије.

Табела 6. Хипсометријска структура рељефа Србије

Макро облик	Висинска зона (mnnv)	Категорија рељефа	Површина	
			km ²	%
Равничарска област	0-200	Низијско	32.540	36,83
Планинско- котлинска област	200-500	Брдско	21.829	24,70
	500-1000	Ниско-планинско	24.105	27,28
	1000-1500	Средње планинско	8.468	9,59
	1500-2000		1.213	1,37
	преко 2000	Високо планинско	206	0,23
Укупно			88.361	100,00

Извор: Динић, Ј. (1997), *Природни потенцијал Србије – економско-географска анализа и оцена*, Економски факултет, Београд

За развој туризма далеко већи значај има планински предео, јер је структура рељефа доста разноврснија и комплекснија, постоји већи број рељефних облика (планине, клисуре, кањони, пећине, итд.), а самим тим је и већи потенцијал за развој одрживог туризма. Због тога је потребно истаћи да се у овим пределима налазе најважнији геоморфолошки ресурси који могу постати атракције одрживог туризма Србије, нарочито у оним планинским пределима који су у непосредној близини урбаних подручја, где је највећа потенцијална домаћа туристичка тражња. Равничарски предео се одликује релативно малим бројем рељефних облика значајних за туризам (пешчаре, речне долине). Његов кључан допринос у овом пределу је тај што пружа добру основу за искоришћавање других природних ресурса (пре свега водних), тј. не ограничавају приступ туристима другим природним и антропогеним ресурсима, тако да се он у овом подручју може посматрати пре као фактор него атрактор развоја туризма.

Посматрање улоге рељефа само преко надморске висине је доста поједностављено и не пружа праву слику о утицају рељефа на развој одрживог туризма. Много већи значај имају тзв. микро облици рељефа, који су се формирали под дејством других природних (вода, ветар ледници, итд.), али и антропогених ресурса. На тај начин створене су јединствене, препознатљиве атракције за туризам, од којих су најзначајнији: гранитни облици рељефа на Копаонику, купасти остеоњаци црвеног пешчара „Бабин зуб” (Стара планина) и туристички највреднији комплекс земљаних пирамида „Ђавоља варош” код Куршумлије (Миленковић, 2009). Микро облици рељефа се одликују великим степеном динамичности током времена и за релативно краћи временски период (посматрано по месецима или годинама) могу да створе карактеристичне и туристички атрактивне ресурсе.

Генерално говорећи, имајући у виду и макро и микро рељефне облике, за развој туризма у Србији, највећи значај имају (Станковић, 2000):

1. Планине;
2. Клисуре, и
3. Пећине.

Планине су најзначајнији туристички облици рељефа, који поред водних ресурса, представљају у претходном периоду највише туристички експлоатисан природни ресурс. Из претходно наведене структуре рељефа Србије (табела бр. 6), уочава се да око 40% територије Србије припада планинском пределу, с тим што највећи део је тзв. нископланинско подручје, које је и најизазовније са становишта одрживог туризма, јер пружа развој многих облика туризма рекреативног типа. Не улазећи детаљније у описивање основних карактеристика планина Србије, као и појединачних предности за развој одређених облика одрживог туризма, на бази досадашњег развоја, оне се могу поделити на:

- Туристички високо развијене планине: Копаоник и Златибор;
- Туристички развијене планине: Тара и Дивчибаре;
- Планине у процесу убрзаног туристичког развоја: Златар, Гоч, Голија, Стара планина, и
- Туристички неразвијене планине, али са великим потенцијалом развоја: Цер, Ртањ, Маљен, Повлен, Столови, итд.

У наредном периоду неопходно је стимулисати развој одрживог туризма у последње две категорије, јер планине које припадају овим групама имају највише очуваних атрактивности, а због близине урбанизованих целина, и велику потенцијалну домаћу туристичку тражњу. То је посебно важно за развој рекреативних облика туризма. У каснијим фазама развоја, када постану туристички препознатљиве и прихваћене на домаћем тржишту, могу да постану и прихватљиве и за стране туристе. Релативно велики број планина на малом простору треба да обезбеди креирање бројних и међусобно конкурентних производа одрживог туризма, што би као крајњи резултат требало да да високо квалитетне производе. Рекреативни значај планинских подручја Србије у туризму манифестује се на четири начина (Миленковић, 2006):

- ниске планине, погодне за шетње, лакше облике рекреације и излете (Авала, Цер, Фрушка Гора, Вршачке планине, Космај, Букуља, Венчац, Суворор, итд.);
- средње планине до 1.500 мнв, са знатно ширим дијапазоном рекреације, могућностима за планинарење, упражњавање многих зимских спортова на снегу, климатски опоравак, итд. (Златибор, Тара, Јастребац, Рудник, Маљен, Повлен, Гоч, Кукавица, Бељаница);
- средње планине од 1.500 до 2.000 мнв, са изразито планинском климом која прелази у субалпску снежну климу, предодређене за готово све видове

рекреације у зимској и летњој сезони (Копаник, Стара планина, Бесна Кобила, Голија, Златар), и

- високе планине, које знатно залазе у високопланински појас, омогућавају алпинизам, све облике алпског скијања на изузетно квалитетним скијашким стазама: Шар–планина и Проклетије.

Клисуре представљају речне долине стрмих страна. Имају много већи индиректан него директан туристички значај. Служе за изградњу вештачких језера и саобраћајница, што треба значајно да повећа атрактивност посматраних подручја, тако да их је правилније посматрати као факторе него атракторе развоја туризма. Туристички најзначајније клисуре у Србији су: Ђердапска и Овчарско-кабларска клисура. Ове две клисуре нису довољно туристички валоризоване у претходном периоду, али са својим наведеним природним и антропогеним ресурсима требало би да представљају добру основу за развој бројних облика одрживог туризма међународног карактера. Локални и национални значај имају остале клисуре, од којих су најзначајније клисуре река Нишаве (Сићевачка), Јужне Мораве (Грделичка), Милешевке (Милешевска), Моравице (Лептерија-Соко град), итд. Оно што карактерише клисуре је да се налазе на главним туристичким саобраћајним коридорима и да тај повољан положај треба искористити за привлачење потенцијалних туриста.

Пећине представљају уникатне облике рељефа, који се карактеришу својствима туристичке привлачности, која је резултат јединственог накита, водотока и археолошких трагова. На простору Србије најпознатије су: Ресавска пећина (на падинама Кучаја), Лазарева пећина (код Бора), Стопића пећина (на Златибору), Рајкова пећина (код Мајданпека) и Рисовача (код Аранђеловца). Оне, изузев Ресавске пећине, могу да буду само комплементарни мотиви, тј. допуна неким другим туристичким атракцијама. То никако не умањује њихов значај као облика рељефа значајних за туризам, нарочито када се ради о бројним авантуристичким облицима, који имају све већу тражњу на туристичком тржишту. Оно што недостаје овој категорији туристичких ресурса је недовољна инфраструктурна опремљеност, недостатак истраживања, уређења простора и промоције на туристичком тржишту.

Поред претходно наведених облика, треба истаћи и туристички потенцијал који садрже у себи поједини уникатни облици рељефа. На подручју Србије издвајају се два облика: прераста, од којих су најпознатије прераста реке Вратне у Неготинској Крајини, и Ђавоља Варош, на планини Радан, који због специфичности могу да постану кључне атракције подручја у којима се налазе.

Претходно наведени геоморфолошки ресурси, применом ФАС методологије, која је најчешће коришћена за утврђивање улоге коју једни природни ресурси имају у развоју туризму, могу се представити на следећи начин.

Табела 7. ФАС анализа најзначајнијих геоморфолошких ресурса Србије у функцији развоја одрживог туризма

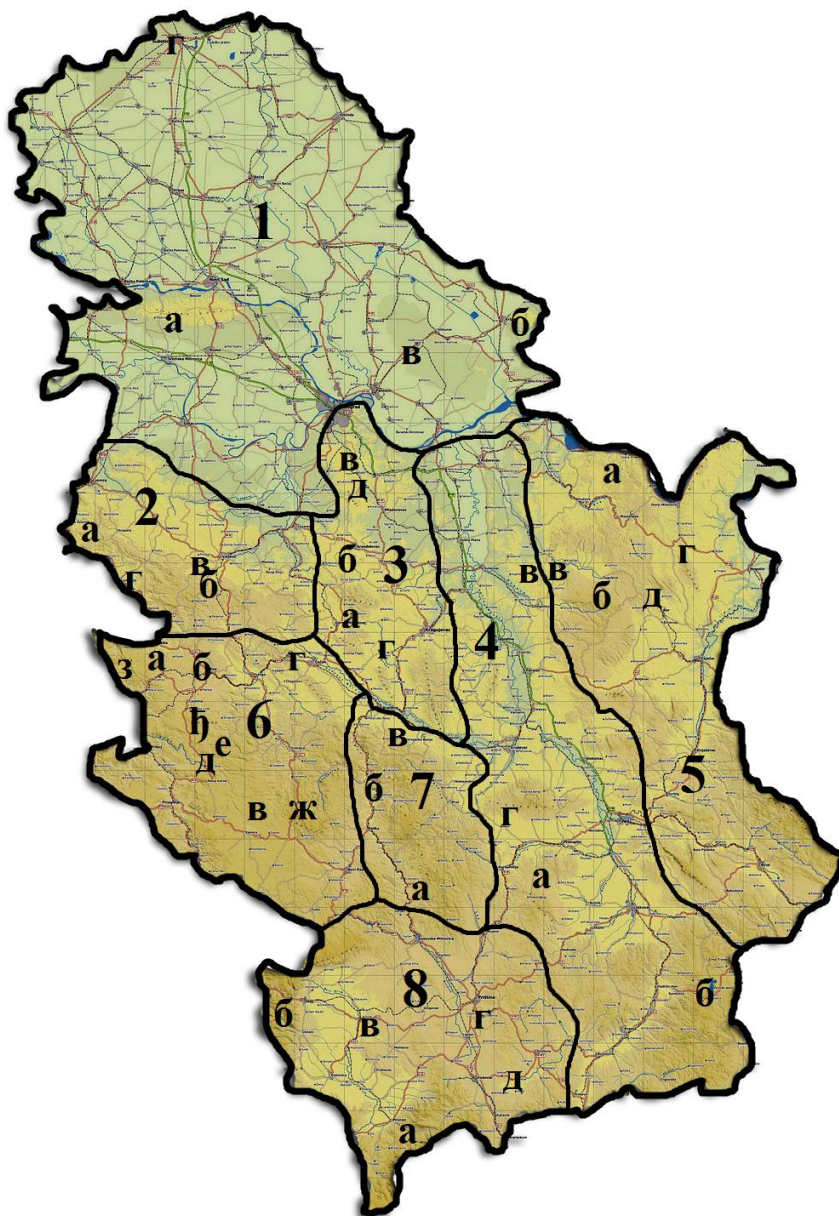
Фактори	Атрактивности	Подршка
Геоморфолошка структура низијског севера Србије (1)	а) падине Фрушке Горе б) врхови Вршачког Брега в) Делиблатска пешчара г) Суботичка пешчара	манастири на Фрушкој Гори; винарије на Вршачком брегу; салаши; етно села; развијена саобраћајна инфраструктура; близина урбанизованих целина
Геоморфолошка структура северозападног дела Србије (2)	а) Цер б) Ваљевске планине в) клисура реке Градац г) клисура реке Трешњице	изграђена туристичка супраструктура на Дивчибарама; споменик видри на реци Градац; споменик битке на Церу; манифестације
Геоморфолошка структура Шумадије (3)	а) Рудник б) пећина Рисовача в) Авала г) Борачки крш д) Космај	близина урбанизованих целина; пешачке стазе на Авали и Космају; уређено археолошко налазиште пећине Рисоваче; развијена саобраћајна инфраструктура; изграђени етно комплекси
Геоморфолошка структура Родопског подручја (4)	а) Ђавоља Варош б) пловеће острво на Власинском језеру в) Крупајско врело г) Јастребац	пешачка стаза до Ђавоље Вароши; етно објекти на Власинском језеру; стазе у планинском пределу; винарије у александровачкој жупи; манифестације
Геоморфолошка структура Карпатско - балканског подручја (5)	а) Ђердапска клисура б) Ресавска пећина в) водопад Велики бук г) Прерасти реке Вратне д) Злотска пећина	Лепенски Вир; ђердапска магистрала; тврђаве на обали Дунава; Трајанова табла; Трајанов мост; аутентична гастро понуда и локално становништво; манифестације
Геоморфолошка структура Старовлашко-рашке регије (6)	а) кањон реке Дрине б) Стопића пећина в) Пештерска висораван г) Овчарско-кабларска клисура д) кањон реке Увац ђ) Златибор е) Златар ж) Голија з) Тара	етно село Сирогојно; етно комплекси Мокра Гора и Међавник; воз Тира и пруга Мокра Гора-Вишеград; манифестација Дринска регата; манастири овчарско-кабларске клисуре; изграђени туристички капацитети на Златибору, Тари и Златару; развијена саобраћајна инфраструктура; аутентична гастро понуда
Геоморфолошка структура Копаоничке области (7)	а) падине Копаоника б) клисура реке Ибар в) обронци Гоча	изграђени туристички капацитети на Копаонику; Стари град Маглич; манастири у долини Ибра; манифестација Весели спуст на Ибру
Геоморфолошка структура Косовско-метохијског подручја (8)	а) падине Шар планине б) врхови Проклетија в) Руговска клисура г) Мермерна пећина д) водопади реке Мируше	изграђени туристички капацитети на Шар планини; манастири у Метохији

Извор: Аутор

Геоморфолошка структура једног подручја представља фактор развоја одрживог туризма тог подручја. Поједини делови геоморфолошке структуре представљају атрактивности развоја одрживог туризма, док елементи подршке су

резултат изграђених, подржавајућих елемената неопходних за развој одрживог туризма на посматраном подручју. Претходно наведене атрактивности значајне за развој одрживог туризма Србије могу се представити картографски.

Карта 2. Просторни размештај геоморфолошких ресурса као атрактивности развоја одрживог туризма Србије

Напомена: На основу претходне табеле, атрактивности су означене словима (а,б,в,г,д,е,ж,з), док су геоморфолошке области означене бројевима (1,2,3,4,5,6,7,8)
Извор: Аутор

Генерални закључак везан за оцену туристичког потенцијал геоморфолошких облика на подручју Србије је да он може да се искористи за развој одрживог

туризма. Највећи број ресурса је туристички слабо валоризован у претходном периоду. Мали број атрактивности може да егзистира као самостални туристички ресурс, много већи ефекат на туристичком тржишту би постигли као комплементарна туристичка атрактивност одређеног простора, јер једино интегралним посматрањем свих ресурса подручја могуће је формирати тржишно прихватљиве производе одрживог туризма.

2.3. Улога водних ресурса у развоју туризма Србије

Водни ресурси су један од најзначајнијих ресурса Планете. Они се користе за директну и индиректну потрошњу, са циљем задовољења бројних потреба свих живих бића на Планети. У последњих 50 година, потрошња водних ресурса је увећана 3 пута, са даљом тенденцијом раста. Како су водни ресурси обновљиви ресурси, али са доста дугим периодом самообнављања (што се нарочито односи на највећи потенцијал копнених вода – подземне воде и мери се стотинама и хиљадама година), у наредном периоду неопходно је зауставити раст потрошње водних ресурса. Према подацима релевантних међународних институција (WRI, FAO, UNESCO), 70% водних ресурса се користи у пољопривреди, 20% у индустрији, док 10% потрошње водних ресурса се односи на остале области, укључујући и туризам. За разлику од већине других области (пољопривреда, индустрија, снабдевање становништва пијаћом водом, итд.) које користе водне ресурсе за директну, физичку потрошњу, туризам се заснива на доминантном индиректном, посредном коришћењу водних ресурса. Туризам највећи број водних ресурса физички не троши, већ их користи као мотиве и атрактивности развоја. На тај начин туризам се можда најбоље уклапа у концепцију одрживог развоја, где је потреба смањења физичког коришћења водних ресурса један од основних циљева у будућем периоду. Такође, не треба занемарити чињеницу да се и у туризму физички троше водни ресурси, пре свега за задовољење основних потреба за хигијеном, припремом хране и пићем.

Водни ресурси су најзначајнији природни ресурс развоја савременог туризма. Они директно утичу на највећи број туристичких кретања (како домаћих тако и страних) и највише доприносе развоју туристичких дестинација. На простору Србије су заступљени сви туристички најважнији облици водних ресурса, изузев мора, које је појединачно посматрано туристички најатрактивнији ресурс на глобалном нивоу. Међутим, посматрано са аспекта развоја одрживог туризма, море нема неки већи потенцијал раста у будућем периоду, што потврђује и доста спорија стопа раста туризма у приморским дестинацијама него у осталим, као и чињеница да је море

заслужно за развој масовног туризма у другој половини прошлог века и да је еколошки доста нарушено, па се не уклапа у концепцију одрживог туризма. Трендови у туристичкој тражњи на глобалном нивоу који иду у правцу да туриста има више краћих одмора током године, значајније подижу атрактивност осталих водних ресурса, који су недовољно искоришћени, ресурсно очувани, па самим тим и туристички врло атрактивни. Највећи потенцијал за развој одрживог туризма Србије имају подземне воде и реке, као најважнији облик копнених водних ресурса Србије.

Подземне воде су распрострањене на читавом простору Србије, али са различитим потенцијалом за развој одрживог туризма. Највећи потенцијал за развој туризма имају термоминерални извори, док остали облици подземних вода могу да служе за задовољење основних потреба туриста у појединим туристичким дестинацијама. Термоминерални водни ресурси могу да постану атрактивности развоја одрживог туризма, јер њихов квалитет и издашност представљају компаративну предност одрживог туризма Србије. У Србији су идентификована 272 термоминерална извора на којима су изграђене 43 бање. Коришћење термоминералних извора у Србији има дугу традицију, и бањски туризам је, према подацима Туристичке организације Србије, поред градског и планинског туризма, облик који привлачи највећи број туриста. Најпознатије бање у Србији, регионално посматрано су:

1. Кањижа, Јунаковић и Палић (у северној Србији),
2. Врњачка бања, Буковичка бања, бања Врујци, Матарушка бања, Јошаничка и Овчар бања (у централној Србији),
3. Пролом бања, Нишка бања, Куршумлија и Врањска бања (у јужној Србији),
4. Соко бања, Звоначка, Брестовачка и Гамзиградска бања (у источној Србији), и
5. Бања Ковиљача и Прибојска бања (у западној Србији).

Све термоминералне воде се одликују специфичним хемијским и физичким својствима, што уз карактеристичну температуру воде, ствара јединствену основу развоја бањског туризма. Поред квалитетних водних ресурса, оно што представља компаративну предност места где се налазе термоминерални извори и бање настале на њима су и релативно повољно испољавање других природних атрактивности, пре свега климатских параметара, као и богатство шумских ресурса у непосредној близини. Такође, пратећи трендове на светском тржишту, уводећи нове елементе спа и велнес понуде, бањска места у Србији имају велики потенцијал за развој одрживог туризма који се заснива на превентиви, одмори и релаксацији. Да би се у потпуности искористио ресурсни потенцијал потребно је комбиновати термоминералне ресурсе као базне туристичке ресурсе које је могуће претворити у атракторе развоја туризма и друге ресурсе, који треба да, као фактори и подршка, побољшају тако креиране туристичке производе.

Реке представљају водне ресурсе са највећим потенцијалом за развој бројних облика одрживог туризма. Највећи ресурсни потенцијал има Дунав, која је једна од највећих и најважнијих континенталних туристичких атрактивности Европе за развој туризма. Имајући у виду њен интернационални карактер (пролази кроз 10 земаља), она има, укупно посматрано, од свих природних и антропогених ресурса, највећи туристички потенцијал у Србији. Туристички потенцијал Дунава може да се посматра на два начина, као директан и индиректан. Индиректан се односи на коришћење Дунава као саобраћајног коридора за привлачење страних туриста у Србију, који треба да буду главни носиоци развоја бројних облика одрживог туризма у непосредној близини Дунава. У овом случају Дунав је фактор развоја облика туризма заснованих на другим атрактивностима, али и подршка већ препознатљивим и развијеним облицима туризма. Директан потенцијал је резултат чињенице да Дунав протиче кроз пределе богате другим природним и антропогеним туристичким мотивима, и самим тим омогућава развој великог броја облика туризма, од којих су најзначајнији: наутички, купалишни, екотуризам, ловни, риболовни, викенд, излетнички, итд. У овом случају Дунав је атрактивност развоја облика одрживог туризма које треба развијати у наредном периоду, од којих су најзначајнији облици екотуризма, пре свега у заштићеним областима, које су формиране у непосредној близини Дунава. Најзначајније заштићене природне области које су непосредно везане за ток Дунава у Србији су: национални парк Ђердап и специјални резерват природе Горње Подунавље. Заштићена подручја се најбоље уклапају у концепт развоја одрживог туризма, јер своде на минимални ниво негативне утицаје туриста по окружење, са циљем очувања природних ресурсних атрактивности.

Поред Дунава, за развој одрживог туризма значајне су Сава, Дрина, Велика Морава, Тиса, Тамиш, Јужна Морава, Ибар, Западна Морава, Тимок, које, у комбинацији са другим атрактивностима у непосредном окружењу представљају комплементарне мотиве. Остале реке Србије имају доста мањи туристички значај и могу да представљају само основу развоја одрживог туризма намењеног локалном становништву или да буду допунски туристички мотиви неким другим туристичким ресурсима. Овде нарочито треба поменути специфичне облике речних токова, које се јављају у виду водопада, слапова и понора, а који се налазе на мањим речним токовима у брдско-планинском подручју Србије. Ови облици речних токова погодују развоју различитих авантуристичких облика одрживог туризма, који имају све већи тренд раста на глобалном туристичком тржишту.

Језера Србије, нарочито природна, имају доста мањи значај за развој туризма, него претходно описани облици. То је пре свега резултат чињенице да је број природних језера у Србији доста мали (има их свега 50 и доста су малих површина и дубина), као и да су вештачка језера формирана да би превасходно задовољила неке

друге потребе становништва (снабдевање пијаћом водом и производња електричне енергије). Природна језера су настала дејством природних ресурса и услова током дужег временског периода. Највеће међу природним језерима и туристички највредније је Палићко језеро на крајњем северу Србије. Због богатства пре свега животињских врста (птица), као и релативно добре туристичке инфраструктуре, на Палићком језеру су се развили бројни облици одрживог туризма рекреативног типа, тако да се може рећи да је овај водни ресурс постао атрактивност бројних облика одрживог туризма. У комбинацији са другим туристичким атрактивностима (салашима и винаријама), у гравитационој зони Палићког језера формиран је препознатљив туристички производ овог дела Србије. Непосредно поред Палићког језера, налази се и Лудашко језеро, које је туристички инфраструктурно неразвијеније, што представља добру основу, због богатства птица мочварица, за развој едукативних и рекреативних облика одрживог туризма. У прилог томе, наведено језеро је и проглашено за специјални резерват природе, што му пружа добру институционалну основу развоја одрживог туризма рекреативног типа. Остала природна језера имају углавном потенцијал за развој рекреативног туризма и могу да буду допуна туристички вреднијим атрактивностима у непосредном окружењу, па их је потребно посматрати као подршку већ афирмисаним туристичким дестинацијама.

Вештачка језера су доста већа, али имајући у виду претходно наведену чињеницу да су се формирала за задовољење других потреба, а не туристичких, то значајно лимитира њихов туристички потенцијал. Највећа међу њима су: Ђердапско, Зворничко, Бајно - баштанско, Златарско и Сјеничко. Њихов туристички потенцијал може само да буде комплементарни мотив других атрактивности и да служи да употпуни пејсажну слику одређеног простора. Нека од њих су богата рибом и могу да служе за развој спортско - рекреативног риболова, па их је у одређеним случајевима могуће посматрати као атрактивности. Овде је нарочито битно, са становишта развоја одрживог туризма, неопходно поменути Златарско језеро, које је станиште белоглавог супа.

Од осталих стајаћих облика водних ресурса Србије, туристички значај имају баре и мочваре. Оне су нарочито карактеристичне за равничарске просторе на северу Србије. Најзначајније су Обедска бара, Царска бара и Засавица и значајне за развој рекреативног, научно-истраживачког и излетничког туризма. Како се одликују специфичним микрокарактеристикама, пре свега у погледу богатства животињског и биљног света, представљају добар екотуристички ресурсни потенцијал. Њих је могуће посматрати као услове у којима егзистирају други, пре свега, природни туристички ресурси.

Користећи ФАС методологију, могуће је на један прегледан начин дати приказ најзначајнијих водних ресурса Србије за развој одрживог туризма.

Табела 8. ФАС анализа најзначајнијих водних ресурса Србије у функцији развоја одрживог туризма

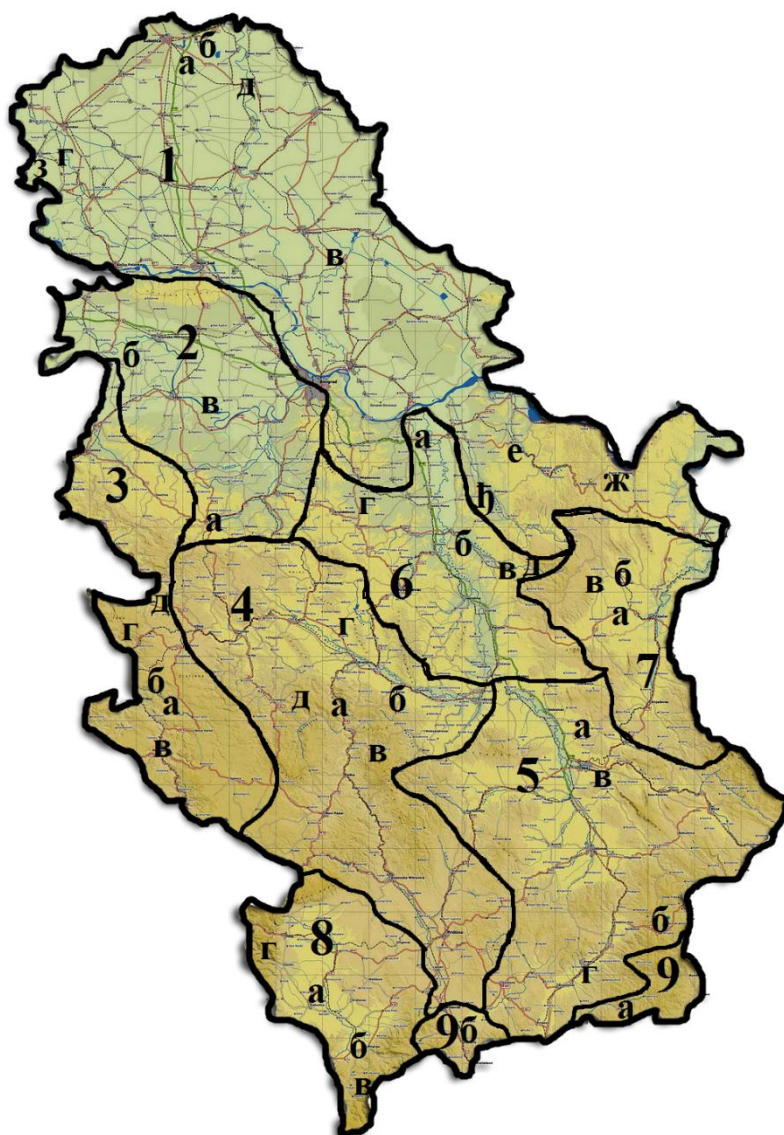
Фактори	Атрактивности	Подршка
Подручје слива Дунава (1)	а) Палићко језеро б) Лудашко језеро в) Царска бара г) ТМИ бање Јунаковић д) ТМИ бање Кањижа ђ) река Млава е) река Пек ж) Бердапско језеро з) Горње Подунавље	изграђени туристички капацитети на Палићком језеру; осматрачнице на Лудашком језеру; салаши око Суботице; немоторна пловила на Царској бари; инфраструктура бање Кањижа и бање Јунаковић; манифестације на Дунаву; тврђаве на Дунав
Подручје слива Саве (2)	а) река Градац б) Засавица в) Обедска бара	споменик видри на реци Градац; манастири; визиторски центар на Засавици; куле за посматрање птица
Подручје слива Дрине (3)	а) река Увац б) Златарска језера в) река Лим г) језеро Заовине д) поток Година (365м)	манифестација Дринска регата; сплаварење Лимом; развијена саобраћајна инфраструктура; немоторна пловила на златарским језерима; изграђени туристички капацитети; етно комплекси
Подручје слива Западне Мораве (4)	а) река Ибар б) ТМИ Врњачке бање в) ТМИ Јошаничке бање г) Гружанско језеро д) река Рзав	манифестација Весели спуст на Ибру; изграђени туристички капацитети Врњачке и Јошаничке бање; стаза за кајак и кану на Гружанском језеру; излетишта око реке Рзав; етно комплекси; бројни манастири
Подручје слива Јужне Мораве (5)	а) ТМИ Сокобање б) Власинско језеро в) ТМИ Нишке бање г) ТМИ Врањске бање	изграђени туристички капацитети Сокобање и Нишке бање; осматрачнице на Власинском језеру; развијена саобраћајна инфраструктура
Подручје слива Велике Мораве (6)	а) рукавац при ушћу у Дунав б) река Ресав в) водопад Велики Бук г) ТМИ бање Селтерс д) врело реке Крупаје	аутентична супраструктура око Великог бука; осматрачнице на ушћу Велике Мораве; развијена саобраћајна инфраструктура; изграђени туристички капацитети бање Селтерс
Подручје слива Тимока (7)	а) ТМИ Гамзиградске бање б) ТМИ Брестовачке бање в) Борско језеро	изграђени туристички капацитети Гамзиградске и Брестовачке бање; хотел са 4 звездице на Борском језеру; развијена саобраћајна инфраструктура; манифестације
Подручје слива Дрима (8)	а) река Мируша б) река Призренска бистрица в) језера на Шар планини г) језера на Проклетијама	бунгалови на Шар планини у близини ледничких језера; манастири у Метохији; развијена саобраћајна инфраструктура
Подручје слива Егејског мора (9)	а) река Пчиња б) река Лепенац	манастир Прохор Пчињски; изграђени туристички капацитети

Легенда: ТМИ – термоминерални извори

Извор: Аутор

Претходно наведене атрактивности могу се представити картографски.

Карта 3. Просторни размештај водних ресурса као атрактивности развоја одрживог туризма Србије

Напомена: На основу претходне табеле, атрактивности су означене словима (а, б, в, г, д, е, ж, з), док су области означене бројевима (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9)

Извор: Аутор

Посматрајући наведене водне ресурсе Србије, највећи потенцијал за развој одрживог туризма имају: река Дунав, језера на северу земље (Палићко и Лудашко), термоминерални извори у централној и јужној Србији, као и бројни локални водни ресурси који могу да активирају туристичка кретања локалног становништва. Такође, треба истаћи да водни ресурси могу бити самостални и комплементарни ресурси развоја одрживог туризма. Само мали број водних ресурса може да буде самостални носилац одрживог туризма, док највећи број њих, у комбинацији са другим природним и антропогеним атрактивностима, треба да постане основа развоја одрживог туризма посматраних подручја.

2.4. Ресурси флоре и фауне и њихов утицај на развој туризма Србије

Ресурси флоре и фауне су значајни покретачи многобројних кретања одрживог туризма. У периоду масовног туризма, они су имали доста мањи значај, што је резултат последице недовољног проучавања утицаја флоре и фауне на развој туризма. То се нарочито односило на ресурсе флоре (биљне заједнице), док су ресурси фауне посматрани искључиво као покретачи риболовног и ловног туризма. Ни једна ни друга ресурсна категорија није посматрана ни као комплементарни туристички мотив у претходном периоду.

Ресурси флоре су релативно комплексна ресурсна категорија и могу се посматрати на 3 нивоа: шумски ресурси, травне формације и лековито биље. Наведене облике флоре није могуће одвојено посматрати, јер то нису међусобно искључиви облици, већ је, често, на истом простору, присутан већи број наведених облика, што је уосталом и случај и са другим природним ресурсима једног подручја, који захтевају интегрално посматрање. Сваки од наведених облика флоре доприноси развоју одрживог туризма на одређеном подручју, при чему највећи значај имају шумски ресурси.

Шумски ресурси представљају најкомплексније екосистеме, са мноштвом различитих биљних заједница, који су, на глобалном нивоу, највише деградирани, дејством других природних ресурса и човека. Смањење шумских површина је присутно и у Србији, као резултат потребе проширења пољопривредног земљишта и обезбеђење шумских ресурса (огревно дрво) за непосредну експлоатацију, али и негативним дејством људских активности у погледу загађења шумских ресурса, депоновањем отпадака, испуштањем токсичних материја, појавом киселих киша, итд. У економској оцени шумских ресурса занемаривао се његов можда и најважнији допринос: апсорпција угљен диоксида и производња кисеоника. Последњих 30-ак година долази до раста свести о значају шумских ресурса и истицања ове његове неупотребне вредности. Туризам се можда најбоље уклапа у неупотребну концепцију коришћења шумских ресурса, јер богатство шумских ресурса у туристичким дестинацијама побољшава квалитет тих дестинација, тако да шумски ресурси постају и фактор развоја туризма једног подручја, али и подршка том развоју. То се нарочито односи на дестинације које развијају облике туризма засноване на природним атрактивностима (бањски, планински, рекреативни, еко, итд.), које су у суштини и окосница будућег развоја одрживог туризма Србије.

На подручју Србије, шумски ресурси заузимају око 22% укупне територије и као туристичке атрактивности имају вишеструку улогу. Могу да се користе директно и индиректно. Директно коришћење шумских ресурса у туристичке сврхе се односи

на могућност коришћења дрвета, као природног материјала за изградњу аутентичних смештајних и других инфраструктурних капацитета у појединим дестинацијама. То је нарочито изражено у дестинацијама које развијају поједине облике руралног туризма у планинским пределима (нпр. изградња етно насеља, етно кућа и етно ресторана на Голији, Златару и Златибору). Овакво коришћење шумских ресурса је једино економски и туристички оправдано тамо где је присутна велика концентрација шумских ресурса и где њихово физичко уклањање не би довело до деградације простора. У претходно наведеним областима, због обиља шумских ресурса који постоје у њима, не постоји бојазан од прекомерног крчења шума. Поред наведеног, шумски ресурси (дрво) могу да се користе за израду сувенира, туристичких путоказа и обавештења туристима, што на простору Србије није довољно коришћено у претходном периоду. Коришћењем дрвета као природног материјала значајно се повећава туристичка вредност дестинација, тако да ти производи могу да буду и атрактивности развоја одрживог туризма. Типичан пример у Србији су етнокуће направљене од дрвета и других природних материјала на Голији, које су сама по себи један од туристичких атрактивности посматраног подручја.

Много већи значај има индиректно коришћење шумских ресурса, које подразумева да се шумски ресурси физички не троше, али учествују у креирању новог или побољшању већ формираног туристичког производа. Свакако једна од најважнијих туристичких индиректних вредности шума је климатско-регулациона, која утиче на смањење осцилација климатских елемента и „стварања“ квалитетнијег ваздуха у туристичким дестинацијама. Поред наведеног, шумски ресурси су и значајни пејсажни мотиви одрживог туризма, јер утичу на побољшање доживљаја туристе дестинације коју посећује. У том случају њих је могуће посматрати и као атрактивности, али пре свега као подршку развоја одрживог туризма. Наиме, што је неко подручје богатије шумским ресурсима, то ће и развој туризма бити израженији, тј. формиран туристички производи на бази других ресурса биће тржишно прихватљивији.

Такође, велики значај имају и шумски плодови (клека, дивља јагода, купина, боровница, итд.), који могу да се искористе за производњу карактеристичних и аутентичних производа намењених туристима, али и да буду мотиви организовања бројних манифестација, које би побољшале туристичку понуду. Поједини шумски плодови могу да представљају и добру основу развоја научно-истраживачког и образовног туризма.

Остали облици флоре (травне формације и лековито биље) имају релативно мањи значај за развој туризма у односу на шумске ресурсе. Травне формације заузимају око 16,41% територије Србије и њихов туристички значај се огледа у томе

да могу да побољшају пејсаж дестинација у чијој близини се налазе и да на тај начин повећају квалитет задовољства туриста. Такође, оне могу да буду интересантне за разне облике туризма у природи рекреативног типа. Нешто већи значај има лековито биље (постоји преко 400 врста лековитог биља које може да се користи, пре свега у фармацеутској индустрији), које је доста распрострањено на подручју Србије. Туристички значај искоришћавања лековитог биља би се огледао у следећем (Миленковић & Тасић, 2011, 302):

- Развој малих туристичко-производних капацитета фитофармакологије. Ти објекти могу да постану стални центри едукативног, радног, рехабилитационог и здравствено-лечилишног туризма;
- Рекреативно брање лековитог и зачинског биља;
- Развој тзв. робинзон туризма, уз коришћење тих биљака за одржавање виталности и здравља;
- Туристичко коришћење лековитог и зачинског биља шума Србије у многим магијским и фестивалским манифестацијама;
- Справљање и дегустација чајева и других напитака, мелема, екстрата и слично на самом лицу места, уз промовисање еко-туристичких дестинација Србије, и
- Коришћење разнобојних цветова и лишћа ових биљака, као пејсажне целине, уз уживање са видиковца уз могућност фотографисања или сликања у простору где се они налазе.

Претходно наведени остали облици флоре не могу да буду кључне атрактивности развоја туризма, изузев у одређеним случајевима поједини облици за научно-истраживачки. Њихов главни допринос је да побољшају производе одрживог туризма подручја у којем се налазе и на тај начин омогуће конкурентску предност дестинација одрживог туризма.

Ресурси фауне Србије могу да се класификују у две категорије: копнене и водене ресурсе. У претходном периоду више је пажње поклањано копненим ресурсима, што ће вероватно бити и у наредном периоду, имајући у виду чињеницу да су копнени ресурси фауне распрострањени готово на целој територији Србије, као и да уз комбинацију са другим природним и антропогеним ресурсима представљају значај потенцијал за развој одрживог туризма.

Ресурси фауне су доста више коришћени у развоју туризма у Србији у претходном периоду у поређењу са ресурсима флоре. Ловни и риболовни туризам су били доминантни облици туризма у појединим пределима Србије (предели високих планина централне, источне и западне Србије, као и ниске планине у Војводини). Нарочито је био развијен ловни туризам у северном делу Србије (Војводина) током 70-их и 80-их година прошлог века. Оно што карактерише ловни туризам је изнад

просечна потрошња коју остварује ловни туриста. Да би се ресурсни потенцијал, нарочито крупне и планинске дивљачи, одржао на прихватљивом нивоу и евентуално увећао, формирана су ловишта, као заокружене просторне целине у којима је строго прописан и временски ограничен одстрел. Ловишта често представљају и заштићена подручја, о чему ће бити речи у наредним деловима рада. Ловни туризам представља елитни облик туризма, јер се карактерише доста великим приходима по једном туристи (ловцу).

Поред ловног туризма, који подразумева физичко коришћење ресурса фауне, у контексту развоја одрживог туризма, појављује се велики број облика који се заснивају на индиректном коришћењу наведених ресурса. То подразумева да се ресурси фауне не експлоатишу, већ служе као атрактивност за развој оних облика туризма који их физички не деградирају. У те облике се убрајају: разгледање птица мочварица; фото сафари, који подразумева посматрање животиња у њиховом природном окружењу, уз фотографисање, снимање, итд.; разни облици научног, образовног и истраживачког туризма.

Фаунистички ресурси водних простора служе за развој риболовног туризма, као најзначајнијег облика туризма заснованог на фауни водних подручја. Такође, као и случају копнене фауне, у складу са одрживим развојем, треба контролисати улов рибе, како би се обезбедила дугорочна одрживост ресурса. Због тога треба подстицати развој спортско-рекреативних активности, које нису првенствено засноване на улову рибе, већ на подстицању развоја других облика: подводног разгледања, научно-образовно-истраживачких облика и сл.

Највећу опасност по ресурсе фауне представља њихово нерационално коришћење, тј. превелики обим одстрела и улова појединих врста. Последице таквог односа према овој категорији обновљивих ресурса доводи до бројних негативних последица, које се огледају у следећем: прогресивном сужавању површина животињских станишта, смањењу површина ареала појединих врста и броја њихових представника, до потпуног истребљења. У истом негативном смислу делују и процеси загађења ваздуха, воде, земљишта и вегетације. Поменути негативни процеси, поред еколошких и економских последица, често сужавају простор за развој оних видова туризма у којима су ресурси фауне главна туристичка атракција.

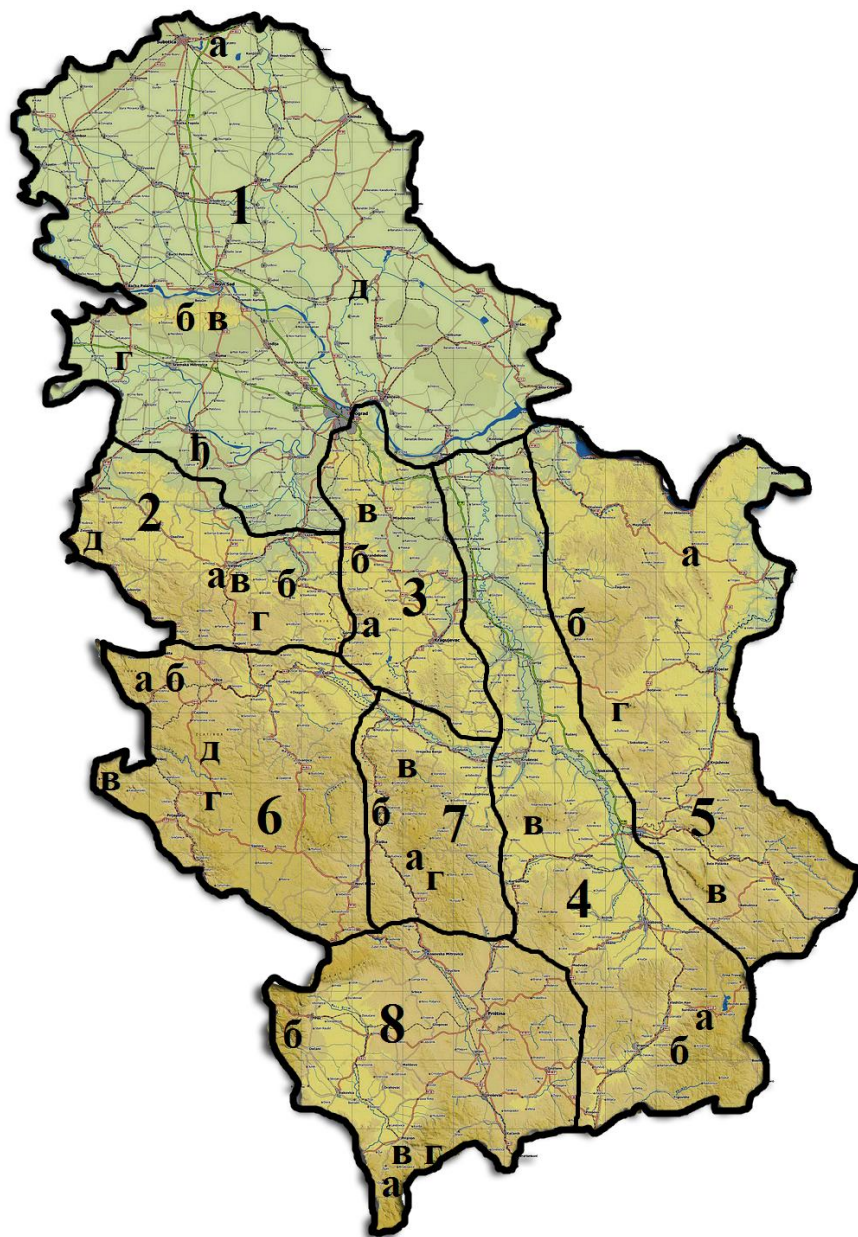
Табела 9. ФАС анализа најзначајнијих ресурса флоре и фауне Србије у функцији развоја одрживог туризма

Фактори	Атрактивности	Подршка
Флора и фауна низијског севера Србије (1)	а) птице мочварице на Лудашком језеру б) липове шуме Фрушке Горе в) јелен аксис на Фрушкој Гори г) мангулица у шумама Срема д) птице Царске баре ђ) фауна Обедске баре и Засавице	осматрачнице на Лудашком језеру; ловишта Карађорђево и Моровић; немоторна пловила на Царској бари, Засавици и Обедској бари; манифестације; изграђени туристички капацитети; близина урбанизованих области
Флора и фауна северозападног дела Србије (2)	а) видра, пастрмка и ракови у реци Градац б) шумска корњача на планини Рајац в) птице грабљивице у клисури реке Градац г) травне формације Ваљевских планина д) пастрмка у реци Дрини	ловишта на Ваљевским планинама; заштићено подручје реке Градац; споменик видри на реци Градац; изграђени туристички капацитети; развијена саобраћајна инфраструктура
Флора и фауна Шумадије (3)	а) дивљач у шумама Рудника б) слепи мишеви у пећини Рисовача в) букове и хрестове шуме Космаја	ловишта на Руднику; уређена излетишта на Космају и Авали; близина урбанизованих области
Флора и фауна Родопског подручја (4)	а) рибе Власинског језера б) шумске формације Чемерника в) ловна дивљач на Јастрепцу	планинарски домови; уређене шумске пешачке стазе; ловиште на Власини; манифестације; изграђени туристички капацитети
Флора и фауна Карпатско - балканског подручја (5)	а) муфлон у шумама Мироча б) прашума Винатовача на Бељаници в) крда дивљих коња на Сувој планини г) травне формације на Ртњу	организовано брање лековите траве на Ртњу; ловиште Вратна; заштићена подручја; уређена излетишта и шумске стазе; изграђени туристички капацитети
Флора и фауна Старовлашко-рашке регије (6)	а) панчићева оморика на Тари б) мрки медвед на Тари в) дивокоза у кањону Дрине г) белоглави суп у кањону Увца д) борове шуме Златибора и Златара	ловиште Звијезда; планинарски домови на Тари, Голији, Златару и Златибору; заштићена подручја; изграђени туристички капацитети; развијена саобраћајна инфраструктура
Флора и фауна Копаоничке области (7)	а) боровница и клека на Копаонику б) самоникли црни бор у долини Ибра в) крда дивљих коња на Столовима г) зимзелене шуме на Копаонику	манифестације о боровници на Копаонику; дани јоргована у долини Ибра; изграђени туристички капацитети; развијена саобраћајна инфраструктура
Флора и фауна Косовско-метохијског подручја (8)	а) мрки медвед на Шар планини б) мрки медвед на Проклетијама в) шуме мунике и молике на Шар планини г) аутентична раса паса - шарпланинци	ловишта на Проклетијама и Шар планини

Извор: Аутор

Претходно наведене атрактивности могу се представити картографски.

Карта 4. Просторни размештај ресурса флоре и фауне као атрактивности развоја одрживог туризма Србије

Напомена: На основу претходне табеле, атрактивности су означене словима (а,б,в,г,д,ђ), док су геоморфолошке области означене бројевима (1,2,3,4,5,6,7,8)

Извор: Аутор

Из претходно наведене анализе ресурса флоре и фауне уочава се да они имају значајан допринос као атрактивности развоја одрживог туризма. Само мали број ресурса флоре може да буде кључна, водећа атрактивност развоја одрживог туризма (Панчићева оморика), док ресурси фауне имају већу атрактивност (крупна дивљач и птице мочварице). Ресурси флоре и фауне се интегрално посматрају као атрактивност развоја туризма и означавају се једним термином - биодиверзитет. Да би се заштитили од прекомерног експлоатисања формиране су заштићене области,

које треба да контролишу развој свих антропогених активности на тим подручјима. У Србији је заштићено 215 биљних и 429 животињских врста. Заштићене области, као највиши облик институционалне заштите природних, али и одређених антропогених, ресурса, а самим тим и ресурса флоре и фауне, формирају се са циљем обезбеђења дугорочне егзистенције природних ресурса на тим подручјима, али и развоја одрживог туризма.

2.5. Обновљиви енергетски ресурси и развој одрживог туризма Србије

Један од највећих изазова пред којим се сусреће савремена цивилизација, поред обезбеђивања довољно хране за светско становништво, је проналажење еколошки и економски прихватљивих енергетских ресурса којима би се подмирала све израженија растућа тражња за њима. Посматрано на глобалном нивоу, енергетске потребе се задовољавају углавном коришћењем необновљивих енергетских ресурса (фосилна горива и руде за добијање нуклеарних горива), који учествују са 80% у укупној производњи свих комерцијалних облика енергије. Коришћењем необновљивих енергетских ресурса, пре свега фосилних горива, стварају се бројни еколошки проблеми, који нарушавају квалитет свих природних ресурса на Планети и директно утичу на смањење квалитета услова живота човека. Прекомерена потрошња енергије изазива бројне негативне последице, од којих су значајније: климатске промене, енергетска криза и еколошка криза. Климатске промене имају највећи негативан утицај на развој туризма, и директно се огледају у глобалном порасту температуре ваздуха, али и индиректно мењају све климатске параметре једног подручја. Загађен ваздух може да утиче на смањење броја сунчаних сати од 100 до 300 годишње, што значајно може да ограничи трајање туристичке сезоне и неповољно да утиче на искоришћавање природних и антропогених атрактивности одређеног подручја. Превелика концентрација штетних материја мења параметре ваздуха у појединим дестинацијама одрживог туризма, па самим тим оне губе конкурентску предност у поређењу са другим дестинацијама (типично за бањски туризам). Такође, превеликим коришћењем фосилних горива у близини дестинација одрживог туризма долази до промене биљног и животињског света, као и до загађења водних ресурса, што такође негативно утиче на искоришћавање тих атрактивности. Све ово указује да је коришћење необновљивих енергетских ресурса један од главних фактора који ограничава развој туризма на једном подручју.

Туризам је сектор привреде који се одликује великом потрошњом енергије (око 5% укупне потрошње енергије). Највећи део енергије у туризму се троши на

транспорт, тј. на долазак и одлазак туристе из дестинације (око 75%). Интензивним развојем авиосообраћаја тај раст потрошње енергије је све већи. Решење смањења коришћења енергије у туристичком саобраћају, а самим тим и смањење негативних ефеката по туристичке атрактивности које изазива коришћење фосилних горива, је у промени саобраћајних средстава: на краћим релацијама туристи би требало да користе неке друге видове саобраћаја уместо авио (железнички, који је еколошки прихватљивији), потребно је да се интензивније користе масовни него индивидуални облици транспорта (аутобус и железница уместо сопствени аутомобил) и у самој дестинацији могуће су уштеде мањим коришћењем превозних средстава. Решења наведених проблема зависе превасходно од економске политике државе у погледу пореских и других решења коришћења различитих енергетских ресурса. Такође, преференције туриста у смислу коришћења одређених саобраћајних средстава могу да буду толико јаке, да их ни виша економска цена неће стимулисати да промене вид транспорта до дестинације и назад. Остали део потрошње енергије у туризму (око 25%) троши се у самој туристичкој дестинацији. И у овом случају је доминатно коришћење необновљивих енергетских ресурса, пре свега за производњу електричне и топлотне енергије. Управо, у овом сегменту могуће је прећи на коришћење обновљивих енергетских ресурса, јер креатори дестинација имају моћ да одреде који ће енергетски ресурс да користе за производњу финалних облика енергије.

Србија доминантно своје енергетске потребе задовољава из необновљивих енергетских ресурса (пре свега коришћењем угља и нафте). То емитује превелику количину угљендиоксида (око 50 милиона тона), сумпордиоксида (око 300.000 тона годишње) и других штетних материја и нарушава квалитет животне средине (Извештај о стању животне средине у Републици Србији 2012), а самим тим и природне туристичке атрактивности. Да би се решили евидентни проблеми који настају прекомерним коришћењем необновљивих енергетских ресурса, неопходан је прелазак на коришћење обновљивих енергетских ресурса. То је у потпуности у сагласности са одрживим развојем, чији је један од основних сегмената управо смањење коришћења необновљивих енергетских ресурса и прелазак на еколошки прихватљивије обновљиве енергетске ресурсе. Србија има значајан потенцијал обновљивих енергетских ресурса (око 5 МТое годишње), који је једнак укупној годишњој количини увезених енергетских ресурса (Миленковић & Бошковић, 2011).

Посматрано по појединим облицима обновљивих енергетских ресурса који постоје у Србији, у наредном излагању биће наведене најбоље могућности њиховог коришћења у одрживом туризму.

Ресурсно највећи потенцијал обновљивих извора у Србији има биомаса (око 2,77МТое). Биомаса је распрострањена у готово свим руралним просторима Србије и у претходном периоду се користила искључиво за загревање објеката на

традиционалан начин (око 90% потреба у планинским руралним подручјима за енергијом се добијало сагоревањем дрвета). У низијским пределима биомаса се недовољно користи, а ту управо постоји значајан ресурсни потенцијал. Коришћење отпадака пољопривредне биљне производње (кукурузовина, слама, итд.) може да се користи за загревање објеката у туристичким дестинацијама, јер су бројне дестинације одрживог туризма у низијским пределима управо лоциране у непосредној близини ресурса биомасе, тако да би њихово коришћење, због ниских трошкова транспорта било и економски најприхватљивије. Такође, коришћење огревног дрвета у каминима и старим аутентичним каљевим пећима у равничарским пределима може да представља и својеврстан вид туристичке атракције и оживљавања аутентичних облика туризма руралних подручја. Поред равничарских, коришћење остатака од дрвне производње у планинским пределима, може да буде значајан фактор развоја одрживог туризма у тим пределима. Производња електричне енергије за снабдевање туристичких дестинација није економски оправдана због високих трошкова трансформације ресурса биомасе у електричну енергију. Такође, процес прикупљања биомасе на традиционалан начин може да се уврсти у понуду руралних дестинација одрживог туризма као допунска атрактивност подручја. Све ово указује да биомаса може да буде значајан фактор развоја одрживог туризма, али истовремено и подршка, нарочито у руралним и планинским пределима Србије, који поседују овај ресурсни потенцијал.

Много већу употребну вредност у туризму има геотермална енергија, чији је укупни енергетски потенцијал око 0,2МТое. Геотермална енергија је једини обновљиви облик енергије који не зависи од климатских услова и који се одликује константношћу и сталношћу. Она је најраспрострањенија у Војводини, Посавини, Мачви и централној и јужној Србији. У туристичке сврхе се највише користе геотермални извори, којих у Србији има око 272 и који су главна атрактивност развоја бањског туризма. Лековита својства геотермалних извора кључна су компаративна предност дестинација бањског туризма Србије. То јасно указује да ови ресурси могу да буду атрактивност развоја одрживог туризма Србије. Поред директног коришћења као туристичке атрактивности, геотермални извори се могу користити и као фактор смањења потрошње комерцијалних облика енергије. Геотермална енергија се може користити у туристичким дестинацијама за загревање смештајних и других капацитета, али може да се искористи и за загревање пластеника и стакленика, који представљају значајну понуду појединих облика руралног туризма. За наведена индиректна коришћења геотермалне енергије у Србији потребни су подстицаји да би она била конкурентна комерцијалним облицима.

Соларна енергија у Србији има значајан потенцијал, који се исказује бројем сунчаних сати, који превазилази 2000сати годишње и који је израженији и интензивнији на планинама него у низијским пределима. Управо су и планинске туристичке дестинације већи потрошачи енергије (пре свега топлотне), па у тим пределима би требало користити сунчеву енергију. Имајући у виду да соларна енергија није сталан извор енергије (зависи од односа дан-ноћ, степена облачности и сл.) могуће ју је користити као допунски облик енергије, пре свега за загревање воде смештајних и других туристичких капацитета. То је нарочито погодно за оне облике одрживог туризма где су смештајни и други капацитети удаљени од преносних мрежа електричне енергије, па је економски ефикасније инсталирати соларне плоче или панеле за производњу енергије него инвестирати у преносни систем. Туристички најефикасније је постављање соларних плоча на кровове туристичких објеката, јер то никако не утиче на нарушавање аутентичности туристичког простора, за разлику од изградње тзв. соларних паркова.

Енергија ветра се користи за производњу електричне енергије. У Србији постоји потенцијал у источном делу земље (у јужном Банату и источној Србији), као и на појединим високим планинама. Пошто захтева велике површине простора за изградњу ветрогенератора, овај облик није прихватљив у туристичким дестинацијама, јер значајно нарушава аутентичност простора. Такође, постављање ветрогенератора може да смањи потенцијални простор за изградњу скијашких стаза, бициклистичких и пешачких стаза, тако да, у поређењу са свим другим облицима обновљивих извора енергије, енергија ветра је туристички неприхватљив облик, јер подразумева физичко нарушавање простора.

Поред геотермалне енергије, највећи потенцијал има енергија водених токова. Овај облик обновљивих енергетских ресурса је и највише експлоатисан у Србији у претходном периоду за производњу електричне енергије. Поред могућности коришћења електричне енергије добијене на овај начин, вештачка језера на великим речним водотоцима у Србији (Дунаву, Дрини, Лиму, Власини и Моравама) створила су бројне предности за развој туризма на тим просторима. Пошто су то просторно релативно велике водене површине, оне омогућавају развој рекреативних облика одрживог туризма на водама, пре свега развој риболовног, научно-истраживачког, спортског и образовног. Поред наведених позитивних ефеката, најважнији негативни ефекти се огледају у:

1. Нарушавању пејсажа простора изградњом вештачких језера;
2. Изградња енергетске инфраструктуре подразумева веће присуство моторних возила, што доводи до нарушавања квалитета животне средине дестинација где се налазе, и

3. Губљењем или смањем туристичке вредности аутентичне флоре и фауне речних токова, на којима су изграђена језера.

За развој одрживог туризма далеко већи значај имају мали водотокови (којих и Србији има око 1000), на којима је могуће градити мале хидроелектране (инсталисане снаге до 10MW), које могу да обезбеде довољно електричне енергије за туристичка насеља у њиховој близини. То је нарочито исплативо у планинским пределима, где нагиб терена и брзина протока воде омогућавају изградњу тих капацитета, без превеликог нарушавања простора. На тај начин се обезбеђује енергетска одрживост туристичких дестинација, али истовремено ти објекти могу да буду и елементи туристичке понуде простора, тако да их је могуће посматрати и као својеврсне атрактивности одрживог туризма.

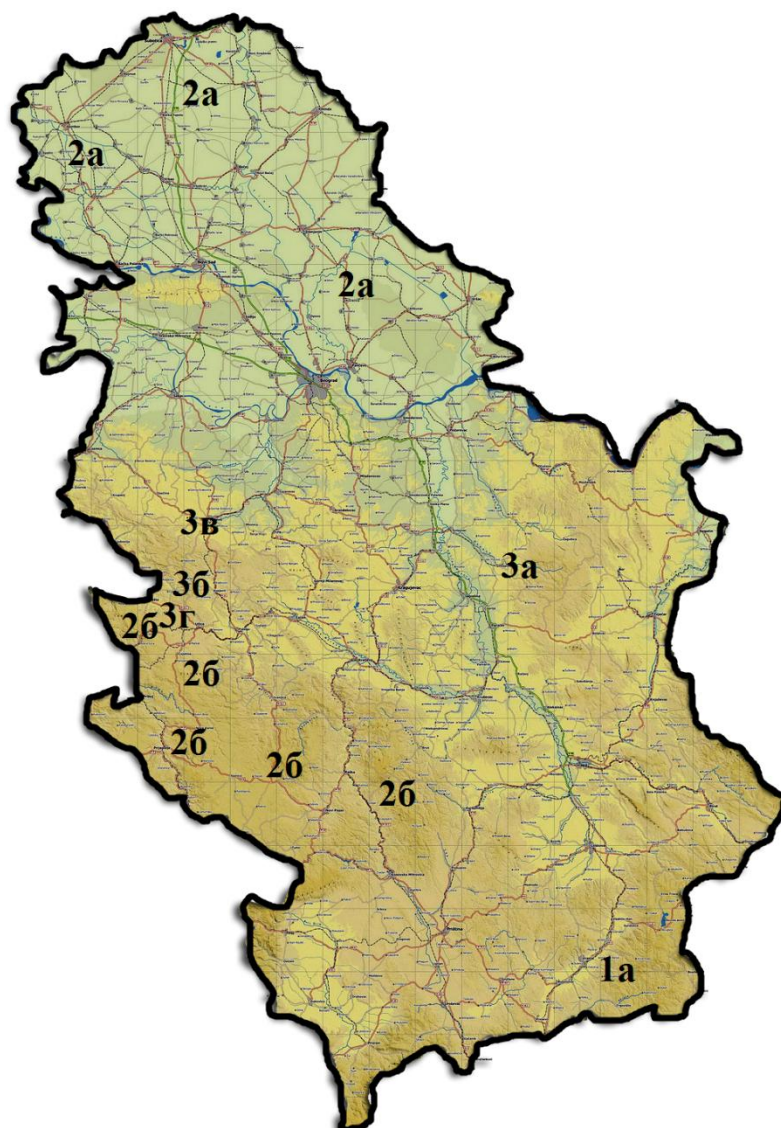
Табела 10. ФАС анализа обновљивих енергетских ресурса Србије у функцији развоја одрживог туризма

Фактори	Атрактивности	Подршка
Геотермални енергетски ресурси потенцијал (1)	а) термални извори Врањске бање	- коришћење ресурса за загревање стакленика и пластеника при производњи екохране за туристе
Енергетски потенцијал ресурса биомасе (2)	а) традиционалне каљеве пећи на биомасу у салашима северне Бачке и у Банату б) камини на шумску биомасу у пределима Копаоника, Таре, Голије, Златара и Златибора	- могућност коришћења отпадака пољопривредне производње и шумарства за производњу енергије у већини дестинација Србије
Енергетски потенцијал водних ресурса (3)	а) воденица на реци Ресави б) воденица Саве Савановића код Бајине Баште в) воденица на реци Градац г) воденица на реци Солотуши на Тари	- могућност коришћења потенцијала малих водотокова за производњу електричне енергије у планинским пределима
Енергетски потенцијал сунчеве енергије (4)	- није их могуће користити као атрактивности развоја одрживог туризма	- могућност коришћења сунчеве енергије у планинским пределима за загревање топле воде и производњу електричне енергије за туристичке капацитете
Енергетски потенцијал ветра (5)	- није их могуће користити као атрактивности развоја одрживог туризма	- због заузимања велике површине земљишта нису ни подршка развоју туризма

Извор: Аутор

Претходно наведене атрактивности значајне за развој одрживог туризма Србије могу се представити картографски.

Карта 5. Просторни размештај обновљивих енергетских ресурса као атрактивности развоја одрживог туризма Србије

Напомена: На основу претходне табеле, атрактивности су означени словима (а,б,в,г...), док су облици обновљивих енергетских ресурса означени бројевима (1,2,3)

Извор: Аутор

Анализа показује да ови ресурси имају малу атрактивност у одрживом туризму, док релативно ограничену улогу као допунски неатрактивни ресурси развоју одрживог туризма. Генералан закључак о обновљивим изворима енергије је да они имају значајан потенцијал за развој одрживог туризма и изузев енергије ветра сви представљају економски и еколошки одрживо решење. Превасходан циљ им је обезбеде енергетску одрживост туристичких дестинација, да смање коришћење еколошки штетних фосилних горива.

3. ОДРЖИВО УПРАВЉАЊЕ ПРИРОДНИМ ТУРИСТИЧКИМ РЕСУРСИМА

3.1. Потреба за одрживим управљањем природних туристичких ресурса

Савремени облици одрживог туризма заснивају се на интегралном посматрању и коришћењу ресурса једног подручја (туристичке дестинације), при чему треба истаћи да све више доминирају они облици туризма засновани на природним ресурсима. То је резултат превелике урбанизације простора у којима живи највећи број становника на Платети и који представља највећи потенцијал туристичке тражње. Они желе да посете пределе који се значајно разликују од области у којима они живе, а то су управо предели богати природним, ненарушеним ресурсима. Пошто су ти природни ненарушени предели ограничени, услед превелике туристичке тражње за њима, потребно их је заштити од прекомерног присуства туриста, које би могло да их деградира. Такође, и у тим ресурсно ненарушеним просторима живи становништво које тежи економском напретку и развоју. И оно мора да схвати потребу очувања природних ресурса, иако је на кратак рок за локално становништво прихватљивија физичка потрошња тих ресурса, него очување. Локално становништво ће, услед неинформисаности и необразованости, преферирати масовни туризам, који не води рачуна о природним ресурсима, већ му је економски циљ (профит) једино мерило успеха. Краткорочни економски ефекти масовног туризма довешће до пораста прихода локалног становништва, али ће изменити природне и културне ресурсе подручја и онемогућиће развој туризма у будућности. Превелика концентрација туриста деградираће туристичку дестинацију, довешће до физичког нестанка појединих туристичких ресурса, измениће обележја локалне културе и сл. Све претходно наведено створиће непоправљиву штету по ресурсе дестинације. Већина туристичких дестинација, која се развијала на такав начин у претходном периоду, дошла је у проблем недостатка или непостојања довољно расположивих природних туристичких ресурса за даљи развој.

Очување туристичких природних ресурса подразумева, не њихову потпуну конзервацију и одустајање од њиховог коришћења, већ проналажење прихватљивог туристичког развоја, који треба да омогући:

1. Дугорочну одрживост природних туристичких ресурса;
2. Остваривање профита за оне који развијају облике туризма засноване на њима;
3. Остваривање позитивних економских ефекта по локално становништво, и

4. Формирање туристичког производа дестинације, који ће задовољити потребе туриста.

Колико ће поједини природни ресурси бити очувани, а истовремено обезбедити и одрживи развој туризма, зависи од спремности свих учесника на туристичком тржишту да прихвате одрживост као један од кључних циљева развоја туризма. Што се тиче оних који развијају туризам на одређеном подручју (туристичка индустрија), неопходно је да уважавају карактеристике природних ресурса и да никако не угрозе њихову егзистенцију и развој. Уколико се граде смештајни и други капацитети у дестинацији одрживог туризма, они треба да буду у потпуности уклопљени у простор у којем се налазе, тј. не треба да доминирају у односу на природне ресурсе. У супротном, постоји опасност да сам капацитет постане атрактивност, да наруши природне ресурсе и на тај начин природни ресурси губе своју доминантну атрактивност и развој туризма иде у неком другом правцу. Локално становништво треба да прихвати одрживи туризам као облик његове егзистенције, нарочито ако се ради о економски неразвијеним, углавном руралним пределима. Оно може вишак својих смештајних капацитета и вишак пољопривредних производа да пласира на туристичко тржиште и да на тај начин оствари допунске економске ефекте од развоја туризма у почетним фазама, док у периоду када подручје постане туристички препознатљиво да му туризам постане основна делатност.

Из претходно наведеног, јасно се закључује да и туристичка индустрија и локално становништво, уколико желе дугорочан развој туризма на свом подручју, морају да воде рачуна о очувању природних ресурса. Поред моралних разлога, евидентни су и економски резултати које они остварују развојем одрживог туризма, па је уз добру информисаност и образованост претходно наведених учесника на туристичком тржишту, могуће обезбедити њихову заинтересованост и спремност да прихвате да је одрживост природних ресурса прихватљив циљ развоја туризма. Ипак, тешко је очекивати да ће се туристичка индустрија и локално становништво у економски неразвијеним пределима и земљама понашати на одговоран начин, тј. да ће преферирати дугорочне над краткорочним ефектима развоја. Управо се у тим пределима и земљама налазе и најбоље очувани природни ресурси. Због тога је неопходна активна улога државе, која ће својим мерама економске политике да смањи интензитет коришћења природних ресурса. На подручју Србије, мере економске политике нису у потпуности усаглашене са интензитетом коришћења појединих природних ресурса, што захтева примену рестриктивнијих мера.

Што се тиче треће категорије учесника на туристичком тржишту (туристе), она има највећи утицај на то да ли ће и у којој мери природни ресурси једног подручја бити очувани. Туристички производ туристичка индустрија, уз помоћ

локалног становништва, креира за туристе, и у зависности од тога како га туристи прихвате зависиће и степен туристичке развијености простора. Ако туриста прихвати производ одрживог туризма, природни ресурси ће бити сачувани и могуће је говорити о дугорочном одрживом коришћењу природних ресурса једног подручја и развоју туризма у њему. Такође, туриста својим поступцима у самој туристичкој дестинацији може значајно да утиче на природне ресурсе у смислу њихове физичке деградације, што свакако неповољно утиче на могућност њиховог дугорочног коришћења.

Концепт туризма заснованог на одрживом коришћењу природних ресурса подразумева велику улогу и ангажовање свих актера на посматраном тржишту. Поред правилно постављених и међусобно усаглашених циљева развоја туризма и очувања природних ресурса, процес управљања природним ресурсима у одрживим туризмом мора да се посматра као један нови концепт менаџмента туристичким развојем. У том контексту, он представља изазов креаторима туристичке политике и туристичког развоја у смислу проналажења одговора на питање на који начин обезбедити развој туристичке дестинације и очување њене аутентичности, тј. на који начин заштити природне ресурсе. Овде треба истаћи да, како је одрживи туризам једна релативно нова фаза развоја туризма, тако су и концепти управљања природним ресурсима недовољно профилисани и практично применљиви. Већина аутора (Jamal & Stronza, 2009; Bramwell & Lane, 1993; Landorf, 2009; Moutinho, 2000) која је проучавала и развијала облике и моделе управљања природним ресурсима у одрживом туризму сматра да је потребно развити специфичан менаџмент, који се разликује од истог у другим привредним гранама. То је резултат чињенице да одрживи туризам мора да уважи све лимите свог развоја (еколошке, социјалне, културне, политичке, итд.) и да економски развој, тј. остваривање економских ефеката развоја прилагоди претходно наведеним ограничењима. Тај специфичан облик се у референтној литератури назива колаборативним, заједничким, адаптивним, партиципативним менаџментом.

Gray истиче да менаџмент одрживог туризма мора да буде заснован на колаборативним односима свих учесника на туристичком тржишту. Према његовим истраживањима, колаборација је процес заједничког одлучивања и доношења одлука од стране свих стејкохолдера о разматраном проблему и његовим будућим ефектима (Gray, 1989). Његов кључни допринос је истицање неопходности перманентне сарадње свих стејкохолдера током читавог процеса функционисања дестинације. То доводи до флексибилнијих и динамичнијих процеса менаџмента одрживог туризма. Посебно је важно утврдити преференције локалног становништва, јер је улога локалног становништва и локалних заједница пресудна у доношењу и спровођењу менаџмента одрживог туризма.

Стављање акцента на овакав менаџмент одрживог туризма има за циљ да очување природних ресурса и осталих елемената животне средине подигне на један виши ниво. Због тога, прве примене менаџмента одрживог туризма биле су у заштићеним областима (националним парковима), које су се прве суочиле са проблемима нарушавања природних ресурса. Први пример партнерског менаџмента одрживог туризма је у националном парку Какаду у Аустралији, у којем су, поред менаџмента националног парка, у доношење и спровођење менаџмента одрживог туризма били укључени и представници локалне заједнице (Plummer & Fennell, 2009, 150).

Истраживајући прихватљиве облике менаџмента у туризму, Радосављевић истиче да је неопходан прелазак са централизованог на децентрализован менаџмент. Кључне предности децентрализованог менаџмента у свим туристичким организацијама, како на нивоу дестинације, тако и на националном нивоу, су (Радосављевић, 2009, 201):

1. Брже доношење одлука и већа флексибилност у реаговању на екстерне шансе и опасности;
2. Већа мотивисаност и приврженост менаџера, и
3. Аутономија менаџера захтева јасније дефинисане надлежности и одговорности.

Уважавајући специфичности туризма као привредне делатности и неопходност интегралног посматрања утицаја свих стејкхолдера на процес креирања и спровођења менаџмента одрживог туризма, Manathy проширује концепт колаборативног и партнерског менаџмента и уводи адаптивни менаџмент развоја одрживог туризма, који представља комплекснији вид партнерства којим двоје или више релевантних друштвених актера колективно преговарају, проналазе заједничко решење, дају међусобне гаранције и спроводе поделу управљачких функција за одређену туристичку дестинацију и за одређени природни туристички ресурс (Mahanty et al., 2007). Суштина овако установљеног и релативно скоро дефинисаног концепта је у неопходности интеграције свих директних (локалног становништва, туриста и туристичке индустрије) и индиректних (локалне самоуправе, регионалних и националних Влада и њихових институција, међународних организација, итд.) учесника на туристичком тржишту. То подразумева да сви стејкхолдери морају да буду укључени у процес доношења одлуке о типу, обиму и интензитету туристичког развоја. Мноштво учесника, с једне стране, отежава процес доношења одлуке и њеног спровођења, али, с друге стране, обезбеђује најприхватљивије дугорочно решење развоја менаџмента одрживог туризма.

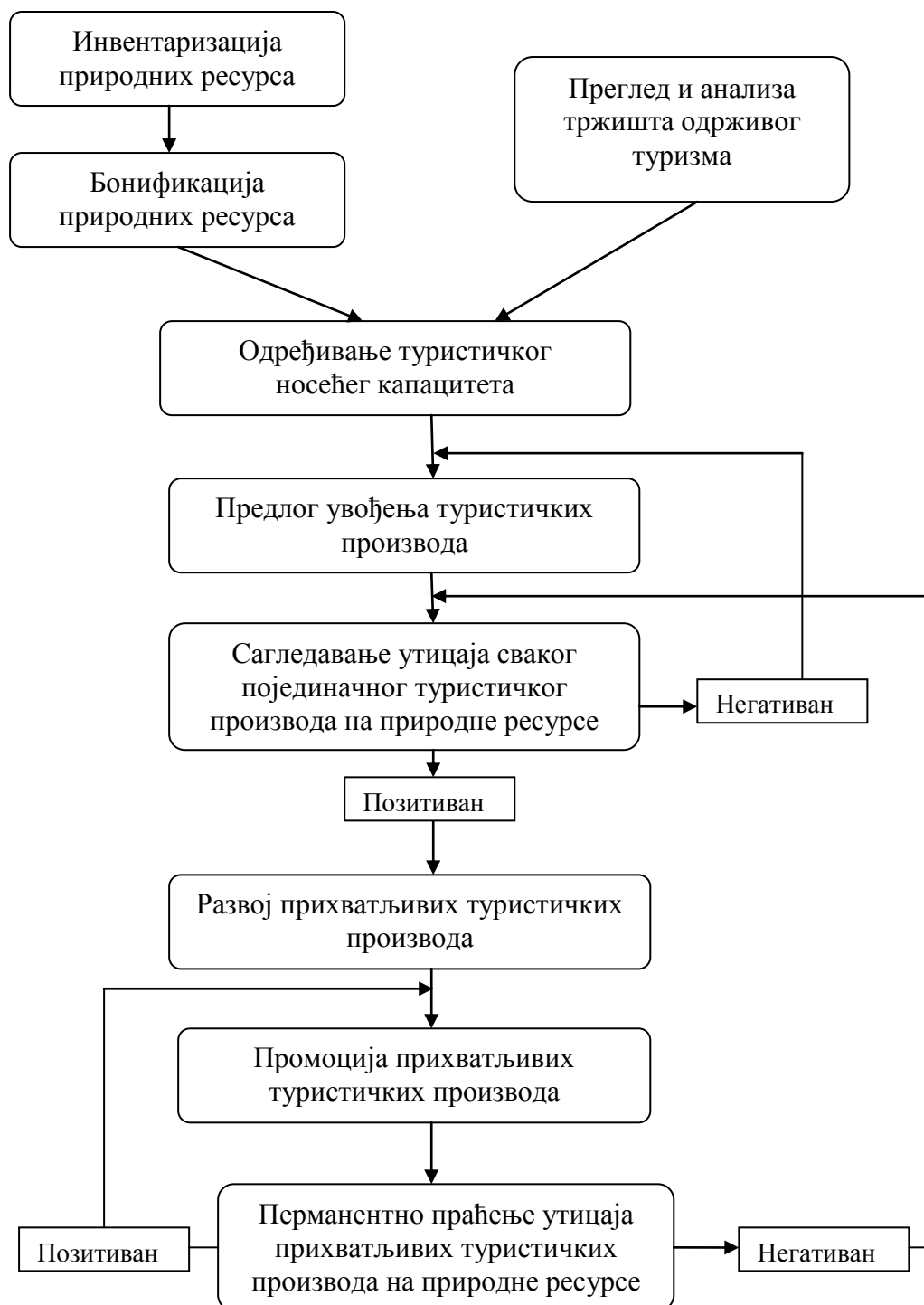
Прихватајући претходно наведена тумачења и ставове о неопходности увођења и континуираног унапређења менаџмента одрживог туризма, приликом анализе одрживог туризма заснованог на природним ресурсима посебно треба нагласити његову еколошку компонентну. Еколошка компонента менаџмента постаје саставни део менаџмента свих привредних грана и делатности које су директно или индиректно повезане са коришћењем природних ресурса и осталих елемената животне средине. Већина аутора сматра да еколошки менаџмент представља ограничавајући фактор ефикасном и ефективном менаџменту, јер подразумева лимитирано физичко коришћење природних ресурса и других елемената животне средине, што доводи до смањења краткорочних економских перформанси. Међутим, еколошка компонента менаџмента одрживог туризма постаје компаративна предност туризма у односу на друге привредне гране, јер правилна експлоатација природних ресурса постаје кључни фактор дугорочног опстанка и развоја туристичких дестинација.

Еколошка компонента менаџмента постаје обавезујућа за све учеснике на туристичком тржишту. Сви они су у обавези да се строго придржавају међународно прихваћених стандарда везаних за коришћење природних ресурса. Ова компонента допуњује све претходно речено о комплексном адаптивном менаџменту одрживог туризма и на најбољи могући начин креаторима економске политике и менаџмента дестинације обезбеђује остваривање два кључна циља одрживог туризма заснованог на природним ресурсима: развој туризма и очување природних ресурса.

Практична примена комплексног адаптивног менаџмента одрживог туризма у Канади и Шведској показала је да се на тај начин најбоље решавају проблеми управљања ресурсима дестинације и постиже најприхватљивији резултат развоја туризма заснованог на њима. Оно што посебно истиче овај концепт је флексибилност и подстицање тзв. пулсирајућег развоја, заснованог на континуираној примени нових метода менаџмента, који доприносе најефикаснијим решењима развоја туризма у посматраним дестинацијама.

Сагледавајући досадашње моделе управљања природним ресурсима у одрживом туризму, који су у већини случајева квалитативног (описног) карактера, могуће је дати један предлог који би био примењљив за дестинације одрживог коришћења природних ресурса у туризму Србије.

Шема 7. Модел управљања природним ресурсима у одрживом туризму

Извор: Аутор

Предложени модел управљања природним ресурсима у функцији развоја одрживог туризма полази од анализе расположивих природних ресурса једног подручја, која подразумева оцену, како њиховог квантитета, тако и квалитета. Паралелно са анализом природних ресурса, потребно је и сагледати какав је

досадашњи степен развоја тржишта одрживог туризма заснованог на посматраним ресурсима, у смислу, какав је степен развијености туристичке понуде на бази посматраног ресурса, али и степен туристичке тражње. Сагледавање тржишне развијености степена експлоатације природног ресурса умногоме опредељује који ће се облици одрживог туризма развијати на посматраном подручју. Да би концепт развоја туристичких производа био одржив, потребно је континуирано пратити њихов утицај на природне ресурсе, у погледу њихове расположивости и степена деградираности. Уколико би се уочила негативна кретања, у смислу нарушавања ресурсног потенцијала, такав туристички производ би захтевао побољшања, или, уколико она нису могућа, елиминисање из понуде.

Суштина модела није ограничавање развоја туризма на бази природног ресурса, јер ће се истицањем негативних ефеката неки од већ постојећих облика евидентно елиминисати, већ проналажење оних облика туризма који ће бити дугорочно одрживи.

Кључну улогу у одређивању начина на који ће бити коришћени природни ресурси као фактори развоја туризма на једном подручју имају туристи, као корисници туристичких производа дестинација. У зависности од тога који је преваходни циљ кретања туриста ка дестинацијама богатим природним ресурсима, квалитета тих простора и достигнутог степена туристичког развоја, разликују се четири типа туриста (Штетић, 1997, 15):

1. Уживаоци природе у њеном основном, изворном облику;
2. Заљубљеници у природу;
3. Водећи уживаоци природе, и
4. Просечни уживаоци природе.

Прву категорију представљају истраживачи и научници који се баве истраживањима и проучавањима природних ресурса и природне средине где се они налазе. Они се искључују из класичне категорије туриста, али су значајни за развој туризма, јер могу да представљају њихову претходницу, као и чињеницу да они могу да постану туристи у неким другим туристичким просторима. Дакле, они могу да буду пионири и промотери развоја одрживог туризма.

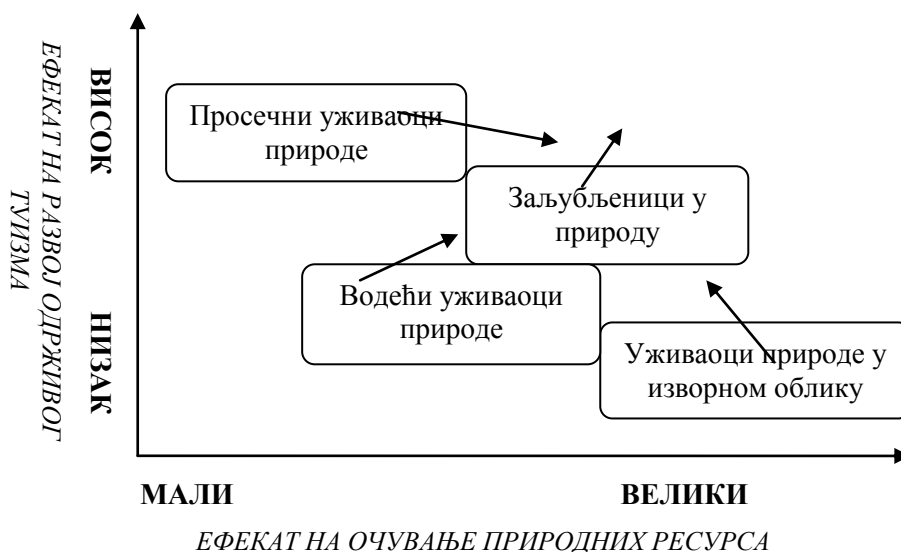
Другу категорију представљају они туристи која циљно путују у области богате квалитетним и очуваним природним туристичким ресурсима. Они се активно укључују у све токове простора не инсистирајући на луксузу и без захтева за посебним туристичким услугама. То су високо образовани туристи, са великом платежном моћи, значајним туристичким искуством и формираном еколошком свести. Они су са становишта очувања природних ресурса и развоја одрживог туризма прихватљива категорија, јер обезбеђују остваривање највећег броја циљева одрживог туризма.

Водећи уживаоци природе путују у очуване просторе са циљем упознавања нечег новог, непознатог и необичног. Они немају туристичко предзнање као претходне две категорије и често се не уклапају у понуду коју нуде предели очуваних природних ресурса. Константно траже побољшање производа који им се нуди, што може да буде позитивно за унапређење конкурентности која је неопходна међу дестинацијама одрживог туризма заснованог на природним ресурсима. Такође, код ове категорије туриста је потребно водити рачуна да задовољење њихове претеране тражње не угрози квалитет и опстанак природних туристичких ресурса.

Просечни уживаоци природе немају превасходан циљ да посете дестинације одрживог туризма заснованог на природним ресурсима, већ их посећују као део додатне понуде својих основних дестинација. Њихов број и значај постаје све већи, јер уколико прихвате производ који им се нуди, они у будућности постају значајна туристичка категорија овог облика одрживог туризма. Оно што је карактеристично за ову категорију је то да она може да постане кључни ослонац развоја одрживог туризма, уколико се контролише степен коришћења природних ресурса дестинације.

Све претходно наведене сегментне групе туриста доприносе у одређеном степену развоју одрживог туризма заснованог на природним ресурсима. Свака од њих има различите захтеве од туризма заснованог на природним ресурсима. Они се крећу од оне категорије која не жели да мења карактер простора и ресурса у њима до категорије туриста која жели да максимално искористи расположиве ресурсе, што се може представити графички на следећи начин:

График 3. Категорије туриста са становишта очувања природних ресурса и перспективе развоја одрживог туризма

Извор: Аутор

Из презентираних графика јасно се уочава да је сегментна група туриста „Уживаоци природе у њеном изворном облику“ са становишта очувања природних ресурса најприхватљивија, али са становишта развоја туризма је малобројна, па се развој неког озбиљнијег одрживог туризма не може заснивати на њој, јер приходи које би она донела не би обезбедили потребна средства за очување природних ресурса. Категорија „Просечни уживаоци природе“ жели максимално да искористи природне ресурсе и она је најзначајнија са становишта прихода од туризма, док је са становишта очувања природних ресурса најризицијна, јер може да доведе до њихове деградације или физичког уништења. Ова категорија туриста није еколошки образована и природне ресурсе посматра само као физичке ресурсе, тј. само као атрактивности развоја туризма. С друге стране, категорија „Водећи уживаоци природе“, има далеко мањи негативан ефекат по одрживо коришћење природних ресурса, али истовремено и мањи ефекат на развој одрживог туризма. Последња разматрана категорија „Заљубљеници у природу“ је прихватљива са становишта одрживог коришћења природних ресурса у смислу релативно малих негативних ефеката, али због присуства малих позитивних ефеката по одрживи туризам није дугорочно одрживо решење.

На презентираним графикама је приказано и могуће управљање појединим категоријама туриста, које треба да доведе до побољшања њихових ефеката по очување природних ресурса и одрживи туризам. Са графика се јасно види да ће повећањем броја и активности категорије „Уживаоци природе у њеном изворном облику“ доћи до пораста ефеката по одрживи туризам, али и до благог смањења ефеката по одрживост ресурса. С друге стране, ограничавањем активности „Просечних уживаоца природе“ смањују се економски ефекти од туризма, али се обезбеђују бољи еколошки ефекти, тј. обезбеђује се очување природних ресурса. Управљање осталим двама категоријама може да доведе до пораста и економских и еколошких ефеката, тако да су они са становишта одрживог туризма најизазовније категорије туриста.

Пошто туристичке дестинације посећују различити профили туриста, углавном више од једне наведене категорије, њихов утицај на природне ресурсе дестинације је комплексан и у већини случајева тешко мерљив. Због тога је неопходно увести контролисано присуство појединих категорија туриста, са циљем обезбеђења дугорочне одрживости природних ресурса, али и задовољења потреба и жеља туриста.

3.2. Носећи капацитет као мера одрживости природних туристичких ресурса

Један од најчешће теоријски анализираних и у пракси имплементираних инструмената одрживог коришћења природних ресурса у циљу развоја туризма је носећи капацитет. Суштина увођења овог концепта је контролисање обима и интензитета туристичких кретања у туристичким дестинацијама, са циљем да се не наруши ресурсни потенцијал и обезбеди задовољство туриста. Другим речима, носећи капацитет представља средство којим се спречава нарушавање дестинација, пре свега оних који имају велику тражњу на туристичком тржишту. Једну од првих дефиниција носећег капацитета дао је Thurot. Према његовим истраживањима (Thurot, 1980, 1), носећи капацитет представља обим туристичког промета који може трајно да прихвати одређени регионални социо-економски систем, а да се при томе неповратно не измени:

1. На нивоу економских структура, без потребе за посезањем за регионалним и страним структурама;
2. На нивоу социјалних структура, без радикалне измене претходне социјалне равнотеже;
3. На културном нивоу, без дубоке модификације доминантног система вредности, и
4. На нивоу животне средине, без модификације најважнијих иницијалних еколошких карактеристика.

Наведена дефиниција је доста широко постављена и није погодна за операционализацију и квантификацију. Поред наведеног, економске, социјалне и културне промене настају као последица просторне концепције туриста, па се ограничавањем броја присутних туриста смањују и негативни ефекти.

Светска Туристичка Организација (UNWTO) дефинише носећи капацитет као максималан број људи који у исто време могу да посете туристичку дестинацију, без изазивања штетних последица по физичко, економско и социо-културно окружење и неприхватљивог смањења квалитета задовољства посетилаца. Такође, она дефинише три нивоа на којима се носећи капацитет може посматрати (UNWTO, 1992):

1. Еколошки капацитет;
2. Психолошки капацитет, и
3. Социо – културни капацитет.

Еколошки капацитет подразумева максималан степен туристичког коришћења простора, а да при томе не дође до еколошке деградације. Његова процена укључује комплексно разматрање низа чинилаца, као што су еколошке, геоморфолошке, климатске карактеристике, број туриста и њихове активности,

изграђеност туристичких капацитета, инфраструктурни садржаји, економски чиниоци. Ово је са аспекта одрживог коришћења природних ресурса и најзахтевнији облик носећег капацитета, јер туризам по правилу жели да што више експлоатише природне ресурсе, често не водећи рачуна о њиховој одрживости.

Психолошки капацитет представља максималан степен коришћења простора, са становишта броја туриста, њихових активности и изграђених објеката, а да не дође до пада квалитета туристичког доживљаја. Он се може утврдити само на основу субјективних процена и мишљења посетилаца, тако да је неопходно спровести анкетна истраживања. Анкетне упитнике треба добро припремити и преко њих се може доћи до мишљења туриста о квалитету животне средине у туристичком месту, атрактивности туристичких мотива, квалитету и цени туристичких услуга, опремљености објеката, квалитету и обиму инфраструктурних садржаја. Овај капацитет није лако утврдити јер су перцепције и ставови посетилаца о поменутиим чиниоцима различити, што представља изазов за оне који креирају туристички производ на бази природног ресурса, који је број туриста прихватљив са становишта неоподања задовољства постојећих туриста.

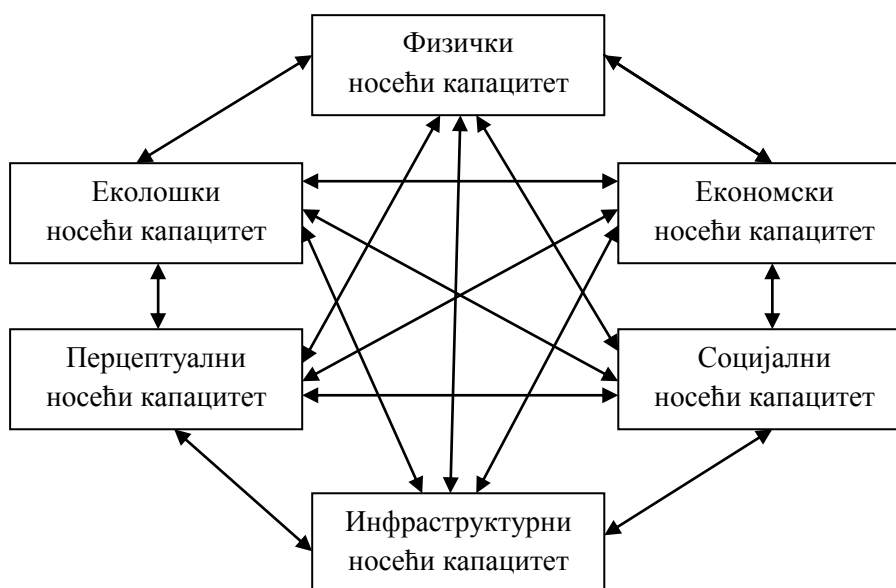
Социо – културни капацитет подразумева максимално могућ развој туризма, укључујући број туриста, њихове активности, изграђеност капацитета и инфраструктуре, који неће нарушити начин живота, културу и традицију домицилног становништва. Овај капацитет се може оценити као најапстрактнији и најтеже га је проценити, јер повезаност између броја туриста и привредних грана у дестинацији је двосмерна. Повећани број туриста омогућава додатне приходе комплементарним привредним гранама и локланом становништву, али истовремено може и да наруши природне ресурсе који су значајни за те привредне гране.

Једну од најсвеобухватнијих класификација носећег капацитета дао је Swarbrooke. Он издваја шест облика носећег капацитета (Swarbrooke, 1999, 29):

1. Физички капацитет, који представља број туриста које дестинација физички може да прими;
2. Еколошки капацитет или капацитет окружења, који представља број туриста који могу бити смештени у једној дестинацији, а да не дође до нарушавања ресурса дестинације;
3. Економски капацитет, тј. број туриста који може бити прихватљив по локално становништво у једној дестинацији пре него што узрокује економске проблеме локалном становништву, попут повећања цена стамбених објеката и земљишта;
4. Социјални капацитет, тј. максимално прихватљив број туриста у дестинацији који не нарушава социјалне, културне друштвене и друге односе који постоје у дестинацији;

5. Перцептуални капацитет или квалитет доживљаја туристе представља максималан број туриста у дестинацији који не доводи до пада осећаја задовољства постојећих туриста производом дестинације, и
6. Инфраструктурни капацитет, тј. број туриста који може да прими изграђена туристичка инфраструктура у дестинацији (пре свега се мисли на изграђене смештајне капацитете).

Шема 8. Међусобни односи облика носећег капацитета

Izvor: Autor prema Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management*. New York: CABI

Из презентиране шеме закључује се да свих шест наведених облика носећег капацитета су међусобно повезани и сваки од њих утиче и на вредности других облика капацитета. То додатно усложњава утврђивање укупно прихватљивог број туриста у једној дестинацији, који ће задовољити интересе свих учесника на туристичком тржишту (туристичке индустрије, локалног становништва и туриста). Операционализација наведеног модела је доста компликована и у пракси развоја одрживог туризма не постоји један општеприхваћен модел. Посебно треба напоменути да су поједине категорије носећег капацитета (социјални и капацитет доживљаја) врло субјективне и тешко да могу да се прецизно квантификују. Све то указује на закључак да носећи капацитет није само једноставан број туриста у дестинацији, већ један комплексан израз зависности великог броја, често супростављених, фактора, који треба да доведе и до развоја туризма и до очувања природних ресурса дестинације. Свеобухватно утврђивање носећег капацитета укључује неколико фаза (Hall & McArthur, 1998):

- Одређивање стандарда за конкретну дестинацију или поједини туристички ресурс, као и облике одрживог туризма који се планирају;
- Одређивање временског периода за који се дефинише носећи капацитет (сат, дан, седмица, месец или година);
- Одређивање индикатора за еколошке, социо-културне, психолошке и економске компоненте;
- Дефинисање мера одрживог стања за сваки од претходно наведених индикатора;
- Успостављање веза између стања индикатора и нивоа коришћења ресурса у дестинацији;
- Разматрање могућности прихватања одређених утицаја који могу да утичу на промену носећег капацитета (појава нових облика одрживог туризма, нових туриста, итд.), и
- Одређивање менаџмент стратегије, која ће омогућити да се дефинисани и прихваћени носећи капацитет поштује током временског периода за који је донет.

Многа истраживања су обављена у последњих неколико деценија, у циљу прецизирања поступка за израчунавање носећег капацитета и израде конкретних формула, које би важиле за одређени тип туристичких дестинација. И поред тога, још увек не постоји поуздана и научно доказана метода за израчунавање носећег капацитета. Ово највећим делом проистиче из различитих приступа утврђивању просечног стандарда површине која припада кориснику простора (укључујући туристе, њихове активности и изграђене капацитете) путем кога се израчунава носећи капацитет одређене просторне целине. Већина аутора приликом дефинисања или организација у спровођењу носећег капацитета користи различите стандарде, до којих долазе на основу сопствених емпиријских искустава. Искуства су међусобно веома различита, па се и примењени стандарди разликују. Једно од решења које је могуће прихватити је оно које је дао Чомић. Он истиче да мора да буде постоје тзв. горњи прагови које туризам не сме да прекорачи, а то су (Чомић 1997, 88):

- Еколошки праг – представља праг толеранције екосистема;
- Праг материјалног капацитета – који се односи на капацитет рецептивних објеката;
- Праг толеранције локалног становништва – односи се на критичну тачку када становништво захтева заустављање даљег развоја туризма у тој области, и
- Праг толеранције туриста – који се јавља када дође до укупне трансформације првобитне средине.

Када се говори о постојању различитих стандарда који се односе на носећи капацитет, треба рећи и то да Европска Унија предлаже сопствене стандарде за

различите типове туристичких области, места и активности које се у њима упражњавају. Они су дефинисани у виду носећег капацитета који се предлаже за одређени тип области или активности, као што је приказано у следећој табели.

Табела 11. Носећи капацитети туристичких области и активности

ТИП ОБЛАСТИ/АКТИВНОСТИ		ПРЕДЛОЖЕНИ КАПАЦИТЕТ
Приморска област	<i>Медитеран</i>	3 м ² по особи
	<i>област Северног мора</i>	1,7 м ² по особи
	<i>једрење</i>	5 – 30 посетилаца на дан по хектару
	<i>риболов</i>	5 – 30 посетилаца на дан по хектару
	<i>скијање на води</i>	5 – 15 посетилаца на дан по хектару
Планинска област	<i>скијашки центар</i>	100 скијаша на дан по хектару скијашке стазе
Заштићено природно добро	<i>шумски парк</i>	До 15 посетилаца на дан по хектару
	<i>парк у приградској области</i>	15 – 70 посетилаца на дан по хектару
	<i>пешачење</i>	40 особа на дан по хектару
	<i>јахање</i>	25 – 80 особа на дан по километру стазе
	<i>већи пикник</i>	300 – 600 учесника на дан по хектару
	<i>мањи пикник</i>	60 – 200 учесника на дан по хектару

Izvor: European Commission (1994), *Background Information on Environment and Tourism in the Context of Sustainable Development*, EU, , DG XI, Bruxelles

Претходно наведени носећи капацитети (део који се односи на планинска подручја и заштићена природна добра) могу да буду полазна основа у развоју облика одрживог туризма Србије. Такође, треба истаћи и да једном утврђен носећи капацитет није коначан, већ да је то променљива категорија, која се мења под утицајем промене обима туристичких активности које се одвијају у дестинацији, као и да зависи од типова туриста који је посећују. Иако не даје прецизне параметре о броју туриста, носећи капацитет може да послужи као добра стартна основа у планирању развоја одрживог туризма у појединим дестинацијама, тј. као оквир којег би креатори туристичког производа дестинације требало да се придржавају. Одступања од препорученог броја туриста у краћем временском периоду не би требало да представљају проблем одрживости природних ресурса, али дугорочно посматрано, нису прихватљива нека већа одступања.

Чомић је развио модел носећег капацитета (К) за активности у појединим дестинацијама, који се може представити (Чомић, 1997, 89):

$$K = \frac{S}{Na}, \text{ при чему је:}$$

S - површина датог простора, и

N_a – стандардна површина по једном кориснику

Већина претходних модела је анализирао водећу, главну активност. Тако су у планинским дестинацијама носећи капацитети процењивани на бази могућности за организовање скијашких активности, водни ресурси на бази капацитета купалишних зона и сл. Уважавајући претходно изнете ставове, модел укупног капацитета носивости туристичке дестинације, може се представити следећим моделом:

$$K = \frac{S_1}{Na_1} + \frac{S_2}{Na_2} + \frac{S_3}{Na_3} + \frac{S_4}{Na_4} + \dots + \frac{S_n}{Na_n}, \text{ односно}$$

$$K = K_1 + K_2 + K_3 + K_4 + \dots + K_n, \text{ при чему су:}$$

$S_1, S_2, S_3, S_4, \dots, S_n$ – површине простора дестинације намењеног за развој једног облика туризма или једне активности туриста;

$Na_1, Na_2, Na_3, Na_4, \dots, Na_n$ – стандардна површина по једном кориснику за различите активности, и

$K_1 + K_2 + K_3 + K_4 + \dots + K_n$ – капацитети носивости за појединачне облике туризма или појединачне активности.

Суштина претходног модела је та што он полази не од појединачног облика туризма или појединачне активности коју је могуће развити, већ од интегралног посматрања простора. То је сасвим исправно, јер свако подручје располаже великим бројем ресурса, па самим тим пружа и различите облике одрживог туризма.

У наредној табели дат је предвиђени носећи капацитет за поједине дестинације Србије, имајући у виду степен изграђене туристичке инфраструктуре, али и могућност коришћења ресурса дестинације у виду једнодневних посета.

Табела 12. Носећи капацитет дестинација одрживог туризма Србије

Дестинација	Површина, у ha	Предложени одрживи капацитет
Копаноник	11.810	39.600
Златибор	12.000	56.000
Тара	19.175	23.000
Палић	712	11.000
Пештерска висораван	6.300	8.600
Врњачка Бања	4.000	35.000
Сокобања	4.500	26.000
Нишка бања	3.500	13.000
Голија	75.183	15.000
Фрушка Гора	25.500	51.000
Рудник	8.960	14.000
Стара планина	180.200	65.000

Извор: Аутор

Овако утврђени носећи капацитети могу да предстваљају добру основу развоја одрживог туризма у наведеним дестинацијама Србије.

Имајући у виду сложеност дефинисања носећег капацитета, овај чинилац није довољан показатељ степена сатурације (засићења) простора и утицаја туризма на природне ресурсе. Треба са одређеном резервом прихватити могућност израчунавања или утврђивања носећег капацитета. Много исправније је процењивати или прогнозировать туристичке капацитете. Због тога је, у истраживању утицаја туризма на природне ресурсе и целокупну животну средину потребно дефинисати индикаторе стварних утицаја туризма на простор и природне ресурсе, који би имали практични карактер и омогућили компаративне анализе између различитих туристичких регија и места.

3.3. Заштићена подручја као облици одрживог управљања природним туристичким ресурсима Србије

Да би се постигла доминантност одрживости као дугорочног циља управљања природним ресурсима над профитом као краткорочно прихватљивијим, неопходна је институционална подршка. Без обзира колико уверљиво изгледају разлози за прихватање одрживости код све три категорије учесника на туристичком тржишту (туристичка индустрија, локално становништво, туристи), потребно је да држава, преко својих елемената економско-туристичко-еколошке политике подстакне одрживост природних ресурса као прихватљиви циљ свих учесника на тржишту. Поред националне, велику улогу има и међународна подршка у успостављању одрживог коришћења природних ресурса, која треба да подстакне одређеним економским мерама одустајање од остваривања краткорочних профита. Решење је пронађено и прихваћено од највећег броја земаља у формирању тзв. заштићених подручја. Једна од најприхватљивијих дефиниција заштићених подручја је она коју је дала IUCN (Међународна Унија за конзервацију природе), према којој заштићено подручје представља копнену или морску област која је формирана са циљем да осигура, обезбеди и заштити биолошки диверзитет, природни и изграђени културни ресурси (IUCN, 2002, 10).

За разлику од носећег капацитета, који не предстваља институционално одређен број туриста који посећује дестинацију, заштићено подручје је типичан пример дејства мера економско-еколошке политике у циљу смањења коришћења природних ресурса простора. Са аспекта одрживости ресурса, то је прихватљивије решење, али са становишта могућег експлоатисања ресурса дестинације, то може да

представља озбиљно ограничење развоја. Због тога је заштићено подручје потребно посматрати као једну динамичну творевину, у смислу да је неопходно, у одређеним временским интервалима, ревидирати основне циљеве формирања заштићених подручја.

Формирање заштићених подручја има дугу историју. Најпре су се заштићене области формирале ради заштите антропогених атрактивности, са циљем очувања као својеврсног симбола историјских догађаја у прошлости. Углавном су дворци, археолошка налазишта и верски објекти проглашавани за заштићене области, како би се сачувала њихова аутентичност. Ти објекти данас представљају значајну туристичку понуду многих земаља и често су саставни делови природних заштићених подручја.

Почетком XIX века почиње формирање и првих природних заштићених подручја. Прво природно заштићено подручје је Lake District, које је проглашено 1810.године као „врста националне имовине која је намењена одмору и рекреацији“ (IUCN, 2002, 5). Природна заштићена подручја често у себи садрже и одређене антропогене заштићене вредности, па их је потребно интегрално посматрати, јер на тај начин могу да пруже тржишно квалитетнији и туристички прихватљивији производ. То се нарочито односи на територијално већа природна заштићена подручја (националне паркове). Таква ситуација је присутна и у Србији, па у већини заштићених подручја постоје заштићени и природни и антропогени ресурси (нпр. у оквиру националног парка Ђердап налази се археолошко налазиште Лепенски Вир, као и неколико тврђава, које употпуњују туристичку понуду природних ресурса). То је са становишта развоја одрживог туризма прихватљиво решење, јер се тиме пружа могућност развоја већег броја облика. Међутим, са друге стране, превелики број облика туризма може да представља и опасност по заштићено подручје и природне ресурсе. Заштићена подручја се могу класификовати у седам категорија (IUCN 1998):

1. Строги природни резерват;
2. Подручје дивљине;
3. Национални парк;
4. Споменик природе;
5. Станиште;
6. Заштићени предео, и
7. Заштићено подручје за управљање ресурсима.

Примарни циљ формирања природних заштићених подручја је конзервација природних ресурса једног подручја. У почетним периодима националне или локалне власти су финансирале очување тих простора и оне су углавном биле отворене за присуство научника, истраживача и сл. Пошто су менаџери заштићених подручја

увидели да дугорочна конзервација природних ресурса није могућа без обезбеђења финансијских средстава, било је неопходно креирати одређену привредну активност, која ће доносити довољно средстава за финансирање одрживости ресурса подручја, а неће угрозити физичку егзистенцију ресурса. Дакле, било је потребно пронаћи неку активност, која ће се заснивати на очуваности природних ресурса подручја. Најприхватљивије решење је пронађено у туризму, јер је он једна од ретких грана која може да се развија, а да физички не троши ресурсе. Иако је туризам заинтересован за очување природних ресурса једног подручја, због своје дугорочне одрживости, креатори туристичког производа могу такође бити мотивисани краткорочним профитом и тежњом да што више експлоатишу ресурсе подручја. Балансирање између конзервације ресурса, као примарног циља, и развоја туризма није увек једноставно. Туристичка активност тежи да се стално увећава у заштићеном подручју и туриста, без обзира колико је еколошки и туристички образован, жели да за свој новац добије што комплекснији туристички производ, чији поједини саставни делови могу озбиљно да угрозе ресурсе.

Имајући у виду претходно наведено, у табели бр. 13 је приказан положај активности које су дозвољене у заштићеним областима, при чему су издвојени примарни (1), секундарни (2) и терцијарни (3) циљеви управљања у заштићеним областима.

Из презентираних табела уочава се да је туризам примаран циљ у националним парковима (II), споменицима природе (III) и заштићеним пределима (V). Ова заштићена подручја (која су по правилу и територијално већа) се у потпуности уклапају у концепт одрживог туризма, јер, за разлику од осталих облика заштићених подручја, дозвољавају већи обим активности туриста. Таква ситуација је иницирала и настанак већег броја претходно наведених заштићених подручја, али и међусобно повезивање неколико заштићених подручја у тзв. еколошке мреже, као групације неколико заштићених подручја које постају туристички прихватљивије, јер пружају могућност развоја одрживог туризма заснованог на више природних ресурса. На подручју Србије највећи туристички потенцијал би имала еколошка мрежа заштићених подручја централне и западне Србије, где би се интеграцијом Голије, Златибора, клисуре реке Увац, Златара и Таре, добило јединствено заштићено подручје, које би могло да креира практично све облике одрживог туризма Србије. Поред наведеног подручја, велики потенцијал има и подручје Источне Србије. Повезивањем очуваног природног ресурсног потенцијала Бељанице, Јужног Кучаја, Хомољских планина и планине Ртањ, формирало би се туристички подручје, које уз допуну антропогених особености може да формира јединствен производ одрживог туризма.

Развој туризма је секундарни циљ у подручју дивљине (Ib) и могуће примењив циљ управљања у подручју управљања стаништем (IV) и заштићеном подручју за управљање ресурсима (VI). Ова заштићена подручја нису формирана примарно за одрживи туризам, али њихов допринос развоју одрживог туризма се огледа у рекреативним и пејсажним доживљајима туриста, тако да су они често саставни део претходно наведених заштићених подручја (националних паркова, пре свега). На подручју Србије, типичан пример је станиште мрког медведа на планини Тари, које је формирано због заштите угроженог ресурса фауне, али које може да буде и допунски мотив одрживог туризма (пејсажно разгледање) у оквиру националног парка Тара. Једино у строгом природном резервату (Ia), туризам није примењив циљ управљања, јер би присуство туриста угрозило физички опстанак ресурса који је под заштитом.

Табела 13. Однос врста заштићених природних добара и циљева управљања

Циљеви управљања	Категорија заштићене области						
	Ia	Ib	II	III	IV	V	VI
Научна истраживања	1	3	2	2	2	2	3
Заштита дивљег света	2	1	2	3	3	-	2
Очување специјалне и генетичке разноврсности	1	2	1	1	1	2	1
Обезбеђивање услуга у животној средини	2	1	1	-	1	2	1
Заштита специфичних природних и културних облика	-	-	2	1	3	1	3
Туризам и рекреација	-	2	1	1	3	1	3
Образовање	-	-	1	2	2	2	3
Усаглашено коришћење ресурса из природних екосистема	-	3	3	-	2	2	1
Очување културних и традиционалних карактеристика	-	-	-	-	-	1	-

Легенда: Ia - Строги природни резерват;

Ib- Подручје дивљине;

II - Национални парк;

III - Споменик природе;

IV - Станиште;

V - Заштићени предео, и

VI - Заштићено подручје за управљање ресурсима.

Извор: Миленковић, С., Бошковић, Н. (2012). Развојне тенденције екотуризма Србије. *Теме*. 36(2), 489.

Процес формирања заштићених области у Србији је започео још у XIX веку, када је 1874.године Обедска бара проглашена за заштићено подручје. Од тада па до данашњих дана процес формирања заштићених области је резултирао у чињеници да на територији Србије постоји 435 заштићених природних подручја. У наредној

табели приказана је њихова структура, као и она која су најзначајнија за развој одрживог туризма.

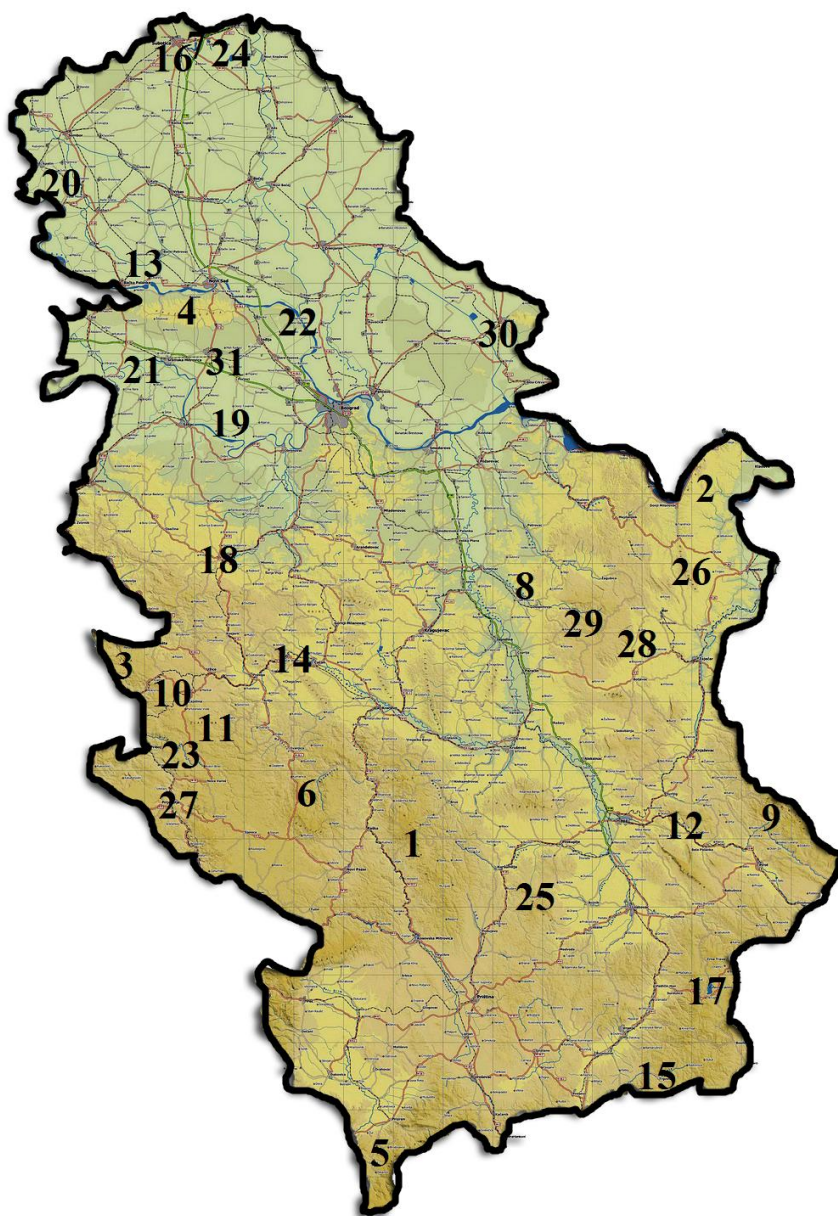
Табела 14. Структура природних заштићених подручја Србије

Облик заштићеног подручја	Број	Површина, у ha	Најзначајнија заштићена подручја за развој одрживог туризма
Национални парк	5	158.986	1. Копаоник 2. Ђердап 3. Тара 4. Фрушка Гора 5. Шар планина
Парк природе	17	213.500	6. Голија 7. Палић 8. Ресава 9. Стара планина 10. Шарган-Мокра гора 11. Златибор 12. Сићевачка клисура 13. Зобнатица
Предео изузетних одлика	16	45.656	14. Овчарско-кабларска клисура 15. долина реке Пчиње 16. Суботичка пешчара 17. Власина 18. клисура реке Градац
Строги и специјални резерват природе	69	90.868	19. Обедска бара 20. Горње Подунавље 21. Засавица 22. Ковиљско-петроварадински рит 23. Увац 24. Лудашко језеро
Споменик природе	325	8.683	25. Ђавоља Варош 26. прерасти Вратне 27. слапови Сопотнице 28. Лазарев кањон 29. Ресавска пећина
Заштићена станишта	3	507	30. Мали Вршачки рит 31. бара Трсковача
Укупно	435	518.200	

Извор: Аутор према Завод за заштиту природе Србије, http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=zastita_prirode_zasticena_prirodna_dobra (24.11.2013.)

Претходно наведене атрактивности значајне за развој одрживог туризма Србије могу се представити картографски.

Карта 6. Просторни размештај заштићених области као атрактивности развоја одрживог туризма Србије

Напомена: На основу претходне табеле, атрактивности су означене бројевима (од 1 до 31)
Извор: Аутор

Претходно наведено јасно указује да постоји велики потенцијал за развој туризма у појединим заштићеним областима. Развој одрживог туризма у заштићеним подручјима треба да се заснива на 10 кључних принципа (Europarc Federation, 2012, 15):

1. Укључити све учеснике који су везани за развој туризма у заштићеном подручју;
2. Припремити и спроводити стратегију одрживог туристичког развоја и акциони план заштићеног подручја;

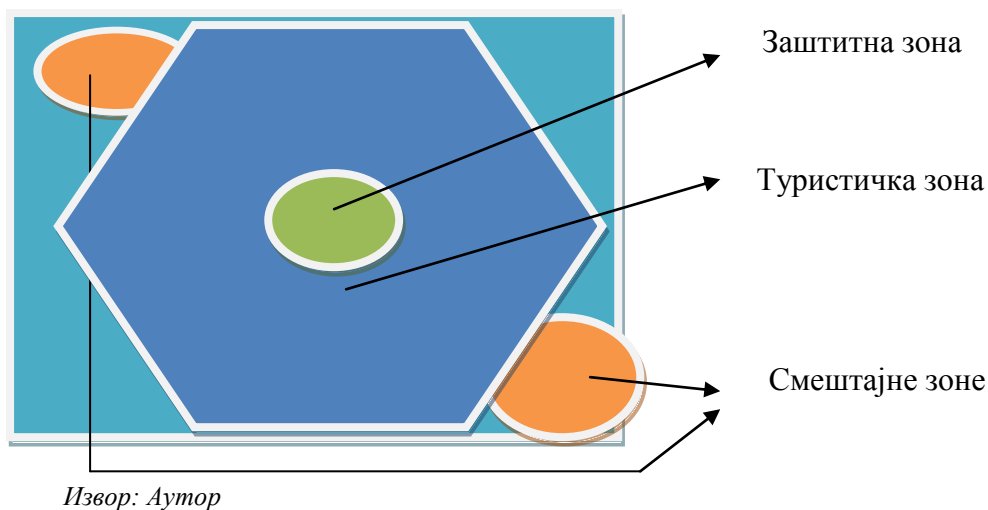
3. Штитити и унапређивати природне и културне ресурсе заштићеног подручја развојем туризма, али и спречити негативно дејство развоја туризма на те ресурсе;
4. Обезбедити висок ниво квалитета услуге свих облика посете туриста заштићеном подручју;
5. Развити квалитетну подршку туристима о информацијама везаним за заштићено подручје;
6. Промовисати специфичне туристичке производе који ће помоћи туристи да открије и боље разуме заштићено подручје и ресурсе у њему;
7. Повећати ниво знања о заштићеном подручју и одрживости код свих заинтересованих учесника на тржишту;
8. Обезбедити такав развој туризма, који ће да повећава вредност, а не да деградира ресурсе заштићеног подручја;
9. Повећати економске и друге ефекте од развоја одрживог туризма у заштићеном подручју, и
10. Пратити кретања и активности туриста у заштићеном подручју са циљем смањења или елиминисања евентуалних негативних ефеката које ствара туриста у заштићеном подручју.

Примењујући претходно наведене принципе, али и искуства развоја одрживог туризма у Канади, Аустралији, Јапану и земљама централне Америке, које су најбоље уклопиле одрживи туризам у тим подручјима, могуће је дати предлог организације заштићених подручја Србије, како би била остварива оба циља: и физичка заштита ресурса и развој компатибилних облика одрживог туризма. Тај предлог би подразумевао формирање неколико зона унутар заштићеног подручја, у којима би биле тачно дефинисане активности туриста:

1. централни део би представљала природна атрактивност око које би била формирана заштитна зона, која би дозвољавала једино пејсажно разгледање и где би активности туриста биле сведене на минимум;
2. изван ове територијално најмање зоне била би тзв. туристичка зона у којој би били развијени они облици туризма који омогућавају активнију улогу туриста, али без стационарних и других туристичких капацитета, и
3. смештајне зоне, којих би требало да буде више и оне би се налазиле на обима заштићеног подручја, како би биле што боље интегрисане са екстерним окружењем, али и да би што је могуће мање заштићеног подручја било подвргнуто инфраструктурној градњи туристичких капацитета.

Шематски, наведено је могуће представити на следећи начин:

Шема 9. Предлог организовања заштићених подручја Србије

Предложено решење управљања заштићеним подручјима је применљиво у највећем броју заштићених подручја у Србији, с тим што су ефекти најбољи у националним парковима и оним подручјима који имају националну препознатљивост. То је сасвим разумљиво, јер највећи број туристичких кретања домаћих туриста у већини континенталних земаља је ка заштићеним подручјима. Ово није случај у Србији, што јасно говори да је потребно променити досадашње управљање заштићеним подручјима и акценат ставити на истицање оних вредности које могу да обезбеде одрживи туристички развој. Заштићена подручја се у потпуности уклапају у савремене туристичке тенденције. Она пружају туристички производ који бележи највеће стопе раста током последње деценије. Савремени туриста преферира више краћих одмора током године, који су углавном орјентисани на побољшање здравствених и образовних елемената, а управо заштићена подручја могу да допринесу остварењу тих циљева.

ДЕО ТРЕЋИ

ОДРЖИВИ ТУРИЗАМ КАО КОНЦЕПТ ОЧУВАЊА ОГРАНИЧЕНИХ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА

1. ДОСАДАШЊИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА

1.1. Теоријске и апликативне поставке развоја туризма

Туризам представља једну од најбрже растућих привредних грана у последњих 60 година. Међутим, корени развоја туризма се протежу хиљадама година уназад, када су почеле да се формирају и прве државе, попут Египта, Вавилона и Персије. У том периоду су идентификована одређена кретања, тада припадника владајућих класа, у поједине области и пределе ради одмора, разоноде и уживања, а нешто касније из здравствених и религиозних разлога. Тада се и јављају први облици „кретања налик туризму“, да би се током развоја људског друштва и они мењали. Ти први облици туристичких кретања представљали су посете олимпијским играма, пасивно и активно присуство великим природбама, као и посете природним, минералним и топлим изворима (Миленковић, 2009).

Пошто је туризам био предмет проучавања бројних истраживача из међусобно различитих области, постоји и велики број схватања наведеног појма. Она су пратила саму еволуцију туризма као привредне делатности, све до данашњег значаја који има за развој модерних економија. Прва дефинисања су истицала његову неекономску суштину, која је била резултат потребе за одмором, забавом и разонодом. Посматрано из данашње перспективе, најзначајније и најбројније су економске дефиниције туризма. Једна од најкомплекснијих је она која под туризмом подразумева „кретање појединца изван места свог боравка у дестинацију која одговара његовим потребама, при чему и појединац и дестинација врше социо-културни, економски и физички утицај на окружење и локално становништво“ (Theobald, 2005, 11). Овакво дефинисање туризма је и са становишта одрживог коришћења природних ресурса сасвим прихватљиво, јер истиче, поред економских и друге циљеве развоја туризма у једној дестинацији.

С друге стране, Mathieson & Wall (Mathieson & Wall, 1982) посматрају туризам као временско кретање људи у дестинацију изван њиховог места боравка, које укључује активности које они остварују у дестинацијама, као и могућности које

су им креиране у дестинацијама са циљем задовољења њихових потреба. Овакво схватање туризма, нарочито у периоду развоја масовног, довело је до деградирања појединих природних ресурса, пре свега оних који су били фактори и подршка развоју туризма, што је значајно умањило туристички потенцијал у наредном периоду. Са аспекта одрживог туризма, овакво схватање може само делимично да буде прихваћено, јер подразумева детаљније и прецизније специфицирање дозвољених активности туриста у дестинацијама.

Значајна су истраживања и Leiper-а (Leiper, 1990a), који свеобухватније посматра туризам и истиче различите приступе у његовом дефинисању: економски, технички и холостички. Посебно је значајно холистичко схватање туризма, које има за циљ да обједини све ефекте који настају развојем туризма на једном простору, где се он посматра као активност која интегрише све привредне гране једног подручја. То је сасвим прихватљиво са аспекта одрживог туризма, јер мултипликативни ефекти развоја туризма су један од његових кључних економских доприноса.

Сви претходно наведени ставови туризма истичу његову економску компоненту, али и утицај који туризам, а пре свега туристи, врше на дестинације које посећују. Новије дефиниције туризма све више укључују у себе компоненту одрживости ресурса и атракција, јер уколико се обезбеди одрживост дестинација и ресурса у њима, могуће је говорити о дугорочном развоју туризма.

Развој туризма увек прати свеукупан друштвени развој и покушава да се најбоље уклопи у тенденције које владају на светском тржишту. Тако, нпр. у робовласничком периоду, долази до интензивнијих кретања, јер је држава својим законским прописима и амбијентом у којем је егзистирала подстицала таква кретања, док у феудализму долази до смањења таквих облика кретања. У периоду до средине прошлог века долази до развоја бројних облика туризма, али се он у том периоду не посматра као привредна активност, већ као активност која служи за одмор, забаву и разоноду и активност којој се не придаје неки већи економски значај. Тек од 1950.године, након оснивања Светске Туристичке Организације (UNWTO), као међународне организације која подстиче, прати и развија туризам у свету, долази до масовнијег раста туризма и прихватања туризма као привредне делатности у готово свим земљама света.

Развој масовног туризма, нарочито његова међународна компонента, је препозната од стране великог броја земаља, као могуће средство економског развоја. У прилог томе говоре глобални подаци о кретању међународних туриста и ефеката које они стварају. Ти ефекти су најпре препознати као прилив девизних средстава, побољшање платног биланса, пораст запослености, пораст дохотка, као и бројни директни и индиректни доприноси локалној економији. Као резултат првобитно уочених и евидентираних ефеката, а пратећи кретања на глобалном светском и

туристичком тржишту, туризам је био фаворизованији и прихватљивији од других привредних грана, јер (Sharpley, 2004, 30-31):

1. Туризам је, историјски посматрано, и биће, растућа индустрија;
2. Највећи део инвестиција у међународни туризам долази из богатијих, економски развијених земаља;
3. Међународни туризам омогућава прилив страног новца;
4. Туризам је типично радно интензивни сектор;
5. Туризам не подлеже трговинским ограничењима и осталим рестрикцијама међународног тржишта;
6. Велики број атракција (нпр. климатске, културне, атракције окружења) су „бесплатне“, и
7. Туризам оснажује експанзију других сектора локалне економије.

Наведени разлози су довели до омасовљења свих туристичких кретања, како иностраних, тако и домаћих. Бројна истраживања су имала за циљ да покажу колики је економски допринос туризма, стављајући у други план остале компоненте туризма (еколошку, социјалну, политичку, културну, итд.), које крајем прошлог и почетком овог века постају можда и кључне компаративне предности развоја туризма на једном подручју. У истраживањима везаним за проучавање доприноса туризма мерено економским перформансама једне земље превасходно је анализиран утицај који настаје као последица прилива иностраних туриста. Такву туристичку политику заступа UNWTO, која у својим кључним документима посматра искључиво кретање броја туристичких долазака и износ остварене директне туристичке потрошње. У табели бр. 15 приказано је кретање наведених параметара у периоду 1950-2013. година.

Табела 15. **Кретање основних економских показатеља међународног туризма**

Година	Број међународних туристичких долазака (у милионима)	Остварена туристичка потрошња (у милијардама \$)
1950.	25	2
1960.	69	7
1970.	166	18
1980.	277	105
1990.	436	262
2000.	677	475
2006.	807	680
2013.	1.087	1.159

Izvor: Autor prema UNWTO (2014), UNWTO Tourism Highlights, 2013 Edition, http://dixtq4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_highlights14_en_hr_0.pdf, (25.10.2014.)

Из презентираних табела уочава се да је у посматраном периоду (1950-2013.година) дошло до значајног повећања основних економских перформанси међународног туризма. Подаци показују да је број међународних туристичких долазака повећан преко 43 пута, док је туристичка потрошња повећана 580 пута. Посебно је индикативан раст наведених показатеља у апсолутним износима у периоду након 1990.године.

Кључни разлози који су довели до таквих тенденција су (Page & Connell 2009, 41-42):

1. Растућа интернационализација и глобализација туризма;
2. Брзи раст технолошких промена;
3. Промена законске регулативе;
4. Растући политички значај туризма као економског сектора;
5. Раст потрошње по туристи;
6. Појава нових туриста;
7. Промена у туристичком производу, и
8. Развој маркетинга, истраживања и информационах технологија.

Овако поједностављено посматрање економског доприноса туризма глобалној економији представља искривљену слику стварне улоге туризма као економске активности. Постоје 2 кључна разлога у прилог претходно наведеној тврдњи:

1. Посматра се само кретање иностраних туристичких кретања. Посматрањем искључиво ове компоненте истиче се само међународни туризам, док је знатно већи број домаћих туристичких долазака (око 4,5 милијарде 2013.године) искључен из анализе. Допринос домаћих туристичких кретања је све значајнији у глобалним размерама, јер се домаћа туристичка кретања све више уклапају у савремене туристичке токове (све већи број краћих туристичких кретања током године), што може бити значајан извор прихода туристичких дестинација, а самим тим и локалних економија у којима оне егзистирају, и
2. Посматра се само директан допринос који ствара туризам, тј. директна туристичка потрошња, док је искључен много већи индиректан и индукован допринос по економију, који је резултат развоја туризма.

Да би се превазишли претходно уочени недостаци методологије коју спроводи UNWTO, развијен је један много комплекснији, али и праведнији методолошки поступак израчунавања економског значаја туризма као привредне гране. Методологија је развијена о стране Светског Савета за Туризам и Путовања (WTTC). Она обухвата 3 кључна економска ефекта која стварају туристичка кретања. То су (WTTC 2014а, 2):

1. Директни ефекат;
2. Индиректни ефекат, и
3. Индуковани ефекат.

Наведени елементи, као и њихове вредности за 2013.годину су представљени у табели бр 16.

Табела 16. Економски ефекти туризма

Р. Бр.	Облик ефекта	Елементи облика ефекта	Вредност у 2012.години, у милијардама \$
I	Директан	1. Потрошња иностраних туриста	1.243
		2. Потрошња домаћих туриста	2.996
		3. Потрошња туристичког сектора	2.183
		(1 + 2 - 3)	2.057
II	Индиректан	4. Домаћи ланац снабдевања	1.902
		5. Капиталне инвестиције	765
		6. Јавна потрошња	419
		7. Добра за индиректну потрошњу	283
		(4 + 5 + 6 + 7)	3.369
III	Индукован		1.204
	Укупан допринос светском БДП	(I + II + III)	6.630

Izvor: Autor prema WTTC (2014), *Travel and tourism economic impact 2013*, http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/world2013_1.pdf (15.09.2014.)

Директни ефекат обухвата укупну потрошњу која се остварује у туристичком сектору, а резултат је кретања и домаћих и иностраних туриста. То је потрошња која се остварује у смештајним капацитетима, капацитетима за исхрану туриста, организаторима туристичких путовања, авиокомпанијама и другим превозним средствима. Да би се добила директна вредност коју остварује туристички сектор, неопходно је укупно исказану вредност потрошње умањити за потрошњу туристичког сектора. Тако добијена вредност се означава као „нето директна корист од туризма“.

Индиректни ефекат је много значајнији, нарочито са становишта одрживог туризма заснованог на природним ресурсима јер представља шири ефекат који ствара туристичка индустрија на једном подручју и чини туризам конкурентнијим у односу на друге привредне гране. Он укључује:

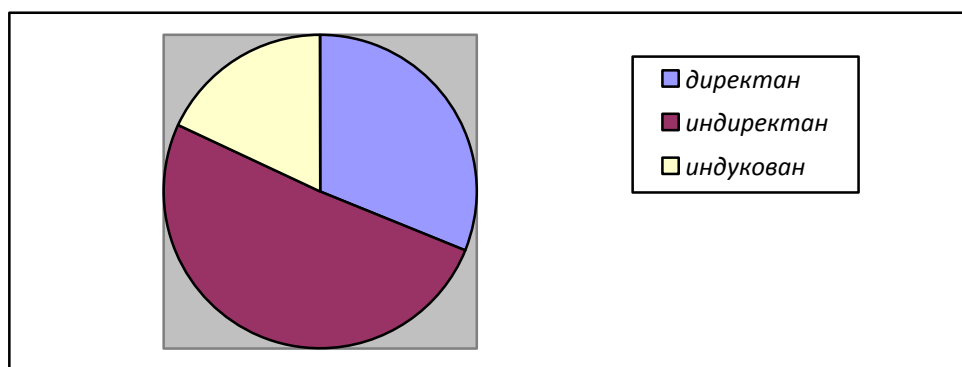
- Инвестициону потрошњу сектора туризам и путовање, тј. инвестиционе активности које се предузимају са циљем развоја туризма у будућности, попут инвестиција у аеродроме, хотеле и сл.;
- Развој бројних области локалне економије, које су неопходне за развој туризма. У ову категорију убрајају се: маркетинг и промоција, државна администрација, службе безбедности, здравствене локалне службе, итд., и

- Директну продају производа локалне економије на туристичком тржишту дестинације, која утиче на развој бројних области локалне економије: пољопривреде, индустрије, трговине, саобраћаја, итд.

Индуковани ефекат представља директну и индиректну потрошњу коју остварују запослени у туристичком сектору у другим привредним гранама.

Претходно наведени подаци могу се представити на следећи начин:

Шема 10. Однос између директних, индиректних и индукованих економских ефеката туризма

Извор: Аутор

Као што се из претходно наведених приказа види, глобални економски ефекат туризма је 6 пута већи применом ове методологије него коришћењем једноставних података о кретању потрошње иностраних туриста, које даје UNWTO. Директан ефекат од туризма (домаћег и иностраног) 2013. године износи 2.057 милијарди \$, док је индиректан знатно већи и износи 3.369 милијарди \$. Индуковани ефекат, тј. потрошња коју остварују запослени у туристичком сектору 2013. године износила је 1.204 милијарди \$. Дакле, подаци показују да је укупан економски ефекат туристичких кретања 2013. године 6.630 милијарди \$, што представља око 9,3% светског БДП. Такође, директно у туристичком сектору је запослен око 101 милион људи, док је укупан допринос туризма запослености на глобалном нивоу од око 262 милиона, што представља 8,7% укупне светске запослености. Посматрајући само улогу коју туризам има као међународна привредна грана, види се да он остварује укупан приход од 1.243 милијарди \$, што представља 5,7% укупног светског извоза 2013. године.

Наведени економски ефекти показују да туризам има значајну улогу у креирању светске економије. Да би се та улога задржала и побољшала у наредном периоду неопходно је да креатори туристичког производа воде рачуна о следећим елементима (WTTC, 2014с):

1. Обезбедити очување природне и културне баштине, као битних елемената туристичке понуде;
2. Обезбедити економске и социјалне ефекте свим учесницима на туристичком тржишту, нарочито припадницима локлане заједнице;
3. Привлачити и унапређивати квалификовану радну снагу, пружајући фер плате и бенефиције;
4. Подстицати раст туристичке тражње;
5. Стимулисати развој одрживог туризма, и
6. Користити најновија технолошка решења, са циљем једноставнијег и ефикаснијег осигуравања развоја туризма у будућности.

Остваривање претходно наведених услова дугорочног развоја туризма обезбеђује се применом одрживог туризма, пре свега развоја оних облика који су засновани на очувању и одрживом коришћењу природних ресурса.

1.2. Компаративна анализа старог и новог схватања туризма

Покушај издвајања појединих фаза у развоју туризма је доста комплексан, из простог разлога што свака наредна не представља неку нову, већ побољшање претходне, у смислу отклањања недостатака и појачавања позитивних ефеката. Ниједна фаза не представља дисконтинуитет са дотадашњим развојем туризма. Не улазећи превише у анализу туристичких ефеката пре 1950.године, не због њиховог непостојања, већ због сасвим другачијег третмана туризма као делатности у периоду пре 1950.године, у периоду након наведене године је могуће истаћи најмање 2 периода развоја туризма. Ови периоди су у туристичкој литератури једноставно означени као „стари“ и „нови“ период развоја туризма, тј. „старо“ и „ново“ схватање туризма. Не улазећи у оправданост оваквих термилолошких одреби, у наредном излагању биће укратко наведене суштинске разлике претходно наведених фаза развоја туризма, посебно водећи рачуна о томе какав је третман природних ресурса у креирању и вредновању туристичког производа.

„Старо“ доба туризма се одликује релативно једноставним посматрањем свих елемената туристичке активности. То је био период почетног масовног развоја туризма, који је у већини дестинација био заступљен у периоду 1950-1990. година, када је основна карактеристика туризма била да креира довољан број производа који би задовољио све више растућу туристичку тражњу. У том периоду, нарочито од 60-их година прошлог века долази до убрзаног глобалног економског развоја, па у складу са претходно изнетим ставом да се развој туризма подудара са економским

развојем, то подразумева и све већи раст економских ефеката од туризма. Карактеристика тог периода је да долази до великог раста туристичке тражње, тј. пораста броја туристичких кретања, па се акценат ставља на креирање што већег броја прихватљивих туристичких производа. Главне одреднице масовности туристичких кретања у овом периоду су (Миленковић, 2009, 21):

1. Нагло повећање друштвеног благостања, односно националног дохотка, што утиче на повећање фонда слободног времена, а самим тим и на бројност мотива путовања (физички, психички, статусни, културни, образовни, итд.);
2. Развој урбанизације и одлазак становништва из села у градове. Исто тако долази и до стварања огромних мегалополиса, који својим антропогеним вредностима могу да задовоље само оне туристе који желе подизање образовања, тј. туристичке културе, а већина становника тих мегалополиса креће у потрагу за новим доживљајима у још неискоришћене просторе, односно очуване делове животне средине. На тај начин се повећава жеља и потреба за одмором, опоравком, бекством из градских средина, и
3. Брзи развој саобраћаја, који омогућава скраћење времена које је потребно за долазак у дестинацију и превазилази просторну баријеру која постоји између места у којем се формира туристичка тражња (где туриста живи) и туристичке дестинације (места које посећује туриста). Најпре је развој друмске инфраструктуре, а након 80-их година прошлог века авио саобраћаја утицао на масовност туристичких кретања.

У анализираном периоду се није превише водило рачуна о квалитету туристичких производа, као ни о квалитету елемената који су учествовали у његовом креирању. Самим тим и природни ресурси, као најзначајније туристичке атракције, били су посматрани као средство за креирање туристичког производа. У овом периоду природни ресурси нису посматрани са аспекта могућности њиховог дугорочног опстанка, већ искључиво задовољења краткорочних туристичких потреба. Такође, туристи су били мање образовани и поседовали су мање туристичког искуства, па су били спремни да прихвате „било какав туристички производ“. Све то је утицало да се превасходни акценат стави на економске ефекте развоја туризма, које су биле једино мерило успеха.

То је можда било и разумљиво када се говори о периоду практично увођења туризма као активности савременог доба. Наиме, у том периоду су била изражена масовна туристичка кретања из економски развијених земаља, пре свега западне Европе и северне Америке у дестинације Медитерана и Кариба. Море је постало главни туристички ресурс који је привлачио све већи број туриста. Концентрација великог броја туриста (мерено у десетинама и стотинама милиона годишње током 3 летња месеца) на релативно ограниченом простору утицало је да се изврши притисак

на мали број туристичких дестинација. То је довело до нарушавања природних ресурса тих дестинација и до постепеног губљења атрактивности тих подручја. У овом периоду положај туристе је био доста статичан и пасиван. Туриста тог периода, због претходно наведених разлога (недовољна образованост и неразвијено туристичко искуство) прихвата туристички производ онакав какав му се нуди, без могућности активнијег учествовања у његовом креирању. Такође, у наведеном периоду се не посвећује пажња очувању животне средине и ресурса који егзистирају у њој, већ се прихвата животна средина онаква каква јесте. Креирају се масовни, стандардизовани туристички производи, тј. производи који су намењени највећем броју потенцијалних туриста. Доминирају тзв. пакет-аранжмани, и туриста је практично унапред упознат са свим битним елементима туристичког производа и не може да очекује ништа ново.

Овакав концепт довео је до масовног развоја туризма у многим дестинацијама и многим земљама. Како се број туриста повећавао, тако се повећавао и број дестинација, јер су ефекти од развоја туризма стварали позитивне ефекте по све учеснике на туристичком тржишту. Локално становништво је имало бројне економске користи од прихода који је потицао од туризма, а креатори туристичког производа су остваривали задовољавајуће нивое профита. Таква позитивна слика је трајала до средине 80-их година прошлог века, када долази до промене схватања и промене концепта развоја туризма. Кључне промене се односе и на страни туристичке тражње и на страни туристичке понуде.

Промене настале на страни туристичке тражње су резултат повећања образовања и туристичког искуства туриста тог периода, који желе да се активније укључе у креирање производа. Они не прихватају да буду само корисници производа који им се креира, већ желе да учествују у његовом стварању, што подразумева да долазе у непосреднији контакт са ресурсима дестинације и локалним становништвом (Krippendorf, 1986). Такође, код њих се развија и одређени ниво еколошке свести, који, уз евидентно нарушавање природних туристичких атракција, доводи до промене схватања значаја природних ресурса дестинације. Туристи почињу да буду заинтересовани за очување природних ресурса и све више прихватају оне облике туризма који су засновани на овом принципу. Све то је довело до промене на страни креатора туристичког производа, који су морали да приступе флексибилнијем креирању производа, који би задовољио потребе савремених туриста. Захтеви туриста постају комплекснији и туриста жели активно да учествује у креирању производа. То је довело до диверсификације туристичког производа, у смислу настанка великог броја релативно нових туристичких производа у циљу задовољења потреба туриста. Туристи се посматрају као доста хетерогена категорија, која има своје константно промењљиве захтеве и потребе, што утиче да

се све већа пажња посвећује квалитету туристичког производа, а самим тим и ресурсима који учествују у његовом стварању.

Најзначајније промене које је изазвао развој масовног туризма, али и свих других привредних делатности у другој половини прошлог века, на страни туристичке понуде, су:

1. Прекомерена експлоатација обновљивих природних ресурса (шуме, воде, земљиште, итд.), што је довело до смањења укупног туристичког потенцијала, који није могао да обезбеди даљи развој масовног туризма на истом или сличном нивоу;
2. Загађивање ваздуха, воде и земљишта неконтролисаним развојем масовног туризма на релативно ограниченом простору довео је до озбиљног нарушавања квалитета природних ресурса, који више нису могли да буду, не само туристичка атракција, већ ни фактор ни подршка, у неким будућим трендовима развоја туризма на тим просторима;
3. Губитак биодиверзитета, тј. појединих биљних и животињских врста превеликом концентрацијом туриста и изменом природног амбијента предела у којем посматране врсте живе, и
4. Исцрпљивање природних необновљивих ресурса (фосилна горива, минерални ресурси), који су, како су туристичка тражња и понуда постајали све више просторно дислоцирани, довели до значајног пораста трошкова туристичке индустрије. Такође, у самим дестинацијама је присутна превелика потрошња ових ресурса.

Наведени утицаји масовног туризма у тзв. „старом добу“, захтевали су промену филозофије туризма, тј. промену или проналазак неких нових форми и облика туризма, који би одговорили на претходно наведене негативне утицаје развоја масовног туризма. Та промена је подразумевала да сви учесници на туристичком тржишту промене своју пословну политику. Развој масовних облика туризма довео је до парадоксалног процеса „туризам уништава туризам“ (Kripendorf, 1982, 136). Kripendorf указује на чињеницу да неконтролисани, масовни развој туризма на једном простору доводи до нарушавања природних ресурса подручја, што неминовно доводи до смањења потенцијала за неки будући развој туризма. Због тога је потребно обезбедити складан, контролисан развој туризма, како би природни ресурси били очувани и како би могли да обезбеде дугорочан туристички развој.

Ново доба туризма не представља револуционарно нови облик туризма, већ квалитативни напредак у развоју туризма. У овом периоду се већа пажња посвећује заштити природних туристичких ресурса, како од стране локалног становништва и креатора туристичког производа, тако и од стране туристе. Ти нови облици туризма називају се алтернативним, постомодерним, који у суштини представљају одговор

на претходно уочене недостатке масовног туризма. То доводи до појаве бројних нових облика туристичког производа, али и модернизације и квалитативног побољшања производа из претходног периода. Основне карактеристике нових, постмодерних облика туризма су резултат свеукупног развоја, јер туризам увек покушава да прати економски и друштвени развој једног подручја.

На основу анализе релевантне литературе, могуће је направити компаративну анализу између карактеристика старог и новог схватања туризма.

Табела 17. Основне разлике између „старог“ и „новог“ схватања туризма

„Старо“ доба туризма	„Ново“ доба туризма
Основне карактеристике	
- масовни, неконтролисани, краткорочан раст	- ограничен, контролисан, дугорочни развој
- циљ је остваривање искључиво економских ефеката	- циљ је ускладити и економске и неекономске ефекте развоја
- туризам се посматра као затворен систем	- туризам се посматра као отворен систем
- орјентисан искључиво на квантитативне ефекте развоја	- орјентисан и на квалитативне и на квантитативне ефекте развоја
- туристички капацитети доминирају над туристичким простором	- туристички капацитети представљају надградњу туристичког простора
- урбанизација дестинације	- локални стил развоја дестинације
- неконтролисано коришћење ресурса дестинације	- контролисано коришћење ресурса дестинације
Улога туриста у развоју туризма	
- туристи се посматрају као хомогена група	- туристи се посматрају као хетерогена група
- туристи прихватају онакву понуду какву им дестинација нуди	- туристи су заинтересовани да учествују у креирању понуде
- туристи немају или имају недовољно туристичко искуство	- туристи имају богато туристичко искуство
- туристи виде ресурсе дестинације као средство за остваривање својих циљева	- туристи желе активно да учествују у очувању и заштити ресурса дестинације
Могућности за развој туризма	
- развој без претходно јасно и добро осмишљеног плана	- развој који је резултат претходно добро осмишљеног плана
- свака интересна група развоја туризма планира самостално свој развој	- све интересне групе учествују у доношењу једног плана развоја
- децентрализовано одлучивање	- централизовано одлучивање
- локално становништво није директно укључено у креирање развоја туризма	- локално становништво је активан учесник у креирању развоја туризма

Izvor: Autor prema Weaver, D. (2006), *Sustainable Tourism: Theory and practice*, Ohford: Elsevier Butterworth-Heinemann, 141; Baum, T. (1996), *Managing human resources in the European tourism and hospitality industry*, Thomson business press, London, p. 5; Krippendorf, J. (1982). *Towards new tourism policies*. *Tourism Management*. 1: 145-146.

Из приказа јасно се уочава да је алтернативни туризам знатно прихватљивији са становишта концепта одрживог развоја и посматрања природних ресурса као ствараоца туристичког производа, јер се одликује флексибилношћу и има за циљ да омогући позитивне ефекте по све учеснике на туристичком тржишту. У будућности ће и даље егзистирати и масовни и алтернативни туризам, јер су туристи хетерогена категорија и биће све хетерогенија. Такође, дестинације су на различитим степенима туристичког развоја, па у складу са тим, велики број њих може једино путем појединих облика масовног туризма да постане туристички препознатљива. Оно што ће се дешавати у наредним периодима развоја туризма је приближавање масовног и алтернативног туризма. То приближавање ће десити у области одрживог коришћења, пре свега природних туристичких ресурса, јер једино ће на тај начин бити омогућена њихова дугорочна расположивост, а самим тим и дугорочни развој туризма на одређеном подручју. То ће захтевати одређена финансијска средства за очување природних ресурса, што ће довести до смањења профита на кратак рок, али ће свакако допринети побољшању дугорочних ефеката развоја туризма.

1.3. Показатељи развоја туризма у Србији у претходном периоду

1.3.1. Економски показатељи

Посматрано на нивоу Србије, кретање основних економских показатеља може се представити на следећи начин:

Табела 18. Основни показатељи туризма Србије у периоду 1954.-2013.година

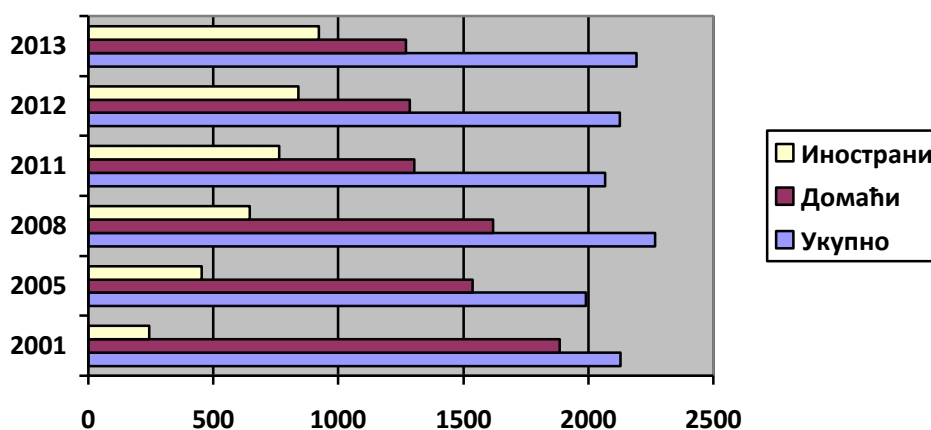
Година	Број туристичких долазака, у хиљадама			Број ноћења, у хиљадама		
	Укупно	Домаћи	Инострани	Укупно	Домаћи	Инострани
1954.	864	824	40	2.434	2.303	131
1970.	3.323	2.636	687	7.676	6.540	1.136
1980.	4.328	3.460	868	12.028	10.562	1.466
1990.	3.940	3.060	880	11.647	10.179	1.468
1994.	2.201	1.997	204	7.404	6.760	644
2001.	2.129	1.886	243	7.195	6.603	593
2005.	1.989	1.536	453	6.499	5.507	992
2008.	2.266	1.620	646	7.334	5.935	1.399
2011.	2.068	1.304	764	6.644	5.001	1.643
2012.	2.125	1.285	840	6.484	4.688	1.796
2013.	2.192	1.270	922	6.567	4.579	1.988

Извор: Аутор према Статистички годишњак Југославије и Србије за посматране године

Претходно наведени показатељи указују на неколико кључних периода развоја туризма Србије. Ти периоди су:

1. Период интензивног развоја туризма до 1980.године, када долази до пораста обе категорије показатеља, и броја туристичких долазака и броја остварених ноћења. Имајући у виду тренд раста анализираних показатеља на глобалном нивоу, који је приказан у табели 15, јасно се уочава да Србија бележи доста спорији темпо раста туризма од глобалног просека;
2. Период 1980-1990.година представља период благог пада кључних показатеља, док у истом посматраном периоду на глобалном нивоу долази до даљег раста туристичке активности;
3. Период од 1990-2001.године, који је подразумевао пад основних туристичких индикатора Србије за око 40%, док је у истом периоду на глобалном нивоу настављен даљи раст туристичког промета, и
4. Период од 2001.године до данашњих дана, који се одликује релативно константним збирним показатељима развоја туризма, али са доста измењеном структуром домаћих и иностраних туриста. Наиме, у посматраном периоду долази до значајне измене односа домаћих и иностраних туристичких долазака и остварених ноћења у корист пораста иностраних, што се јасно види у наредним графичким приказима.

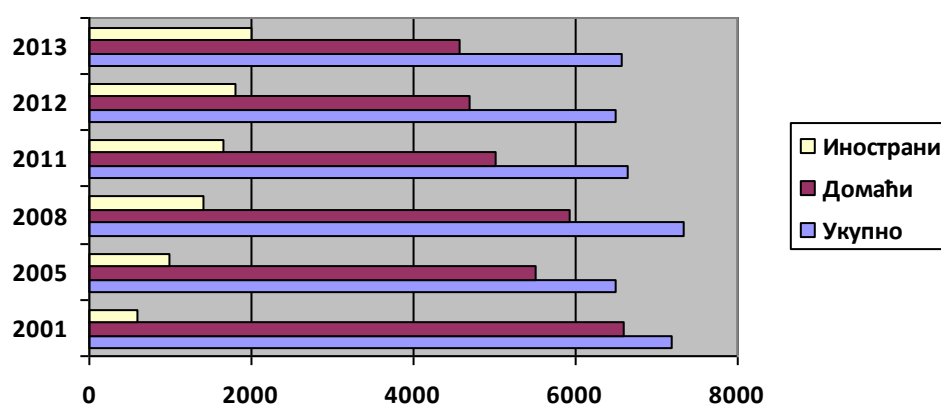
График 4. Кретање броја домаћих и иностраних туристичких долазака, у периоду 2001-2013.година, у хиљадама

Извор: Аутор

Претходни графички приказ показује да је, у периоду након 2001.године, укупан број туристичких долазака релативно константан, док је учешће иностраних туристичких долазака у посматраном периоду увећано са 240.000 на 922.000, односно са 11,41% 2001.године на 42,06% 2013.године. Сличне тенденције показује и кретање броја ноћења домаћих и иностраних туриста у посматраном периоду.

График 5. Кретање броја ноћења домаћих и иностраних туриста, у периоду 2001-2013.година, у хиљадама

Извор: Аутор

Овакви резултати туристичког промета у последњем посматраном периоду (2001-2013.година) показују да је због пораста иностраних туриста и остварених ноћења дошло до позитивних ефеката туризма на развој националне економије у смислу побољшања извозне компоненте спољно трговинског биланса Србије, док је, с друге стране, због смањених ефеката од домаћих туриста, дошло до пораста одлива новчаних средстава, као резултат повећане потрошње становника Србије у иностранству.

Укупни ефекти туризма на БДП могу се представити на следећи начин:

Табела 19. Ефекти туризма Србије на БДП

Елементи облика ефекта	Вредност посматраних ефеката (у реалним ценама из 2012.године), у млрд динара						
	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
1. Потрошња иностраних туриста	86,4	82,1	83,6	86,6	88,5	89,1	93,4
2. Потрошња домаћих туриста	72,9	78,0	74,4	72,9	70,6	72,3	76,3
3. Потрошња туристичког сектора	104,5	105,3	102,2	103,5	103,4	105,3	110,6
I Директан (1 + 2 - 3)	54,9	54,9	55,7	56,0	55,7	56,1	59,1
4. Домаћи ланац снабдевања	89,3	89,3	90,7	91,1	90,6	91,2	96,2
5. Капиталне инвестиције	16,3	17,1	17,1	18,8	18,1	18,7	19,2
6. Јавна потрошња	5,0	5,0	4,8	4,7	4,6	4,5	4,6
7. Добра за индиректну потрошњу	-3,3	-3,6	-2,7	-3,2	-3,2	-3,5	-3,6
II Индиректан (4 + 5 + 6 + 7)	107,3	107,9	110,0	111,5	110,2	119,9	116,4
III Индукован	34,5	34,5	37,1	36,3	36,0	34,8	36,6
Укупан допринос БДП (I + II + III)	196,7	197,3	202,8	203,8	201,9	201,8	212,1

Извор: Аутор према WTTC (2014), *Travel and tourism economic impact 2013, Serbia*
http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/serbia2013_2.pdf, (14.10.2014.)

Претходна анализа економских ефеката туризма на друштвени бруто производ Србије у периоду 2007-2013. година показује да је он релативно константан током посматраног периода, али и да је он 2,4 пута већи од ефеката који су резултат директне потрошње иностраних туриста. Такође, из претходне табеле се закључује да је потрошња туристичког сектора доста велика и да износи преко 50% од износа укупних ефеката, за разлику од глобалног просека који износи око 30%. То је донекле и разумљиво, имајући у виду степен интеграције туристичког сектора на нивоу Србије, нарочито јавног сектора, тј. локалних туристичких организација које треба да се више интегришу у свом пословању и на тај начин смање трошкове сопственог пословања, а самим тим и трошкове читавог сектора. Поред наведеног, у туристичкој понуди Србије су мало заступљени глобално препознатљиви хотелски ланци, организатори туристичких путовања и други пружаоци туристичких услуга, па су потребе за маркетингом веће, што такође повећава износ укупних трошкова туристичког сектора.

Ради бољег сагледавања економских ефеката туристичког сектора у наредној табели биће приказано учешће претходно изнетих категорија (директних, индиректних и индукованих) у БДП-у, као и учешће запослености у туризму (директне и индиректне) у укупној, учешће инвестиција у туристичком сектору у односу на укупне, као и учешће прихода од иностраног туризма у извозу, на нивоу Србије и на глобалном нивоу.

Табела 20. Економски ефекти туризма Србије 2013. године

Анализирани ефекат	Глобални ниво, у %	Ниво у Србији, у %	Ранг Србије
Учешће директних ефеката од туризма у БДП	5,2	1,6	168
Учешће укупних ефеката од туризма у БДП	14,1	5,8	141
Учешће директне запослености у туризму у укупној запослености	5,4	1,5	168
Учешће укупне запослености у туризму у укупној запослености	13,9	5,3	145
Учешће инвестиција у туристички сектор у укупним инвестицијама	8,1	2,7	150
Учешће прихода од иностраних туриста у укупном извозу	16,6	6,5	102

Izvor: Autor prema WTTC (2014), *Travel and tourism economic impact 2013, Serbia* http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/serbia2013_2.pdf (14.10.2014.)

Претходно представљени подаци дају директне одговоре на многа питања везана за положај сектора туризма у Србији, али и одређене индиректне на питања на који начин ефикасније користити природне туристичке ресурсе. Сви претходно

наведени подаци показују да Србија има доста ниске ефекте од туристичке активности и да се сврстава у просеку испод 150-ог места на глобалном нивоу. Међутим, као што је у раду изнето, на подручју Србије постоји туристички потенцијал природних ресурса, који евидентно није искоришћен на прави начин. Наиме, Србија се у претходим деценијама свог туристичког развоја уклопила у туристичку политику дефинисану од стране UNWTO, која је фаворизовала искључиво инострани туризам и пратила искључиво те ефекте: број иностраних туриста, број остварених ноћења, приход од иностраних туриста и сл. Таква политика развоја оних облика туризма који би задовољили искључиво инострану тражњу је створила дијаметрално супротне ефекте по поједине националне економије. То је довело до убрзаног развоја тих ефеката од туризма у земљама које су имале најзначајније туристичке ресурсе, пре свега топла и умерено топла мора. Земље које нису поседовале те туристичке ресурсе нису препознале значај туризма и ставиле су га у други и трећи план. Међу тим земљама је и Србија, што се јасно види из података из претходне табеле. Наиме, Србија има далеко већи ранг по учешћу туризма у извозу (102) него у случају других ефеката.

Кључни недостатак потпунијег сагледавања положаја туризма као привредне гране и његових економских и шире посматрано, друштвених ефеката, је недовољно поклањање пажње домаћим туристима. Поједине земље су још 80-их година прошлог века развијале оне облике туризма који су намењени и домаћим туристима. Типичан пример су Немачка и САД, које у структури својих туристичких посета имају преко 80% домаћих туриста, али и економски, територијално, али и по расположивим природним туристичким ресурсима Србији далеко ближе земље Мађарска, Чешка, Словачка и Словенија. Суштина концепта ослањања на домаће туристе је развој оних облика туризма које туристи желе да користе, а који могу да буду изграђени у земљи. Ефекти по земљу су бројни: туристи путују унутар земље, нема одлива девизних новчаних средстава, већ долази до прилива средстава у туристичке дестинације, које су по правилу, ако се заснивају на природним ресурсима, у економски слабије развијеним подручјима. На тај начин долази до економског развоја тих подручја. То се уклапа у савремени концепт развоја туризма, који подразумева више краћих одмора током године, што такође може да доведе до повећања броја и ефеката од туристичких посета домаћих туриста. Те посете трају неколико дана (по правилу до 3 дана) и, сагласно европским и светским трендовима у развоју туризма, домаћи туристи представљају онај сегмент туристичког тржишта који најбоље прихвата облике туризма који су засновани на одрживом коришћењу природних ресурса дестинација. У прилог наведеном говори податак да преко 80% америчких туриста посећује домаће дестинације неког облика заштићене природе.

Како је у претходним деловима рада константовано да Србија има добар потенцијал природних ресурса за развој одрживог туризма, у наредном периоду треба очекивати раст ефеката од туризма, како од домаћих, тако и од иностраних туриста. Кључан фактор који може да доведе значајнијег раста домаћих туриста, поред постојања квалитетних и тржишно прихватљивих туристичких производа, је економски развој земље, тј. пораст домаће туристичке тражње. Такви облици туризма, екотуристички, рурални, планински и туризма на копненим водним ресурсима, бележе изнад просечну стопу раста и могу да привуку велики број и домаћих и иностраних туриста.

Економски показатељи не показују колики је допринос природних ресурса у стварању туристичког производа, а самим тим и ефеката од туризма по националну економију. То је донекле и сасвим разумљиво, јер је тешко квантификовати релативно хетерогене природне ресурсе, као и разграничити колики је допринос природних ресурса у односу на допринос других ресурса (антропогених, хуманих и капиталних) који учествују у стварању производа одрживог туризма. Због тога, већу употребну вредност имају индикатори појединих туристичких дестинација које користе конкретне природне ресурсе и који могу да дају одговор на питање да ли се и на који начин користе природни ресурси дестинација, тј. да ли је њихова експлоатација у складу са индикаторима који обезбеђују одрживи развој туризма, о чему ће бити речи у четвртом делу рада.

1.3.2. Еколошки показатељи

Показатељи еколошких перформанси могу да буду знаци, статистике, мере или параметри, који су развијени и користе се у информисању и мерењу промена еколошких компоненти, статуса, фокуса и трендова. Они треба да буду развијени тако да пружају солидне основе за доношење одлука, као и да допринесу саморегулисању интегрисаних и развојних окружења система. Поред наведеног, ови показатељи не би требало само да дају информацију да ли је досадашње коришћење природних ресурса довело до одрживости или није, већ такође морају да развијају и синтетичку научне и техничке податке у корисне информације за доносиоце одлука при решавању садашњих и будућих проблема експлоатације природних ресурса.

Еколошки показатељи имају за циљ да помогну бољем и ефикаснијем валоризовању природних ресурса у процесу развоја одрживог туризма. Њихов битан допринос је минимизирање ризика који могу да угрозе опстанак природних ресурса (Гереке, 1995, 57). Овакво схватање, на први поглед, филозофског карактера у себи крије и суштинске елементе потребе управљања природним ресурсима, јер од тога какво је то управљање, тј. да ли се обезбеђује очување и опстанак природних

ресурса, зависи да ли ће се осигурати и услови за одрживи туризам. А управо су еколошки показатељи ти који треба да осигурају одрживост природних ресурса.

Еколошки показатељи треба да буду формулисани и имплементирани у одрживи развој на следећи начин (Morrison & Pearce, 2000):

1. Морају да представљају све важне проблеме и покривају све релевантне аспекте. То значи да систематски сагледавају интеракцију између система и њихове животне средине. Они треба да буду јасно дефинисани, репродуктивни, недвосмислени, лако разумљиви, практични, и осетљиви на промене које мере;
2. Морају да одражавају интересе различитих интересних група. Дакле, процес проналажења сета показатеља мора да буде партиципативан, како би се осигурало да он обухвата визије и вредности заједнице или региона и других географских јединица за које је развијен, и
3. На крају, они би требало да покажу трендове током времена и усмеравају политике и одлуке на свим нивоима друштва и свим нивоима његових институција.

Еколошка ограничења раста и развоја су реална и оправдана. Чињеница је да је на различите начине већ сада продужен век трајања разних природних ресурса и да је спречено да многи отпаци буду испуштени у животну средину. Због тога је потребно управљати економским развојем (Ћрнјар, 2002, 182). Овакви ставови су потпуно прихватљиви и суштински су садржани у концепту одрживог развоја. Ограничавање, тј. смањење краткорочних економских ефеката доприноси свеукупном дугорочном развоју.

У прилог потреби увођења еколошких показатеља, Mihalić предлаже да се као инструмент економско-еколошке политике који ће институционализовати и поспешити очување природних ресурса уведу еколошки сертификати. Она даље истиче да земље које имају изражену туристичку тражњу за еколошки очуваним дестинацијама могу да куповином сертификата прелију доходак у земље које располажу таквом туристичком понудом (Mihalić, 1995). На тај начин би се одржао потенцијал природних ресурса у очуваним подручјима (земље Латинске Америке, Африке и делови Азије) и стимулисао развој туризма у њима, а самим тим у свеукупан економски развој. Подручје Србије, због релативне близине земљама ЕУ, као једним од кључних носилаца глобалне туристичке тражње, може да на тај начин осигура одрживо коришћење природних ресурса. Такав потенцијал постоји у нетакнутим пределима Источне (пре свега подручје Хомоља, Старе и Суве планине) и Западне Србије (Златар, Тара и Пештерска висораван).

Kaspar иде корак даље и истиче потребу увођења тзв. еколошког туризма (Kaspar, 1991). Увођење оваквог облика туризма није прихватљиво у свим

дестинацијама, јер инсистирање искључиво на еколошким аспектима развоја туризма дугорочно није одрживо решење. Због тога, Миленковић заступа став да треба ићи у правцу прихватања трајног туризма, који успоставља оптималне везе између интереса садашњих и будућих генерација, односно инсистира на трајној одрживости, односно, трајној ненарушивости природних ресурса и животне средине (Миленковић, 2006, 63). Овакво схватање је прихватљивије, јер истиче, поред еколошких, и остале елементе одрживости (економске, социјалне, културне, итд.).

Не анализирајући историјски развој еколошких показатеља и усавршавања која су настајала том приликом, у раду ће бити представљен најсвеобухватнији показатељ еколошких перформанси (*Environmental Performance Index- EPI*). Овај комплексни еколошки индекс развили су Светски економски форум, Универзитет Јејл и Универзитет Колумбија 2008.године. Он се састоји из 20 појединачних индикатора који су груписани у 9 подручја еколошке политике. Такође, тих 9 подручја је груписано у две области, при чему вредности сваке од те две области утичу са 50% на укупан индекс. Те две области су:

1. Здравље животне средине, која обухвата 3 подручја:
 - болести у људској заједници изазване стањем животне средине;
 - квалитет ваздуха, тј. степен његовог загађења, и
 - квалитет вода и степен њиховог утицаја на људе;
2. Виталност или одрживост екосистема, која обухвата 6 подручја:
 - Одрживост водних ресурса;
 - Одрживост пољопривредне производње;
 - Одрживост шумских ресурса;
 - Одрживост рибарења;
 - Одрживост биодиверзитета и станишта, и
 - Климатске промене и ефикасност коришћења енергетских ресурса.

Претходно наведени елементи заправо повезују природне ресурсе, њихово коришћење и екстерне ефекте који настају њиховим коришћењем, а који се рефлектују на промену ресурсног потенцијала. Имајући у виду чињеницу да је то један релативно нов еколошки показатељ стања природних ресурса, као и да су први подаци презентирани за 2010.годину, није могуће дати неку детаљнију анализу у смислу поређења података за дужи временски период. Због тога, овде ће бити циљ да се представи положај Србије у погледу вредности посматраног показатеља, као и његових саставних елемената.

Табела 21. Индекс еколошких перформанси Србије за 2013.годину

Област ЕРІ индекса	Подручје ЕРІ индекса	Вредност	Ранг
Здравље животне средине	Болести у људској заједници изазване стањем животне средине	84,77	61
	Квалитет ваздуха, тј. степен његовог загађења	67,17	157
	Квалитет вода и степен њиховог утицаја на људе	78,19	42
Виталност или одрживост екосистема	Одрживост водних ресурса	8,79	93
	Одрживост пољопривредне производње	96,00	1
	Одрживост шумских ресурса	100,00	1
	Одрживост рибарења	-	-
	Одрживост биодиверзитета и станишта	99,78	10
	Климатске промене и ефикасност коришћења енергетских ресурса	62,92	29
Укупан ЕРІ индекс		69,13	31

Izvor: Autor prema Environmental Performance Index - country-profile/Serbia, <http://epi.yale.edu/epi/country-profile/serbia> (11.04.2014.)

Подаци из претходне табеле показују да је вредност ЕРІ индекса 69,13 (на скали од 0 до 100), што Србију сврстава на 31.место, тј. у групу земаља са високом вредношћу посматраног индекса. Генерална оцена је да су еколошке компоненте, које у себе укључују очување и експлоатацију природних ресурса и других елемената животне средине на сасвим прихватљивом нивоу са становишта развоја одрживог туризма и да оне нису ограничавајући фактор будућег развоја одрживог туризма Србије. Међутим, да би се донела комплекснија оцена и дале смернице за побољшање вредности ЕРІ индекса потребно је анализирати његове саставне делове, тј. његове компоненте или подиндикаторе. Посматрајући њихове вредности, као и њихове рангове, могуће је извести неколико закључака, који могу бити доведени у директну везу са њиховим утицајем на будући развој одрживог туризма.

Први закључак је везан за вредности које даје прва група или прва област анализираних Индекса. Компоненте које су садржане у првој области (здравље животне средине) показују релативно ниже вредности од просечних и сврставају Србију у земље са нижом вредности посматраних показатеља. Вредности ових компонената више утичу на локално становништво и на њихов квалитет живота него на туристе, али опредељују туристе на њихова кретања, у смислу да ће бирати оне земље и дестинације у њима, где је вредност посматраних показатеља већа, уколико постоји повезаност између жељеног облика туризма и посматраног показатеља. То се нарочито односи на квалитет ваздуха, где Србија заузима доста ниско 157.место. Ово никако није добар показатељ за развој одрживог туризма, јер квалитет ваздуха и његов утицај на људе, а самим тим и туристе, битно опредељује какве су могућности

развоја оних облика одрживог туризма који су повезани са природним ресурсима. То практично ограничава развој одрживог туризма. Тако лоша вредност квалитета ваздуха је превасходно резултат дејства бројних екстерних (нетуристичких) фактора. Међутим, у циљу побољшања вредности овог параметра, који је битан, и за локално становништво, треба стимулисати развој оних привредних грана које ће смањити загађење ваздуха. Управо је туризам, а нарочито његови одрживи облици засновани на природним ресурсима, једно од најбољих решења побољшања овог параметра. Остали параметри прве области немају толико алармантне вредности као квалитет ваздуха, тако да нису ограничавајући фактор развоја туризма.

Други закључак, или боље речено, група закључака, изводи се из анализе друге групе показатеља. Ова група је значајнија за развој одрживог туризма од прве, јер практично описује еколошки квалитет најважнијих ресурсних категорија, што јасно упућује на степен њихове очуваности. Генерално, они имају доста бољу вредност од прве групе. То се нарочито односи на шумске ресурсе и пољопривредну производњу, у смислу коришћења пољопривредних ресурса, где се Србија сврстава у групу водећих земаља. Ове категорије природних ресурса су, према овом индексу, еколошки очуване и могу бити укључене у понуду одрживог туризма. Доста високо место (10.) Србија заузима и по одрживости биодиверзитета и станишта, што такође, представља врло битан сегмент одрживог туризма. У претходним излагањима било је поменуто колики је значај националних паркова и других облика очуване природе за развој одрживог туризма. Очуваност, тј. еколошка одрживост заштићених подручја на нивоу Србије представља добру полазну основу у развоју бројних облика одрживог туризма у њима. Доста лошију вредност има показатељ одрживости водних ресурса. Србија се према вредности овог параметра (8,79) сврстава на 93. место, што показује да се водни ресурси не користе у складу са концептом одрживог развоја. Овде је доста теже дати оцену о еколошкој вредности водних ресурса и њеном утицају на одрживи развој, из разлога што се водни ресурси користе за задовољење бројних потреба, тако да туризам није главни потрошач водних ресурса. Међутим, релативно лош еколошки квалитет водних ресурса упућује на развој оних облика одрживог туризма који подразумевају одређене спортско-рекреативне активности, као и коришћење пловних водених токова за превоз туриста. Како су водни ресурси у Србији доста хетерогена категорија (подземни издани и извори, реке, језера, мочваре, баре, итд.) свеобухватнија оцена се може дати еколошком анализом појединачног природног ресурса.

Генералан закључак је да ЕРІ индекс представља један ефикасан инструмент у имплементацији еколошких циљева одрживог развоја на националном нивоу. Његов кључан допринос је да се праћењем кретања вредности појединих елемената укаже како се процесом њихове експлоатације мења њихов квалитет током времена

и да ли досадашњи степен експлоатације омогућава њихову дугорочну расположивост. То је такође врло битно и за одрживи развој туризма, јер, због глобалне доминантности овог Индекса, свака земља настоји да побољша своју позицију, јер у зависности од степена очуваности природних ресурса и животне средине зависи и обим, интензитет и облици одрживог туризма.

Такође, овде је битно напоменути да еколошки показатељи представљају само полазну основу у пројектовању развоја одрживог туризма. Само постојање очуваних, еколошки прихватљивих природних ресурса не значи да ће они допринети развоју одрживог туризма. Једино у комбинацији са другим показатељима, пре свега економским, могуће је правилно оценити допринос природних ресурса развоју одрживог туризма. Пошто вредности ових индекса на националном нивоу дају једну уопштenu слику о достигнутом степену развоја одрживог туризма, много већи практични допринос имају показатељи одрживог туризма појединих дестинација, што ће бити представљено у четвртном делу рада.

2. УВОЂЕЊЕ КОНЦЕПТА РАЗВОЈА ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА

2.1. Генеза развоја одрживог туризма

Одрживи туризам је саставни део одрживог развоја, који је настао као логична потреба заустављања експанзивног економског раста заснованог на неконтролисаном искоришћавању постојећих, пре свега, природних ресурса. Креатори економских политика, на глобалном, регионалном, националном, а у последње време и на локалном нивоу, покушавају да нађу одговор на питање на који начин је могуће обезбедити и економски развој и очување природних ресурса и животне средине. Управо је туризам један од позитивних и могућих одговора на то питање. Развојем туризма обезбеђују се дугорочно оба постављена циља, јер је туризам једна од ретких, ако не и једина привредна грана и делатност, која је заинтересована за дугорочни опстанак природних ресурса.

Иако постоје схватања да туризам није целовит систем привреде, већ да је подсистем других привредних грана (Јовичић, Ж., 1980), савремена анализа туризма довела је до закључка да је он један од кључних привредних система многих земаља. Такође, у већини земаља се туризам идентификује као интегришућа активност, тј. активност која повезује друге привредне гране националне економије и која омогућава већу профитабилност тих грана, а самим тим и читаве националне економије.

Ембриони настанка појма одрживи туризам потичу из 70-их година прошлог века у истраживањима Miller-а (Miller, 1978), који је проучавао могућности развоја туризма у националним парковима. Према резултатима његових истраживања, могуће је остварити развој туризма уз истовремену очуваност природних карактеристика заштићених области. Много већи допринос развоју одрживог туризма дао је швајцарски истраживач Krippendorf. Он је анализирао утицај развоја туризма у алпском подручју. Посебно је акценат ставио на социјалне и еколошке последице које настају развојем туризма на једном подручју, при чему у његовим анализама доминирају негативни ефекти масовног туризма (Krippendorf, 1986). Његов кључан допринос је да туризам мора да постане хуманији, у смислу да је потребно променити стилове понашања свих учесника на туристичком тржишту.

Током 60-тих, 70-их и у првој половини 80-их година прошлог века кључни аспект туристичких анализа већине земаља, као и туристичких предузећа, био је искључиво оријентисан на економске ефекте развоја туризма, тј. на директне,

индиректне и мултипликативне ефекте које потрошња домаћих и иностраних туриста има на економију земље. Таква филозофија мерења ефеката туристичког пословања имала је сасвим логичке претпоставке, јер је туризам у претходном периоду био слабо развијен и расположиви туристички ресурси нису били довољно активирани. То је довело до развоја туризма у ограниченом броју земаља и дестинација. Прекомерени уплив туриста и њихово неконтролисано понашање довели су до стварања бројних негативних ефеката по туризам тих дестинација, који су се огледали у: уништавању туристичког простора за потребе градње туристичке инфраструктуре, која није била усклађена са потребама дугорочног развоја туризма; нарушавању квалитета природних туристичких атракција; претераној комерцијализацији културно-историјског наслеђа и других антропогених атрактивности, и сл. Све претходно наведено, довело је до немогућности даљег туристичког развоја појединих дестинација, јер су оне изгубиле своју изворност и уникатност, које су утицале на смањење њихових атрактивности и потенцијалних туристичких путовања.

Период 80-их и 90-их година прошлог века карактерише чињеница да све већи број аутора (Vukonić, 1987; Črnjar, 2002; Миленковић, 2006) говори о потреби промене основних принципа масовног туризма, који се већ тада показао као дугорочно неодрживим. Превелика концентрација туриста на релативно малом простору и у релативно кратком временском периоду условила је прекомерено коришћење природних ресурса темпом који није могао да буде дугорочно реалан. То је довело до сатурације у туризму у појединим подручјима (Vukonić, 1990, 42), која је природно довела до заустављања могућности развоја туризма у тим подручјима. Črnjar, с друге стране, истиче неопходност интегралног посматрања свих саставних елемената одрживог туризма. Због тога га он назива вишеслојним процесом (Črnjar, 2002, 186-187). Синтетизујући претходна истраживања, Миленковић истиче да одрживи туризам представља највишу економско-еколошку комбинацију научних достигнућа и комплетне структуре хуманих ресурса (Миленковић, 2006, 174). Тако успостављену потребу синхронизованог посматрања свих учесника на туристичком тржишту најоптималније је могуће остварити стављањем акцента на дестинацију, као носиоца развоја туризма и на анализу њених карактеристика, а не само на економских ефеката развоја туризма. Од ресурсног потенцијала дестинације зависи и могућност развоја туризма у наредном периоду, па највећи број радова из области одрживог туризма је управо везан за анализу ресурса дестинације и проналажење начина за њихово одрживо управљање, које ће да омогући остваривање оба циља: и развој економских ефеката од туризма и очување ресурса дестинације.

У наредној шеми (шема 11) приказан је еволутивни развој одрживог туризма. У периоду развоја масовног туризма може се истаћи да нема елемената одрживости,

што је у складу са претходно изнетим ставовима да је масовни туризам искључиво краткорочно економски оријентисан облик туризма. Као делимичан одговор уоченим негативним ефектима масовног туризма уведен је концепт управљања посетиоцима, који је требао да ограничи активности туриста у погледу смањења негативних ефеката на ресурсе дестинације. Резултати оваквих решења су били делимично одрживи, тј. смањили су у одређеном обиму негативан ефекат на ресурсе дестинације, али нису довели до задовољства туриста, јер су они били означени као главни лимитирајући фактори развоја туризма. Због тога је извршен заокрет ка тзв. зеленом туризму, који је у својим појединим појавним облицима подразумевао чак и одустајање од развоја туризма зарад очувања ресурса. Зелени туризам у први план ставља акценат на очување природних ресурса, што је, у ситуацији потискивања економских ефеката у други план, значајно лимитирало могућности развоја туризма. Овај концепт је са еколошког становишта краткорочно прихватљив, али дугорочно не може да егзистира, јер се поставља проблем финансирања одрживости природних ресурса, уколико се искључе економске активности.

Шема 11. Настанак концепта одрживог туризма

Извор: Аутор

Као одговор на претходно уочене недостатке, јавила се потреба за увођењем одрживог понашања свих учесника на туристичком тржишту. Како туризам прати кретања на укупном економском тржишту, јер је његов саставни део, то јасно имплицира да је и на туристичком тржишту неопходно применити све елементе одрживог развоја. Када се говори о одрживом туризму, под њим не треба подразумевати неки нови облик туризма, већ сваки облик туризма који тежи да дугорочно егзистира на одређеном подручју мора да буде одржив. То практично значи да сваки облик туризма има своју одрживу и неодрживу компоненту, тј. да је сваки од њих делом одржив, а делом неодржив. Коначан исход у погледу обезбеђења дугорочног развоја зависи од тога да ли ће доминацију имати одржива или неодржива компонента.

Ради лакшег схватања наведеног појма, у наредној табели биће приказане карактеристике одрживог и неодрживог туризма (треба имати у виду да термин неодрживи туризам подразумева онај облик који није усаглашен са правилима одрживог развоја, пре свега одрживог коришћења природних туристичких ресурса).

Табела 22. Карактеристике одрживог и неодрживог туризма

	Одрживи туризам	Неодрживи туризам
Основне карактеристике концепта	Контролисани развој	Неконтролисани развој
	Одговарајућа скала	Неприкладна скала
	Дуги рок	Кратак рок
	Квалитет	Квантитет
	Локална контрола	Даљинска контрола
Развојне стратегије	Планирање па развој	Развој без планирања
	Концептуално вођена	Пројектно вођена
	Концентрација на све елементе	Концентрација на поједине елементе
	Дифузија трошкова и користи	Растући капацитет
	Развој локалног подручја	Развој изван локалног подручја
	Локална запосленост	Запослени из других области
	Традиционална архитектура	Савремена архитектура
Понашање туриста	Желе локални производ	Желе производ светског стила
	Поседују туристичко предзнање	Не поседују туристичко предзнање
	Желе да науче локални језик	Не желе да науче локални језик
	Тактични и осетљиви	Интензивни и неосетљиви
	Тихи	Бучни
	Желе да понове посету	Не желе да понове посету

Izvor: Autor prema Swarbrooke, J. (1999), *Sustainable Tourism Management*, CABI, New York

Из изложених карактеристика уочава се да компоненте одрживог туризма обезбеђују дугорочан развој туризма на једном подручју.

Kunst у својим истраживањима везаним за одрживи туризам на подручју Хрватске истиче да развој туристичке дестинације мора да обезбеди испуњење четири кључна циља (Kunst, 2012, 106):

1. Ефикасну заштиту дестинацијске ресурсно-атрактивне основе;
2. Трајно очување дестинацијског социо-културног потенцијала;
3. Побољшање дестинацијске инфраструктуре, и
4. Осигурање сталног раста животног стандарда.

Претходно изнети ставови јасно показују да се потреба очувања ресурсе основе подиже на примарно место. То је прихватљиво и за дестинације одрживог туризма Србије, које морају да очување и заштиту природних ресурса ставе на приоритетно место туристичког развоја.

Одрживи развој има за циљ да обезбеди задовољење циљева свих учесника на туристичком тржишту, који су често на први поглед супростављени:

1. Туристичке индустрије, која тежи максимизацији профита;
2. Локалног становништва, које има неколико циљева, међу којима доминирају побољшање економских перформанси и очување локалног идентитета, и
3. Туристе, који жели да за што мање новца што више доживи дестинацију коју посећује.

Све то утиче да се анализи одрживости природних ресурса и туризма приступи на један врло комплексан начин, имајући у виду различите аспирације главних учесника на туристичком тржишту. Одрживи туризам је циљ којем треба дугорочно тежити и који теоријски никада није могуће достићи у потпуности (Попеску, 2011, 15). Из претходно наведеног јасно се закључује да је одрживи туризам процес који мора константно да се унапређује и развија.

2.2. Различито дефинисање одрживог туризма

Не постоји једна опште прихваћена дефиниција одрживог туризма. Кључан разлог је у чињеници да одрживи туризам није јединствен облик туризма, већ да он прожима све облике туризма и да сви облици туризма морају, ради дугорочног постојања, да садрже у себи елементе одрживог развоја. Полазећи од опште прихваћене дефиниције одрживог развоја од стране Our Common Future (UNEP, 1987), одрживи туризам би се могао дефинисати као облик туризма који задовољава садашње потребе туриста, туристичке индустрије и локалног становништва, без угрожавања могућности задовољења потреба будућих генерација. Једна од прихватљивијих дефиниција, дата је у документима Федерације природе и

националних паркова Европе (EUROPARC, 2013). Она под одрживим туризмом подразумева сваки вид туризма који доприноси заштити животне средине, социјалног и економског интегритета и унапређивању природних, створених и културних вредности на трајној основи.

Према тумачењима Светске туристичке организације (UNWTO 2011) и Програма УН за животну средину (UNEP, 2011), одрживи туризам подразумева такав развој ове делатности, којим се уважавају и задовољавају потребе туриста, као носилаца тражње и туристичких области, као носилаца понуде, а да се, при томе, не нарушава могућност да се ови циљеви остварују на вишем нивоу и у будућем периоду. Другим речима, концепција одрживог туризма треба да буде основна смерница у управљању туристичком делатношћу, која ће омогућити остваривање економских, друштвених и естетских циљева, уз истовремену заштиту културних вредности, социјалног интегритета, кључних еколошких процеса и биолошког диверзитета. Неопходно је побољшати квалитет живота, економски развој, индивидуално осећање благостања и то путем смањеног коришћења необновљивих ресурса и притиска на животну средину и човека.

Поједини аутори (Bramwell & Lane, 1993, 3) дефинишу одрживи туризам као позитиван приступ који има за циљ да смањи тензије и трвења настала сложеним интеракцијама између туристичке индустрије, посетилаца, окружења и локалних заједница, тј. приступ који подразумева рад на обезбеђењу дугорочне одрживости природних и антропогених ресурса. С друге стране, (Hunter & Green, 1995) сугеришу да одрживост подразумева квалитет живота локалне заједнице, задовољство туриста и очување природних и антропогених ресурса. Анализирајући претходно изнете ставове, прихватљивије је тумачење Huntera и Green-a, јер не треба циљ одрживог туризма да буде само очување туристичких ресурса, већ и задовољство свих учесника у туристичком бизнису. Схватање прве групе аутора више би одговарало концепту зеленог туризма, који је претеча одрживог туризма и који је настао као потреба заустављања негативних ефеката туризма по природне ресурсе дестинације, без укључивања економских ефеката.

У анализи одрживог туризма неопходно је споменути и резултате истраживања до којих су дошли Harris и Leiper (Harris & Leiper, 1995). Они сматрају да одрживи туризам зависи од расположивих залиха природних и антропогених ресурса, као и социо-културних особености подручја. Такође, они истичу да одрживо коришћење ових ресурса мора да иде у том правцу да омогући развој оних облика туризма који ће задовољити потребе туристичке индустрије и локалног становништва, као и да обезбеди очување културног интегритета и очување и унапређење биодиверзитета. Слично схватање има и Swarbrooke (Swarbrooke 1999, 13), који истиче економску компоненту одрживог туризма, која ће дугорочно

постојати ако се развија онај облик туризма који не угрожава ресурсе дестинације, пре свега природно физичко окружење и социјалне структуре локалног становништва. С друге стране, Burns (Burns, 1999) наглашава етичку страну одрживог туризма, која мора да буде заступљена у пројектовању развоја одрживог туризма у поједином региону.

У својим истраживањима Миленковић под одрживим туризмом подразумева развој таквог облика туризма који задовољава потребе садашњих туриста, туристичких дестинација и свих учесника у туризму, уз истовремено очување и увећавање потенцијала за коришћење туристичких ресурса у будућности, без угрожавања могућности будућних генерација да задовоље сопствене потребе, тј. унапређење квалитета живота у оквиру могућности екосистема који нас окружује (Миленковић, 2009, 392).

Сумирајући различита теоријска схватања одрживог туризма, Sharpley наводи неколико кључних одредница које мора да садржи одрживи туризам (Sharpley, 2004, 212):

1. Холистички приступ – који подразумева да одрживи туризам учествује у решавању глобалних проблема сиромаштва, здравствених проблема, образовања, загађења, прекомерене експлоатације ресурса, деградације окружења и других изазова пред којима се налази савремена цивилизација;
2. Равнотежан – што треба да доведе до поједнаких могућности располагања ресурсима и садашњих и будућних генерација;
3. Орјентисан ка будућности – да у фокусу буду будуће генерације и могућност задовољења њихових потреба, и
4. Одговоран према окружењу – дефинисање и спровођење одрживог туризма треба да омогући очување окружења и елемената екосистема у којем егзистира.

Анализирајући одрживост на нивоу туристичке дестинације, Марушић и Пребежас под одрживим развојем у туризму подразумевају способност туристичке дестинације да остане у равнотежи с окружењем, односно способност да остане конкурентна на тржишту упркос појави нових и мање посећених дестинација, као и да привуче подједнако туристе који се враћају и оне који долазе први пут (Марушић, Пребежас, 2004, 397). Истицање конкурентности у одрживом туризму постаје један од главних изазова будућег развоја одрживог туризма, јер појачана конкуренција одрживост природних ресурса чини још изазовнијом. У прилог претходно наведеном, Виџар истиче да одрживи туризам постаје „одговоран туризам“, који истовремено максимизира позитивне ефекте по локалну заједницу, минимизира негативне социјалне ефекте и помаже локланом становништву да сачува своју културу и окружење (Виџар, Škoric & Prebežac, 2010, 224).

Имајући у виду претходно изнета схватања одрживог туризма, може се закључити да одрживи туризам подразумева интегралан и комплексан развој туризма, чиме се обезбеђује истовремено остваривање хетерогених циљева, од којих ниједан не сме да постане доминантан у односу на остале. Синтетизујући различите класификације циљева одрживог туризма, могуће је дати преглед најважнијих циљева. Ти циљеви су:

- Економска одрживост, која подразумева остварење економског профита и обезбеђење дугорочне конкурентности туристичких дестинација и предузећа;
- Просперитет локалних заједница, у смислу позитивног доприноса туризма развоју дестинација укључујући и потрошњу локалних производа и услуга;
- Квалитет запослености, који треба да обезбеди и осигура квалитетна и адекватно плаћена радна места, без икаквих видова дискриминације;
- Социјална правичност, која треба да обезбеди дистрибуцију економских и социјалних ефеката свим учесницима у туристичком бизнису;
- Задовољство туриста, са циљем обезбеђења сигурности и потпуне сатисфакције туриста посетом дестинацији;
- Локална контрола, која подразумева укључивање локалних интересних група и процес креирања и управљања развојем туризма дестинације;
- Благостање локалних заједница, са циљем побољшања услова живота локалном становништву, укључујући и економске и неекономске користи;
- Културна разноврсност, која мора да буде очувана развојем туризма, тј. развој туризма не сме да угрози културни идентитет дестинације;
- Очување природног окружења, које подразумева непромењивост физичког изгледа дестинације;
- Одржавање биолошке разноврсности, које се постиже формирањем заштићених области и других видова заштите, са циљем минимизирања утицаја туриста и локалног становништва на ресурсе флоре и фауне дестинације;
- Ресурсна ефикасност, пре свега у погледу смањења директног коришћења необновљивих и обновљивих ресурса у процесу креирања туристичких активности и задовољења потреба туриста, и
- Заштита животне средине, која се огледа у минималном негативном утицају на воде, ваздух и земљиште дестинације.

Претходно наведени циљеви могу се шематски представити:

Шема 12. Циљеви одрживог туризма

Извор: Аутор

У прилог претходно наведеном, одрживи туризам мора да се посматра као економски, еколошки, социјални, културни, политички и технолошки концепт, који једино интеграцијом свих наведених елемената може да егзистира у једној дестинацији, на добробит свих актера (туристичке индустрије, локалног становништва и туриста).

2.3. Изазови развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима

Почетком овог миленијума, у туристичкој теорији и пракси, искристалисало се схватање да будући развој туризма може да се заснива искључиво на применама концепта одрживог туризма. Већина туристичких дестинација је прихватила одрживи туризам као логичан одговор на све израженије негативно дејство економских активности на природне ресурсе и остале ресурсе окружења. То

подразумева промену начина управљања туристичким ресурсима, у смислу додељивања им конкретних вредности у процесу стварања туристичког производа и перманентног праћења промене њиховог квалитета, у циљу обезбеђења дугорочне ресурсне расположивости.

Сваки облик туризма у наредном периоду мора да тежи да буде одржив, уколико му је циљ дугорочна егзистенција и развој. То подразумева да сви ресурси дестинација, а нарочито природни, морају да буду расположиви у истом или сличном квантитету и квалитету током читавог периода функционисања туристичке дестинације, да би се обезбедио њен континуитет. У претходно наведеним периодима развоја туризма, и у периоду масовног и алтернативног, није се водило рачуна, на плански и одговоран начин о заштити и очувању природних ресурса. То је довело до смањења перформанси појединих дестинација, али и до угрожавања њихове егзистенције, тј. постојања на туристичком тржишту. Појављује се, на глобалном нивоу, све већи број туристичких дестинација заснованих на природним ресурсима, који на одговоран начин приступају овој проблематици, тј. у своје кључне стратегије развоја очување природних ресурса постављају за један од главних циљева. На тај начин се они свесно одричу краткорочне профитабилности зарад дугорочног развоја.

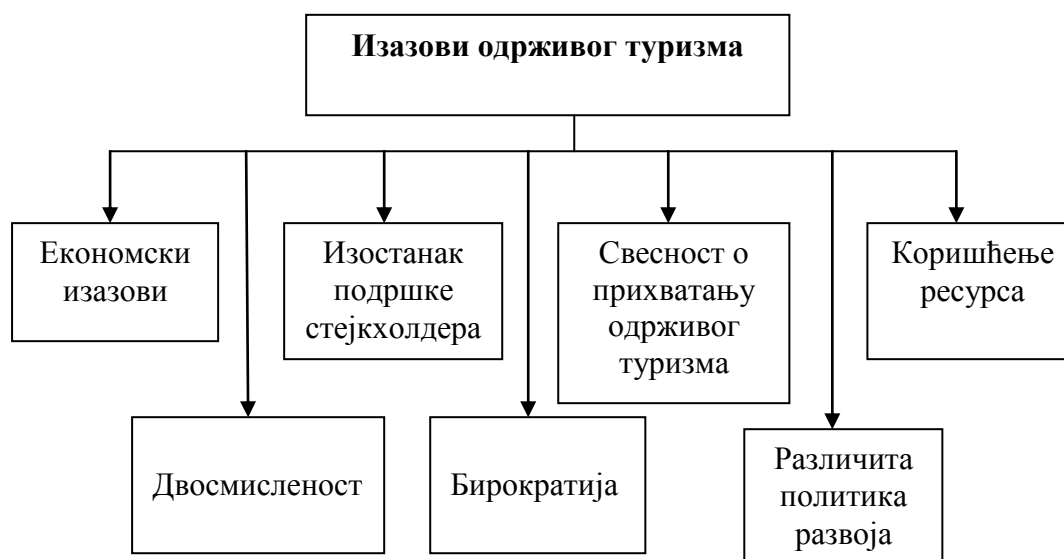
Кључно питање развоја одрживог туризма је: Како одрживи туризам претворити у реалне облике туризма у дестинацијама свих туристичких активности - од масовног, до туризма у природи и алтернативних облика туризма, тј. на који начин постојеће облике туризма учинити одрживим. Схватила се неопходност идентификације грешака које су довеле до деградације многих туристичких дестинација широм света, преваходно масовног типа, услед неконтролисаног коришћења природних ресурса и постављања нове основе за развој туризма чији ће утицај на природне ресурсе и животну средину бити минималан и прихватљив за све учеснике на туристичком тржишту.

Имајући у виду претходно наведене карактеристике и несумњиве предности одрживог туризма по све учеснике на туристичком тржишту (туристичка индустрија, локално становништво и туристи) у односу на оне облике туризма који не истичу значај очувања природних ресурса као један од својих доминантнијих циљева, поставља се кључно питање да ли уопште треба разматрати идеју о прихватању одрживог туризма у једној дестинацији? Наиме, уколико су предности евидентне, како еколошке, социјалне, политичке, тако и економске, у анализи одрживог туризма постоје схватања да нема потребе истицати оне елементе који могу ограничавајуће да делују. Према истраживањима појединих аутора (Wheeler 1991; Page & Connell 2009) постоји велики отпор прихватању и имплементацији одрживог туризма. Отпори иду од тога да је то облик који је резервисан само за

елитне туристе (који су у масовном туризму релативно мали сегмент) до тога да ће примена одрживог туризма довести до пораста цене туристичког производа, што ће резултирати у паду економских ефеката. Таква схватања представљају резултат тежњи оних учесника на туристичком тржишту који су мотивисани краткорочним ефектима и који су спремни, да зарад краткорочног профита, направе непоправљиву штету по природне ресурсе дестинације, а самим тим и по њену егзистенцију.

Изазови имплементације одрживог туризма у једној дестинацији су бројни. Сагледавајући досадашња релевантна истраживања на овом подручју, нарочито она која се тичу развоја одрживог туризма у већ развијеним дестинацијама, могуће је идентификовати кључне изазове развоја одрживог туризма.

Шема 13. Кључни изазови развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима

Извор: Аутор

Кључни изазови прихватања одрживог туризма у већини дестинација су економске природе, у смислу усклађивања краткорочних и дугорочних економских ефеката. Уколико би се само посматрали краткорочни економски резултати развоја туризма на једном подручју (број туриста, број ноћења, прилив новчаних средстава и сл.), тешко да би било прихватљиво применити одрживи туризам. Међутим, савремена схватања развоја туризма истичу дугорочне ефекте, тако да се економски изазови превазилазе институционалним решењима у погледу обавезности одрживог коришћења природних ресурса, што јасно имплицира развој одрживог туризма.

Да би се успоставио и спровео концепт одрживог туризма неопходно је обезбедити активну подршку свих стејкхолдера на туристичком тржишту. Управо у појединачним циљевима стејкхолдера туристичког тржишта (туристичке индустрије, локалног становништва и туриста) доминирају они који нису у складу са одрживим туризмом. Максимирање профита туристичке индустрије, економски и социјални просперитет локалног становништва и максимизирање задовољства туриста често су у супротности са одрживим туризмом. Једино интегралним посматрањем могуће је доћи до истовременог задовољења свих појединачних циљева. Због тога, одрживи туризам подразумева измењене ставове и интересе различитих стејкхолдера. Тако:

- Туристичка предузећа, док трагају за дугорочном профитабилношћу, забринута су за свој корпоративни имиџ, односе између запослених и утицај на глобално окружење;
- Локалне заједнице настоје да повећају свој просперитет али без превелике експлоатације ресурса или угрожавања њиховог квалитета живота;
- Поборници заштите животне средине су забринути за негативне утицаје туризма на окружење, али истовремено у туризму виде извор прихода који може бити усмерен на њену заштиту, и
- Туристи траже висок квалитет искуства у путовању и то у сигурном и атрактивном окружењу, али су истовремено и све забринутији за утицај свог путовања на животну средину.

Тренутно стање у погледу развијености туризма заснованог на природним ресурсима је доста комплексно и неуједначено на глобалном нивоу, јер нису све дестинације у упоредивом степену развоја туризма, па самим тим нису и у истом степену експлоатације природних ресурса. Покушај тренутне оцене степена туристичке развијености и експлоатације природних ресурса показује да није у потпуности усаглашен са принципима одрживости. То је резултат прекомерног притиска туристичке индустрије и туриста на најпрофитабилније природне туристичке ресурсе (разни облици водних ресурса, биљни и животињски свет). Те туристичке дестинације засноване на природним ресурсима су постале најпрофитабилније у кратком року, јер се нису придржавале концепта одрживог развоја и прекомереном експлоатацијом истих су довеле у питање своју дугорочну егзистенцију и развој. Оне су на тај начин смањиле свој укупан природно-туристичко ресурсни потенцијал деградацијом ресурса (смањењем њиховог квалитета, физичким уништењем и сл.) и постале туристички мање атрактивне. С друге стране, неразвијене или слабо туристички развијене дестинације имају очуван ресурсни потенцијал и применом одрживог туризма могу да обезбеде дугорочну егзистенцију и конкурентност на туристичком тржишту. Највећи број дестинација у Србији припада овој другој категорији, што представља извесну компаративну предност у погледу имплементације одрживог туризма.

Минимизирање нерационалног искоришћавања туристичког простора могуће је остварити на три начина (Kunst, 2012, 139):

1. Обезбедити еко-ефикасно коришћење расположивог туристички неизграђеног простора;
2. Контроли туристичког развоја од стране растућег броја независних, политички утицајних и међународно признатих невладиних организација из области одрживог развоја, и
3. Увођењу различитих програма јавне едукације о потреби одрживог развоја.

Од предложених решења, у простору Србије је могуће применити прво и треће решење. Прво решење је најприхватљивије у оним подручјима која нису туристички развијена и где туристички простор није нарушен. Таква подручја су најзаступљенија у Источној и Западној Србији. Треће решење је неопходно применити у свим просторима погодним за развој туризма, без обзира на степен достигнутог туристичког развоја. Едукација је нарочито потребна локалном становништву, које у одрживом коришћењу природних ресурса и одрживом туризму мора да види средство за остваривање својих економских и других циљева развоја. Што се тиче контроле од стране невладиних и сличних организација, ту треба бити обазрив. Једино ставови локалних удружења могу да имају искрену вредност и да допринесу очувању ресурсног потенцијала простора.

Одрживи туризам је неминовност будућег развоја ове активности. Искуства из претходног периода, уз јасне и прецизне недостатке и негативне ефекте масовног и алтернативног туризма по природне ресурсе дестинације само појачавају потребу интеграције елемената одрживог развоја на класичне туристичке облике. Концепт одрживог туризма довешће до приближавања масовног и алтернативног туризма заснованих на природним ресурсима управо у погледу неходности одрживог коришћења природних ресурса. То још једном потврђује претходно изнете ставове да је одрживи туризам заправо логички одговор на прекомерену експлоатацију природних ресурса и у масовном и у алтернативном туризму. Подизање циља очувања природних ресурса на један од главних циљева развоја туризма обезбеђује његово дугорочно постојање на једном подручју.

Према релевантним истраживањима пројектовања будућности развоја одрживог туризма, уважавајући све претходно наведене предности које он има, како по туристичку индустрију, тако и по локално становништво и туристе, одрживи туризам заснован на природним ресурсима би требало да (Weaver, 2006):

- 1) Учини оптималним коришћење природних ресурса који чине кључни елемент развоја туризма, одржавајући битне еколошке процесе и помажући очувању природног наслеђа и биодиверзитета;

- 2) Поштује социо-културну аутентичност локалних заједница, штити њихово изграђено и савремено културно наслеђе и традиционалне вредности и доприноси разумевању и толеранцији између култура;
- 3) Обезбеђује одрживо дугорочно пословање стварајући социо економске користи за све стејхолдере, и
- 4) Одржи висок ниво задовољства туриста и обезбеди значајно искуство туристима, подижући њихову свест о питањима одрживости и промовисању одрживог туризма.

У складу са наведеним, развој одрживог туризма на бази природних ресурса у Србији биће изазов креаторима нових туристичких производа у погледу проналажења прихватљивих форми и обезбеђења финансијских средстава за подршку таквим облицима туризма. То се нарочито односи на проналажење инвеститора који ће бити спремни да уложе новац у оне туристичке производе, чији ће економски ефекти бити изражени тек у дугом временском периоду, а који ће обезбедити очување природних ресурса дестинације. Имајући у виду доминантно профитну орјентацију приватних инвеститора, потребна је активна улога јавног сектора (државе и њених регионалних и локалних институција), у смислу подстицања улагања приватног капитала у облике одрживог туризма. То се може постићи на више начина, од којих су најзначајнији и економски најприхватљивији са становишта потенцијалних инвеститора:

1. Мере кредитно-монетарне политике, које треба да подстичу инвестирања капитала у развој одрживог туризма индиректним или директним давањем новчаних средстава из буџета. Та давања могу да буду у форми одређених субвенција за развој одрживог туризма, најчешће у економски неразвијеним деловима земље, али и субвенционисањем кредита комерцијалних банака за развој одрживог туризма;
2. Мере фискалне политике, који имају за циљ да по нижим пореским стопама опорезују активности одрживог туризма, учине га конкурентнијим у односу на друге и на тај начин привуку капитал у развој ових капацитета, и
3. Прописи, који треба да, пре свега ограниче развој конвенционалних (неодрживих) облика туризма, увођењем разних такси, али и ограничења на прекомерену неодрживу експлоатацију појединих облика природних ресурса дестинација развојем других привредних грана (нпр. развој рударства и енергетике може да наруши квалитет осталих природних ресурса и сл.).

Интегралним дејством свих претходно наведених мера економске политике значајније ће се повећати конкурентност одрживих облика туризма у односу на остале. Прве две мере директно подстичу развој одрживог туризма, док прописи

имају за циљ да умање краткорочну профитабилност класичних облика туризма, заснованих на неодрживом коришћењу природних ресурса.

Још једна врло битна компонента која иде у прилог прихватања одрживог туризма је његово уклапање у друштвено одговорно пословање. Наиме, сва предузећа, а нарочито велика и мултинационална (која су присутна у све већем броју на туристичком тржишту – хотелски ланци, авио-компаније и сл.) морају да се понашају друштвено одговорно према окружењу у којем послују. Подстицањем и финансирањем пројеката везаних за заштиту природних ресурса и животне средине подручја на којем послују, она задовољавају и ову све битнију компоненту савременог пословања. Такође, и друге компаније које нису део туристичке индустрије могу финансирањем ових активности да постану друштвено одговорније и да на тај индиректан начин допринесу масовнијем прихватању одрживог туризма.

Кључно ограничење одрживог туризма је проналажење оптимума између економских, еколошких социјалних и других циљева. Постоји бојазан, нарочито код противника увођења одрживог туризма да би он био превише еколошки и социјално „обојен“, да би изгубио економске ефекте и тиме угрозио улогу коју туризам има на светском економском тржишту. Међутим, имајући у виду да је одрживи развој опште прихваћен концепт, претходно изнети ставови нису релевантни. Приликом одређивања смерница развоја одрживог туризма, како се не би угрозили економски аспекти туристичког развоја и не би “скренуло са пута” који се заснива на одрживости, треба се придржавати следећих начела одрживог развоја туризма:

- Менаџмент и планирање потребно је усмерити ка адекватном коришћењу природних ресурса у туризму;
- Концепција одрживог развоја није “анти-развојна” концепција, али истиче лимите развоја у складу са чиме је потребно развијати и туризам;
- Нагласак је на дугорочном развоју туризма;
- Менаџмент одрживог развоја туризма води рачуна не само о проблему заштите природне средине, већ и о економским, друштвеним, културним, политичким и другим питањима;
- Потребно је водити рачуна о једнакости и правди међу различитим генерацијама;
- Сви стејкхолдери треба да буду консултовани, укључени у доношење одлука и информисани о проблемима одрживог развоја туризма;
- Неопходна је реална процена могућности примене одрживог развоја у пракси и могућих домета у будућем периоду;
- Туристичка предузећа треба да искористе тржишне предности одрживог развоја;

- Због могућих сукоба око коришћења ресурса нужни су уступци и компромиси, и
- При оцени користи и трошкова одрживог развоја туризма треба уважити све индивидуе и групе на које тако промишљен и организован развој има утицај.

Дакле, одрживи туризам није нови облик туризма, већ еволутивни корак свих облика туризма, који ће се у будућности сусретати са све више изазова у смислу успостављања равнотеже између економских, еколошких, социјалних и других циљева развоја.

3. ОДНОС ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА И ПРОМЕНА У ОКРУЖЕЊУ

3.1. Еволуција односа одрживог туризма и окружења

Одрживи туризам подразумева привредну грану која врши минималан негативан утицај на животну средину и локалну културу, истовремено помажући стицање зараде, нова радна места и заштиту локалних екосистема. Наиме, то је одговоран туризам који се пријатељски односи према природном и културном окружењу. Одрживи туризам и његов развој зависе од односа који остварују са окружењем у којем функционишу. Ти односи су по правилу двосмерни:

1. Утицај окружења на развој одрживог туризма, и
2. Утицај туризма на окружење.

Односи туризма и окружења су доста комплексни и међусобно условљени. Та условљеност и комплексност зависи пре свега од обима и интензитета туристичке активности у простору, тј. колико је туризам развијен у окружењу у којем егзистира.

Кључна карактеристика окружења у којем егзистира туристичка активност је његова турбулентност, која у релативном кратком року брзим и често непредвидивим променама утиче на квалитет туризма, али истовремено и промене које се дешавају у туризму утичу на промену квалитета елемената окружења. Основни облици утицаја окружења на активности туризма су (Попеску, 2011, 155):

1. отежана могућност повезивања узрока и последица одређене појаве, веома је тешко изоловати две појаве и утврдити утицај једне на другу због деловања многих варијабила;
2. непредвидљивост промена - повезаност предвиђања догађаја у окружењу је битно умањена, јер су будућа кретања резултат деловања и међудејства бројних аутономних учесника на које је веома тешко утицати;
3. отежано остваривање циљева - постизање жељених резултата пословања је под значајним, али и тешко предвидљивим утицајем елемената окружења;
4. ограничена могућност контроле над будућим догађајима - произлази из деловања убрзаних промена, великог броја самосталних међузависних учесника и карактеристика промена, које се налазе под деловањем самог окружења.

Како је туризам отворен систем (повезан је са свим системима који такође функционишу у његовом окружењу), промене у окружењу (пре свега развој других привредних грана, често еколошки неприхватљивих) значајно утичу на потенцијал и квалитет природних ресурса. Да би се туристичка активност прилагодила променама

које настају у окружењу, она мора константно да испитује квалитет окружења и да проактивно делује, у циљу минимизирања негативних ефеката.

Утицаји туризма и окружења практично постоје од када постоји и туризам. Окружење, а нарочито природно је један од најважнијих базичних ресурса за развој туризма и кључни елемент туристичког производа (Mihalič, 2000). Још у почетним периодима развоја, туризам је користио елементе окружења да би формирао свој туристички производ. Међутим, то коришћење елемената окружења је било доста ограничено тадашњим туристичким развојем, тако да повратан утицај (утицај туризма на окружење), а нарочито његова негативна компонента је била минимална. Тада је туристички развој учинио препознатљивим поједина подручја и утицао је позитивно на њихов свеукупан развој. Типичан пример у Србији је подручје Копаоника, које је од потпуно економски неразвијеног предела, захваљујући развоју туризма, значајно унапредило свој економски развој. Развојем масовног, а касније и алтернативних облика туризма, долази до појачавања интензитета односа туризма и окружења у којем он егзистира. Неконтролисан, масован и квантитативно оријентисан развој туризма у већем делу прошлог века довео је до усложњавања односа туризма и окружења, који су резултирали у нарушавању природних ресурса и смањења њиховог ресурсног потенцијала за будући економски, а самим тим и туристички развој. То се управо десило са развојем таквог облика туризма на Копаонику, који је деградирао бројне природне ресурсе (пре свега ресурсе флоре и фауне) и смањио могућност развоја других облика туризма (истраживачког, образовног, еко, итд.).

Посматрајући истраживања односа туризма и окружења, може се закључити да постоје одређени методолошки проблеми, који су резултат неколико кључних чињеница (Mathieson & Wall, 1982, 94):

1. Тешко је раздвојити утицаје које туризам врши на окружење од утицаја који потичу од других привредних грана, јер у одређеном окружењу не егзистира само туризам;
2. Недостатак информација које се тичу услова који су претходили доласку туриста и самим тим недостатак основе мерења утицаја туриста на окружење;
3. Мали број информација о броју, типовима и нивоима толеранције различитих врста флоре и фауне у окружењу, и
4. Концентрација истраживања на појединачне примарне ресурсе, попут планина и плажа, које су еколошки најосетљиве.

Претходно наведена ограничења представљају озбиљан проблем прецизног утврђивања утицаја туризма на окружење, пре свега на природне ресурсе, како позитивних, тако и негативних. Таква ситуација је присутна у већини дестинација у Србији, које свој развој заснивају на природним ресурсима. Посебно је, за већину

подручја у Србији, која желе да развијају туризам, значајно ограничење које се односи на степен деградације природних ресурса изазван деловањем других привредних активности на природне ресурсе. Типичан пример је подручје Фрушке Горе, које је и у многим плановима развоја одрживог туризма означено као перспективно. Међутим, развој индустрије у непосредном окружењу (фабрика цемента „Беоцин“ и рафинерија „Нови Сад“) је значајно деградирао квалитет појединих природних ресурса и услова развоја одрживог туризма, пре свега ваздуха, који је директно деловао на квалитет природних ресурса (биљни и животињски свет) као сегмента понуде одрживог туризма.

У почетним периодима развоја туризма, истицани су само позитивни ефекти развоја туризма, и то пре свега економски (краткорочни), што је резултирало у прекомереном и неконтролисано физичком коришћењу природних ресурса дестинације, али и загађењу оних ресурса који нису били базични за дотадашње облике туризма. Овакви односи су нарочито изражени у планинским подручјима Србије (Копаоник и Златибор), где туристички развој није усклађен са одрживим коришћењем природних ресурса, што је резултирало у смањењу могућих економских ефеката. То је довело до превелике сезонске концентрације туриста (нарочито на Копаонику) у зимским месецима, док је у осталим периодима туристички промет готово занемарљив. У наредном периоду, да би се потпуно искористио потенцијал природних ресурса дестинације и да би се побољшао квалитет окружења, неопходно је извршити диверсификацију туристичког производа, у смислу формирања таквог туристичког портфолија који би омогућио интензивнију везу између природних ресурса дестинације и одрживог туризма.

Уважавајући претходно изнете проблеме, еволуција односа туризма и окружења се кретала од коегзистенције, преко конфликта до симбиозе.

Према истраживањима појединих аутора (Page & Dowling, 2002), међусобни односи између туризма и окружења су најпре окарактерисани као коегзистенцијални. Овакав однос подразумева да туризам није компатибилан са окружењем у којем егзистира, али да истовремено не прави директне ни негативне ни позитивне утицаје по окружење. То је карактеристично за почетне периоде развоја туризма на једном простору, када је интензитет туристичких активности био на том нивоу да није прекомерено експлоатисао елементе окружења (природне и антропогене ресурсе). У овом периоду могуће је утицај туризма окарактерисати као индиректан али и позитиван, јер је његовим развојем подручје постало препознатљиво, с једне стране, али је и вероватно дошло и до пораста економских ефеката по локално становништво и локалну економију, с друге стране. Еколошки проблеми у окружењу били су минимални, али са развојем туристичке активности

долази и до њиховог увећања, што значајно лимитира будући развој одрживог туризма.

Други однос туризма и окружења већина аутора означава као конфликтни (Page & Dowling, 2002; Mathieson & Wall, 1982; Миленковић, 2006; Butler, 1980). Конфликтни однос је логичан след који настаје развојем масовног коришћења природних ресурса из окружења у циљу туристичког развоја, без детаљније контроле коришћења. Највећи број туристичких дестинација се развијао у овом правцу (коегзистенција → конфликт), јер вођени енормно растућим економским ефектима, окружење и природни ресурси у њему нису били предмет анализе развоја туризма. Овакви односи су карактеристични за период 80-их и 90-их година прошлог века. Такви односи су резултирали у нарушавању природних ресурса и паду квалитета комплетног окружења. Испољавају се искључиво директни негативни ефекти по елементе окружења, који доводе у средњем року до смањења квалитета али и квантитета туристичког ресурсног потенцијала, што у крајњој мери резултира у паду туристичких активности у дужем временском периоду. Дакле, конфликтни однос између туризма и окружења негативно утиче по окружење и његове саставне елементе, али и по развој туризма у њему. Као логичан одговор на овакво негативно испољавање међусобних односа туризма и окружења је промена дотадашњег вредновања елемената окружења као фактора стварања туристичког производа. Ту се примена одрживог туризма намеће као најприхватљивије решење.

Поред претходно наведених коегзистенцијалних и конфликтних односа туризма и окружења, постоји и трећи облик, који се у релевантној туристичкој литератури означава као симбиотички однос (Romeril 1985; Wall & Mathieson 2006; Williams, 2009). То подразумева успостављање међусобних односа између туризма и окружења у којем егзистира на такав начин да се развојем туризма остварују позитивни ефекти по окружење, али и да окружење позитивно утиче на развој туризма. Симбиотички односи се у већини дестинација јављају онда када се уочи да је окружење нарушено развојем туризма и да је неопходно, зарад постојања дугорочног развоја туризма, променити нешто у вредновању и управљању елементима окружења. Ови односи су карактеристични за дестинације које су своју сатурацију достигле у претходном периоду (већина дестинација европског Медитерана, дестинације Алпског региона), док у Србији ниједна туристичка дестинација не примењује у потпуности симбиотичке односе туризма и окружења. Да би се ови односи успоставили у ранијим фазама развоја туризма, неопходна је активна подршка државе у циљу заштите елемената окружења.

Претходно наведени односи могу се представити на следећи начин:

Шема 14. Развој односа туризма и одрживог коришћења природних ресурса дестинације

Извор: Аутор

Из претходно наведеног, јасно се закључује да:

1. Коегзистенцијални односи туризма и окружења нису у складу са одрживим туризмом, јер само у одређеном степену задовољавају искључиво еколошку компоненту, имајући у виду чињеницу да туризам својим развојем не деградира елементе окружења. Остале компоненте одрживог туризма (економска, социјална, културна и сл.) нису задовољене на одговарајући начин, па самим тим може се закључити да коегзистенцијални односи туризма и окружења нису прихватљиви са становишта одрживог туризма;
2. Конфликтни односи туризма и окружења су апсолутно неприхватљиви са становишта одрживог туризма, јер развој таквих облика туризма, који, не само да не уважава елементе окружења као факторе стварања туристичког производа, већ их и деградира, квалитативно и квантитативно, никако не може да дугорочно егзистира у једном окружењу. Што се пре промени концепт вредновања природних ресурса као кључних елемената туристичког производа, то је већа вероватноћа да ће бити могуће говорити о развоју одрживог туризма у будућем периоду. Уколико би се то догодило сувише

касно, када су природни ресурси истрошени или нарушени, они не би били употребљиви за развој туризма, и

3. Симбиотички односи туризма и окружења представљају једино прихватљиво решење, са становишта одрживог туризма. Вредновање природних ресурса као елемената окружења и додељивање новчаних вредности у поступку формирања туристичког производа ствара позитивне ефекте и по туризам и по окружење. Туризам се развија дугорочно на здравим основама, уважавајући карактеристике окружења, док природни ресурси, пошто су економски вредновани, нису предмет прекомерене експлоатације, већ одрживог развоја и одрживог туризма.

Такође, на претходном шематском приказу јасно је истакнуто да је остваривање симбиотичких односа могуће остварити на два начина. Први начин (означен са „правац 1“) представља најчешће у пракси реализован однос туризма и окружења, који је ишао од коегзистенције, преко конфликта и коначно је резултирао или у успостављању нових симбиотичких односа или у краху дестинације. Други начин развоја односа (означен са „правац 2“) је прихватљивије решење, јер превазилази конфликте односе, и у процесу развоја дестинације долази до успостављања таквог начина експлоатације природних ресурса и осталих елемената окружења на обострану корист.

Посматрајући туристичке дестинације у Србији и њихов однос према окружењу у којем егзистирају, може се закључити да су односи у већини њих конфликтни или коегзистенцијални. Симбиотички односи нису остварени ни у једној дестинацији, што представља озбиљан проблем, али у исто време и изазов развоја одрживог туризма у наредном периоду. Посебно су изазовне дестинације које имају коегзистенцијални однос са окружењем (таквих је највише), дакле, оне које нису развиле у правом смислу туризам на свом подручју, где су природни ресурси очувани, па у наредним периодима треба развијати одрживи туризам.

3.2. Одрживи туризам и позитивне промене у окружењу

Једино симбиотички односи туризма и животне средине су дугорочно прихватљиви. Ипак, потребно је нагласити да једном успостављен симбиотички однос не значи да је тиме решено питање односа туризма и окружења у дужем временском периоду. Ти односи еволуирају током развоја туризма на посматраном простору. То је последица растућих утицаја туризма и окружења, који се могу окарактерисати као позитивни или негативни.

Анализирајући кретања у савременој туристичкој тражњи, може се закључити следеће (Yeoman, 2008; Holloway, 2009; Vanhove, 2005):

1. Перманентно се повећава тражња за континенталним природним дестинацијама, неурбанизованим зонама и градовима са очуваним и заштићеним културно-историјским вредностима;
2. Долази до омасовљавања тзв. "зелених потрошача", чије је понашање на туристичком тржишту, под снажним утицајем еколошких мотива, норми и параметара;
3. Повећава се удео у светској популацији оних којима је основно животно гесло садржано у враћању човека природи, јачању њених еколошких вредности и функција;
4. Константно повећање тражње за природним, лековитим факторима, за које се процењује да ће прерасти у најмасовнији вид туристичких кретања, и
5. Превентивна заштита и унапређење здравља људи постаје примарни задатак високоразвијених друштава, при чему се посебан значај придаје одмору и рекреацији у очуваној и заштићеној природи, а нарочито просторима који располажу природним факторима.

Посматрајући претходно наведене тенденције у оквирима глобалне туристичке тражње, може се закључити да постоји позитиван став о прихватању природног окружења онаквог какво јесте, као и да савремени туристи теже да то окружење сачувају у што је могуће изворнијем, природнијем, ненарушеном облику. Такав став је резултат развоја људског друштва и прихватања еколошких норми, с једне стране, али и законских прописа у погледу поштовања елемената окружења, с друге стране. Претходне тенденције светског туризма дестинације у Србији би требало да искористе за свој свеукупан економски развој.

Позитивне ефекте туризма на окружење, које је богато природним ресурсима, могуће је систематизовати у 4 групе (Hunter & Green, 1995; Wall & Mathieson, (2006; Swarbrooke, 1999; Weaver, 2006):

1. Економске;
2. Еколошке;
3. Социјалне, и
4. Културне.

На првом месту је неопходно поменути позитивне економске ефекте. Ови ефекти су кључни у прихватању одрживог туризма на једном простору, јер уколико они не би постојали, тешко је поверовати да би, пре свега туристичка индустрија (ствараоци туристичког производа) и локално становништво, били заинтересовани за развој одрживог туризма. Најзначајнији позитивни економски ефекти развоја одрживог туризма на окружење су:

- Директно и индиректно повећање бруто националног производа од развоја одрживог туризма;
- Стимулација локалне производње, пре свега малих и средњих предузећа, која доприносе повећању прихода домаћинствима и стандарду живљења локалног становништва;
- Прилив инвестиција у ново пословање, раст локалног бизниса и профит;
- Укључивање већ постојећих локалних производа у одрживи туристички производ;
- Повећање прихода локалном становништву од закупа земљишта и објеката у циљу развоја туристичких дестинација, и
- Могућност улагања прихода од туризма у заштиту и унапређење елемената окружења.

Позитивни економски ефекти развоја одрживог туризма могући су искључиво у дужем временском периоду. Области које располажу очуваним природним ресурсима су, на подручју Србије, углавном, економски неразвијенија. Таква ситуација није присутна у развијеним земљама. Типичан пример су алпска подручја Аустрије, Италије и Француске, које су развијајући одрживи туризам на бази природних ресурса, економски развила та подручја, тако да су она данас економски изједначена или чак развијенија од националних просека. Користећи практична искуства тих земаља, Србија би могла значајно да побољша своје економске перформансе, тако да одрживи туризам може да постане интегрисана привредна грана економски неразвијених а ресурсно очуваних подручја. То се нарочито односи на пределе Западне и Источне Србије, у којима би развој одрживог туризма заснованог на природним ресурсима значајно побољшао економске карактеристике, у виду: повећања дохотка, повећања запослености локалног становништва и пораста животног стандарда. Из претходне анализе природних ресурса Србије, као кључна подручја у којима је могуће побољшати економске карактеристике окружења су: Златар, Голија, Пештерска висораван, Власина, Крајиште, Хомоље, Кучај и Бељаница. Колико ће позитивни ефекти бити остварени зависи превасходно од спремности локалног становништва да прихвати развој туризма на свом подручју, јер ће побољшање окружења управо они најбоље осетити.

Поред економских, постоје и бројни позитивни еколошки ефекти развоја туризма по окружење. Они су са становништа одрживог туризма и окружења можда и најважнији, јер управо они показују да је развој одрживог туризма конкурентнији у односу на друге привредне гране у погледу очувања природних ресурса окружења. Иако они нису примаран разлог развоја туризма на једном простору, сигурно је да на индиректан начин омогућавају дугорочни развој туризма, уз подстицање очувања окружења и елемената који егзистирају у њему. Њихово испољавање, по правилу,

долази онда када је туризам већ развијен и када су туристи еколошки образовани, тј. када поседују и туристичко искуство и изграђену одговарајућу еколошку свест. Најзначајнији су:

- Повећање свести о значају одрживог развоја подручја са природним вредностима;
- Туризам је еколошки релативно „чиста“ индустрија, тј. своди на минимални ниво потенцијалне негативне ефекте развоја у поређењу са другим индустријама;
- Развојем бројних облика одрживог туризма у заштићеним областима интензивно се ради на конзервацији природних ресурса;
- Државе активно финансијски и на други начин подстичу улагања у одрживи туризам као облик очувања природних ресурса окружења;
- Ограничавање поједних облика масовног и алтернативних облика туризма који могу да негативно утичу на окружење и елементе у њему, и
- Могућност активнијег учешћа свих актера одрживог туризма, нарочито локалног становништва и туриста у различитим волонтерским акцијама уређења простора.

У контексту потребе решавања еколошких проблема, који се институционализују, како на глобалном, тако и на регионалним и националним нивоима, доношењем бројних стратегија и планова, одрживи туризам се најбоље уклапа у те трендове и на најприхватљивији начин може да позитивно утиче на окружење и природне ресурсе у њему. Што је земља економски развијенија и што је израженији процес урбанизације у њој, то је и већи раст тражње за еколошки очуваним подручјима. Тако нпр. у Немачкој и САД преко 90% туриста представљају домаћи туристи, који највише посећују подручја очуваних природних ресурса (заштићене пределе и пределе у планинским и руралним областима). У Србији није изражена таква тенденција туристичких кретања домаћих туриста, пре свега због недовољног броја образованих и туристички искусних туриста, али и непостојања довољно развијене понуде и активне промоције постојећих дестинација одрживог туризма усмерене ка домаћим туристима. Заштићена подручја Србије (национални паркови и паркови природе, пре свега) развојем туризма могу да обезбеде очување еколошке равнотеже, али и обезбеђење потребних новчаних средстава за финансирање тог очувања.

Социјални и културни позитивни ефекти имају за циљ да употпуне ефекте претходно наведених категорија. Њих је могуће посматрати и интегрално, тако да ће бити наведени неки од најзначајнијих:

- Утичу на ослобађање од социјалних и националних предрасуда, као и промовисање разумевања међу људима и позитивних социјалних промена;

- Спречавају миграције локалног становништва стварањем могућности запошљавања у њиховим животним срединама;
- Побољшавају квалитет живота локалног становништва;
- Промовишу међукултурално разумевање и глобалну комуникацију;
- Раде на очувању културног идентитета локалног становништва, и
- Воде ка ревитализацији локалног етничког и културног идентитета.

Позитивни социјални и културни ефекти се јављају када је туризам већ развијен и када су економски и еколошки ефекти остварени.

Претходно наведени позитивни ефекти у развијеним земљама постају главни подстицајни фактори развоја одрживог туризма у тим подручјима. Одрживи туризам подразумева активно укључивање у све елементе туристичке понуде локалног становништва, које, поред економских користи, остварује и неекономске користи. На тај начин се и спречава депопулација тих подручја, што би могло да буде значајан фактор у заустављању демографског пражњења руралних подручја у Србији. Такође, подстиче се свест свих учесника на туристичком тржишту о потреби очувања културног наслеђа, што такође, може да употпуни туристичку понуду.

Из претходно наведеног закључује се да развој одрживог туризма позитивно утиче на елементе окружења у циљу повећања њихове националне и интернационалне вредности. Да би позитивни ефекти остали дугорочно одрживи, неопходно је, у складу са претходно наведеним односом симбиозе, перманентно радити на унапређењу позитивних ефеката интеракције туризма и окружења.

3.3. Одрживи туризам и негативне промене у окружењу

Поред претходно наведених бројних предности које доноси развој одрживог туризма у окружењу, постоји и одређени број негативних промена које могу настати у окружењу његовим развојем. Иако је одрживи туризам настао као концепт развоја који треба да елиминира негативне ефекте масовног и алтернативних облика туризма, и он може да својим развојем ствара негативне утицаје по окружење у којем се развија.

Негативне последице по окружење које настају развојем одрживог туризма могу бити анализирани са више аспеката.

Први аспект се односи на лимитираност ресурса, пре свега природних, једног подручја, за развој одрживог туризма, које може да постане недовољно да прими све заинтересоване туристе и да пружи довољан број очекиваних и прихватљивих

туристичких производа. То се нарочито односи на најквалитетније природне ресурсе који имају и највећи туристички потенцијал (плаже, национални паркови, језера у топлим и умереним пределима и сл.). На тај начин долази до великог притиска туриста на природне ресурсе окружења и они постају ограничавајући фактор даљег развоја туризма. То може да утиче на смањење конкурентности дестинације уколико се не управља ресурсима окружења на прави начин. У таквим дестинацијама, уколико се жели применити концепт одрживог туризма, неопходно је смањити концентрацију туриста, што неминовно води до пада економских ефеката. На тај начин, одрживи туризам ствара негативне економске ефекте по окружење. У тим дестинацијама је економски прихватљивије наставити са развојем дотадашњих облика туризма. На подручју Србије, најосетљивије дестинације у том погледу су поједина, територијално мања заштићена подручја (Ђавоља Варош, Ресавска пећина, Лудашко језеро, итд.), која због превелике и растуће туристичке тражње, с једне стране, и ограничених ресурса, с друге стране, могу да дођу у проблем нарушавања квалитета тих ресурса превеликом концентрацијом туриста. Такође, поједине развијене туристичке дестинације (Копаоник, Златибор, Палићко језеро), али и излетишта у близини великих урбаних центара, у периодима јако изражене туристичке тражње (новогодишњи и првомајски празници, викенди, итд.), због недовољно изграђене и нерегулисане инфраструктуре у самим дестинацијама могу да буду у сличном проблему. Једно од решења је примена концепта носећег капацитета одрживости, односно, краткорочно ограничавање туристичке активности зарад очувања ресурса и обезбеђивања дугорочне одрживости.

Други аспект је везан за смањење квалитета ресурса окружења, што је резултат превеликог присуства туриста и загађења елемената окружења од свих учесника на туристичком тржишту. Ово ограничење је такође карактеристика дестинација масовног туризма, које услед истрошености природних ресурса губе своју атракцијску основу за развој одрживог туризма. Што је концепт масовног туризма израженији, тиме је и потенцијал за развој одрживог туризма мањи. Оваква ситуација је присутна у већини приморских дестинација топлих и умерено топлих мора (Медитеран, Кариби). На подручју Србије, развој одрживог туризма је могућ у свим дестинацијама масовног туризма, али са различитим обимом и интензитетом туристичких активности. У дестинацијама које су више директно и индиректно истрошиле природне ресурсе (нпр. Златибор, Копаоник), могуће је развијати само одређени број облика одрживог туризма, док у неразвијеним или недовољно развијеним дестинацијама (нпр. Тара, Голија, Златар), природни ресурси су углавном очувани и пружају потенцијал за развој више облика одрживог туризма него претходне.

Трећи аспект се односи на она подручја која нису туристички развијена, а имају развијену неку индустријску делатност засновану на доминантном коришћењу природних ресурса. То се односи на подручја која, пре свега, експлоатишу одређене геолошке ресурсе (фосилна горива и метале), чији процес експлоатације нарушава друге природне ресурсе и смањује њихов потенцијал за развој одрживог туризма. У тим подручјима, развој одрживог туризма није економски прихватљив, јер би подразумевао обустављање развоја експлоатације тих ресурса за потребе развоја индустрије. Иако би развој одрживог туризма вероватно довео до позитивних ефеката, у виду смањења загађења ваздуха, воде и биљног и животињског света, свакако би много већи били економски негативни ефекти у виду пропуштене индустријске производње. У прилог наведеном, у Србији развој одрживог туризма није могућ у околини Бора, Мајданпека, Костолачком и Колубарском подручју, у близини Новог Сада и Панчева.

У негативном смислу, одрживи туризам може да делује на природне ресурсе и животну средину својим неконтролисаним решењима развоја. Највећи проблеми су у:

1. Непоштовању одрживости капацитета животне средине;
2. Неодговарајућој расподели концентрације и децентрализације туристичких елемената те средине;
3. Неодговарајућем односу трошкова развоја и еколошких потреба заштите елемената животне средине; и
4. Неуједначеним економским нормативима туристичког развоја различитих земаља (развијене земље света желе што већи профит, земље у транзицији укључивање у светско тржиште, а неразвијене земље да што боље продају ненарушене елементе животне средине).

Сви претходно наведени негативни односи се управо развојем одрживог туризма решавају. Главни негативан ефекат примене концепта одрживог туризма у већ развијеним дестинацијама је смањење економских ефеката у кратком року, услед потребе финансирања очувања природних ресурса. Тај негативан ефекат може ланчано да изазове и друге негативне ефекте:

- Социјалне, јер локално становништво, због смањења економских ефеката, може да буде непријатељски расположено према одрживом туризму;
- Еколошке, који настају услед изостанка могућности финансирања очувања природних ресурса, и
- Економски у дугом року, због смањења новчаних средстава за егзистенцију локалног становништва.

Да би се избегли претходно наведени негативни ефекти развоја одрживог туризма, неопходно је обезбедити финансирање преласка из конвенционалних у

одрживе облике туризма. То се може постићи институционалном подршком, како од стране фондова Србије, тако и од међународних фондова, пре свега фондова ЕУ. Такве подстицаје су користила одређена подручја у Србији (типичан пример је Доње Подунавље, које је користећи предприступне фондове ЕУ, формирало велики број производа одрживог туризма заснованог на природним ресурсима).

Комплексност проучавања односа туризма и окружења, а нарочито његове негативне компоненте је доста изражено у свим туристичким дестинацијама. Само истицање негативних ефеката лимитира развој туризма у окружењу, јер представља туризам као један од фактора деградације окружења. Међутим, уколико би се извршила компаративна анализа са негативним ефектима које стварају друге привредне гране (индустрија, пољопривреда, саобраћаја и сл.), закључак би био да туризам врши најмањи негативни ефекат, јер, као што је већ у раду више пута истакнуто, туризам је једна од ретких, ако не и једина привредна грана и делатност, чији развој зависи од квалитета елемента окружења.

Негативни ефекти развоја одрживог туризма су резултат неодговорног понашања свих учесника на туристичком тржишту. Свако од учесника треба да тежи смањењу сопствених негативних ефеката, како би се обезбедио дугорочан одржив туристички развој. Велики значај у промени понашања имају економски подстицаји и изграђена еколошка и етичка свест. Овде посебно треба истаћи одговорност туриста, који често својим несавесним активностима нарушавају окружење. Већина савремених туриста се и даље понаша хедонистички, тј. туризам сматрају средством за бекство из свакодневне рутине и обично подразумевају да се суспендују норме понашања које важе у њиховим местима боравка.

Биодиверзитет је директно највише изложен негативним ефектима развоја туризма. Неорганизован и неплански развој туристичких капацитета може да деградира биљне и животињске врсте, да утиче на њихове ланце исхране и да доведе до смањења или потпуног уништења појединих врста. Тиме може да се смањи атрактивност окружења, што повратно негативно делује на смањење конкурентности туристичке дестинације. Уколико су елементи биодиверзитета компаративна туристичка предност појединих дестинација (нпр. птице мочварице, ретки примерци крупне дивљачи и сл.), смањење њиховог ресурсног потенцијала, тј. бројног стања, неминовно може довести до потпуног краха дестинације. Следећи елемент окружења који је највише потенцијално угрожен је земљиште, тј. појава ерозије земљишта, као резултат туристичких активности. Она може да настане као директна последица изградње туристичких капацитета на земљишту које је подложно ерозији, али и као индиректна последица прекомерене миграције животињских врста из свог природног окружења, које је искоришћено за развој туристичких капацитета. Такође, може доћи и до нарушавања појединих геолошких

облика рељефа (пећина и сл.) неконтролисаним активностима туриста, што може да доведе до појаве клизишта и сл. Претерани развој туристичких активности на једном подручју може да доведе до прекомерене експлоатације природних ресурса окружења (дрво, камен и сл.), што такође може да створи негативан ефекат промене окружења. Поред наведеног, нарушавање естетског изгледа окружења изменом, тј. прекомереним коришћењем ресурса и стварњем депонија отпадака, може да значајно смањи атрактивност подручја за развој туризма. Превелика концентрација туриста на једном малом подручју и велики интензитет њихових активности може да изазове загађење окружења (воде, ваздуха и сл.), а самим тим и смањење конкурентности дестинације.

Истицање негативних ефеката туризма по окружење има за циљ да, пре свега учесницима на туристичком тржишту, покаже какав је утицај појединих туристичких активности по окружење, како би се они у наредном периоду свели на прихватљиву меру. Негативни ефекти (загађење ваздуха, воде, биодиверзитета и сл.) су нешто што је неминовно за сваку туристичку дестинацију. Циљ треба да буде да се ти ефекти минимизирају, али не на тај начин да се потпуно заустави туристички развој, већ да се пронађе тзв. прихватљиви, дозвољени ниво загађења окружења, који неће угрозити дугорочну егзистенцију свих елемената окружења. На тај начин оствариће се оба кључна циља одрживог туризма: очување природних ресурса, као елемената окружења и развој туризма.

3.4. Интегрално дејство промена у окружењу и развој одрживог туризма

Обезбеђивање квалитетне туристичке понуде подразумева развој читавог низа привредних делатности, који је по правилу повезан са ризиком угрожавања природне средине. Отуда настаје и потреба благовремене еколошке заштите, што подразумева и додатне трошкове пословања. Што је виши ниво развоја индустрије, саобраћаја и туризма у једној регији, постоји већа вероватноћа угрожавања њене природне средине, а што је окружење угроженије то опада конкурентност индустријске производње и понуде, високог квалитета, саобраћајних и туристичких услуга.

Одрживи туризам подразумева минимизирање негативних и максимизирање позитивних ефеката туризма на окружење и расположиве ресурсе у њему. Да би се наведено остварило, неопходно је континуирано идентификовати, пратити, процењивати и управљати променама које настају развојем туризма у окружењу. Такође, и у окружењу се догађају континуиране промене које утичу на развој

туризма. Те промене у окружењу су резултат развоја окружења и његових саставних делова током времена. Дакле, само интегрално посматрање свих промена у окружењу може да допринесе остваривању дугорочног одрживог развоја туризма.

Према истраживањима профила одговорних туриста које је извршила Холандска развојна организација (Netherlands Development Organisation, 2009, 30), међу главним трендовима у туризму налази се развој туризма базираног на природним ресурсима који наглашава враћање у контакт са природом. Он бележи просечан раст на глобалном нивоу од 5% годишње, при чему је интензивнији у земљама у развоју и неразвијеним земљама. То је сасвим и логично, јер ове земље, по правилу имају очуваније окружење и природне ресурсе, него економски развијене земље. Самим тим, путовања у природна окружења постају саставни део конвенционалних одмора, а све као производ повећане урбанизације и растуће туристичке тражње из урбанизованог, еколошки значајно нарушеног окружења. Поред тога, као тренд се јавља и жеља потрошача за стицањем аутентичних искустава, посебно кроз развој туризма заснованог на контакту са локалним заједницама у дестинацији и културом и обичајима. Коначно, тренд у савременом туризму представља и „озелењавање“ и потрага за испуњењем, што је довело до побољшања управљања животном средином, улагањима у еко-технологију, стварање политика које се тичу еколошке и друштвене одговорности.

Оно што може да ограничи развој туризма у природном окружењу су трошкови заштите елемената окружења. Све земље одређене делове своје територије проглашавају за заштићена подручја, у којима је ниво свих облика привредних активности (укључујући и развој туризма) значајно ограничен. За оне који експлоатишу те елементе предвиђени су високи трошкови њиховог коришћења. То са становништа очувања тих елемената је позитивно, али са становништа развоја туризма може да делује негативно, јер доводи до мултипликовања трошкова пословања на туристичком тржишту и до смањења профитабилности у кратком року, због увођења категорије трошкова очувања елемената окружења, која се често означавају као трошкови еколошке заштите.

Трошкови еколошке заштите могу битно да измене конкурентност туристичке понуде појединих места, а самим тим и да утичу на померање постојећих туристичких токова. Нека нова подручја, еколошки очувана имају шансу да постану туристички атрактивнија и конкурентнија у туристичкој понуди захваљујући мањој потреби за улагањима у еколошку заштиту. Међутим, упоредо са развојем туризма и разноврсних економских активности, треба водити рачуна да управо тај развој, у одређеном моменту, не угрози постављене циљеве. Потребне и захтеви савремених туриста веома су софистицирани, а за њихово задовољење неопходна је богата и разноврсна понуда која подразумева, не само висококвалитетне основне туристичке

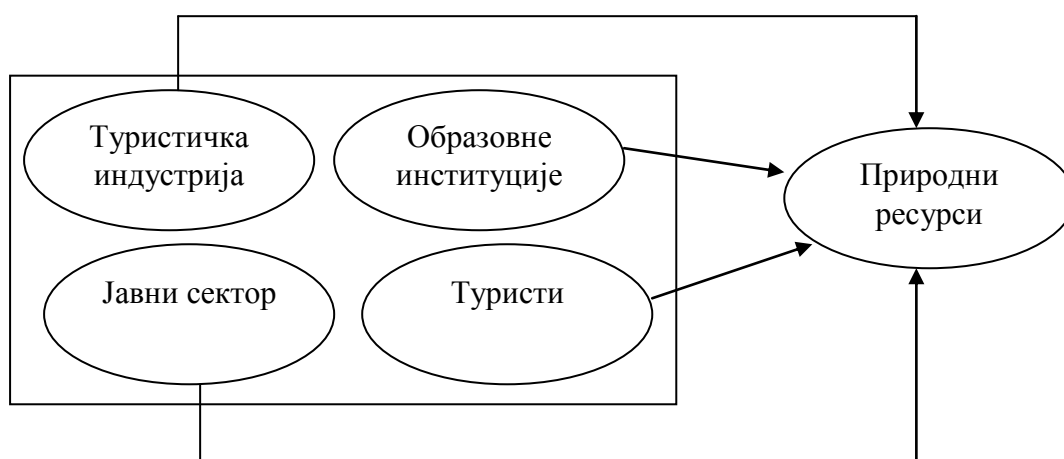
услуге саобраћаја и угоститељства, већ и обиље других, квалитетних производа и услуга који постају предмет ванпансионске потрошње.

Интегрална анализа односа туризма и окружења подразумева посматрање позитивних и негативних утицаја свих учесника на туристичком тржишту на природне ресурсе окружења, и то:

1. Туристичке индустрије, тј. оних који стварају туристички производ и који директно доносе одлуку о томе на који начин ће се и у којој мери експлоатисати природни ресурси окружења;
2. Јавног сектора, који обухвата бројне националне и међународне организације и институције, које треба да оптимизују коришћење природних ресурса и да га ускладе са одрживим развојем, а самим тим и одрживим туризмом;
3. Образовних институција, чији значај у последње време постаје све доминантнији, које треба да едукују све учеснике на туристичком тржишту у складу са одрживим развојем, али и да директно обезбеде примену усвојених планских решења у конкретним дестинацијама одрживог туризма и
4. Локалног становништва, које у одрживом туризму постаје све више део туристичке индустрије, а не само неко ко живи на одређеном простору.

Претходно наведени учесници и њихови односи са природним ресурсима у окружењу могу се представити на следећи начин.

Шема 15. Утицај елемената одрживог туризма на природне ресурсе

Извор: Аутор

Свака од претходно наведених релација умногоме опредељује развој туризма на одређеном подручју и може значајно да детерминише како ће се и на који начин елементи окружења експлоатисати у будућности.

У туристички развијеним земљама велики је утицај приватног сектора на природне ресурсе. Он се појављује било у облику различитих форми јавно-приватног партнерства, било у самосталном управљању појединим природним ресурсима. Већина земаља не приватизује своје резерве природних ресурса, већ приватном капиталу, уз одређену ренту, дозвољава право на њихову експлоатацију, уз јасно и прецизно дефинисане услове. Ресурсно оријентисане стране директне инвестиције се одликују високом капиталном интензивношћу и великим ризиком по животну средину (Аранђеловић & други 2012, 447), па је из тих разлога потребно водити рачуна о томе експлоатацију којих природних ресурса поверити приватном капиталу.

Прилив приватног капитала је присутан у већини економски и туристички развијених земаља и постоји велики број примера где су постигнута далеко бољи, и економски, али и еколошки ефекти, него у ситуацији када је управљач јавно предузеће или нека друга државна институција. Приликом уласка приватног капитала (домаћег и иностраног) у област експлоатације природних ресурса, потребна је добра институционална контрола од стране државе.

Процес привредног развоја у економски недовољно развијеним земљама, каква је и Србија данас, подразумева прилив страних директних инвестиција и других облика иностраног финансирања. То изазива бројне немерљиве екстерне ефекте, који доводе до смањења квалитета окружења, а самим тим и природних ресурса. Такав негативан ефекат по окружење је резултат инвестирања у индустријске гране (пре свега енергетику и рударство), што доводи до бројних еколошких проблема, као што су: загађење, нарушавање капацитета екосистема, прекомерно искоришћавање ресурса, итд. (Аранђеловић & Петровић-Ранђеловић 2006, 128). Да би се евидентни негативни еколошки и шире посматрано екстерни ефекти смањили, у наредном периоду потребно је интензивирати прилив иностраног капитала у развој туризма. На глобалном нивоу постоје бројни примери где је приватном капиталу поверено управљање заштићеним подручјима (националним парковима) и где су остварени добри резултати развоја одрживог туризма. То је нарочито изражено у националним парковима САД-а, где је приватни сектор, уз институционалну подршку и контролу државе, у највећем обиму остварио готово све циљеве одрживог туризма. Национални паркови су постали једне од најзначајнијих туристичких дестинација домаћих туриста, то су дестинације са највећом стопом раста економских ефеката од туризма, постигнута је потпуна очуваност природних ресурса, а локално становништво је укључено у креирање туристичког производа и пружање бројних услуга туристима.

Табела 23. Биланс утицаја одрживог туризма на природне ресурсе окружења

Област утицаја	Негативан утицај	Позитиван утицај
Биодиверзитет	<ul style="list-style-type: none"> - Нарушавање ланца исхране; - Убијање животиња из забаве или у циљу прикупљања сувенира; - Губитак или промена станишта појединим врстама; - Нарушавање вегетације 	<ul style="list-style-type: none"> - Подстицање за конзервацију животињских врста као атракција; - Подстицање за формирање заштићених подручја као места туристичке понуде
Ерозија и физичко оштећење	<ul style="list-style-type: none"> - Ерозија земљишта; - Оштећење градова; - Преоптерећења појединих облика инфраструктуре 	<ul style="list-style-type: none"> - Приходи од туризма омогућавају заштиту подручја; - Побољшање инфраструктуре као захтев туристичке тражње
Загађење	<ul style="list-style-type: none"> - Загађење воде; - Загађење ваздуха; - Бука 	<ul style="list-style-type: none"> - Програми заштите атракција и локација туриста
Ресурсна база	<ul style="list-style-type: none"> - Исцрпљивање подземних и површинских вода; - Измештање водотокова за задовољење потреба туриста; - Исцрпљивање локалних резерви горива; - Исцрпљивање локалних материјала за градњу 	<ul style="list-style-type: none"> - Развој нових облика пунуде
Визуелна промена	<ul style="list-style-type: none"> - Промена намене коришћења земљишта за развој туризма; - Промена визуелног изгледа природног окружења; - Увођење нових стилова градње; - Урбанизација; - Физичка експанзија урбаних стилова 	<ul style="list-style-type: none"> - Коришћење непродуктивног земљишта; - Побољшање изгледа пејсажа; - Регенерација и модернизација изграђених објеката

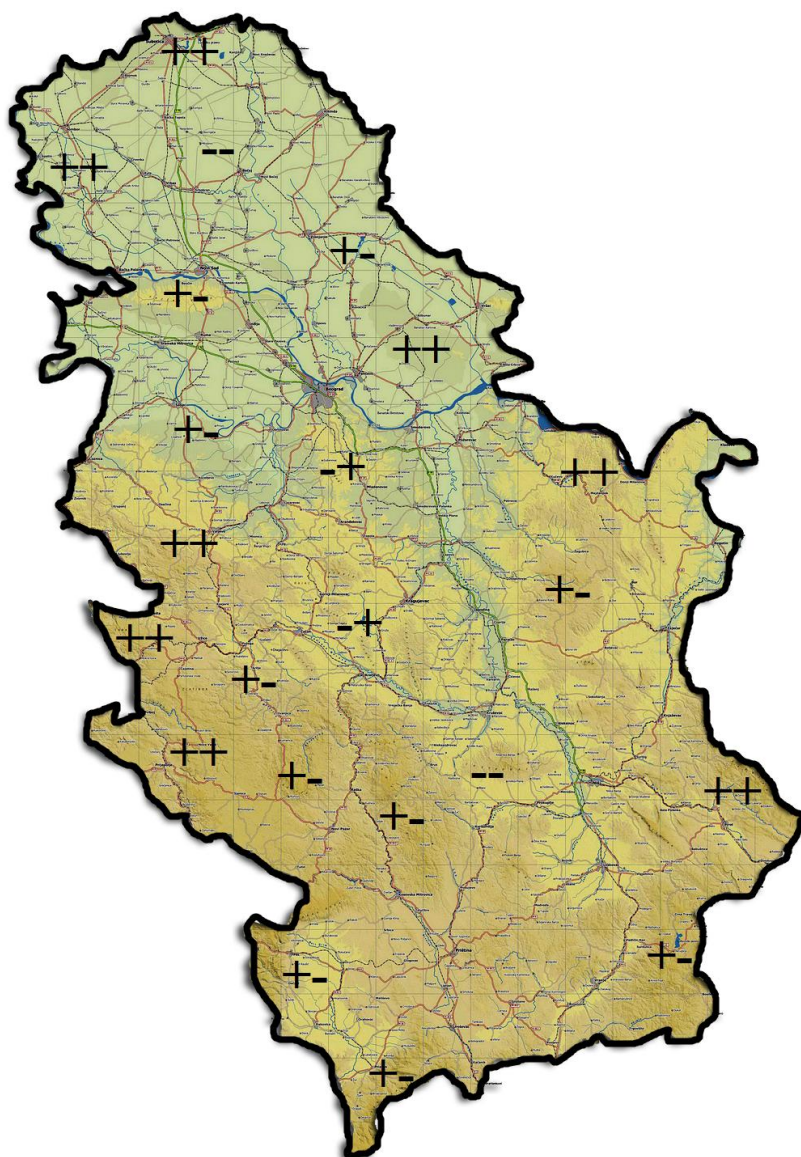
Izvor: Autor prema Wall, G. & Mathieson, A. (2006), Tourism: Change, Impacts and Opportunities, London, Prentice Hall

Као што се види из табеле бр. 23, утицаји су систематизовани у три хомогене целине: економски, социокултурни, и просторни, при чему сваки од њих директно утиче на положај локалног становништва. Поред директних утицаја које туризам врши на окружење Weaver истиче и индиректне и индуковане утицаје који настају развојем туризма на одређеном простору (Weaver, 2006). Индиректан утицај могу да имају новоизграђени смештајни капацитети или други капацитети туристичке индустрије, који обезбеђују нове послове, како за локално становништво, тако и за радну снагу из других области. Овакав индиректан позитиван ефекат по локално становништво може да проузрокује негативне ефекте по природно окружење, јер повећан број туриста повећава притисак на животну средину и коришћење ресурса из ње. Индуковани утицај је резултат развоја неке друге привредне гране или активности у окружењу зарад задовољења потреба туриста. Типичан пример је

негативан утицај који може имати повећани обим пољопривредне производње, који резултира у повећању пољопривредних површина намењених производњи хране, превеликом коришћењу минералних ђубрива, загађењу и повећаној потрошњи ресурса воде и енергије.

Анализирајући утицај одрживог туризма дестинација Србије на квалитет окружења у којем егзистира, у наредном картографском приказу је наведен могући однос развоја одрживог туризма и окружења:

Карта 7. Могући однос одрживог туризма и окружења у Србији

Легенда:

- ++ - Позитиван утицај одрживог туризма на окружење и окружења на туризам
- +- Позитиван утицај одрживог туризма на окружење, а негативан окружења на туризам
- + - Негативан утицај одрживог туризма на окружење а позитиван окружења на туризам
- Негативан утицај одрживог туризма на окружење и окружења на туризам

Извор: Аутор

Као што се види из приказа, обострани позитиван утицај би могао да буде остварен у оним пределима која имају највећи потенцијал природних ресурса за развој одрживог туризма, с тим што су та подручја и препознала примарну улогу коју може по окружење да има развој туризма. То су подручја:

1. Палићко језеро, Лудашко језеро и Суботичка пешчара;
2. Горње Подунавље;
3. Делиблатска пешчара;
4. Ђердапска клисура;
5. Тара;
6. Пештерска висораван, и
7. Стара планина.

Подручја у којима развој одрживог туризма врши позитиван утицај на окружење, али окружење није препознало такав утицај, па не подстиче развој туризма, не може да обезбеди дугорочну одрживост туризма уколико не промени положај који би требало да има туристичка активност у њему. Таква подручја у Србији су најбројнија, и потребно је посебно истаћи област Златибора, Копаоника, Голије, Шар планине, Проклетија, Хомоља и Власине са Крајиштем.

Претходна анализа је показала да туризам има велики утицај на окружење у којем егзистира, али и да елементи окружења, њихов квалитет и очуваност опредељују развој туризма на том подручју. Имајући у виду све претходно наведено, евидентно је да ће се утицаји туризма и окружења мултипликовати у наредном периоду, како се развија туризам коришћењем елемената окружења.

ДЕО ЧЕТВРТИ

МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА ЗАСНОВАНОГ НА ПРИРОДНИМ РЕСУРСИМА У СРБИЈИ

1. ОДРЖИВИ ТУРИЗАМ НА ОСНОВУ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА СРБИЈЕ

1.1. Одрживи туризам у заштићеним областима

Заштићене области су формиране ради заштите природних и културних ресурса, док се развој туризма, као најприхватљивије и најкомпатибилније привредне гране која омогућава прилив потребних средстава за њихово очување, у последње време намеће као логичан циљ одржања и развоја постојећих, као и формирања нових заштићених подручја.

Примарни циљ формирања заштићених предела је очување ретких, аутентичних и специфичних природних ресурса једне области, које би вероватно, услед економског развоја, на неки начин, изгубиле своју препознатљивост и атрактивност, а које су неопходне за опстанак и развој тих области. Неконтролисани економски развој условио би прекомерену потрошњу природних ресурса, што би довело до губитка њиховог потенцијала за неки будући развој. Једноставна конзервација не може да буде прихватљиво решење, јер подразумева трошак националне економије, у смислу потребе финансирања конзервације, али и смањења друштвеног производа услед пропуштених економских ефеката. Због тога, други циљ управљања заштићеним областима (развој одрживог туризма) постаје све прихватљивији, јер он истовремено својим економским ефектима обезбеђује и очување тих простора. Развој одрживог туризма, такође, подразумева константно побољшање и иновирање управљања природних ресурса заштићених подручја, јер није могуће развијати одрживи туризам уколико не долази до континуираног развоја тог подручја, у смислу прилагођавања потребама туриста. Те потребе туриста и развој туризма нису у супротности са очувањем простора, јер је очуваност простора и природних ресурса у њему кључна атрактивност развоја туризма. На тај начин се ствара повратна веза између очувања елемената заштићених подручја и развоја одрживог туризма, јер је једино симбиотичким односом могуће дугорочно остварити

оба циља. Такође, туризам је заинтересован за што нетакнутија и изворнија природна подручја, која су по правилу и економски најнеразвијенија, па самим тим постаје и значајан извор прихода и локалном становништву које живи на том подручју.

Значај туризма за заштићена природна добра првенствено се испољава кроз економске приходе које ова делатност остварује. Ту се пре свега мисли на економски потенцијал који може да се оствари на једном подручју развојем туризма, који од прихода од туристичких услуга може да помогне у финансирању заштите природе. Колико ће то бити омогућено и остварено зависи од типа и степена дозвољених активности у том заштићеном природном подручју и политике заштите природе у држави. Приходи од туристичког промета у објектима заштићене природе реализују се кроз наплату улазница, услуге туристичког водича, изнајмљивања разноврсне рекреативне опреме, израду и продају сувенира и давање других туристичких и угоститељских услуга. Међутим, поред претходно наведених корисних својстава, могуће је да туризам заштићеном природном добру донесе и деградирајуће елементе. Парадоксално је, али и истинито, да је једна од највећих претњи за заштићена природна добра, а посебно националне паркове, управо туризам. При томе, истиче се да је угрожавајући фактор њихова општа популарност. Природна добра са актом о заштити, некако по неписаном правилу, одмах добијају и етикету популарности и туристичке атрактивности. Ово их излаже великом притиску који реализују бројни туристи. То представља посебан изазов за организацију заштите у заштићеним подручјима, чији стараоци морају да покажу спремност и избегну велике притиске које посетиоци често доносе (Holden, 2000). Проблеми ове врсте су посебно изражени у светски познатим националним парковима (нпр. Јелостоун и Јосемити).

У савременим условима губитка природних ресурса, а пре свега, биолошких, заштићена подручја имају мултидимензионални значај, пре свега у научном истраживању, образовању, заштити и очувању разноликости врста, специфичних природних и културних одлика, као и у одрживој употреби ресурса из природних екосистема, у којима туризам и рекреација имају примат. Према подацима IUCN-а, заштићена подручја обухватају око 11,5% укупне територије Планете. Од 60-их година прошлог века на глобалном нивоу, под утицајем две организације (IUCN и EUROPARC FEDERATION), проблем заштите природних ресурса и животне средине се подиже на глобални ниво, а формирање заштићених подручја, пре свега националних паркова, поставља се као захтев свим националним економијама.

Заштићена подручја на простору Србије се простиру на свега 518.200ha, што представља око 5,85% површине земље. Према овом параметру, Србија припада категорији европских земаља са најмањим учешћем предела под режимом заштите. Међутим, уважавајући препоруке релевантних међународних институција (UNEP, IUCN, UNWTO), Србија се институционално обавезала да ће повећати учешће заштићених подручја до 2015.године на 10%, а до 2021.године на 12% (Просторни план Републике Србије 2010-2020). Повећањем површина под заштитом, Србија трајно прихвата концепт одрживог развоја заштићених области, а самим тим и одрживог туризма у њима.

Структура заштићених подручја је дата у оквиру другог дела рада, тако да ће у наредном излагању бити наведена она која могу бити најзначајнија за развој одрживог туризма.

Највећи значај за развој туризма имају национални паркови, као квалитативно најзначајнији и најпрепознатљивији облици заштићене природе. Национални паркови у појединим земљама света представљају значајно одредиште туриста (нпр. националне паркове у САД годишње посети око 250 милиона туриста), док афрички национални паркови (пре свега у Кенији и Танзанији) представљају једну од главних туристичких атракција тих подручја (приходи од туризма у заштићеним подручјима учествују са преко 50% у укупним приходима туризма тих земаља).

Национални паркови Србије имају добар потенцијал природних ресурса за развој туризма. Тај потенцијал је у претходном периоду искоришћен у појединим националним парковима развојем, пре свега, масовних облика туризма, који су делимично нарушили природне атрактивности. То се нарочито односи на национални парк Копаоник, где је развој туризма ишао у правцу развоја зимског масовног облика туризма, који је подразумевао изградњу инфраструктуре, која је умногоме изменила првобитни изглед заштићеног подручја. Овакав развој туризма у претходном периоду је донео бројне економске предности подручју Копаоника, али, са аспекта пројектовања неких нових облика одрживог туризма (пре свега екотуризма и других облика туризма заснованих на природним ресурсима), ресурсни потенцијали су деградирани претераном урбанизацијом. У прилог томе говори и податак да на подручју Копаоника постоји 156 нелегалних објеката, који представљају озбиљну претњу природним ресурсима. Такав туристички развој донео је бројне комуналне проблеме, који су, у ситуацији непостајања јасних законских решења у погледу заштите животне средине, нарушили квалитет природних ресурса Копаоника и трајно умањили шансе за развој одрживог туризма.

Слична ситуација је и у националним парковима Фрушка гора и Тара, који су, такође, неконтролисано урбанизацијом деградирани своје природне туристичке ресурсе и умањили свој потенцијал за развој одрживог туризма. Посебну вредност Таре представља резерват мрког медведа Звијезда, што даје могућност развоја ловног туризма, који може бити иницијално искоришћен за развој бројних рекреативних облика туризма.

Развој одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у три горе поменути националног парка је доста ограничен, нарочито у погледу развоја екотуризма, као најкомпатибилнијег и најзначајнијег облика одрживог туризма у заштићеним подручјима. У наредном периоду они се могу фокусирати на даљи развој већ афирмисаних стационарних облика туризма, док једино Фрушка гора, због доста повољног положаја (непосредна близина најзначајнијих емитивних туристичких тржишта Србије) може да развија рекреативне облике туризма, где би природни ресурси били допунске туристичке атракције.

Највећи ненарушени ресурсни потенцијал имају национални паркови Ђердап и Шар планина. Имајући у виду да је национални парк Ђердап и територијално највећи (око 64.000ha), може се закључити да он има највећи потенцијал за развој одрживог туризма. Томе треба додати и чињеницу да он има изузетно повољан туристички положај, који се огледа у реци Дунав, али и инфраструктурној повезаности са главним емитивним туристичким тржиштима. У овом заштићеном подручју, у претходном периоду, акценат је више био на развоју енергетике, а не туризма. Међутим, развој енергетике је еколошки прихватљив, јер не подразумева коришћење неприхватљивих и по природне ресурсе и окружење штетних технологија, па је њихов квалитет практично ненарушен, изузимајући делимично нарушавање рибљег фонда у пределу око хидроцентрале, где су могућности развоја одрживог туризма смањене. Претходно наведени ресурсни потенцијал јасно опредељује развој следећих облика одрживог туризма: екотуризма, наутичког, рекреативног (ловног, риболовног, излетничког), манифестационог. Што се тиче националног парка Шар планина, он је ресурсно изузетно богат и туристички атрактиван, али, због добро познатих фактора, није укључен у она заштићена подручја Србије која су туристички најатрактивнија.

Поред националних паркова, значајан потенцијал се налази и осталим облицима заштићене природе. На подручју Србије најзначајнија заштићена подручја са аспекта развоја одрживог туризма су паркови природе, пре свега Голија, Палић, Стара планина, Шарган-Мокра гора, Златибор. Очуваност природних ресурса је њихова кључна предност (изузев Златибора, који је сличан Копаонику), која треба да допринесе развоју одрживог туризма, али и њиховом укупном развоју, јер се налазе у економски неразвијеном делу Србије (претежно рурални и демографски

испражњен простор). Највећи број њих може да буде добра основа развоја екотуризма Србије, нарочито Голија, која је територијално највеће заштићено подручје Србије (96.000ha) и има највећи потенцијал природних ресурса од свих заштићених подручја Србије за развој одрживог туризма. Паркови природе имају све карактеристике да постану носеће туристичке дестинације на бази природних ресурса.

Поред њих, поједини облици предела изузетних одлика (Овчарско-кабларска клисура, долина реке Пчиње, Суботичка пешчара, Власина) такође могу да, због препознатљивог изгледа са карактеристичним вредностима (биолошко-еколошким, естетским и културно-историјским), који су се током времена развијали као резултат интеракције природе, природних потенцијала подручја и традиционалног начина живота локалног становништва, при чему локално становништво није имало значајан утицај на природне ресурсе и формиране екосистеме, постану прихватљиве дестинације одрживог туризма.

Нешто мањи потенцијал имају резервати природе, који припадају углавном I режиму заштите, па су једино погодни за развој образовног и делимично рекреативног облика туризма, али са ограниченим бројем туриста, тако да могу да буду допунски садржај неке од претходно наведене категорије заштићених подручја (националних паркова и паркова природе).

Остали облици (споменици природе и заштићена станишта) не могу да буду туристички препознатљива, већ само могу да допуњују развијене туристичке дестинације у окружењу у којем се налазе (нпр. Ђавоља Варош као допунска атрактивност подручја Копаоника и бања у непосредном окружењу, итд.).

У наредној табели приказани су главни елементи SWOT анализе заштићених подручја Србије, што представља полазну основу утврђивања могућности развоја одрживог туризма у њима.

Табела 24. SWOT матрица заштићених подручја у функцији развоја одрживог туризма

	ПОЗИТИВНИ ФАКТОРИ	НЕГАТИВНИ ФАКТОРИ
ИНТЕРНИ ФАКТОРИ	СНАГЕ	СЛАБОСТИ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Значајан потенцијал очуваних билошких природних ресурса заштићених подручја 2. Повољно испољавање климатских карактеристика у највећем броју заштићених подручја за развој одрживог туризма током већег дела године 3. Очувани шумски ресурси у већини заштићених подручја 4. Постојање великог броја термалних извора у гравитационој зони заштићених подручја 5. Позитиван став локалне заједнице у стимулисању развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Слаба институционална заштита природних ресурса заштићених подручја 2. Дивља градња и непланска изградња у већини заштићених подручја 3. Илегална експлоатација највреднијих природних ресурса заштићених подручја 4. Недовољан број и неадекватна стручност кадрова који управљају заштићеним подручјима 5. Економска неразвијеност већине заштићених подручја 6. Непостојање адекватног модела развоја туризма на бази природних ресурса
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	ПРИЛИКЕ	ПРЕТЊЕ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Изнад просечна стопа раста туризма у дестинацијама заштићених природних подручја 2. Потреба за повећањем броја и интензивнијим развојем заштићених подручја у Србији 3. Могућност укључивања у прекограничну сарадњу са заштићеним подручјима суседних земаља (Република Српска, Мађарска, Хрватска, Бугарска) 4. Приступ фондовима EUROPARC FEDERATION, IUCN, EU за подстицај развоја туризма у заштићеним подручјима 5. Учење на искуствима развоја одрживог туризма у заштићеним подручјима других земаља 6. Подстицајне мере за развој предузетништва на бази природних ресурса у заштићеним подручјима 7. Повећана свест о потреби очувања природних ресурса 8. Могућност отварања нових радних места у заштићеним подручјима развојем туризма 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Раст туризма у заштићеним подручјима суседних земаља 2. Недовољна развијеност комплементарних туристичких дестинација у Србији 3. Слаба заинтересованост домаћих туриста ка дестинацијама заштићених подручја 4. Опасност од експоненцијалног раста експлоатације природних ресурса заштићених подручја 5. Опасност од неконтролисане градње туристичке инфраструктуре

Извор: Аутор

Суштина израде SWOT матрице је да се идентификују и одређеним стратегијским, развојним одлукама максимизирају снаге, минимизирају слабости, искористе прилике и избегну претње. Резултати SWOT анализе се тестирају кроз TOWS матрицу, која представља комбинацију претходно утврђених елемената.

TOWS матрицом добијају се четири комбинације стратегија развоја одрживог туризма у заштићеним областима:

1. **Макси-макси (S-O).** Ова стратегија показује на који начин је постојећим снагама могуће искористити уочене прилике из окружења;
2. **Макси-мини (S-T).** Ова стратегија показује интерне снаге у односу на претње из окружења. Требало би тежити коришћењу сопствених снага како би се отклониле претње или се њихов утицај свео на минимум;
3. **Мини-макси (W-O).** Ова стратегија показује на који начин је могуће превазићи сопствене слабости користећи прилике из окружења прилике, и
4. **Мини-мини (W-T).** Ова стратегија показује слабости у поређењу са претњама. То је крајње одбрамбена стратегија, чији је циљ смањити слабости и избећи претње.

Претходно наведене стратегијске опције за развој одрживог туризма у заштићеним областима Србије могу се представити на следећи начин.

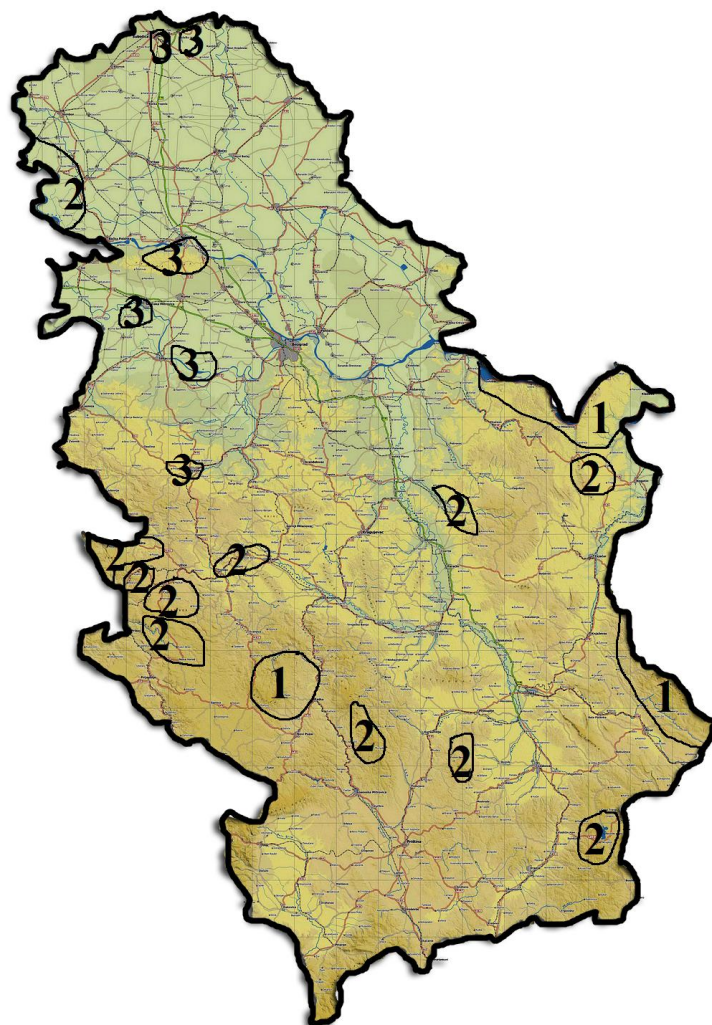
Табела 25. **TOWS матрица одрживог коришћења природних ресурса заштићених подручја у функцији развоја туризма**

	СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
ПРИЛИКЕ (O)	S-O стратегија: Макси-макси Због повољних кретања на глобалном тржишту у погледу развоја туризма у заштићеним областима, максимално искористити потенцијал природних ресурса заштићених подручја Србије	W-O стратегија: Мини-макси Могућност приступа фондовима EUROPARC FEDERATION, IUCN, EU искористити за образовање кадрова за развој одрживог туризма у заштићеним подручјима Србије
ПРЕТЊЕ (T)	S-T стратегија: Макси-мини Развијати облике одрживог туризма на бази јединствених природних ресурса, чиме ће се смањити негативан утицај одрживог туризма у заштићеним областима суседних земаља	W-T стратегија: Мини-мини Контролисати раст одрживог туризма одустајањем од сваке ризичне активности коришћења појединих природних ресурса заштићених подручја Србије

Извор: Аутор

За утврђивање потенцијала за развој одрживог туризма у заштићеним подручјима Србије потребно је истаћи да је свега 4% површине заштићених подручја под строгим режимом заштите, који не дозвољава било које активности, док је 96% предела који су под режимом заштите у тзв. другој и трећој категорији, која подразумева у мањој или већој мери контролисани приступ. То јасно показује да су заштићена подручја наше земље формирана и организована на такав начин да дозвољавају развој туризма на својим просторима, који уз ресурсно богатство (природно и антропогено) треба да буде основа њиховог будућег развоја. Тако успостављен модел развоја заштићених области може да има значајну конкурентску

Карта 8. Размештај заштићених области према перспективи развоја одрживог туризма Србије

Легенда:

- 1 - Заштићена подручја првог приоритета развоја одрживог туризма
- 2 - Заштићена подручја другог приоритета развоја одрживог туризма
- 3 - Заштићена подручја трећег приоритета развоја одрживог туризма

Извор: Аутор

Из претходно наведене матрице атрактивности и конкурентности природних ресурса заштићених подручја Србије у погледу развоја одрживог туризма, као и картографског приказа закључује се да само 3 заштићена подручја (Голија, Ђердап и Стара планина) поседују довољно очуваних природних ресурса који могу да омогуће високо конкурентан и на међународном туристичком тржишту прихватљив одрживи туризам. Да би се побољшала конкурентна позиција заштићених подручја која имају висок и средњи ниво атрактивности природних ресурса (Увац, Ресава, Ресавска пећина, Палић, Лудашко језеро, итд.), неопходно је формирање мреже заштићених подручја, које имају за циљ да их међусобно повежу и интегришу. Наиме, на

подручју појединих туристичких кластера налази се велики број територијално малих и ресурсно доста монолитних заштићених подручја. Таква подручја појединачно не могу да привуку велики број туриста, нити да обезбеде дуже задржавање туриста у њима. Због тога је неопходно да се она међусобно интегришу и да формирају јединствене туристичке производе одрживог туризма.

Поред наведеног, на подручју Србије потребно је формирање међународно препознатљивих заштићених подручја, тј. укључивање заштићених подручја Србије у међународне асоцијације и удружења. То ће допринети већем степену заштите природних ресурса, али и већој могућности пласмана туристичког производа Србије на међународном туристичком тржишту, јер је сегмент очуване животне средине један од најважнијих мотива који вреднују туристи из ЕУ приликом избора своје дестинације. Према подацима Европске Комисије из 2012.године, очувана животна средина је примаран мотив код 32% туриста приликом одабира туристичке дестинације (ЕУ, 2012). Заштићена подручја се најбоље уклапају у те трендове, а Србија, пошто се граничи са земљама ЕУ, на тај начин може да валоризује своја заштићена подручја.

Генерално говорећи, развој одрживог туризма је могућ у заштићеним подручјима, с тим што национални паркови и делимично паркови природе могу да буду самостални или примарни туристички мотиви, док највећи број осталих заштићених подручја може једино да буде допуна, тј. комплементарни туристички ресурс неком другом, већ афирмисаном туристичком производу.

1.2. Одрживи туризам на водним ресурсима

Водни ресурси представљају најзначајније природне туристичке ресурсе, јер омогућавају највећи могући обим туристичких активности. Туризам је најзначајнији индиректни потрошач водних ресурса, тј. једино туризам може да се развија, а да не долази до превелике експлоатације, тј. физичког трошења водних ресурса. Мора се истаћи чињеница да се и у туризму водни ресурси физички троше (према неким истраживањима туриста просечно троши око 5 пута више воде него локално становништво, нарочито у приморским дестинацијама), али је учешће туризма у глобалној физичкој потрошњи водних ресурса око 1%.

Пошто водни ресурси припадају категорији обновљивих водних ресурса, са јасно израженим темпом самообнављања, у наредном периоду се стимулише значај индиректног коришћења водних ресурса, као и минимизирање оних привредних

активности које загађују водне ресурсе, тј. подстиче се концепт одрживог коришћења водних ресурса. То јасно указује на чињеницу да је развој туризма најбоље уклопљен у концепт одрживог коришћења водних ресурса, што у случају када је највећи број водних ресурса загађен или доста нарушен, представља значајну компаративну предност туризма над осталим привредним гранама.

Највећи обим досадашњих туристичких кретања, на простору Србије, није био у складу са одрживим коришћењем водних ресурса. Туризам је прекомерно експлоатисао и својим развојем доводио до превеликог загађења водних ресурса, тако да одређени потенцијал водних ресурса није могуће користити у наредном периоду за развој одрживог туризма. Ситуација на подручју Србије је повољнија него у земљама у окружењу, јер није било значајнијег развоја туризма који би довео до критичног пада квалитета водних ресурса.

Преглед потенцијала водних ресурса и могућности њиховог укључења у будући одрживи развој туризма потребно је започети анализом оних који могу најбоље да допринесу одрживом туризму. То су термоминерални водни ресурси, који омогућавају развој бањског туризма. У Србији је у претходном периоду највише развијан климатско-лечилишни облик. Светске тенденције последњих неколико деценија иду у правцу развоја превентивних и може се рећи делимично авантуристичких облика туризма у бањама. Окосницу будућег развоја бањског туризма представља тзв. *wellnes* туризам, који постаје једна од најбрже растућих грана савременог туризма. Овај облик туризма се уклапа у концепт одрживог туризма, јер подразумева контролисано коришћење водних (минералних и термоминералних), али и других природних ресурса, пре свега шумских и ресурса земљишта. Те дестинације одрживог туризма су обично лоциране изван урбаних центара, тако да квалитет природних ресурса на којима се заснивају може да буде очуван. Изградња капацитета за овај облик туризма на водним ресурсима подразумева значајна инвестициона улагања, али због растуће атрактивности, период повраћаја је релативно брз (до 10 година). Многе континенталне земље централне Европе су развиле или убрзано развијају овај облик туризма (Мађарска, Словачка и Словенија), који постаје доминантан у укупној туристичкој понуди. Богатство Србије од 272 идентификована термоминерална извора представља добру основу развоја *wellnes* туризма. Такође, у непосредној близини термоминералних вода могуће је туристичку понуду употпунити изградњом аква центара и других комплементарних авантуристичких садржаја, који могу да формирају комплексан и тржишно прихватљив туристички производ. Изградња смештајних и осталих туристичких капацитета омогућава развој, како једнодневних, тако и вишедневних облика туристичке понуде. Такође, окружења у којем се налазе омогућавају развој бројних облика рекреативног и излетничког одрживог туризма. Овде је потребно

истаћи да никако не треба умањити значај развоја климатско-лечилишног бањског туризма, који је примарни, базни облик, већ да је циљ анализе на потпунијем искоришћавању потенцијала подземних вода и привлачењу једног сасвим новог туристичког сегмента (младе особе и високоплатежне особе), који није био учесник традиционалних услуга бањског туризма Србије.

Копнени водни ресурси Србије су доста експлоатисани у претходном периоду од стране пре свега нетуристичких привредних грана и делатности, које су умногоме умањиле њихов квалитет за развој одрживог туризма. То се нарочито односи на реке Дунав, Саву, Велику Мораву, већи део доњег водотока Јужне и Западне Мораве, које су другог или трећег степена квалитета, који доста ограничава директно туристичко коришћење, пре свега као купалишних зона. Тај потенцијал је још увек, од већих водотокова задржао Дунав, у појединим контролисаним пределима, због великог дотока и могућности поправљања квалитета воде у релативно краћим временским периодима. Он, због свог међународног значаја, подстиче развој појединих облика одрживог туризма у својој гравитационој зони, пре свега у заштићеним подручјима (Горње Подунавље, Фрушка Гора, Ковињско-петроварадински рит, Ђердап, итд.), али и оних облика туризма који иако нису потпуно усклађени са концептом одрживог развоја (наутички и транзитни), али доприносе укупном туристичком развоју. Највећи потенцијал за развој одрживог туризма имају Дрина, Ибар, Градац, Млава, Ресава, Лим, Тимок, Нишава, Бегеј, Увац, Тиса и Тамиш. Ови речни токови, а посебно Дрина и Ибар, нарочито у својим горњим токовима, пролазе кроз релативно ненарушене пределе и пружају могућност за развој екотуризма и риболовног туризма. Такође, специфични рељефни облици омогућавају развој бројних облика авантуристичког туризма.

Језера Србије имају мањи значај за развој одрживог туризма, него претходно описани облици. То се нарочито односи на природна језера у Србији, којих има свега 50 и која једва да задовољавају минималне критеријуме развоја туризма (дубина преко 0,8м, површина преко 1ha и температура воде изнад 18°C) . Највећи потенцијал имају Палићко и Лудашко језеро, која су, због повољног испољавања дејства других природних ресурса, постала препознатљива одредишта одрживог туризма. Остала природна језера имају углавном потенцијал за развој рекреативног туризма намењеног локалном становништву и могу да буду допуна туристички вреднијим атрактивностима. Што се тиче вештачких језера, она су формирана углавном из других разлога, а не као елементи развоја туризма, тако да је развој одрживог туризма у њима доста лимитиран. Највећа међу њима су: Ђердапско, Зворничко, Бајно-баштанско, Златарско, Власинско и Увац. Њихов туристички потенцијал може само да буде комплементарни мотив других атрактивности и да служи да употпуни пејсажну слику одређеног простора.

Од осталих облика водних ресурса Србије, туристички значај имају баре и мочваре. Оне су нарочито карактеристичне за равничарске просторе на северу Србије. Најзначајније су Обедска бара, Царска бара и Засавица и значајне за развој рекреативног, научно-истраживачког и излетничког туризма. Како се одликују специфичним микрокарактеристикама, пре свега у погледу богатства животињског и биљног света, представљају добар екотуристички ресурсни потенцијал.

У наредној табели приказани су главни елементи SWOT анализе водних ресурса Србије, што представља полазну основу развоја одрживог туризма.

Табела 26. SWOT матрица водних ресурса у функцији развоја одрживог туризма

	ПОЗИТИВНИ ФАКТОРИ	НЕГАТИВНИ ФАКТОРИ
ИНТЕРНИ ФАКТОРИ	СНАГЕ	СЛАБОСТИ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Релативно добра заступљеност различитих облика водних ресурса 2. Дунав као један од најзначајнијих туристичких копнених ресурса Европе 3. Значајан потенцијал очуваних водних ресурса планинских и руралних подручја 4. Повољно испољавање климатских карактеристика за развој одрживог туризма на водним ресурсима 5. Постојање великог броја разноврсних термоминералних извора 6. Близина инфраструктурних капацитета код већине водних ресурса 7. Позитиван став локалне заједнице у стимулисању развоја одрживог туризма заснованог на водним ресурсима 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Слаба институционална заштита водних ресурса 2. Дивља градња и непланска изградња у близини водних ресурса 3. Низак ниво еколошке свести локалног становништва и туриста 4. Недовољан број и неадекватна стручност кадрова који управљају водним ресурсима 5. Велики притисак на поједине водне ресурсе 6. Непостојање адекватног модела развоја туризма на водним ресурсима 7. Мало учешће иностраних туриста у коришћењу производа одрживог туризма на водним ресурсима
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	ПРИЛИКЕ	ПРЕТЊЕ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тренд ка кратким одморима 2. Увођење нових садржаја у бањама развојем спа и велнес туризма 3. Изнад просечна стопа раста туризма у дестинацијама копнених водних ресурса 4. Могућност укључивања у прекограничну сарадњу коришћења водних ресурса (Република Српска, Мађарска, Хрватска) 5. Приступ фондовима ЕУ за подстицај развоја туризма у Дунавском сливу 6. Учење на искуствима развоја одрживог туризма на водним ресурсима других земаља 7. Повећана свест о потреби очувања водних ресурса 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Раст одрживог туризма на водним ресурсима суседних земаља 2. Недовољна развијеност туристичких дестинација на водним ресурсима у Србији 3. Опасност од експоненцијалног раста експлоатације водних ресурса 4. Коришћење водних ресурса у другим гранама-физичка експлоатација 5. Загађење водних ресурса изазвано коришћењем у другим гранама 6. Опасност од неконтролисаних градње туристичке инфраструктуре у близини најквалитетнијих водних ресурса 7. Недостатак институционалне подршке одрживом коришћењу водних ресурса

Извор: Аутор

Преглед интерних и екстерних фактора развоја одрживог туризма приказаних SWOT анализом тестирају се кроз TOWS матрицу.

Табела 27. **TOWS** матрица одрживог коришћења водних ресурса у функцији развоја туризма

	СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
ПРИЛИКЕ (O)	<p>S-O стратегија: Макси-макси Због изнадпросечне стопе раста одрживог туризма на водним ресурсима на глобалном нивоу, максимално искористити њихов потенцијал у Србији за развој бројних облика одрживог туризма на свим водним ресурсима Србије</p>	<p>W-O стратегија: Мини-макси Користећи могућност приступа фондовима EU и искуства других земаља у развоју одрживог туризма на водним ресурсима, подићи конкурентност одрживог туризма у односу на друге облике експлоатације водних ресурса Србије</p>
ПРЕТЊЕ (T)	<p>S-T стратегија: Макси-мини Агресивним маркетингом истицати предности развоја одрживог туризма на бази водних ресурса, чиме ће се смањити конкурентност других облика експлоатације водних ресурса</p>	<p>W-T стратегија: Мини-мини Контролисати сваку ризичну активност у погледу загађења и претераног коришћења водних ресурса, чак и одустајањем од развоја одрживог туризма на водним ресурсима Србије</p>

Извор: Аутор

Користећи резултате претходних анализа, као и потенцијал водних ресурса Србије, могуће је направити матрицу атрактивности и конкурентности водних Србије у погледу развоја одрживог туризма.

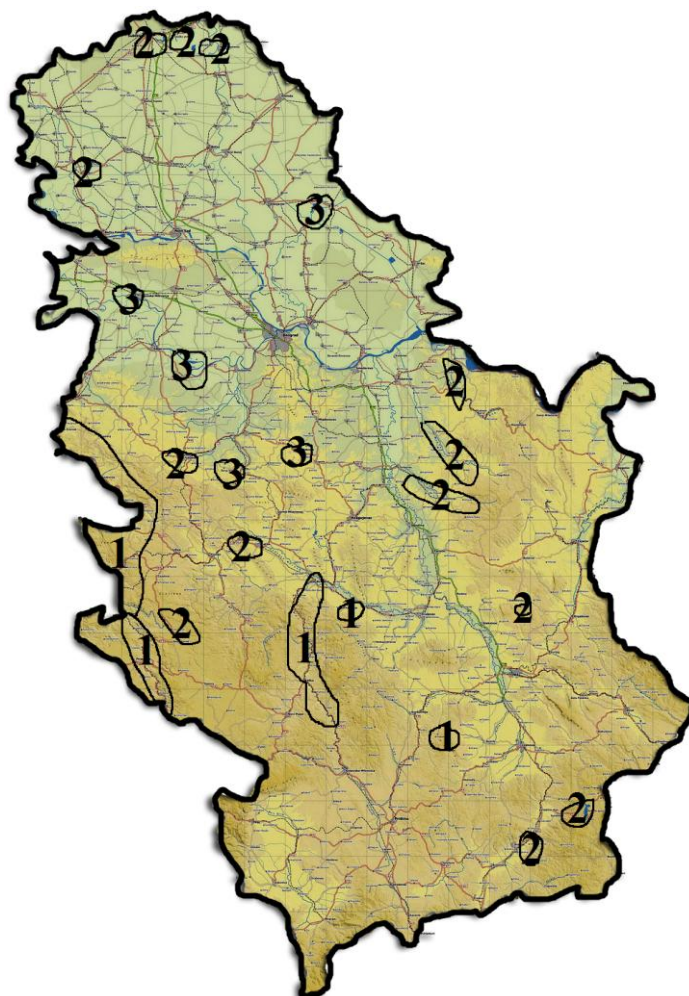
Шема 17. **Матрица атрактивности и конкурентности водних ресурса Србије у погледу могућности развоја одрживог туризма**

ВИСОКА АТРАКТИВНОСТ ВОДНИХ РЕСУРСА	Тиса Тамиш Овчар бања Врањска бања Градац Млава Пек Ресава Златарско језеро	Ибар Дрина Лим Соко бања Врњачка бања Пролом бања
	Буковичка бања Бања Врујци Овчар бања Обедска бара Царска бара Засавица	Дунав Бања Јунаковић Бања Кањижа Лудашко језеро Палићко језеро Власинско језеро
	Лепеница Колубара	Западна Морава Јужна Морава Нишава
	НИСКА СРЕДЊА ВИСОКА	КОНКУРЕНТНОСТ ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА

Извор: Аутор

У наредном картографском прегледу биће просторно приказани водни ресурси Србије према перспективи развоја одрживог туризма у наредном периоду.

Карта 9. Просторни размештај водних ресурса према перспективи развоја одрживог туризма Србије

Легенда:

- 1** - Водни ресурси првог приоритета развоја одрживог туризма
- 2** - Водни ресурси другог приоритета развоја одрживог туризма
- 3** - Водни ресурси трећег приоритета развоја одрживог туризма

Извор: Аутор

Из претходно наведене матрице атрактивности и конкурентности водних ресурса Србије, као и картографског приказа, закључује се да реке Дрина, Ибар и Лим, као и термоминерални извори Соко, Врњачке и Пролом бање поседују очуване водне ресурсе који могу да омогуће високо конкурентан одрживи туризам. Да би се побољшала конкурентна позиција водних ресурса који имају висок и средњи ниво атрактивности, неопходно је да се интегришу са другим природним и антропогеним ресурсима простора у којем се налазе, како би се формирали тржишно прихватљиви производи одрживог туризма и искористио потенцијал водних ресурса.

Табела 28.Најзначајнији облици одрживог туризма на водним ресурсима Србије

Водни ресурс		Облик одрживог туризма на водама
Река	Дунав	купалишни, излетнички, рекреативни, екотуризам, риболовни, пејсажни, образовни
	Тиса	излетнички, рекреативни, посматрање специфичних појава „цветање Тисе“
	Тамиш	излетнички, рекреативни
	Млава	манifestациони, риболовни, купалишни, излетнички,
	Пек	образовни
	Грза	излетнички, купалишни, риболовни
	Тимок	излетнички, авантуристички
	Дрина	авантуристички, рекреативни, риболовни, излетнички,
	Ибар	пејсажни, манифестациони, научно-истраживачки
	З.Морава	рекреативни, излетнички
	Увац	екотуризам, рекреативни, манифестациони, купалишни,
	Лим	риболовни, излетнички, образовни
	Градац	екотуризам, рекреативни, риболовни, излетнички
	Рзав	рекреативни, риболовни, екотуризам
ТМИ - бање	Кањижа	wellnes, здравствени, рекреативни, авантуристички,
	Јунаковић	излетнички
	Врдник	здравствени, манифестациони, верски
	Сланкамен	здравствени, излетнички, образовни
	Пролом	здравствени, wellnes, рекреативни, излетнички
	Сокобања	wellnes, здравствени, авантуристички, рекреативни
	Нишка	здравствени, излетнички, рекреативни, образовни
	Врањска	здравствени, образовни, излетнички
	Врњачка	здравствени, wellnes, манифестациони, рекреативни
	Рибарска	здравствени, wellnes, образовни
	Врујци	wellnes, здравствени, рекреативни
	Овчар	здравствени, манифестациони, верски, излетнички
	Трепча	здравствени, излетнички
	Богутовачка	здравствени, образовни, излетнички
Језеро	Палић	излетнички, рекреативни, пејсажни
	Лудаш	посматрање птица, излетнички, рекреативни
	Белоцркванска	купалишни, рекреативни, излетнички
	Власинско	купалишни, излетнички, рекреативни, екотуризам, риболовни, пејсажни, образовни
	Ђердапско	риболовни, пејсажни, рекреативни, екотуризам, образовни, авантуристички, научно-истраживачки
	Бованско	купалишни, рекреативни, риболовни
	Зворничко	риболовни, рекреативни, излетнички
	Златарско	риболовни, рекреативни, излетнички, образовни, научно-истраживачки
	Међувршје	излетнички, риболовни
	Гружанско	спортско-рекреативни, излетнички, риболовни
	Перућац	научно-истраживачки, излетнички, риболовни
Баре и мочваре	Обедска	излетнички, рекреативни, пејсажни, научно-истраживачки, посматрање птица
	Царска	
	Засавица	

Легенда: ТМИ – термоминерални извори

Извор: Аутор

Из претходне табеле може се закључити да се највећи број дестинација одрживог туризма на водним ресурсима налази на подручју Војводине и Западне Србије. То је сасвим и разумљиво, јер је подручје Војводине најбогатије природним језерима и другим облицима копнених стајаћих вода, која уз разноврстан и карактеристичан биљни и животињски свет представљају добру основу развоја одрживог туризма. Са друге стране, простор Западне Србије се одликује очуваним копненим водним ресурсима и већ афирмисаним бањама на термоминералним изворима, који могу да буду основа, пре свега спа и велнес туризма и компатибилних спортско-авантуристичких облика одрживог туризма. Источна Србија је сиромашнија квалитетним водним ресурсима у поређењу са претходна два подручја, тако да они, изузимајући Дунав и Власинско језеро, могу да представљају само допуну одрживом туризму заснованом на неким другим природним ресурсима и богатој културној понуди.

1.3. Одрживи туризам у планинским подручјима

Планинска подручја се простиру на глобалном нивоу на око 20% копна и представљају области које су, у претходном периоду, мање развијане и биле предмет мањег степена експлоатације природних ресурса. Имајући у виду претходно наведено, као и чињеницу да је изражен велики притисак на равничарске пределе, планинска подручја и ресурси који се налазе у њима представљају основу будућег привредног развоја многих националних економија. Због релативне ресурсне очуваности, развој тих подручја треба да буде у складу са одрживим развојем. Развој планинских подручја у претходном периоду је углавном био орјентисан на оне делове који су локалном становништву били лако доступни и које је оно могло једноставније да прилагоди задовољењу својих потреба, док је један већи део простора практично нетакнут. За разлику од других предела, планинска подручја су била много више предмет туристичког развоја него развоја неких других привредних грана, тако да је, нарочито у економски развијеним земљама, туризам у тим областима, постао једна од доминантнијих привредних грана.

Што се тиче територије Србије, у другом делу рада истакнуто је да се планинска подручја, са надморском висином преко 1.000м, простиру на око 11%, док високопланинска подручја заузимају свега 0,23% површине Србије. Уколико се у планинска подручја укључе и предели од 500 до 1.000м, који заузимају око 27%, долази се до чињенице да преко 38% територије Србије припада планинском

подручју. Ова последња категорија (од 500 до 1000м) је нарочито погодна за развој рекреативних и екотуристичких облика одрживог туризма.

Развој одрживог туризма на планинским подручјима подразумева анализу из најмање два угла. Наиме, потребно је посебно анализирати оне планинске пределе који су развијали неке облике туризма, и оне који су туристички непрепознатљиви.

Табела 29. Различити облици најзначајнијих планинских подручја Србије са аспекта степена развијености туризма

Туристички неразвијена планинска подручја	Туристички развијена планинска подручја
Планинска подручја која немају развијен туризам у претходном периоду (нпр. Златар, Голија)	Планинска подручја са дугом традицијом развоја туризма (нпр. Копаоник, Тара)
Планинска подручја са малим бројем заинтересованог локалног становништва за развој туризма (нпр. Златар, Голија, Стара планина)	Планинска подручја са великим бројем локалног становништва укљученог у развој туризма (нпр. Златибор)
Планинска подручја где је туризам само атракција и не постоји развијена туристичка инфра и супраструктура (нпр. Златар, Голија)	Планинска подручја где су рекреативне и спортске активности доминантне (нпр. Копаоник, Тара, Шар планина)
Планинска подручја са очуваном природном средином и малим бројем становника (нпр. Златар, Голија, Стара планина)	Планинска подручја са развијеном пољопривредом и као место пожељно за живот (нпр. Златибор)

Izvor: Autor na osnovu Swarbrooke, J. (1999), Sustainable Tourism Management, CABI, New York

Из претходне табеле јасно се уочавају суштинске разлике између ова два облика планинских подручја у погледу степена развијености туризма. Те разлике јасно и опредељују будући туристички развој, јер превасходно утичу на могућност и интензитет развоја одрживог туризма.

Развој туризма на планинским подручјима је у претходном периоду био оријентисан на развој зимских масовних облика туризма, рекреативног и спортског типа, који су доводили до превелике концентрације туриста у релативно кратком временском периоду (зимски период) и изградњу облика туристичких капацитета на малом простору. На подручју Србије постоје два планинска подручја која припадају овој категорији (Копаоник и Златибор), док делимично припадају Тара и Шар планина. У том контексту, развој туризма на овим планинским подручјима је био под доминантним утицајем климе као природног услова, што, у садашњем периоду, када долази до тзв. глобалних климатских промена, представља ограничавајући фактор пројектовања будућег развоја туризма. На тај начин, долази до смањења трајања зимске туристичке сезоне, што негативно делује на остваривање ефеката од туризма, па самим тим доводи и до смањења атрактивности туризма као привредне

гране тих подручја. Међутим, имајући у виду богатство природних, али и антропогених ресурса, развој одрживог туризма у наредном периоду треба да буде оријентисан на друге делове туристичке сезоне, који нису обухваћени зимским периодом. Позитиван предуслов развоја одрживог туризма може да буде развијен зимски масовни туризам, јер највећи број туристичких капацитета који постоје, може да буде искоришћен за облике одрживог туризма, јер је тешко поверовати да ће туристичка тражња било ког облика одрживог туризма надмашити тражњу формирану у масовном туризму. Такође, имиџ који је створен развојем масовног туризма, може бити искоришћен и у промовисању и других облика туризма које треба развијати на планинским подручјима.

Поред ових позитивних ефеката развоја масовног туризма на планинским пределима, постоје и одређени лимитирајући фактори, који могу да значајно умање потенцијал за развој одрживог туризма. Овде је најважније истаћи да изграђена туристичка инфра и супраструктура може да представља главно ограничење развоју одрживог туризма уколико није било њене планске градње и уклапања у планинско подручје. Такав негативан ефекат постоји у нашим туристички најразвијенијим центрима, пре свега на Златибору, где је неконтролисана урбанизација умногоме изменила карактеристике подручја. Такође, уређењем терена за задовољење потреба скијашког туризма, у већини дестинација је нарушен природан изглед простора, пре свега дошло је до крчења шумских ресурса, загађења водних ресурса, нарушавања природних станишта животињских врста, превелике концентрације отпадака и загађења ваздуха претераном употребом моторних возила и сл., што је умањило еколошки и економски потенцијал планинских предела за одрживи туризам. Он је једино могућ у гравитационим зонама или ненарушеним областима тих туристички развијених дестинација, с тим што би смештај туриста био у већ изграђеним капацитетима, а активности које одговарају одрживом туризму у нетакнутим и ненарушеним пределима.

С друге стране, постоје планинска подручја у Србији, која су туристички неразвијена, а којију има потенцијал за развој одрживог туризма заснованог на природним ресурсима. Тај простор се одликује очуваним природним ресурсима, али је истовремено и економски најнеразвијенија област Србије. Такође, највећи део тог простора је у систему заштићене природе (Голија, Златар, Стара планина, Кучај и сл.), па се очување природних ресурса намеће као један од приоритетнијих циљева развоја тих области.

У наредној табели приказани су главни елементи SWOT анализе планинских подручја Србије, што представља полазну основу утврђивања могућности развоја одрживог туризма.

Табела 30. SWOT матрица планинских подручја Србије у функцији развоја одрживог туризма

	ПОЗИТИВНИ ФАКТОРИ	НЕГАТИВНИ ФАКТОРИ
ИНТЕРНИ ФАКТОРИ	СНАГЕ	СЛАБОСТИ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Препознатљивост планинских подручја као туристичких дестинација 2. Значајан потенцијал очуваних билошких природних ресурса планинских подручја 3. Повољно испољавање климатских карактеристика у највећем броју планинских подручја за развој одрживог туризма током већег дела године 4. Очувани шумски ресурси у већини планинских подручја 5. Постојање великог броја термалних извора у гравитационој зони планинских подручја 6. Позитиван став локалне заједнице у стимулисању развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ослањање доминантно на развој зимског туризма у планинским подручјима 2. Одсуство стимулисања развоја туризма током читаве године 3. Дивља градња и непланска изградња у већини планинских подручја 4. Недовољан број и неадекватна стручност кадрова који управљају развојем туризма у планинским подручјима 5. Економска неразвијеност већине планинских подручја 6. Мало учешће иностраних туриста 7. Недовољно коришћење природних ресурса у изградњи туристичких производа
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	ПРИЛИКЕ	ПРЕТЊЕ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тренд ка кратким одморима на планинским подручјима изван зимске сезоне 2. Изнад просечна стопа раста туризма у планинским дестинацијама 3. Могућност формирања бројних производа одрживог туризма током целе сезоне 4. Учење на искуствима развоја одрживог туризма у планинским подручјима других земаља 5. Повећана свест о потреби очувања природних ресурса планинских подручја 6. Могућност отварања нових радних места у планинским подручјима развојем туризма 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Раст туризма у планинским подручјима суседних земаља 2. Превелико ослањање на развој туризма на малом броју планинских подручја 3. Непостојање стратешког плана развоја одрживог туризма у тзв. ниским планинским подручјима 4. Слаба заинтересованост домаћих туриста ка прихватању тзв. целогодишњег туризма у планинским подручјима 5. Опасност од неконтролисане градње туристичке инфраструктуре планинских подручја

Извор: Аутор

Преглед интерних и екстерних фактора развоја одрживог туризма приказаних SWOT анализом тестирају се кроз TOWS матрицу. Резултати TOWS матрице приказани су у наредној табели.

Табела 31. TOWS матрица одрживог коришћења природних ресурса планинских подручја Србије у функцији развоја туризма

	СНАГЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
ПРИЛИКЕ (O)	S-O стратегија: Макси-макси Због јасно изражене тражње за целогодишњим развојем туризма у планинским подручјима, искористити потенцијал природних ресурса тих предела Србије за развој туризма	W-O стратегија: Мини-макси Користећи искуства развоја одрживог туризма у планинским подручјима Алпа, превазићи недостатак образованих хуманих ресурса у развоју туризма планинских подручја Србије
ПРЕТЊЕ (T)	S-T стратегија: Макси-мини Развијати облике одрживог туризма на бази јединствених природних ресурса, чиме ће се смањити негативан утицај одрживог туризма планинских подручја суседних земаља	W-T стратегија: Мини-мини Контролисати раст одрживог туризма одустајањем од сваке ризичне активности коришћења појединих природних ресурса планинских подручја Србије

Извор: Аутор

Користећи резултате претходних анализа, могуће је направити матрицу атрактивности и конкурентности у погледу развоја одрживог туризма.

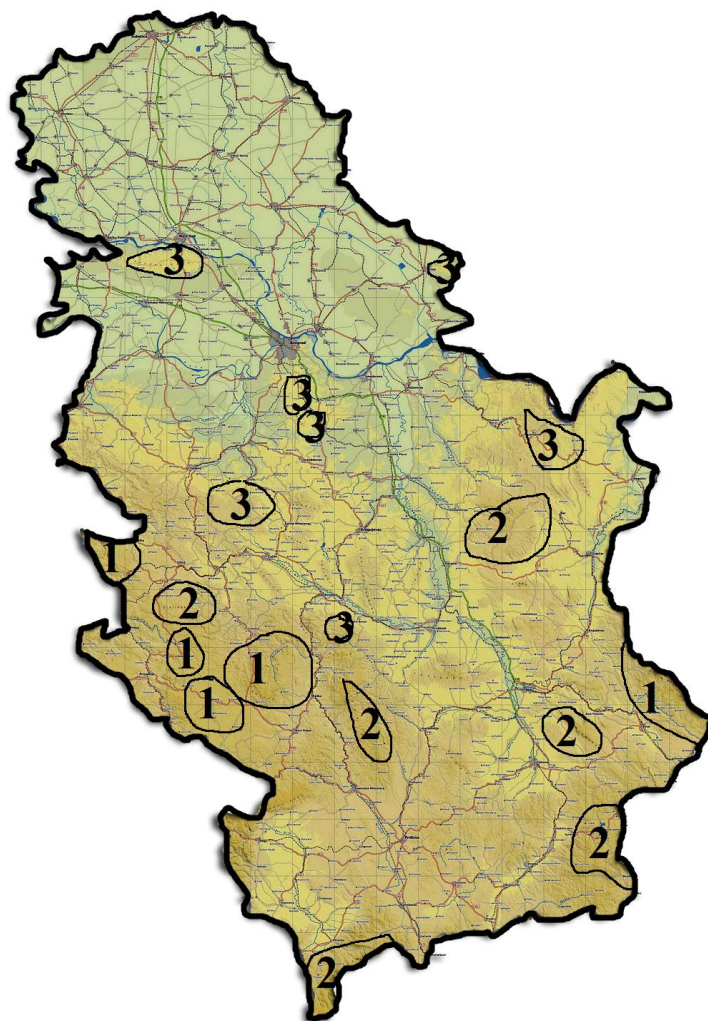
Шема 18. Матрица атрактивности и конкурентности планинских подручја Србије у погледу могућности развоја одрживог туризма

ВИСОКА АТРАКТИВНОСТ ПЛАНИНСКИХ РЕСУРСА		Крајиште са Власином Кучајске планине Сува планина Шар планина	Голија Стара планина Златар Пештерска висораван Тара
	Вршачке планине	Мироч Гоч Ваљевске планине	Копаоник Златибор
		Фрушка Гора Космај Авала	
	НИСКА	СРЕДЊА	ВИСОКА
	КОНКУРЕНТНОСТ ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА		

Извор: Аутор

У наредном картографском прегледу биће просторно приказани ресурси планинских подручја Србије према перспективи развоја одрживог туризма у наредном периоду.

Карта 10. Просторни размештај планинских подручја према перспективи развоја одрживог туризма Србије

Легенда:

- 1** - Планинска подручја првог приоритета развоја одрживог туризма
- 2** - Планинска подручја другог приоритета развоја одрживог туризма
- 3** - Планинска подручја трећег приоритета развоја одрживог туризма

Извор: Аутор

Из претходно наведене матрице атрактивности и конкурентности планинских подручја Србије у погледу развоја одрживог туризма, као и картографског приказа, закључује се да на подручју Западне Србије постоји највећи потенцијал природних ресурса који могу да омогуће одрживи развој туризма.

У наредној табели приказани су могући облици одрживог туризма у појединим планинским пределима Србије.

Табела 32. Најзначајнији облици одрживог туризма у планинским подручјима Србије

Планинско подручје	Облик одрживог туризма у планинским подручјима
Фрушка Гора	рекреативни, излетнички, вински, школе у природи, верски
Вршачке планине	излетнички, вински, рекреативни
Космај	рекреативни, излетнички, верски, рурални, школе у природи
Авала	излетнички, рекреативни, рурални
Стара планина	спортски, авантуристички, екотуризам, рекреативни, пејсажни, здравствени, сеоски, фитофармаколошки, образовни
Кучајске планине	екотуризам, гастро, авантуристички, рекреативни, излетнички, фитофармаколошки, ловни
Сува планина	екотуризам, авантуристички, излетнички, рекреативни, сеоски, ловни, школе у природи
Крајиште са Власином	туризам на водама, рекреативни, излетнички, екотуризам, авантуристички, рурални
Радан планина	здравствени, верски, екотуризам, авантуристички, спортски, рекреативни, излетнички
Мироч	ловни, риболовни, авантуристички, екотуризам, спортски, рекреативни, излетнички
Хомољске планине	екотуризам, гастро, авантуристички, рекреативни, излетнички,
Бељаница	фитофармаколошки, ловни, школе у природи
Дели Јован	ловни, спортски, рекреативни, излетнички, екотуризам, школе у природи, гастро
Копаоник	спортски, рекреативни, верски, екотуризам, гастро, авантуристички, пејсажни, образовни, научно-истраживачки, манифестациони
Златибор	рекреативни, излетнички, екотуризам, авантуристички, спортски, гастро, рурални
Златар	екотуризам, авантуристички, туризам на водама, рекреативни, спортски, ловни, риболовни, манифестациони, гастро
Пештерска висораван	гастро, рурални, екотуризам, авантуристички, излетнички, рекреативни, манифестациони
Тара	ловни, екотуризам, авантуристички, излетнички, спортски, рекреативни, верски, манифестациони
Шар планина	спортски, рекреативни, екотуризам, авантуристички, фитофармаколошки
Голија	екотуризам, авантуристички, спортски, рекреативни, рурални, ловни, гастро, манифестациони, фитофармаколошки
Гоч	спортски, рекреативни, авантуристички, фитофармаколошки, ловни
Ваљевске планине	пејсажни, екотуризам, спортски, рекреативни, излетнички
Рудник	ловни, рекреативни, рурални, екотуризам, излетнички, спортски

Извор: Аутор

Из презентиране шеме (18) и табеле (32) јасно се закључује да се највећи потенцијал за развој одрживог туризма на планинским подручјима налази на подручју Источне и Западне Србије. Посматрајући та два подручја и достигнути степен развоја туризма у њима, може се закључити да је простор Западне Србије туристички развијенији, али да већи потенцијал, због очуваности природних ресурса има Источна Србија. Оно што карактерише планинска подручја Србије је велико

економско заостајање у односу на остали део земље. То није случај у економски развијеним земљама, где су планинска подручја на истом или сличном степену развоја као остала подручја, што представља последицу правилног деловања економске политике и подстицаја државе. Наиме, економски развијене државе стимулишу развој планинских подручја и искоришћавање природних ресурса тих предела. То се нарочито односи на заштићена планинска подручја, где су просечна годишња издвајања око 2.000 евра по км² (Максин и други, 2011, 259), што нарочито погодује развоју одрживог туризма. Такође, посматрајући облике одрживог туризма на планинским подручјима, јасно се закључује да су они повезани са бројним другим атрактивностима. Због тога, туристички развој планинских подручја подразумева посматрање и њихових гравитационих зона, у смислу да ли су она туристички развијена или не, у циљу формирања тржишно прихватљивог одрживог туристичког производа.

Прихватајући савремене тенденције у развоју планинских предела, који подразумева развој тзв. целогодишњег туризма, односно, избегавање сезонских ефеката масовног скијашког туризма, он треба да постане окосница развоја и других привредних грана, пре свега, шумарства, енергетике (оних облика који се заснивају на коришћењу обновљивих извора), традиционалне пољопривреде и сточарства. Производи свих претходно наведених грана могу да се пласирају на туристичком тржишту. Пошто су планинска подручја у највећем броју случајева руралног типа, све облике одрживог туризма треба комбиновати са руралним. У већини планинских предела развијених земаља успостављен је тзв. интегрални развој, који подразумева истовремено комбиновање бројних облика одрживог туризма у тим пределима (еко, излетнички, рурални, историјски, верски, вински и сл.). Такав концепт развоја туризма планинских подручја умногоме повећава економске перформансе тих, по правилу, економски слабије развијених подручја.

1.4. Одрживи туризам у руралним просторима

Рурални простори представљају територијално најраспрострањеније области на глобалном нивоу. Не улазећи у анализу различитих теоријских одређења руралног простора, најприхватљивија дефиниција руралних простора је она коју је дао OECD. Под руралним подручјима подразумевају се јединице локалне самоуправе са густином насељености испод 150 становника на км². Прихватање овакве дефиниције је неопходно, јер једино правилно статистички дефинисана и географски идентификована подручја као рурална, могу да користе све подстицаје за

развој тзв. руралне економије. Тако дефинисана рурална подручја заузимају око 85% територије Србије и у њима живи више од половине становништва (око 55%). Генерална карактеристика руралних подручја Србије је да су она доста економски сиромашнија од урбаних (BDP у руралним подручјима износи 73% просечног у земљи, док је у урбаним 135% просечног, што показује да је BDP руралних подручја двоструко нижи од оног у урбаним пределима) подручја. Међутим, с друге стране, ова подручја су доста богатија природним ресурсима, који у тим пределима нису у великој мери загађена, због релативно ниског интензитета развоја економских активности у претходном периоду.

Руралне области у Србији није могуће посматрати као једну хомогену целину, јер се оне доста разликују, како у достигнутом степену економског развоја, тако и у потенцијалу и квалитету природних ресурса. Ове области се највише разликују у економском, социјалном и демографском смислу. То је резултат геоморфолошких разлика (рурални простори се налазе и у равничарском и у планинском пределу), разликама у становништву тих области (пored густине насељености, битно је поменути и степен образовања, економску структуру становништва и сл.), економској развијености руралних предела, степену развијености свих облика инфраструктуре, обиму загађења елемената животне средине, итд. Не улазећи превише у детаљнију анализу претходно наведених елемената руралних области Србије, кључни закључак је да није могуће, због истакнутих разлика, спроводити јединствену политику развоја руралних области и одрживог руралног туризма у њима.

Већина руралних подручја у Србији заснива се на пољопривреди, као доминантној привредној грани, док је у великом делу руралних подручја пољопривреда и једина економска делатност. Тако успостављен концепт развоја руралних простора довео је до значајнијег заостајања у односу на урбана. Да би се ефекат економског заостајања смањило и у неком будућем периоду елиминисао, на глобалном нивоу је прихваћен тзв. концепт интегралног руралног развоја, који подразумева економски развој руралних подручја кроз најмање два стуба развоја:

1. Конкурентна и одржива мултифункционална пољопривреда, у којој фармери нису само произвођачи хране, већ и чувари природних ресурса и животне средине, и
2. Рурална економија, која подразумева развој других, компатибилних привредних грана, које обезбеђују додатне ефекте тим подручјима.

Рурална подручја у економски развијеним земљама, пре свега ЕУ, умногоме се разликују у односу на иста у Србији. Она запошљавају свега 10% у примарном сектору, док све више пажње посвећују развоју непољопривредних делатности, пре свега услужног сектора. Управо је развој туризма компатибилан са руралним

простором и он се највише уклапа у претходно изнете карактеристике потребе интегралног развоја руралних подручја.

Дефинисање руралног туризма је такође било предмет многих контроверзних ставова појединих аутора. Генерално је прихватљив шири концепт дефинисања наведеног појма који подразумева да је рурални туризам не само туризам на сеоским домаћинствима, већ да обухвата и одморе у природи, излете у сеоске пределе, као и манифестације, фестивале, производњу и продају ручних радова, занатских и пољопривредних производа. Тако дефинисан рурални туризам подразумева дакле све туристичке активности у руралним просторима. Те активности су представљене у наредној табели.

Табела 33. Туристичке активности засноване на природним ресурсима у руралном подручју

Тип активности	Карактеристичне активности
Опште активности	<ul style="list-style-type: none"> - Пешачење (пешачке стазе, трим стазе, паркови); - Јахање коња; - Обиласци и вожња у мањим местима и селима; - Бициклизам; - Скијашко трчање
Активности везане за воду	<ul style="list-style-type: none"> - Пецање; - Пливање; - Речни туризам (кућице на води, сплавови); - Вожња кануа, кајака и сплаварење; - Сурфовање; - Вожња глисером; - Једерење;
Активности у ваздуху	<ul style="list-style-type: none"> - Лагане летилице; - Вожња змаја; - Вожња ваздушним балоном
Спортске активности	<ul style="list-style-type: none"> - Пењање по подземним пећинама; - Пењање по стенама; - Сналажење помоћу мапе и компаса
„Пасивне“ активности	<ul style="list-style-type: none"> - Релаксација у руралном амбијенту; - Проучавање природе на отвореном, укључујући фотографисање; - Уживање у вредностима природног окружења

Izvor: Autor na osnovu Roberts & Hall (2003). Rural Tourism and Recreation-Principles to practice. London: Longman

Највећи број наведених активности које туриста може да користи у руралном простору директно или индиректно зависи од квалитета природних ресурса. Самим тим, неопходно је да ти ресурси буду очувани, тј. да се њима управља на одржив начин, како би могли да обезбеде дугорочан развој, не само туризма, већ и других привредних грана руралних подручја. Такође, највећи број активности се уклапа и у савремене туристичке тенденције, које у први план истичу индивидуалне

карактеристике туристе и на бази тога развој селективних облика постмодерног туризма, као и потребу успостављања и унапређења концепта одрживог интегралног руралног развоја, где наведене туристичке активности значајно доприносе том захтеву.

Због хетерогености природних ресурса руралних подручја Србије, могуће је издвојити 4 основна типа руралних подручја Србије и у складу са њиховим карактеристикама одредити потенцијал за развој одрживог руралног туризма заснованог на природним ресурсима у њима:

1. Предео високопродуктивне пољопривреде и интегралне економије, који се простире у руралном подручју туристичког кластера Војводине и у којем је пољопривреда доминатна привредна грана. Због превеликог коришћења хемијских и осталих агротехничких мера, природни ресурси овог подручја су делимично нарушени, па је тиме и смањен потенцијал за развој одрживог туризма. У овом подручју развој туризма је више заснован на антропогеним него на природним ресурсима, тако да су развијени облици руралног туризма: манифестациони, салашарски, вински, верски, излетнички и делимично екорурални туризам у заштићеним добрима;
2. Предела тзв. мале урбане економије са интензивним радом у пољопривреди, који се налазе у близини урбанизованих целина централне Србије пружају најмање могућности за развој одрживог туризма, јер због близине урбанизованих центара и орјентације пољопривредне производње на околна урбана места, природни ресурси су доста деградирани, а и сама рурална подручја су доста урбанизована, па немају потенцијала за развој одрживог туризма. Такође, притисак на природне ресурсе због превелике масовне употребе механизације и других агротехничких ресурса доводи до смањења њиховог туристичког потенцијала;
3. Предео претежно планинске економије орјентисане на коришћење природних ресурса, који се налази у источној и јужној Србији и одликује се израженим демографским заостајањем и економском неразвијеношћу. Овај предео је најбогатији природним очуваним ресурсима. У претходном периоду није се развијао одрживи туризам, већ су доминантне биле оне привредне гране које су директно експлоатисале природне ресурсе (шумарство, енергетика, рударство). У наредном периоду треба искористити ресурсни потенцијал за развој свих облика руралног туризма. Да би се ово подручје учинило туристички атрактивним, неопходно је значајније подстицати улагања у развој одрживог туризма, и
4. Предео релативно неразвијене пољопривредне производње и великих туристичких капацитета, који се налази у западној Србији и делимично у централној. У овој области, нарочито у планинском делу се налазе познати

туристички центри (Копаоник, Златибор, Златар, Тара, Дивчибаре), али и очувани ресурси за органску пољопривреду, који могу да буду добра основа развоју одрживог туризма. Очувани природни ресурси са једне стране и туристичка препознатљивост са друге стране представљају идеалан спој за развој претходно дефинисаног интегралног руралног развоја овог подручја.

У наредној табели приказани су главни елементи SWOT анализе руралних подручја Србије, што представља основу утврђивања могућности развоја одрживог туризма.

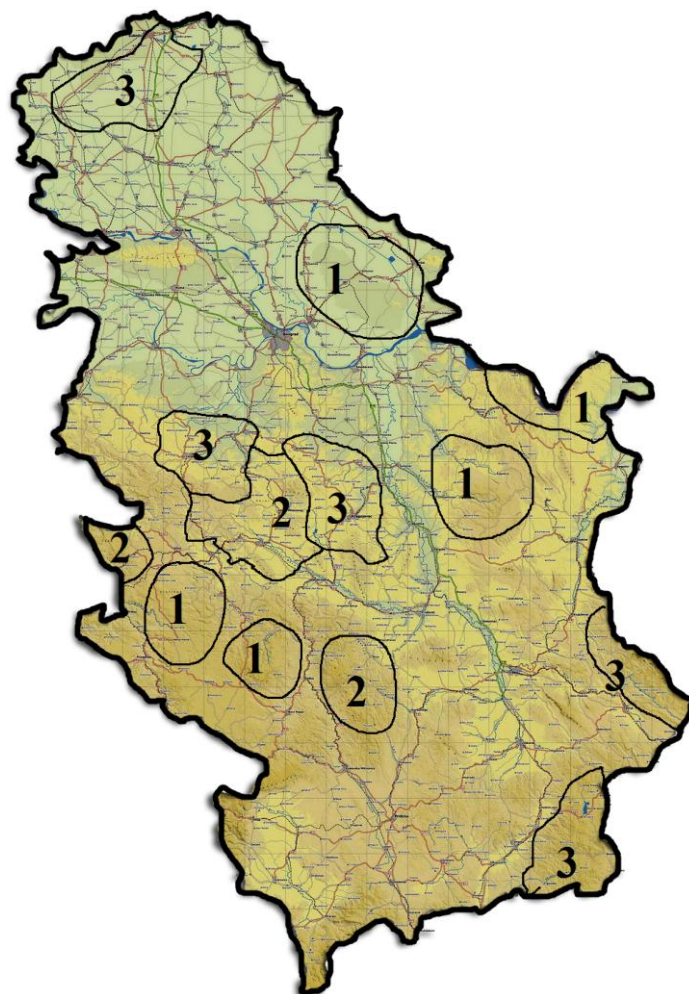
Табела 34. SWOT матрица руралних подручја у функцији развоја одрживог туризма

	ПОЗИТИВНИ ФАКТОРИ	НЕГАТИВНИ ФАКТОРИ
ИНТЕРНИ ФАКТОРИ	ШАНСЕ	СЛАБОСТИ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Значајан ненарушен потенцијал природних ресурса руралних подручја 2. Повољно испољавање климатских карактеристика у највећем броју руралних подручја за развој бројних облика одрживог туризма током целе године 3. Очувани шумски ресурси у већини руралних подручја 4. Постојање великог броја водних ресурса у руралним подручјима 5. Позитиван став локалне заједнице у стимулисању развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у руралним подручјима 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Дивља градња и непланска изградња у већини руралних подручја 2. Низак ниво свести локалног становништва о улози и значају руралног туризма 3. Недовољан број и неадекватна стручност кадрова који управљају развојем туризма у руралним подручјима 4. Економска неразвијеност већине руралних подручја 5. Непостојање адекватног модела развоја туризма на бази природних ресурса 6. Мало учешће иностраних туриста
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тренд ка кратким одморима 2. Изнад просечна стопа раста туризма у руралним дестинацијама 3. Учење на искуствима развоја одрживог туризма у руралним подручјима других земаља 4. Подстицајне мере за развој предузетништва у руралним подручјима 5. Повећана свест о потреби очувања природних ресурса руралних подручја 6. Могућност отварања нових радних места у руралним подручјима развојем туризма 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Доминантно ослањање на пољопривреду као привредну грану руралних подручја 2. Раст туризма у руралним подручјима суседних земаља 3. Недовољна развијеност комплементарних туристичких дестинација у Србији 4. Слаба заинтересованост домаћих туриста ка руралним дестинацијама 5. Опасност од неконтролисане градње туристичке инфраструктуре

Извор: Аутор

Преглед интерних и екстерних фактора развоја одрживог туризма приказаних SWOT анализом тестирају се кроз TOWS матрицу. Резултати TOWS матрице приказани су у наредној табели.

Карта 11. Просторни размештај руралних подручја према перспективи развоја одрживог руралног туризма Србије

Легенда:

- 1** - Рурална подручја првог приоритета развоја одрживог руралног туризма
- 2** - Рурална подручја другог приоритета развоја одрживог руралног туризма
- 3** - Рурална подручја трећег приоритета развоја одрживог руралног туризма

Извор: Аутор

Из претходно наведене матрице атрактивности и конкурентности руралних подручја Србије у погледу развоја одрживог туризма, као и картографског приказа, закључује се да на подручју Западне Србије постоји највећи потенцијал природних ресурса који могу да омогуће одрживи развој туризма.

У наредној табели приказани су могући облици одрживог туризма у појединим руралним пределима Србије.

Табела 36. **Најзначајнији облици одрживог туризма у руралним подручјима Србије**

Рурално подручје	Облик одрживог туризма у руралном подручјима
Рурално подручје Горњег Подунавља	рурални туризам на Дунав, етно, гастрономски, рекреативни
Рурално подручје Северне Бачке	салашарски, рурални туризам на језерима, гастрономски, вински, едукацијски,
Рурално подручје око реке Саве	рурални туризам на барама, гастрономски, едукацијски, екорурални,
Рурално подручје Јужног Баната	салашарски, етно, гастрономски, вински, едукацијски, екорурални, манифестациони
Рурално подручје Власине и Крајишта	етно, гастрономски, едукацијски, екорурални, манифестациони, научно-истраживачки,
Рурално подручје Хомоља	етно, гастрономски, едукацијски, екорурални, верски, манифестациони, образовни
Рурално подручје планинског предела НП Ђердап	ловни, едукацијски, гастрономски, екорурални, историјски, научно-истраживачки, образовни
Рурално подручје Старе планине	етно, гастрономски, едукацијски, екорурални, верски, образовни, авантуристички
Рурално подручје планине Голије	екорурални, едукацијски, авантуристички, научно-истраживачки, образовни, ловни
Рурално подручје планина Златибора и Златара	екорурални, етно, гастрономски, едукацијски, научно-истраживачки, образовни, ловни
Рурално подручје планине Копаоника	етно, гастрономски, едукацијски, екорурални, верски, манифестациони, образовни
Рурално подручје планине Таре	екорурални, ловни, гастрономски, едукацијски, верски, манифестациони, образовни
Рурално подручје Колубарског округа	манифестациони, научно-истраживачки, образовни, гастрономски, едукацијски, верски
Рурално подручје Шумадијског округа	верски, вински, ловни, гастрономски, едукацијски, манифестациони
Рурално подручје Моравичког округа	верски, гастрономски, едукацијски, екорурални, манифестациони, образовни

Извор: Аутор

Из презентиране шеме (19) и табеле (36) јасно се закључује да се највећи потенцијал за развој одрживог туризма у руралним подручјима налази у области Источне и Западне Србија.

Оно што је карактеристично за већину руралних предела је да туризам не може да буде водећа привредна грана, већ само допунска, са различитим степеном утицаја на укупну руралну економију. Тако развијени одрживи туризам мора да поштује специфичности подручја, обезбеди очување и афирмацију аутентичних природних и културних вредности и квалитета животне средине, што и представља основу туризма у руралним подручјима.

1.5. Екотуризам као најперспективнији облик одрживог туризма заснован на природним ресурсима

Екотуризам је облик туризма заснован на коришћењу природних ресурса и других елемената природне, нетакнуте средине, који се најбоље уклапа у концепцију одрживог туризма. Све већа заинтересованост људи за боравком у природи допринела је појави и развоју екотуризма који има велики значај за промоцију одрживог туризма. Овај облик туризма је, у релевантној литератури из области природних ресурса и туризма, релативно нов, јер је уведен тек 80-их година прошлог века. Међутим, екотуристичка кретања и екотуризам су егзистирали доста раније, али нису били предмет посебног проучавања, јер се сматрало да не могу да буду засебни облици туризма, већ само допунски облик масовном туризму.

Прву формалну дефиницију појма екотуризма дао је Ceballos-Lascurain. Према његовим истраживањима, екотуризам је еколошки одговорно путовање и посета релативно недирнутих природних области, са циљем уживања и дивљења природи (као и свим пратећим културним особеностима-из прошлости и садашњости) и промовисања конзервације, са малим негативним утицајем посетиоца и обезбеђењем социо-економских користи за локално становништво које је активно укључено у екотуристички бизнис (Ceballos-Lascurain, 1996, 20). Даљи развој дефинисања наведеног облика туризма ишао је у правцу модификације постојећег, са циљем да се истакну све кључне карактеристике екотуризма, као еколошки најприхватљивијег облика одрживог туризма заснованог на природним ресурсима и природној средини. Оне су подразумевале активније укључивање свих учесника на туристичком тржишту у креирању екотуристичког производа (Миленковић, Бошковић, 2012, 485):

- Туриста, који користе благодети нетакнуте природне средине;
- Туристичких посленика, који системом конзервације појединих делова животне средине обезбеђују дугорочно коришћење ресурса, и
- Локалног становништва, које користећи животну средину за екотуризам треба да обезбеди одрживе социјалне и економске бенефите.

На основу до сада прихваћених теоријских схватања екотуризма, може се закључити да је екотуризам поткомпонента одрживог туризма заснованог на природи, укључујући и руралне и културне елементе туризма, у којем учествују еколошко свесни појединци и групе, који својим деловањем покушавају минимизирати ефекте на животну средину и достићи еколошке, друштвене, културне и економске критеријуме одрживости.

Екотуризам као савремени облик селективног, или туризма са посебних захтевима, постаје све значајнији сегмент укупног туристичког развоја многих земаља почетком XXI века. То је нарочито изражено у економски недовољно развијеним и земљама у развоју. Ове земље располажу богатством релативно нетакнуте природне и културне средине, која је услед изостанка индустријског развоја и изражене урбанизације, задржала своје изворне карактеристике, које представљају добру полазну основу развоја екотуризма. Србија се доста добро уклапа у претходно изнете ставове, јер поседује велики део територије погодан за развој бројних облика екотуризма.

Главни фактор који доприноси убрзаном расту екотуризма је интернационализација еколошких проблема, као и жеља великог броја туриста из високоразвијених земаља за оним облицима туризма који се заснивају на природним атрактивностима (Hawkins, 1994, 266). Такође, цитирани аутор истиче да су природни ресурси ограничени и да морају бити сачувани, тј. конзервирани за будуће генерације. Ово показује да долази до интернационалне сарадње у области екотуризма, како би се великим акцијама зауставило и сачувало даље нарушавање елемената животне средине.

Доста је тешко утврдити учешће екотуристичких кретања у укупним туристичким, јер су она често међусобно испреплетена са другим облицима туризма, полазећи од тога да је екотуризам настао као допунски облик масовних облика туризма. Према подацима UNWTO-а, глобални удео екотуризма је између 7 и 10% у укупним туристичким путовањима. Поједине земље, као што су: Костарика, Кенија, Еквадор, Непал, Мадагаскар, Монголија, Вијетнам, базирају свој туризам на екотуризму, док се као лидер издваја Аустралија.

Свака географска целина која жели да развије екотуризам треба да на основу међународних стандарда развије сопствене принципе. Од стране већег броја невладиних организација, предузећа, влада, научних установа и локалних заједница прихваћени су следећи принципи екотуризма (Epler-Wood, 2002,16):

1. Минимизирање негативних утицаја на природу и културу који могу нанети штету дестинацији;
2. Образовање путника о важности заштите;
3. Наглашавање значаја одговорног пословања, које делује у сарадњи са локалним органима власти и са становништвом у циљу задовољавања локалних потреба и стварања користи од заштите;
4. Директни приходи од заштите и управљања заштићеним областима;
5. Наглашавање потребе за стварање регионалних туристичких планова зона и за плановима управљања посетама намењеним и регионима и областима природе за које је одлучено да постану екодестинације;

6. Наглашавање употребе основних енвајорменталних и друштвених студија као и дугорочних програма надгледања, да би се проценили и минимизирали утицаји;
7. Тежња за максимизирањем економских користи за земљу домаћина, локално предузетништво и заједнице, нарочито за становништво које живи у и око природних и заштићених области;
8. Тежња да се обезбеди да развој туризма не превазилази друштвене и енвајорменталне границе прихватљивих промена одређених од стране истраживача у сарадњи са локалним становништвом, и
9. Ослањање на инфраструктуру која је развијана у складу са животном средином, минимизирање употребе фосилних горива, очување локалног биљног и дивљег животињског света и уклапање у природно и културно окружење.

У наредној табели, наведени су основни критеријуми који морају да буду испуњени да би екотуризам могао да се развија.

Табела 37. **Нужни критеријуми за развој екотуризма**

Критеријум	Карактеристика
Еколошко окружење	туристичка дестинација мора бити заштићено природно добро или подручје са нетакнутим природним и културним наслеђем.
Екотуриста	идеална група не би смела бити мања од 2-4 особе, а никада већа од 15-16 особа. Индивидуални путник у дивљини може бити изложен великим ризицима и опасностима.
Еколошка активност	екотуристи упражњавају активности које су део екотуризма: шетња, разгледање и проучавање природе, упознавање и комуникација са локалним становништвом.
Еколошки транспорт	у самој дестинацији треба користити средства еколошког превоза.
Еколошка привреда	туристичка делатност мора бити организована од стране локалног становништва и за локалну заједницу.
Еколошки контакти и информације	туристи се морају дружити са локалним становништвом као себи равнима, превладати језичке баријере, разлике у култури, вредностима и понашању. Ова активност може се олакшати претходном едукацијом туриста и локалне заједнице, као средством за повећање културе комуникације учесника. Значајну улогу у остваривању контаката могу имати и водичи, кодекси

Izvor: Autor na osnovu Dragičević, M., Stojčić, N. (2009): Mogućnosti i smjernice održivog ekoturizma na primjeru dubrovačkog primorja, Poslovna izvrsnost, 3(1), 99

Из претходне табеле, јасно се уочавају кључне карактеристике екотуризма, које се односе на чињеницу да је то туризам малог обима, тј. да обухвата или индивидуална кретања или кретања малог броја туриста. То јасно имплицира да екотуризам не може да буде високопрофитабилан облик туризма, као поједини облици масовног, али да може да допринесе економском развоју подручја у којем

егзиситра. Његова кључна предност у односу на масовне, али и већину других одрживих облика туризма, је то што не захтева велика улагања. Развој екотуристичких капацитета и других облика туристичке инфраструктуре и супраструктуре подразумева коришћење материјала који се налазе у природној средини и који су, по правилу, доста распрострањени. Смештајни капацитети тзв. екоконачишта (ecolodge) и зелени хотели (green hotels) морају да буду изграђени од дрвета, камена и других природних локалних материјала, што доприноси развоју локалне економије. На тај начин, још у иницијалној фази развоја екотуризма, он постаје фактор развоја локалне средине и побољшања стандарда локалног становништва. Такође, пошто екотуризам подразумева постојање водичке службе и других облика директног контакта са туристима, локално становништво се најбоље уклапа у те тенденције, јер најбоље познаје карактеристике подручја, и уз релативно малу професионалну едукацију може врло лако и брзо да се укључи у екотуристичку индустрију. Такође, пошто се екотуризам развија углавном у руралним пределима, локално рурално становништво може на екотуристичко тржиште да пласира своје пољопривредне производе и да на тај начин повећа своју економску позицију.

Развој екотуризма се везује углавном за заштићена подручја, јер она имају највећи екотуристички потенцијал (очувана природна и културна добра). Међутим, развој екотуризма је могућ и у оним подручјима која нису у режиму заштите, али која задовољавају кључне принципе тзв. екотуристичких дестинација:

1. Мала густина развоја, где су доминантне природне области, а изграђена подручја су сведена на минимум;
2. Постојање много места на отвореном која су намењена рекреацији, а осмишљена тако да заштите осетљиве ресурсе;
3. Постојање туристичких стаза које заједнички користе и туристи и локално становништво, при чему сигнализација треба да буде од еколошки прихватљивог материјала;
4. Разноврсност локалних манифестација везаних за културно наслеђе и обичаје локалног становништва;
5. Активности и објекти морају бити усклађени са еколошким капацитетом и уклопљени у природно окружење, и
6. Локално становништво треба да учествује у промоцији локалног наслеђа кроз разне туристичке манифестације.

У наредној табели приказани су главни елементи SWOT анализе екотуристичких подручја Србије, што представља полазну основу утврђивања могућности развоја овог облика одрживог туризма.

Табела 38. SWOT матрица екотуристичких подручја Србије у функцији развоја одрживог туризма

	ПОЗИТИВНИ ФАКТОРИ	НЕГАТИВНИ ФАКТОРИ
	СНАГЕ	СЛАБОСТИ
ИНТЕРНИ ФАКТОРИ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Значајан потенцијал очуваних билошких природних ресурса екотуристичких подручја 2. Повољно испољавање климатских карактеристика у највећем броју екотуристичких подручја за развој одрживог туризма током већег дела године 3. Очувани шумски ресурси у већини екотуристичких подручја 4. Постојање великог броја термалних извора и других водних ресурса у екотуристичким подручјима 5. Позитиван став локалне заједнице у стимулисању развоја екотуризма 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Непрепознавање значаја и улоге коју има екотуризам за очување природних ресурса 2. Одсуство стимулисања развоја екотуризма 3. Дивља градња и непланска изградња у екотуристичким подручјима 4. Недовољан број и неадекватна стручност кадрова који управљају развојем туризма у екотуристичким подручјима 5. Економско заостајање већине екотуристичких подручја 6. Недовољно коришћење природних ресурса у изградњи екотуристичких производа
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	<ol style="list-style-type: none"> 1. Тренд ка кратким одморима током читаве године, где се они у екотуристичким подручјима најбоље уклапају 2. Изнад просечна стопа раста туристичке тражње за екотуристичким дестинацијама 3. Могућност формирања бројних производа екотуризма током целе сезоне 4. Заинтересованост међународних институција за стимулисање развоја екотуризма 5. Повећана свест о потреби очувања природних ресурса и уклапање екотуризма у те токове 6. Могућност отварања нових радних места у економски заосталим подручјима развојем екотуризма 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Раст туризма у екотуристичким подручјима суседних земаља 2. Превелико ослањање на развој туризма у заштићеним областима 3. Непостојање стратешког плана развоја одрживог туризма у пре свега планинским екотуристичким подручјима 4. Слаба заинтересованост домаћих туриста ка прихватању производа екотуристичке понуде 5. Опасност од неконтролисане градње туристичке инфраструктуре екотуристичких подручја

Извор: Аутор

Преглед интерних и екстерних фактора развоја одрживог туризма приказаних SWOT анализом тестирају се кроз TOWS матрицу. Резултати TOWS матрице приказани су у наредној табели.

Табела 39. TOWS матрица одрживог коришћења природних ресурса екотуристичких подручја Србије у функцији развоја туризма

	ШАНСЕ (S)	СЛАБОСТИ (W)
ШАНСЕ (O)	<p>S-O стратегија: Макси-макси Због јасно изражене глобалне туристичке тражње за развојем туризма у екоподручјима, искористити потенцијал природних ресурса за развој екотуризма, који постоји у тим пределима Србије</p>	<p>W-O стратегија: Мини-макси Користећи искуства развоја екотуризма у заштићеним подручјима, превазићи недостатак образованих хуманих ресурса у развоју екотуризма Србије</p>
ПРЕТЊЕ (T)	<p>S-T стратегија: Макси-мини Развијати облике одрживог екотуризма на бази јединствених природних ресурса, чиме ће се смањити негативан утицај интензивног развоја екотуризма подручја суседних земаља</p>	<p>W-T стратегија: Мини-мини Контролисати раст екотуризма одустајањем од сваке ризичне активности коришћења појединих природних ресурса екотуристичких подручја Србије</p>

Извор: Аутор

Користећи резултате претходних анализа, као и потенцијал природних ресурса екотуристичких подручја Србије, могуће је направити матрицу атрактивности и конкурентности у погледу развоја екотуризма.

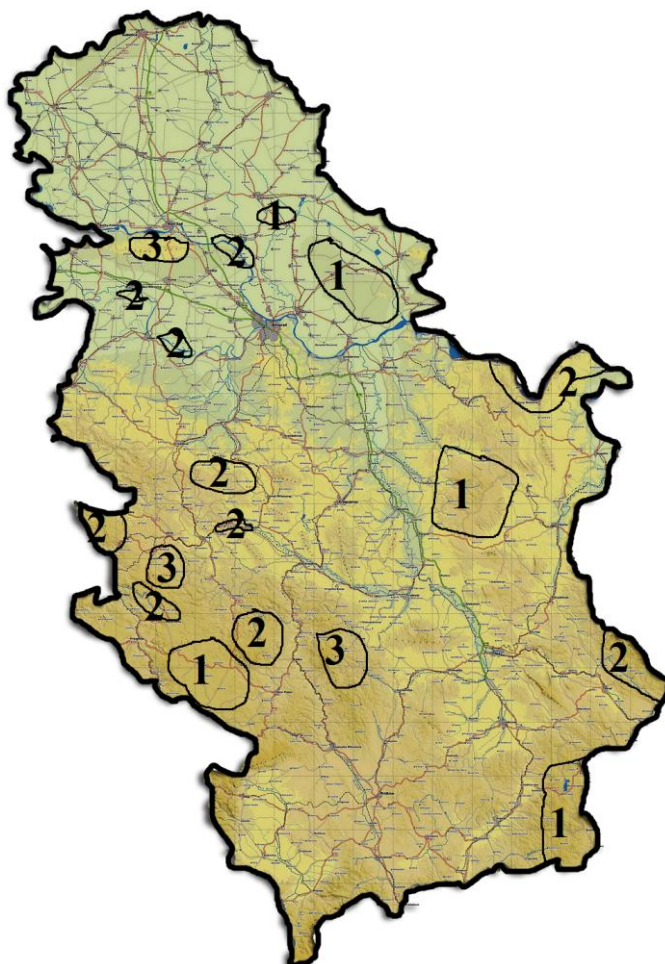
Шема 20. Матрица атрактивности и конкурентности природних ресурса подручја Србије у погледу могућности развоја екотуризма

ВИСОКА АТРАКТИВНОСТ РЕСУРСА СРЕДЊА НИСКА ЕКОДЕСТИНАЦИЈА		Кањон реке Увац Голија Златар Ковилско-петровардински рит	Делиблатска пешчара Хомољске планине Ресава, Јужни Кучај и Ртањ Власина и Крајиште Пештерска висораван Царска бара
		Копаоник Стара планина	Ђердап Тара Овчарско-кабларска клисура Засавица Обедска бара Маљен и Суворор
		Златибор Фрушка Гора	
	НИСКА КОНКУРЕНТНОСТ ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА СРЕДЊА ВИСОКА		

Извор: Аутор

У наредном картографском прегледу биће просторно приказана екотуристичка подручја Србије према перспективи развоја одрживог туризма у наредном периоду.

Карта 12. Просторни размештај екотуристичких подручја према перспективи развоја одрживог туризма Србије

Легенда:

- 1** - Екотуристичко подручје првог приоритета
- 2** - Екотуристичко подручје другог приоритета
- 3** - Екотуристичко подручје трећег приоритета

Извор: Аутор

Из претходно наведене матрице атрактивности и конкурентности подручја Србије у погледу развоја одрживог екотуризма закључује се да на подручју Источне и Западне Србије постоји највећи потенцијал природних ресурса који могу да омогуће одрживи развој екотуризма.

Преглед најзначајнијих екотуристичких дестинација у Србији представљен је у наредној табели (табела 40).

Табела 40. Најзначајније екотуристичке дестинације Србије

Дестинација (група дестинација)	Екотуристичке активности и карактеристике
Фрушка Гора	ограничен развој због превеликог загађења: еsobreak и есорасс, вински екотуризам, рекреативне пешачке туре
Горње Подунавље	екосафари, производња здраве хране за туризам, рекреативни и здравствени екотуризам
Суботичка пешчара, Палићко и Лудашко језеро	комбиновани екотуризам (смештај екотуриста у салашима у близини поменутих језера), а рекреација, излети и друге активности обављале би се у екосонома подручја, посматрање птица, вински, пејсажни, рекреативни, излетнички
Делиблатска пешчара	истраживачки, рекреативни, едукативно-стваралачки екотуризам
Ковилско-петроварадински рит	екотуризам на воденим површинама, уз коришћење искључиво еколошких средстава за рекреацију
Вршачке планине	рекреативни, пејсажни, здравствени и вински екотуризам
Царска бара	посматрање птица, слушање кретања жаба, уживање у чистој природној средини уз јединствену специфичност у Европи, без присуства комараца у приобалним деловима
Обедска бара	образовни, пејсажно-рекреативни и излетнички екотуризам
Засавица	образовни, пејсажно-рекреативни и излетнички екотуризам
Ђердап	излетнички, рекреативни, образовни, ловни, пејсажни, екоробинзон, оверланд, екосафари, и ековолонтерски
Хомолске планине	екотуристички каравани, екокампови, пејсажни екотуризам, екоклиматски, екориболов и лов
Ресава, Јужни Кучај и Ртањ	едукативни, авантуристички, волонтерски, ловни, пејсажни и екотуризам у руралним просторима на катунима
Власина и Крајиште	екоизлетнички, екоистраживачки, екофитофармаколошки и екотуризам у руралним просторима на катунима
Стара планина	едукативни, авантуристички, пејсажни, ловни
Маљен и Суворор	рекреативни, едукативни, образовног, истраживачког и здравствено-климатоног екотуризма
Златибор	рекреативни, као допуна постојећим облицима туризма
Златар	рекреативан, производња здраве хране, еколов, екосафари
Голија	есобreak, есорасс, робинзон, overland, екокараван, екокамп, екофитофармаколошки и екогастрономски
Тара	пејсажни, едукативни, ловни, рекреативни, авантуристички
Шар планина	едукативно-еколошки, екоалпинизмом, екофитофармаколошки, екогастрономски и екоетнографски
Овчарско-кабларска клисура	екоманифестациони, рекреативни, ековерски, екоизлетнички
Копачник	рекреативни, као допуна постојећим облицима туризма
Пештерска висораван	екогастрономски, екоетнографски, екоклиматски, рекреативни
Кањон реке Увац	рекреативни, образовни, истраживачки

Извор: Аутор на основу Миленковић, С., Бошковић, Н. (2012). Развојне тенденције екотуризма Србије. *Теме*. 36(2), 483-499

Из претходно наведеног табеларног приказа, јасно се уочава да највећи екотуристички ресурсни потенцијал има подручје Западне Србије, које је

територијално највеће, али и уз простор Источне Србије, економски најнеразвијеније. Од истакнутих подручја, неопходно је поменути простор Голије, Пештерске висоравни, кањона реке Увац и Златара, као јединствене целине нетакнуте природе која пружа највећу основу за развој екотуризма. Производња здраве хране, пешачке и бицикличке стазе, производња лековитог биља омогућавају развој бројних облика екотуризма. Постојећи сеоски аутентични смештајни капацитети (ловачки и планинарски кампови и домови, катуни и колибе) могу да се, уз улагање врло мало финансијских средстава, претворе у специфична екоконачишта, која би подигла вредност овог екотуристичког простора.

Подручја Источне Србије и Војводине, са својим специфичностима, могу успешно да развију велики број једнодневних облика екотуризма. То се нарочито односи на Делиблатску пешчару и Царску бару у кластеру Војводина, који својом јединственом екотуристичком понудом могу да формирају један водећи екотуристички кластер на подручју Баната. На подручју Источне Србије највећи екотуристички потенцијал очуваних природних ресурса има подручје Хомољских планина, Јужног Кучаја, Ресаве и Ртња, које представља једну заокружену екотуристичку целину. Поред наведеног подручја, област на југоистоку Србије (Власина и Крајиште), такође може да буде тржишно прихватљиво екотуристичко подручје Србије у наредном периоду.

Техничко-технолошко заостајање Србије за развијеним земљама у погледу примене еколошки чистих, тзв. зелених технологија, представља значајно ограничење будућег развоја екотуризма на овом подручју. Загађење ваздуха, воде и целокупне животне средине, пре свега као последица развоја енергетике и саобраћаја, може значајно да наруши повољну ресурсну основу за развој екотуризма. Процес приступања Србије ЕУ намеће потребу имплементације прописа из области заштите животне средине који постоје у земљама ЕУ. Што пре ти прописи постану обавезујући на територији наше земље, биће сачуван екотуристички ресурсни потенцијал.

2. ИНДИКАТОРИ ОДРЖИВОГ КОРИШЋЕЊА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА КАО ОСНОВЕ РАЗВОЈА ТУРИЗМА СРБИЈЕ

2.1. Потреба за увођењем индикатора одрживог туризма

Постоји јака повезаност између природних ресурса и развоја туризма. Такође, потреба за очувањем природних ресурса једног подручја је и један од циљева дугорочног развоја туризма. Међутим, често се догађа да развој туризма на једном подручју, несвесно или намерно, доведе до нарушавања квалитета природних ресурса, јер, нарочито у неразвијеним и земљама у развоју, краткорочни профит од експлоатације природних ресурса је у највећем броју случајева доминантни циљ економских активности. Због тога, потребно је, како се развија туризам на одређеном подручју, пратити ефекте развоја туризма на том подручју и евентуално доносити одређене корективне мере, тј. прилагођавати развој туризма захтевима свих учесника на туристичком тржишту (туриста, локалног становништва и туристичке индустрије). На тај начин би се омогућило очување природних ресурса за будући туристички и укупан економски развој, али и избегло одустајање од експлоатације ресурса, која би довела до смањења економских перформанси једне земље или неког другог посматраног подручја.

Праћење ефеката развоја туризма на једном подручју постиже се коришћењем одређених индикатора. Индикатори представљају одређене променљиве величине које се могу пратити и мерити да би се открила промена стања одређеног феномена, тј. појаве која се мери. Они спадају у средства преко којих се врши пречишћавање постојећих информација али и сакупљање нових података. Тако добијене и прерађене информације омогућавају да се лакше уоче трендови развоја одређеног феномена (нпр. туризам) и избегну, тј. предупреду непредвиђени негативни ефекти, предузимањем одређених корективних активности. Miller дефинише индикаторе као индикацију стања одређене појаве или феномена (нпр. туризам), што не мора бити дефинитивна (крајња) оцена стања те појаве/феномена (Miller, 2001, 353). С друге стране, Hart објашњава индикаторе као нешто што нам помаже да схватимо где смо, где идемо и колико смо далеко од жељеног стања (Miller, 2005, 108). Претходно изнети ставови не дају неку прецизнију оцену индикатора, као регулатора експлоатације природних ресурса у процесу стварања производа одрживог туризма.

Према Светској туристичкој организацији (UNWTO, 2005), „индикатори мере или вреднују одређене информације, чиме доносиоци одлука (управни органи) смањују могућности несвесног доношења лоших пословних одлука“. Иако се у

теорији чини једноставним, избор, мерење, праћење и оцена адекватних индикатора одрживог туризма је комплексан и захтеван посао. Поред Светске туристичке организације, Европске уније, OECD-а и других међународних организација, бројни тимови експерата су се током протекле две деценије бавили проблематиком дефинисања и примене индикатора одрживог туризма.

Имајући у виду сложеност структуре туризма као друштвеног система, тј. бројност ефеката које ствара по окружење у којем егзистира (економски, еколошки, социјални, културни и други), разумљиво је што се у досадашњим истраживањима појавио велики број индикатора. У факторе који утичу на избор индикатора који ће се користити у управљању развоја туризмом су: приступ одрживом развоју (минималистички или целовит), мерљивост индикатора, расположиви финансијски, људски и други ресурси, интереси кључних субјеката развоја туризма у датој дестинацији, подршка јавности, политички утицаји и др. (Butler, 1999). Нпр. атрактивна дестинација купалишног туризма, чији се развој темељи на целовитом/комплексном типу одрживости, одабраће другачији сет индикатора, у односу на велики градски центар у копненом делу неке земље, који се ослања на минималистички (делимичан) приступ одрживом развоју. Значи, да из приступа или схватања концепта одрживог развоја у великој мери проистиче избор индикатора које ће користити менаџмент одређене дестинације или предузећа туристичке индустрије (Ryan, 2002). Непостојање јединствених, универзалних индикатора чини комплекснијим анализу утицаја природних ресурса у стварању туристичког производа.

За оцену развоја туризма на једном подручју, могуће је користити и квантитативне и квалитативне индикаторе. Далеко већу употребну вредност у смислу оцене достигнутог развоја и давања смерница за будући развој туризма имају квантитативни индикатори. Међутим, одређене ефекте развоја туризма је тешко квантификовати, па се због тога користе и квалитативни индикатори, јер нпр. задовољство туриста квалитетом производа одрживог туризма на бази природних ресурса, немогуће је јасно и прецизно квантификовати, па се коришћењем квалитативних индикатора може добити објективнија оцена. У прилог томе Светска Туристичка Организација предлаже коришћење и једне и друге групе индикатора (UNWTO, 2004, 12), у зависности од тога шта је предмет анализе. Економски индикатори су лакше мерљиви и могуће их је квантификовати, док еколошке и социјалне индикаторе је прецизније приказивати у квалитативној форми и на бази утврђених нивоа градације доносити одговарајуће одлуке.

Традиционални индикатори развоја туризма обухватили су посматрање и евидентирање броја туриста, броја остварених ноћења, дужину боравка туристе у дестинацији и потрошњу по једном туристи. То је било сасвим довољно за почетни

период развоја масовног туризма, када су били битни само економски ефекти развоја туризма. У том периоду нису истицани негативни ефекти које туризам проузрокује по природне ресурсе развојем својих активности, а који су у суштини и условили потребу успостављања одрживог развоја и одрживог туризма. Овакво истицање само основних економских индикатора је било актуелно све до почетка XXI века. У прилог томе говори и чињеница да и данас Светска Туристичка Организација и друге релевантне међународне туристичке институције као кључне индикаторе развоја туризма наводе претходно наведене, јер увођење индикатора одрживог туризма често умањује значај претходно изнетим позитивним краткорочним економским ефектима. Међутим, у теорији одрживог туризма, која постаје све актуелнија и прихватљивија за све учеснике на туристичком тржишту, ови индикатори представљају само полазну основу у изради читавог сета индикатора, које је неопходно применити у оцени ефеката развоја туризма. Први значајнији допринос неопходности увођења индикатора одрживог туризма дао је Sirakaya, који је истакао да се индикатори одрживог туризма разликују од традиционалних, јер они укључују и комплексне међусобне односе и међузависности између ресурса и свих стејкхолдера туристичког система. Због тога је неопходно развијати тзв. мултидимензионалне индикаторе, који ће да покажу повезаност између економије, окружења, друштва и туризма (Miller & Twining-Ward, 2005, 112).

Пошто развој одрживог туризма на одређеном подручју ствара ефекте и по националну економију, али и по локално подручје, као и по саму дестинацију, ради објективнијег сагледавања ефекта и доприноса развоја туризма, у анализи туристичких индикатора биће анализирани они на нивоу појединих туристичких дестинација.

2.2. Индикатори развоја одрживог туризма на нивоу туристичких дестинација Србије

Не улазећи превише у бројна и често контроверзна теоријска разматрања појма туристичка дестинација, тј. шта је неопходно да садржи неки простор да би био туристичка дестинација, опстанак и развој тих дестинација мора да буде усклађен са одрживим развојем. То подразумева да свака дестинација мора да се придржава одређене листе индикатора одрживог развоја туризма, који треба да покажу у ком правцу иде развој туризма. Често се догађа да су економски ефекти развоја туризма у дужем временском периоду изразито повољни, тј. дестинација је профитабилна и добро позиционирана на туристичком тржишту, да би у једном

тренутку доживела пад економских перформанси. То је резултат само једностраног, најчешће економског посматрања туристичке дестинације, а занемаривања посматрања осталих аспеката (социолошких, еколошких, политичких, културних и сл.). Да би се такве појаве у развоју туристичких дестинација предупредиле, потребно је развој дестинације ускладити са листом релевантних индикатора одрживог развоја, који имају за циљ да у највећем могућем степену постигну равнотежу између свих идентификованих циљева развоја туристичке дестинације.

Теоретски гледано, без обзира на приступ одрживом развоју који следи одређена дестинација, битно је да оперативно коришћење одабраних индикатора не одузима превише времена и новчаних средстава, али да омогућава долажење до важних и поузданих информација. Такође, сваки индикатор, понаособ, треба да буде разумљив, јасан и практично применљив (Miller & Twining-Ward, 2005). Корисна и илустративна аналогија се може направити са прављењем статистичког узорка, где карактеристике неколико стотина пажљиво одабраних анкетираних лица треба адекватно да одсликавају карактеристике целокупне популације одређеног подручја, које је предмет статистичког истраживања (Јовичић & Илић, 2010). Слично томе, сет пажљиво одабраних индикатора који се континуирано прате, мора прецизно одсликати стање развоја туризма одређене дестинације у целини.

Менаџмент туристичких дестинација у Србији, као и остали учесници у туристичком бизнису, не користе индикаторе одрживог туризма за оцену ефикасности развоја туризма на подручју дестинација. То је последица не постојања институционалне обавезе, с једне стране, али и недовољне спремности да прихвате измену својих туристичких портфолија, с друге стране, што ће наредна анализа индикатора одрживог туризма дестинација у Србији потврдити. То је уједно и највећи недостатак оцене одрживости дестинација у Србији. Такође, велики проблем приликом тестирања индикатора одрживог туризма је немогућност проналаска неопходних показатеља, тако да су одређени сегменти квалитативно објашњени, јер статистика дестинација у Србији не постоји по бројним параметрима, који су кључни за оцену одрживости коришћења природних ресурса у функцији развоја туризма. На глобалном нивоу, највећи број високо развијених туристичких дестинација примењује неку групу индикатора. Посматрано са становишта дестинација у Србији, најприхватљивија је она група индикатора коју је развила Европска Унија, на бази великог броја спроведених истраживања у туристичким центрима различитог типа. Уважавајући све проблеме везане за могућности прецизног утврђивања сваког појединачног индикатора, тим стручних консултаната је предложио Комисији Европске Уније листу индикатора за праћење и утврђивање степена одрживости туристичког развоја на подручју туристичких дестинација.

Табела 41. **Индикатори дестинација одрживог туризма**

Тип индикатора	Индикатор	Тумачење
<i>Економски</i>	Сезонски карактер промета: % посета у пуној сезони (3 месеца)	<40% зелена зона 40-50% жута зона >50% црвена зона
	Однос ноћења и смештајних капацитета	>150 зелена зона 120-150 жута зона <120 црвена зона
	Коефицијент локалног туристичког увећања	Још увек није одређено
<i>Задовољство туриста</i>	Поновљене посете: % поновљених посета у периоду од 5 година	>50% зелена зона 30-50% жута зона <30% црвена зона
<i>Културни</i>	Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва	<1,1:1 зелена зона 1,1-1,5:1 жута зона >1,6:1 црвена зона
	Интензитет туризма: број ноћења (000) према броју становника (00)	<1,1:1 зелена зона 1,1-1,5:1 жута зона >1,6:1 црвена зона
<i>Социјални</i>	Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу	Треба поредити са учешћем туризма у локалној запослености
	% туриста који не долазе посредством тур – оператора	>70% зелена зона 50-70% жута зона <50% црвена зона
<i>Индикатори стања животне средине</i>	Земљиште - % земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована	<10% зелена зона 10-20% жута зона >20% црвена зона
	Коришћење и заузимање земљишта: % изграђености подручја	Још увек није одређено
	Саобраћај: % долазака туриста који не користе приватни аутомобил	>20% зелена зона 10-20% жута зона <10% црвена зона

Izvor: *Environment and Tourism in the Context of Sustainable Development, London, 1994, 125.*

Као што се види из претходне табеле, индикатори су сврстани у пет група:

- 1) Економски индикатори – приказују економске ефекте развоја туризма;
- 2) Задовољство туриста – подразумева степен задовољства туриста квалитетом туристичких капацитета и пруженим услугама и њихово мишљење о атрактивности мотива, стању животне средине и социо-културним особеностима рецептивног центра;
- 3) Социјални индикатори – одражавају социјални интегритет локалне заједнице са аспекта субјективног благостања домицилног становништва у туристичкој регији или месту;
- 4) Културни индикатори – изражавају степен очуваности културног идентитета локалне заједнице под дејством утицаја туриста, и

- 5) Индикатори стања животне средине –индикатори који требају да пруже слику о стању животне средине и утицајима које туризам врши на поједине медије.

Примена ових индикатора се заснива на систему кодирања којим се утврђују граничне вредности за сваки индикатор, на основу којих се стање развоја туризма оцењује као: критично, подношљиво и одрживо. Поменути системом кодирања се уводе три зоне од којих свака одражава актуелно стање природних ресурса и целокупне животне средине, изазвано развојем туризма. Те зоне су:

- Црвена зона, која означава да је ситуација критична у смислу неадекватног коришћења природних ресурса дестинације. То јасно имплицира да је неопходно предузети адекватне мере, како би се даљи развој туризма модификовао, ставио под чвршћу контролу или чак зауставио;
- Жута зона, која указује да је ситуација у погледу експлоатације природних ресурса и развоја облика туризма заснованог на њима прихватљива, али да прогресиван пораст туризма у наредном периоду може проузроковати озбиљне проблеме, па је препоручљиво предузети одређене корективне мере, и
- Зелена зона, која постојеће стање развоја туризма по природне ресурсе оцењује одрживим, што је резултат квалитетног управљања и сврсисходних мера и активности предузетих у протеклом периоду.

Многе међународне организације покушале да дефинишу своју листу индикатора. Тако је Светска Туристичка Организација дефинисала листу од 68 индикатора који прате ефекте промене које настају на одређеном подручју изазване развојем туризма (UNWTO 2004). Основни недостатак тих индикатора је тај што нису дефинисане референтне вредности, које би показале да ли се остварује одрживи развој или не. Нешто значајнији покушај је учинила Европска Комисија, која је дефинисала предлог нових индикатора одрживог туризма. Он је још увек у прелиминарној, истраживачкој фази, тако да их није могуће испитати.

У наредном излагању биће дато кретање индикатора одрживог туризма у појединим одабраним дестинацијама Србије. Имајући у виду претходно изнета ограничења у погледу могућности проналаска потребних података за анализу индикатора одрживости, као и чињенице да дестинације одрживог туризма, по правилу, имају више природних ресурса на бази којих развијају своје облике туризма, у раду је извршена најпре анализа степена одрживости коришћења природних ресурса у функцији развоја туризма за дестинације које се налазе у планинском пределу Србије и дестинације које свој развој остварују првенствено због постојања термоминералних водних ресурса. Поред наведених дестинација, у раду ће акценат бити стављен и на оне дестинације које се налазе у типично руралним пределима и имају потенцијал да постану носиоци руралног туризма

Србије, али и на дестинације у заштићеним природним подручјима. Претходно наведене области имају и највећи идентификован туристички потенцијал природних ресурса, што би требало да представља кључну основу будућег одрживог туризма Србије. За тестирање претходно изнетих индикатора, велико ограничење представља проналажење релевантних података, јер туристичке дестинације Србије немају усаглашену статистику са међународним стандардима, па је самим тим и одабир дестинација погодних за анализу релативно ограничен.

2.2.1. Примена индикатора одрживог туризма у планинским дестинацијама Србије

Из претходно изнетих карактеристика природних ресурса планинских подручја Србије, јасно се закључује да су то области које могу да на најбољи начин развију облике одрживог туризма. Испољавање претходно наведених индикатора одрживог туризма треба да покаже да ли је и којој мери остварен одрживи развој туризма, тј. да ли је досадашњи концепт развоја туризма у планинским дестинацијама Србије дугорочно прихватљив. Такође, индикатори треба да покажу у ком правцу мењати или допуњавати постојеће облике туризма неким новим, који ће да побољшају укупне ефекте од туризма на подручју посматраних дестинација.

Табела 42. Карактеристике планинских дестинација Србије у 2014. години

Дестинација	Копаноник		Златибор		Стара планина		Тара		Дивчибаре	
	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења
Јануар	13.397	84.434	10.500	49.125	1.896	9.038	3.462	19.860	1.328	7.181
Фебруар	12.240	60.694	7.122	32.110	2.098	8.802	3.500	21.135	1.000	4.182
Март	11.735	50.426	6.841	22.548	1.027	3.133	2.499	7.502	730	3.423
Април	2.939	9.228	10.943	35.420	467	1.228	6.431	23.148	1.571	6.401
Мај	2.672	10.679	9.217	31.217	779	2.779	7.147	22.680	2.149	10.096
Јун	4.114	14.503	10.394	43.159	645	1.535	7.190	29.731	2.041	9.569
Јул	2.547	11.925	10.303	49.471	838	2.520	4.644	27.167	1.178	5.422
Август	4.397	19.198	12.828	56.737	1.316	4.999	5.087	22.888	1.698	7.359
Септембар	3.648	8.747	9.314	31.998	746	2.192	3.676	8.151	906	1.800
Октобар	2.963	7.646	9.955	29.868	716	1.666	4.460	10.565	1.525	4.589
Новембар	1.892	6.710	7.423	23.440	277	479	1.937	5.644	1.119	4.845
Децембар	9.889	38.943	7.123	21.741	1.514	4.556	2.639	8.183	1.636	6.163
Укупно	72.433	323.133	111.963	426.831	12.319	42.927	52.672	206.654	16.881	71.030
Број лежајева	4.221		4.814		409		1.701		1.620	
Број локалног становништва	1.600		2.344		1.687		2.852		1.365	

Извор: Аутор на основу података Републички завод за статистику (2015) Статистички годишњак, <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=182> (02.02.2015.)

Користећи податке о основним туристичким показатељима, вредности индикатора одрживог туризма посматраних дестинација приказани су у табели 43.

Табела 43. Индикатори одрживог туризма у планинским дестинацијама Србије

Тип индикатора	Индикатор	Дестинација				
		Копаоник	Златибор	С.планина	Тара	Дивчибаре
Економски	Сезонски карактер промета: % посета у сезони	51,60% црвена зона	30,61% зелена зона	44,71% жута зона	39,43% зелена зона	34,88% зелена зона
	Однос ноћења и смештајних капацитета	76,55 црвена зона	88,66 црвена зона	104,95 црвена зона	121,49 жута зона	43,85 црвена зона
	Коефицијент локалног туристичког увећања	Мали	Средњи	Мали	Средњи	Средњи
Задовољство туриста	Поновљене посете: % поновљених посета у периоду од 5 година	75% зелена зона	65% зелена зона	80% зелена зона	45% жута зона	45% жута зона
Културни	Однос смештајних капацитета и броја лок.становништва	2,63:1 црвена зона	2,05:1 црвена зона	0,24:1 зелена зона	0,60:1 зелена зона	1,19:1 жута зона
	Интензитет туризма: број ноћења (000) према броју становника (00)	20,18:1 црвена зона	18,52:1 црвена зона	2,47:1 црвена зона	7,10:1 црвена зона	5,46:1 црвена зона
Социјални	Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу	Значајно и растуће	Значајно и растуће	Умерено и растуће	Значајно и стагнира	Значајно и стагнира
	% туриста који не долазе посредством тур - оператора	80% зелена зона	90% зелена зона	80% зелена зона	55% жута зона	55% жута зона
Индикатори стања животне средине	% земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована	5% зелена зона	5% зелена зона	40% црвена зона	10% зелена зона	10% зелена зона
	Коришћење земљишта: % изграђености подручја	Превише изграђено	Превише изграђено	Недовољно изграђено	Довољно изграђено	Довољно изграђено
	Саобраћај: % долазака туриста који не користе приватни аутомобил	5% црвена зона	15% жута зона	5% црвена зона	20% жута зона	30% зелена зона

Извор: Аутор

Сезонски карактер промета је најважнији економски индикатор одрживог туризма, који показује учешће броја туриста у периоду од 3 најпосећенија месеца у односу на укупну посету током године. Вредност посматраног индикатора у анализираним планинским дестинацијама показује различите вредности. Најнегативнију вредност има Копаоник, где је преко 50% (51,6%) туристичких посета сконцентрисано у 3 месеца, што представља неодрживу ситуацију по природне ресурсе дестинације. Пошто зимски спортови чине основни тип туристичке понуде, по којој је Копаоник и стекао репутацију туристичког центра међународног значаја, постоји изразита концентрација туристичког промета у зимском делу године. Оваква концентрација туриста у кратком периоду има негативне ефекте како на квалитет туристичког доживљаја, тако и на угрожавање природних ресурса и целокупне животне средине. Потребно је спровести различите мере како би се ублажила неповољна временска дистрибуција туристичког промета. То се може постићи обогаћивањем летње понуде, увођењем различитих садржаја, као што су: школе у природи, пешачке туре, планинарење, планински бициклизам, брање лековитог биља, сакупљање шумских плодова, манифестације, саветовања итд. Стара планина има нешто уједначенију сезонску концентрацију туриста, јер у периоду три месеца остварује 44% укупних посета туриста. За ову планинску дестинацију потребно је истаћи да је она у фази изградње својих туристичких производа (остварује око 3% укупних посета у планинским подручјима Србије), па анализа индикатора одрживости се мора узети са одређеном резервом. С друге стране, релативно развијене планинске дестинације Златибор, Тара и Дивчибаре остварују одрживе вредности анализираних индикатора (испод 40%). То се нарочито односи на Златибор, који има најуједначенију посету туриста по месецима, тако да у три најпосећенија месеца остварује 30% од укупне посете током године. То је са становишта одрживог туризма и одрживог коришћења природних ресурса прихватљиво решење, јер се релативно равномерно врши притисак на природне ресурсе, и показује да су развијени облици туризма који не зависе пресудно од климатских фактора, као што је то случај са Копаоником. Дакле, према сезонском карактеру промета, планинска дестинација Златибор има најбоље показатеље са становишта одрживог туризма. Сличан показатељ имају и Дивчибаре (35%), с тим што код ове планинске дестинације треба истаћи да је она углавном орјентисана на развој екскурзиног туризма и организовања бројних школа у природи рекреативног и образовног типа.

Однос броја ноћења и смештајних капацитета је индикатор који има за циљ да покаже колики је степен коришћења смештајних капацитета, тј. представља однос између броја остварених ноћења током године и броја смештајних капацитета. Изумимајући Тару, све анализираних планинске дестинације имају крајње неодрживу вредност овог индикатора. То се нарочито односи на Дивчибаре, где је вредност

анализараног показатеља свега 44, односно, смештајни капацитети су попуњени са свега 12%. Нешто бољу, али такође неодрживу ситуацију имају и остале анализирани дестинације, изузев Таре, чија вредност овог индикатора износи 121, што је на самој граници између црвене и жуте зоне. Овакве вредности посматраног индикатора јасно показују да у наредном периоду треба инвестирати у развој нових облика туризма, а не у смештајне капацитете, којих има релативно довољно.

Коефицијент локалног туристичког увећања представља најважнији економски индикатор развоја одрживог туризма на једном подручју, који има за циљ да укаже на све директне и индиректне утицаје које туристичка потрошња и запосленост имају на локалну економију, јер је познато да примарна потрошња индукује читав низ тзв. секундарних потрошња, што повољно утиче на привреду туристичког места у целини и регије којој припада. Тзв. мултипликативни ефекат развоја туризма на једном подручју је најважнији економски допринос, јер туризам, практично, својим активностима значајно подстиче развој великог броја привредних грана подручја (пољопривреде, индустрије, саобраћаја, трговине, итд.). Што се тиче вредности овог индикатора, не постоје прецизни, квантитативни подаци о његовој вредности на посматраном подручју, тако да је могуће дати само квалитативну оцену. Сагледавајући развој других привредних грана на подручју анализираних дестинација, може се закључити да туризам није значајније допринео развоју других привредних грана, јер се производи локалног подручја (изузев одређеног броја пољопривредних производа) доста скромно укључују у туристичку понуду. Томе доприноси и економска неразвијеност других привредних грана, али и недостатак хуманих ресурса, који би могли да се укључе у развој и пласман производа на туристичком тржишту. Дестинације Златибора, Таре и Дивчибара су, према доступним подацима, најбоље искористиле туризам као грану која је довела до пораста локалне економије, док остале анализирани планинске дестинације нису искористиле развој туризма за пораст локалне економије.

Поновљене посете представљају индикатор задовољства туриста одређеном дестинацијом. Већина дестинација не води детаљну статистику поновљених посета туриста, тако да за вредност овог параметра не постоји прецизан податак. Овај показатељ је врло битан за сваку дестинацију, јер поновљене посете представљају чињеницу да се туристичка дестинација добро позиционирала на туристичком тржишту и да је туристички производ који она нуди прихватљив постојећим туристима. Имајући у виду да савремени туриста тежи упознавању нових, неистражених и њему непознатих дестинација, сматра се да је период поновне посете једне дестинације у року од 5 година сасвим прихватљив за сваку дестинацију. Због специфичног производа који планинске дестинације нуде туристима, као и због релативно неразвијене конкуренције на домаћем и тржишту

земаља у окружењу, проценат поновљених посета је у дестинацијима Копаоник, Златибор и Стара планина већи од препоручених 50%, док су испод одрживе границе Тара и Дивчибаре.

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва се може посматрати са два аспекта. Прво, са аспекта културног утицаја у погледу архитектонског изгледа туристичке области или места, и друго, са аспекта захтева за обезбеђењем неопходне инфраструктуре, што оптерећује буџет локалних заједница. Дакле, ако је број лежајева, који одражава смештајни капацитет, превелик, тада се стиче утисак преоптерећености туристичког места, што неповољно утиче на квалитет доживљаја туриста. Неодрживу вредност овог индикатора имају Златибор и Копаоник, док остале анализирани дестинације имају одрживу вредност овог индикатора, јер је број смештајних јединица знатно нижи у односу на претходне две дестинације.

Интензитет туризма је други индикатор из групе културних индикатора, који представља однос између броја туристичких ноћења (у хиљадама) и броја локалног становништва (у стотинама). Вредност овог индикатора у посматраним дестинацијама показује неодрживе вредности. Међутим, код примене овог индикатора не треба на исти начин приступити његовом тумачењу за свако туристичко место или регију на коју се примењују, већ се у обзир морају узети и одређене специфичности конкретног места или регије, што тада мења релативну важност овог односа.

Учешће туризма у локалном нето производу показује колики је допринос туризма стварању друштвеног производа посматраног подручја. Због непостојања прецизних квантитативних показатеља, могуће је дати квалитативну оцену овог индикатора. Како су посматрана подручја изразито орјентисана на развој туризма, учешће туризма у локалном нето производу у свим анализираним дестинацијама, изузев Дивчибара, може се оценити као значајно и растуће, што представља позитиван ефекат, са становишта одрживог туризма и доприноси економском развоју локалних економија.

Процент туриста који не долази посредством тур-оператора је индикатор, који има за циљ да истакне негативне социјалне ефекте који могу настати уколико туристи долазе организовано, односно, путем тур-оператора. Наиме, уколико туристи долазе организовано, у већим групама, према тумачењу креатора овог индикатора, они могу да изазову велики негативан утицај на локално становништво у погледу социјалног притиска на њихов стил живота и слично. Вредност овог индикатора у анализираним дестинацијама се може означити као одрживо, изузев у дестинацији Тара, где је присутно значајније учешће организованог доласка ученика основних школа.

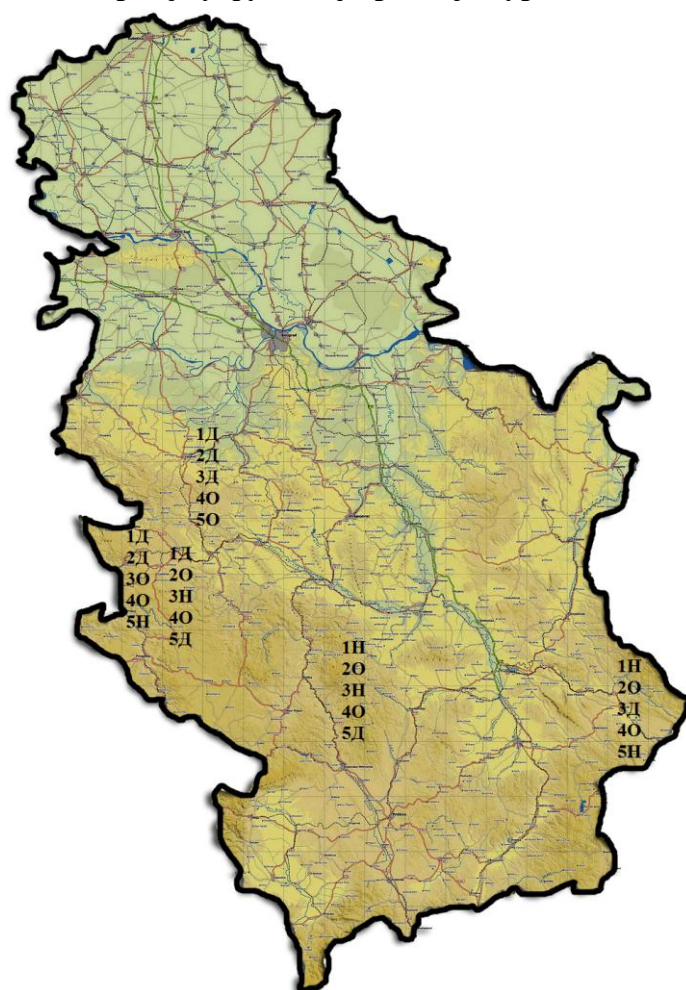
Процент земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована показује степен пропуштених шанси развоја туризма, тј. који део земљишта намењен градњи смештајних и других капацитета, није искоришћен у те сврхе. Развијеније планинске дестинације Србије (Копаоник, Златибор, Тара и Дивчибаре) су највећи део земљишта који је намењен туристичкој изградњи искористиле, док Стара планина, која се може представити као дестинација у изградњи, има релативно велики део неискоришћеног земљишта који је планиран за изградњу капацитета за развој туризма.

Коришћење и заузимање земљишта је индикатор који показује колико је земљишта искоришћено за изградњу смештајних и осталих туристичких капацитета. За овај индикатор не постоје прецизне границе, јер оне зависе од типа туризма. Анализирајући степен изграђености капацитета посматраних планинских дестинација, може се закључити да су дестинације Копаоник и Златибор превише изграђене, у смислу посматраног индикатора, да дестинације Тара и Дивчибаре имају прихватљиву вредност овог индикатора, док је Стара планина недовољно изграђена туристичка дестинација.

Процент туриста који не долазе приватним аутомобилом је индикатор који пружа значајне податке о утицају туризма на животну средину, јер коришћење сопствених аутомобила у циљу доласка у дестинацију доводи до повећаног загађења животне средине, а самим тим и смањења квалитета природних ресурса дестинације. Основни проблем одређивања вредности овог индикатора је што менаџмент дестинација не води евиденцију о превозном средству које туристи користе при доласку у туристичко место, тј. да ли се ради о приватном аутомобилу или јавном превозу. Из тог разлога се само процењује учешће «моторизованих» туриста. Овај индикатор је у директној повезаности са осмим индикатором (процент туриста који не долази посредством тур-оператора). По правилу, уколико туристи масовније долазе путем тур-оператора, онда је проценат оних који користе сопствено возило мањи и обрнуто. На подручју дестинација Копаоник и Стара планина ситуација се може оценити као неодржива, док дестинације Златибор и Тара, због чињенице да поседују релативно добру повезаност аутобуским линијама, имају нешто бољу вредност посматраног индикатора. Најбољу вредност анализараног показатеља одрживости имају Дивчибаре, што у потпуности одговара претходно изнетом ставу да су најбројнији туристи организоване групе ученика и деце предшколског узраста.

У наредном картографском прегледу биће просторно приказани израчунати индикатори одрживости природних ресурса у функцији развоја туризма у одабраним планинским подручјима Србије.

Карта 13. Приказ индикатора одрживости одабраних планинских дестинација Србије у функцији развоја туризма

Легенда:

- 1** - Економски индикатори
- 2** - Индикатори задовољства туриста
- 3** - Културни индикатори
- 4** - Социјални индикатори
- 5** - Индикатори стања животне средине
- O** - Одрживо (зелена зона)
- D** - Делимично одрживо (жута зона)
- H** - Неодрживо (црвена зона)

Извор: Аутор

На основу израчунатих вредности индикатора одрживог туризма за одабране планинске дестинације Србије, као и картографског приказа, може се извући закључак да развој туризма на њима није у складу са претпоставкама одрживог туризма. Превелика сезонска концентрација туриста, недовољно коришћење смештајних капацитета, превелик однос смештајних капацитета и броја локалног становништва, висок интензитет туризма и степен изграђености тј. заузимања земљишта изградњом туристичких објеката, само су неки од параметара који говоре

у прилог овом тврђењу. Да би се развој туризма у наредном периоду учинио одрживим, неопходно је формирати нове туристичке производе, који ће бити атрактивни за туристе у периоду изван зимске сезоне. Ресурсна расположивост и изграђен имиџ туристичке дестинације, као и постојећи смештајни туристички капацитети представљају добру основу за развој бројних облика туризма, попут: еко, руралног, излетничког, манифестационог, спортског, авантуристичког. Претходно наведени облици туризма на глобалном нивоу бележе изнадпросечну стопу раста, па укључивање планинских дестинација Србије у нове туристичке токове би значајно допринело одрживом развоју туризма на овим подручјима.

2.2.2. Примена индикатора одрживог туризма на примеру дестинација термоминералних водних ресурса Србије

Поред планинских, дестинације термоминералних водних ресурса Србије су у претходном периоду оствариле најбоље резултате развоја туризма. Оне свој развој заснивају на експлоатацији термоминералних водних ресурса, које у комбинацији са другим природним и антропогеним ресурсима, треба да буду основа будућег одрживог развоја тих дестинација. Испољавање индикатора одрживог туризма треба да покаже да ли је и којој мери остварен одрживи развој туризма, тј. да ли је досадашњи концепт развоја туризма у овим дестинацијама дугорочно прихватљив.

Табела 44. Карактеристике дестинација термоминералних водних ресурса Србије у 2014. години

Дестинација	Врњачка Бања		Сокобања		Нишка Бања		Бања Кањига		Буковичка Бања	
	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења
Јануар	6.685	24.128	1.663	9.763	148	674	796	3.725	2.329	5.523
Фебруар	3.059	9.982	964	6.111	120	832	713	3.084	2.078	4.451
Март	6.906	15.952	2.967	13.775	188	1.248	953	4.141	2.412	6.165
Април	10.703	32.107	4.143	18.779	182	966	1.261	4.110	2.740	7.581
Мај	13.211	46.696	4.665	23.328	461	3.885	932	5.233	2.387	5.955
Јун	15.515	53.224	4.494	24.429	685	4.429	980	5.407	2.602	7.693
Јул	19.436	69.293	5.746	36.368	782	4.614	991	5.353	1.959	6.011
Август	34.558	123.669	7.584	43.936	825	5.464	1.150	5.835	2.954	7.647
Септембар	14.026	50.826	4.399	21.502	554	4.886	973	4.646	2.137	3670
Октобар	8.331	28.511	3.202	12.943	391	3.450	1.079	4.253	2.656	5.389
Новембар	5.496	19.961	956	3.659	232	1.957	907	4.184	1.838	2.950
Децембар	8.830	23.634	1.655	5.162	348	1.270	927	3.603	2.010	2.953
Укупно	146.756	497.893	42.438	219.755	4.916	33.675	11.662	53.574	28.102	66.078
Број лежајева	13.110		6.786		1.228		685		1.002	
Број лок. стан.	7.996		8.407		4.437		10.200		2.151	

Извор: Аутор на основу података Републички завод за статистику (2015) Статистички годишњак, <http://webz.s.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=182> (02.02.2015.)

Користећи податке о основним туристичким показатељима, вредности индикатора одрживог туризма посматраних дестинација приказани су у табели 45.

Табела 45. Индикатори развоја одрживог туризма у дестинацијама термоминералних водних ресурса Србије

Тип индикатора	Индикатор	Дестинација				
		Врњачка Бања	Сокобања	Нишка Бања	Бања Кањижа	Буковичка Бања
<i>Економски</i>	Сезонски карактер промета: % посета у сезони	47,36% жута Зона	42,00% жута зона	46,62% жута Зона	29,92% зелена зона	29,71% зелена зона
	Однос ноћења и смештајних капацитета	37,98 црвена зона	32,33 црвена зона	27,42 црвена зона	78,21 црвена зона	65,95 црвена зона
	Коефицијент локалног туристичког увећања	Средњи	Средњи	Мали	Мали	Мали
<i>Задовољство туриста</i>	Поновљене посете: % поновљених посета у периоду од 5 година	55% зелена Зона	45% жута зона	50% зелена зона	45% жута зона	40% жута зона
<i>Културни</i>	Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва	1,63:1 црвена зона	0,81:1 зелена зона	0,28:1 зелена зона	0,07:1 зелена зона	0,46:1 зелена зона
	Интензитет туризма: број ноћења (000) према броју становника (00)	6,29:1 црвена зона	2,60:1 црвена зона	0,75:1 зелена зона	0,52:1 зелена зона	3,14:1 црвена зона
<i>Социјални</i>	Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу	Значајно и растуће	Значајно и растуће	Умерено и стагнира	Значајно и стагнира	Мало и стагнира
	% туриста који не долазе посредством тур - оператора	50% жута зона	60% жута зона	60% жута зона	55% жута зона	60% жута зона
<i>Индикатори стања животне средине</i>	% земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована	5% зелена зона	15% жута зона	10% жута зона	5% зелена зона	5% жута зона
	Коришћење земљишта: % изграђености подручја	Превише изграђено	Довољно изграђено	Довољно изграђено	Довољно изграђено	Довољно изграђено
	Саобраћај: % долазака туриста који не користе приватни аутомобил	15% жута зона	15% жута зона	15% црвена зона	20% жута зона	10% жута зона

Извор: Аутор

Вредности *сезонског карактера промета*, као врло битног економског индикатора одрживог туризма, су у анализираним дестинацијама термоминералних водних ресурса одржива (Буковичка бања и бања Кањижа) или релативно одржива (Врњачка, Соко и Нишка бања). То је сасвим разумљиво, имајући у виду да ове дестинације Србије пружају туристичке производе који не зависе доминантно од испољавања климатских показатеља, па због тога није изражена јака сезонска концентрација, као у случају планинских дестинација.

С друге стране, вредности другог економског индикатора (*однос броја ноћења и смештајних капацитета*) показују да је попуњеност расположивих капацитета, у свим анализираним дестинацијама, доста ниска и да је ситуација крајње алармантна. Недовољно коришћење расположивих смештајних капацитета указује на недовољан и неадекватан развој производа дестинације, што јасно упућује на закључак да у наредном периоду треба развијати нове туристичке производе засноване на свим расположивим природним ресурсима дестинација. То подразумева, пре свега, пратећи искуства развијених дестинација термоминералних водних ресурса Европе, развој спа и велнес понуде, која бележи изнадпросечне стопе раста последњих деценија. Због висококвалитетних термоминералних ресурса, као и имица које су стекле развојем лечилишног туризма, поменуто дестинације Србије, могу да, у релативно кратком року, привуку нове туристе и значајно увећају вредност овог индикатора, а тиме и повећају степен њихове одрживости.

Кретање вредности најважнијег економског индикатора, *коэффицијента локалног туристичког увећања*, није могуће, због непостојања одговарајућих показатеља, квантитативно представити. Квалитативна оцена показује да туризам недовољно доводи до развоја других привредних грана на подручју анализираних дестинација, јер се производи локалног подручја доста скромно укључују у туристичку понуду. Томе доприноси економска неразвијеност других привредних грана, али и недостатак хуманих ресурса, који би могли да се укључе у развој и пласман производа на туристичком тржишту. Дестинације Врњачке бање и Сокобање су, према доступним подацима, најбоље искористиле туризам као грану која је довела до пораста локалне економије, док остале анализирани дестинације нису искористиле развој туризма за пораст локалне економије.

Степен *поновљених посета*, због непостојања потпуне статистичке евиденције од стране анализираних дестинација није могуће прецизно приказати. Истражујући кретања вредности овог индикатора, може се закључити да он износи у распону од 40% до 55%, што са становишта одрживог туризма представља сасвим прихватљиво решење. Оно што је неопходно истаћи, као и у случају планинских дестинација, је чињеница да због специфичног производа који дестинације термоминералних водних ресурса Србије нуде туристима (пре свега лечилишни),

као и због релативно неразвијене конкуренције на домаћем тржишту, вредност анализираних индикатора треба узети са одређеном резервом. Како се дестинације буду развијале, у смислу увођења нових производа, вероватно ће и проценат поновљених посета опадати, због раста конкуренције међу дестинацијама

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва једино у Врњачкој бањи показује неодрживо стање, док у осталим анализираним дестинацијама се у потпуности уклапа у одржива решења индикатора. Овде треба напоменути да је број локалног становништва значајно већи него у планинским дестинацијама, јер су дестинације термоминералних водних ресурса делимично и урбанизоване области, што пресудно утиче на вредност овог индикатора.

Интензитет туризма, као други индикатор из групе културних индикатора, у Нишкој Бањи и Бањи Кањижа има одрживе, док у осталим дестинацијама показује крајње неодрживе вредности. Такође, као и код претходног индикатора, добијене вредности треба узети са одређеном резервом, због чињенице да су то делимично урбанизоване области, па самим тим имају и већи број становника.

Учешће туризма у локалном нето производу показује колики је допринос туризма стварању друштвеног производа посматраног подручја. Због непостојања прецизних квантитативних показатеља, могуће је дати само квалитативну оцену овог индикатора. Како су посматрана подручја изразито орјентисана на развој туризма, учешће туризма у локалном нето производу у Врњачкој Бањи, Сокобањи и Бањи Кањижа може бити означено као значајно, у Нишкој Бањи као умерено, док у Буковичкој Бањи, због развијености неких других привредних грана, као мало. Код анализе овог индикатора, битно је истаћи и каква се тенденција очекује у наредном периоду. Према расположивим пројекцијама развоја туризма дестинација и процене објективности остваривања тих очекивања, у Врњачкој Бањи и Сокобањи очекује се раст учешћа туризма у наредном периоду, док у осталим анализираним дестинацијама може се очекивати релативно непромењено учешће туризма у локалним економијама.

Кретање вредности индикатора који показује организовани долазак туриста (**процент туриста који не долази посредством тур-оператора**) у анализираним дестинацијама се креће око 50% и са становишта одрживог туризма предствља тзв. жуту зону, односно релативно прихватљиво решење. То је значајно већа вредност него у случају планинских дестинација, јер су дестинације термоминералних водних ресурса у Србији у претходном периоду, развојем тзв. синдикалног туризма, углавном организовано продавале своју туристичку понуду.

Процент земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована је, генерално, у готово свим дестинацијама релативно низак, што показује да је

неискоришћени део земљишта намењен градњи смештајних и других капацитета, мали, што је становишта одрживог туризма прихватљиво решење.

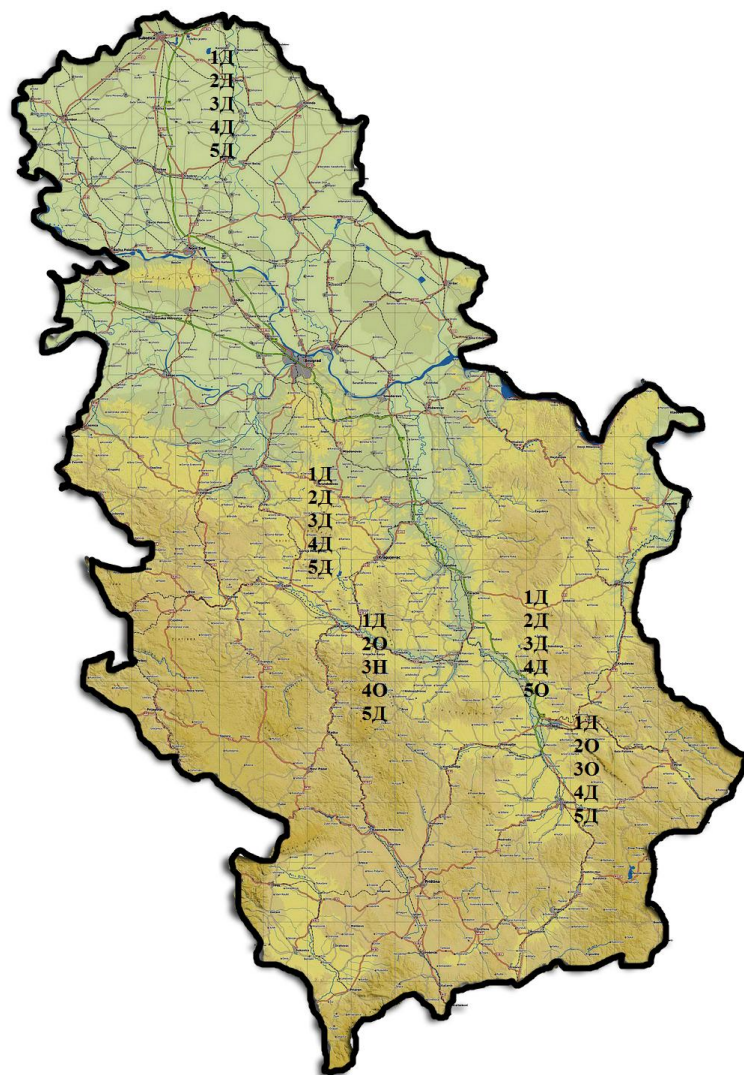
Коришћење и заузимање земљишта је индикатор који показује колико је земљишта искоришћено за изградњу смештајних и осталих туристичких капацитета. Анализирајући степен изграђености капацитета посматраних дестинација, може се закључити да је дестинација Врњачка Бања превише изграђена, у смислу коришћења земљишта за ту намену, док су остале анализирани дестинације делимично изграђене. Превелики степен заузимања земљишта значајно утиче на квалитет природних ресурса дестинације, што може да ограничи развој одрживог туризма у дестинацијама термоминералних водних ресурса.

Слично претходном индикатору, могуће је дати и процену последњег индикатора. **Процент туриста који не долазе приватним аутомобилом**, који значајно оптерећује природне ресурсе дестинације, а који је директно повезан са организованим доласком туриста, у анализираним дестинацијама нема одрживе вредности. То се нарочито односи на Нишку и Буковичку Бању, где је вредност индикатора крајње неприхватљива са становишта одрживог туризма, док остале анализирани дестинације имају релативно прихватљиве вредности.

Претходно изложени индикатори одрживог туризма на примеру анализираних дестинација термоминералних водних ресурса показују да је остварен делимичан одрживи туризам. У прилог томе говоре подаци о недовољном коришћењу смештајних капацитета, као и о интензитету туризма, мерено преко односа броја ноћења и броја локалног становништва. Вредности претходно поменутих индикатора у већини анализираних дестинација Србије припадају категорији „црвена зона“, док остали индикатори, које је било могуће израчунати на бази расположивих података, припадају категорији „жута“ или „зелена“ зона. Да би се побољшали резултати и обезбедила дугорочна одрживост неопходно је извршити одређене промене у погледу туристичке понуде посматраних дестинација. Као што је већ истакнуто, кључна промена која је неопходна и која би побољшала резултате развоја туризма и учинила их више одрживим је диверсификација туристичког производа дестинације, у смислу обогаћења туристичке понуде. Потребно је пратити савремене трендове у развоју туризма термоминералних водних ресурса, који превазилази класичну понуду (здравствено-лечилишни тип) и укључује у себе неке додатне облике (спа и велнес), као и да све више добија одлике других туристичких производа (манифестациони, конгресни, авантуристички, рекреативни и сл.). На тај начин би се обезбедила већа попуњеност већ изграђених смештајних капацитета и повећао интензитет туризма, чиме би се туризам у наредном периоду учинио још више одрживијим.

У наредном картографском прегледу биће просторно приказани израчунати индикатори одрживости природних ресурса у функцији развоја туризма у одабраним дестинацијама термоминералних водних ресурса Србије.

Карта 14. Приказ индикатора одрживости одабраних дестинација термоминералних водних ресурса Србије у функцији развоја туризма

Легенда:

- 1** - Економски индикатори
- 2** - Индикатори задовољства туриста
- 3** - Културни индикатори
- 4** - Социјални индикатори
- 5** - Индикатори стања животне средине
- О** - Одрживо (зелена зона)
- Д** - Делимично одрживо (жута зона)
- Н** - Неодрживо (црвена зона)

Извор: Аутор

2.2.3. Примена индикатора одрживог туризма на примеру осталих дестинација Србије

Поред претходно поменутих планинских дестинација и дестинација термоминералних водних ресурса Србије, које су у претходном периоду оствариле најбоље резултате развоја туризма, а имајући у виду претходно у раду истакнут природни туристички ресурси потенцијал осталих дестинација, у наредном излагању биће приказано кретање индикатора одрживости у тим дестинацијама. Кључно ограничење за анализу индикатора је непостојање прецизних статистичких података о туристичким показатељима дестинација. Због тога је анализа усмерена на оне које су туристички препознатљиве и које располажу са одређеним резултатима развоја туризма у претходном периоду. Оне свој развој заснивају на експлоатацији различитих природних ресурса простора у којем се налазе, који у комбинацији са антропогеним ресурсима, треба да буду основа будућег одрживог развоја тих дестинација. Резултати добијени тестирањем индикатора одрживог туризма треба да покажу да ли је и којој мери остварен одрживи развој туризма, тј. да ли је досадашњи концепт развоја туризма у овим дестинацијама дугорочно прихватљив.

Табела 46. Карактеристике осталих дестинација одрживог туризма Србије у 2014. години

Дестинација	Палић		Златар		Голија		Рудник	
	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења	Број туриста	Број ноћења
Јануар	1.110	3.497	347	1.725	601	3.354	239	1.566
Фебруар	1.016	1.703	154	473	384	1.104	369	2.790
Март	1.380	1.914	304	484	423	2.363	372	2.565
Април	2.317	4.089	289	394	547	2.707	655	3.159
Мај	2.037	3.692	901	2.817	770	3.430	389	2.110
Јун	2.009	3.613	724	2.784	994	4.347	806	5.359
Јул	2.158	4.258	1.194	6.009	1.117	5.424	220	1.802
Август	2.691	5.138	1.506	7.910	1.424	5.771	296	2.577
Септембар	2.153	4.500	804	1.840	1.339	4.222	5	5
Октобар	2.283	3.519	429	898	1.313	5.202	142	982
Новембар	1.397	2.329	280	753	625	2.433	0	0
Децембар	1.479	2.104	437	1.070	603	2.259	191	378
Укупно	22.030	40.356	7.369	27.187	10.140	42.616	3.684	23.293
Број лежајева	673		410		796		330	
Број локалног становништва	7.745		410		7.950		2.000	

Извор: Аутор на основу података Републички завод за статистику (2015) Статистички годишњак, <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=182> (02.02.2015.)

Користећи податке о основним туристичким показатељима, вредности индикатора одрживог туризма посматраних дестинација приказани су у табели 47.

Табела 47. Индикатори развоја одрживог туризма у осталим дестинацијама Србије

Тип индикатора	Индикатор	Дестинација			
		Палић	Златар	Голија	Рудник
<i>Економски</i>	Сезонски карактер промета: % посета у сезони	33,10% зелена зона	50,87% црвена зона	40,19% жута зона	49,76% жута зона
	Однос ноћења и смештајних капацитета	59,96 црвена зона	66,31 црвена зона	53,54 црвена зона	70,58 црвена зона
	Коефицијент локалног туристичког увећања	Средњи	Мали	Мали	Мали
<i>Задовољство туриста</i>	Поновљене посете: % поновљених посета у периоду од 5 година	40% жута зона	25% црвена зона	20% црвена зона	10% црвена зона
<i>Културни</i>	Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва	0,09:1 зелена зона	0,06:1 зелена зона	0,10:1 зелена зона	0,17:1 зелена зона
	Интензитет туризма: број ноћења (000) према броју становника (00)	0,52:1 зелена зона	0,42:1 зелена зона	0,53:1 зелена зона	1,05:1 зелена зона
<i>Социјални</i>	Учешће туризма у локалном нето друштвеном производу	Средње и стагнира	Мало и стагнира	Мало и стагнира	Мало и стагнира
	% туриста који не долазе посредством тур - оператора	80% зелена зона	85% зелена зона	80% зелена зона	90% зелена зона
<i>Индикатори стања животне средине</i>	% земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована	10% зелена зона	30% црвена зона	50% црвена зона	40% црвена зона
	Коришћење земљишта: % изграђености подручја	Довољно изграђено	Недовољно изграђено	Недовољно изграђено	Недовољно изграђено
	Саобраћај: % долазака туриста који не користе приватни аутомобил	15% жута зона	5% црвена зона	5% црвена зона	5% црвена зона

Извор: Аутор

Вредности *сезонског карактера промета*, као врло битног економског индикатора одрживог туризма, у анализираним дестинацијама показује доста

различите вредности. Заштићено подручје Палић има одрживу вредност овог индикатора, што показује да је релативно равномерно распоређена туристичка тражња за производима ове дестинације. Нешто лошије резултате показују дестинације које развијају рурални туризам (Рудник и Голија), које имају израженије сезонско присуство туриста у летњим месецима. То је сасвим разумљиво, имајући у виду да дестинација Палић пружа туристичке производе који не зависе доминантно од испољавања климатских показатеља, па због тога није изражена јака сезонска концентрација, као у случају осталих дестинација.

С друге стране, вредности другог економског индикатора (*однос броја ноћења и смештајних капацитета*) показују да је попуњеност расположивих капацитета, у свим анализираним дестинацијама, доста ниска и да је ситуација крајње алармантна. Недовољно коришћење расположивих смештајних капацитета указује на недовољан и неадекватан развој производа дестинације, што јасно упућује на закључак да у наредном периоду треба развијати нове туристичке производе засноване на расположивим природним ресурсима дестинација. То подразумева, пре свега, комбиновање различитих природних ресурса и на њима заснованих туристичких производа, нарочито у дестинацијама Рудник, Златар и Голија, које имају и један од најзначајнијих природно-туристичко ресурсних потенцијала. Развој туризма у наредном периоду, дакле, не треба усмеравати у правцу развоја смештајних капацитета, већ првенствено развоју туристичких производа који ће довести до већег попуњавања постојећих.

Кретање вредности најважнијег економског индикатора, *коэффицијента локалног туристичког увећања*, није могуће, због непостојања одговарајућих показатеља, квантитативно представити. Квалитативна оцена показује да туризам недовољно доводи до развоја других привредних грана на подручју анализираних дестинација, јер се производи локалног подручја доста скромно укључују у туристичку понуду. Томе доприноси економска неразвијеност других привредних грана, али и недостатак хуманих ресурса, који би могли да се укључе у развој и пласман производа на туристичком тржишту. Дестинација Палић је, према доступним подацима, у одређеној мери искористила туризам као грану која је довела до пораста локалне економије, док остале анализирани дестинације нису препознале значај који туризам има за развој локалне економије.

Степен *поновљених посета*, због непостојања потпуне статистичке евиденције од стране анализираних дестинација није могуће прецизно приказати. Истражујући кретања вредности овог индикатора, може се закључити да он износи у већини анализираних дестинација око 20%, изузев Палића, што са становишта развоја одрживог туризма представља неприхватљиво решење. То је резултат непостојања прихватљивих туристичких производа поменутих дестинација. Како се

дестинације буду развијале, у смислу увођења нових производа, тако ће и проценат поновљених посета расти, а самим тим долазиће и до пораста одрживости дестинација.

Однос смештајних капацитета и броја локалног становништва у свим анализираним дестинацијама се у потпуности уклапа у одржива решења индикатора, што је логична последица недовољне развијености туризма као привредне гране, а самим тим и релативно малог броја смештајних капацитета.

Аналогно претходном, и други индикатор из групе културних индикатора (**Интензитет туризма**) има одрживе вредности у смислу утицаја туризма и туриста на културни идентитет локалног становништва.

Учешће туризма у локалном нето производу показује колики је допринос туризма стварању друштвеног производа посматраног подручја. Због непостојања прецизних квантитативних показатеља, могуће је дати само квалитативну оцену овог индикатора. Како су посматрана подручја туристички недовољно развијена (изузев делимично Палића) учешће туризма у локалном нето производу Златара, Голије и Рудника може бити означено као мало. Код анализе овог индикатора, битно је истаћи и каква се тенденција очекује у наредном периоду. Према расположивим ресурсима и могућностима њиховог уклапања у туристички развој дестинација и процене објективности остваривања тих очекивања, у наредном периоду очекује се раст учешћа туризма у локалним економијама.

Кретање вредности индикатора који показује организовани долазак туриста (**процент туриста који не долази посредством тур-оператора**) у анализираним дестинацијама се креће око 85% и са становишта одрживог туризма представља тзв. зелену зону, односно прихватљиво решење. То је значајно већа вредност него у случају планинских дестинација и дестинација термоминералних водних ресурса у Србији у претходном периоду, што је сасвим разумљиво, јер због туристичке неразвијености и непрепознатљивости, анализирани дестинације нису биле предмет организованих туристичких кретања.

Процент земљишта на коме је изградња дозвољена али није реализована је у дестинацијама Рудник, Златар и Голија релативно висок, што показује да је неискоришћени део земљишта намењен градњи смештајних и других капацитета, велики, што је са становишта одрживог туризма неприхватљиво решење.

Коришћење и заузимање земљишта је индикатор који показује колико је земљишта искоришћено за изградњу смештајних и осталих туристичких капацитета. Анализирајући степен изграђености капацитета посматраних дестинација, може се закључити да је дестинација Палић довољно изграђена, у смислу коришћења земљишта за ту намену, док су остале анализирани дестинације недовољно

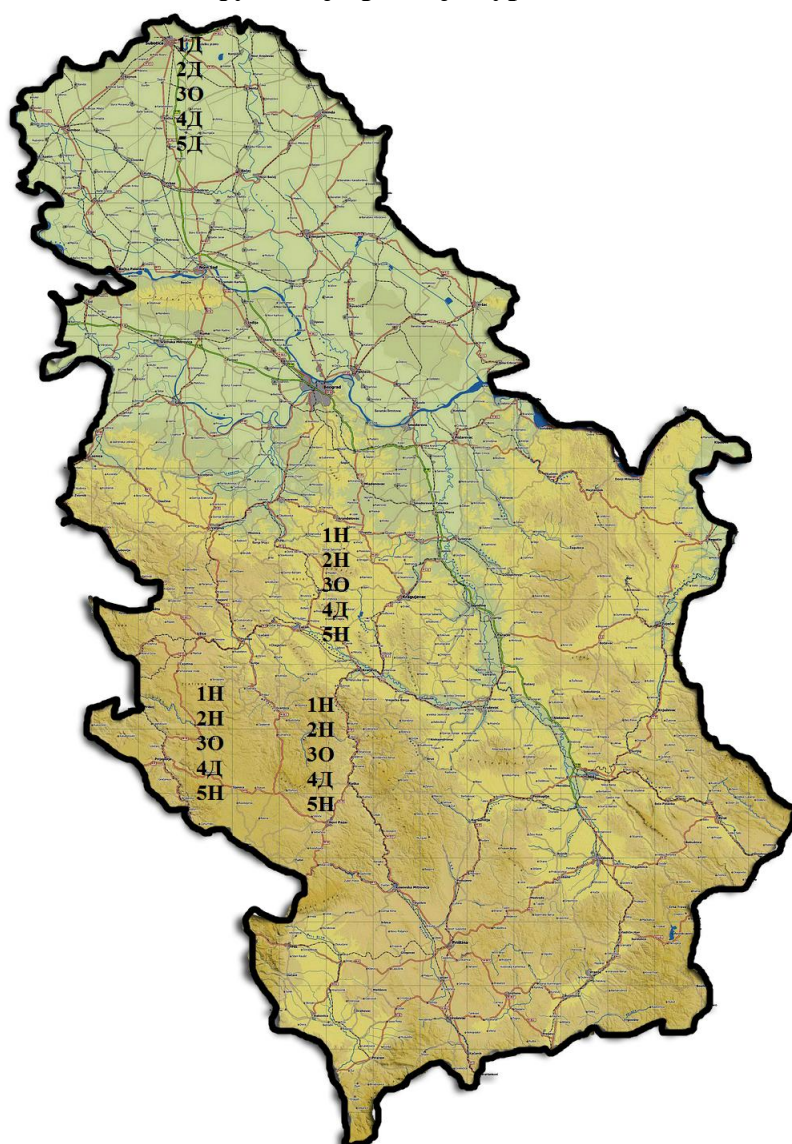
туристички изграђене. То се нарочито односи на недовољну изграђеност осталих капацитета тзв. туристичке супраструктуре, тј. објеката који омогућавају валоризацију идентификованих природних ресурса. У наредним периодима развоја туризма треба очекивати интензивније коришћење земљишта за ове намене.

Слично претходном индикатору, могуће је дати и процену последњег индикатора. **Процент туриста који не долазе приватним аутомобилом**, који значајно оптерећује природне ресурсе дестинације, а који је директно повезан са организованим доласком туриста, у анализираним дестинацијама нема одрживе вредности. То се нарочито односи на Рудник, Голију и Златар, где је вредност индикатора крајње неприхватљива са становишта одрживог туризма, док дестинација Палић имају релативно прихватљиве вредности.

Претходно изложени индикатори одрживог туризма на примеру анализираних дестинација показују да у њима није остварен одрживи развој туризма, превасходно економска компонента одрживости. У прилог томе говоре подаци о недовољном коришћењу смештајних капацитета, као и о доприносу туризма локалној економији. Вредности претходно поменутих индикатора у већини анализираних дестинација Србије припадају категорији „црвена зона“, док остали индикатори, које је било могуће израчунати на бази расположивих података, припадају категорији „жута“ или „зелена“ зона. Јасно изражена културна и делимично социјална одрживост у анализираним дестинацијама проистиче из недовољно оствареног развоја туризма и прилива туриста у посматрана подручја, а не добро осмишљеног плана развоја туризма. Како се у наредним периодима очекује интензивнији прилив туриста, долазиће и до промена степена одрживости претходно наведених компоненти. Еколошка компонента (стање елемената животне средине) показује неодржива решења иако туризам није практично ни развијен у анализираним дестинацијама, изузев Палића. То јасно указује да развој туризма мора да буде ускађен са ресурсима дестинације.

У наредном картографском прегледу биће просторно приказани израчунати индикатори одрживости природних ресурса у функцији развоја туризма у одабраним дестинацијама термоминералних водних ресурса Србије.

Карта 15. Приказ индикатора одрживости осталих дестинација Србије у функцији развоја туризма

Легенда:

- 1** - Економски индикатори
- 2** - Индикатори задовољства туриста
- 3** - Културни индикатори
- 4** - Социјални индикатори
- 5** - Индикатори стања животне средине
- О** - Одрживо (зелена зона)
- Д** - Делимично одрживо (жута зона)
- Н** - Неодрживо (црвена зона)

Извор: Аутор

2.2.4. Критички осврт и оцена индикатора одрживог туризма туристичких дестинација Србије

Претходно наведени индикатори одрживог туризма су до сада највише коришћени у оцени степена достигнутог развоја туризма у једној дестинацији, имајући у виду његове економске, еколошке, социјалне и културне аспекте. Иако су они донети 1994.године, још увек није јасно дефинисана граница за поједине индикаторе (кофицијент локалног увећања и коришћење и заузимање земљишта), што онемогућава добијање потпуне оцене свих индикатора. Такође, већина туристичких дестинација Србије не води статистичке податке који су неопходни за добијање вредности појединих индикатора, тако да није могуће добити сасвим прецизне квантитативне податке о испуњености свих индикатора, што је био кључни недостатак израчунавања индикатора за већи број дестинација у Србији.

Анализа два најважнија економска индикатора (сезонски карактер туристичког промета и однос ноћења и смештајних капацитета) умногоме одговара класичним анализама остварених ефеката од туризма у периоду масовног туризма и не показује праћења прилива новчаних средстава у дестинацију, што је свакако један од најважнијих економских параметара развоја туризма. Ови економски ефекти су делимично укључени у групу социјалних индикатора (допринос туризма локалном развоју), што представља само површно тумачење и анализу економских ефеката. Такође, границе које су постављене за оба индикатора подразумевају да је одрживост постигнута (зелена зона), уколико је сезонски карактер (посета у три најфреквентнија месеца) испод 40% и попуњеност капацитета током године око 41% (150/365). Ово је доста ниско постављена граница одрживости и већина дестинација која задовољава ове критеријуме нема већих интереса (изузев пораста сопствене профитабилности) да повећава вредност ових индикатора, јер ће задржати исти статус у погледу одрживости. Поред наведеног, потребно је поставити различите границе за различите облике туризма. Једна граница је потребна за оне облике туризма који имају изразито наглашен сезонски ефекат, превасходно због дејства природних ресурса и услова, и који тешко могу да значајније продуже трајање сезоне, а самим тим избегну сезонски ефекат. Типичан пример су приморске дестинације које развијају купалишни туризам, јер због неповољних вредности климатских елемената током године, тешко да могу да достигну предложене границе за зону одрживости. Делимично овој групи припадају и дестинације које развијају зимски, скијашки туризам, али због постојања других природних и антропогених ресурса у њиховој непосредној близини, оне могу да остваре предвиђену границу за зону одрживости. У претходно изнетом примеру за планинске дестинације Србије, јасно је показано да, не само да није испуњен захтев за одрживошћу туризма, већ је

вредност посматраних економских индикатора у црвеној зони, изузев Таре која је на граници између црвене и жуте зоне. С друге стране, већина дестинација, које развијају облике туризма који се не заснивају на једној доминантној атрактивности, релативно лако остварују предвиђене прагове економске одрживости. То показују делимично подаци за анализиране дестинације термоминералних водних ресурса Србије, које, иако нису развиле савремени, тржишно прихватљив и препознатљив производ, успеле су да остваре одрживи развој туризма у погледу испуњења услова за индикатор „сезонски карактер промета“. Дакле, због изражене хетерогености природних и антропогених атрактивности које учествују у стварању туристичких производа појединих дестинација, као и различитог понашања туристичке тражње према тим производима, потребно је модификовати предложене границе одрживости и прилагодити их појединим облицима туризма. Слично је и код осталих анализираних дестинација, с тим што је неопходно истаћи да су подаци у апсолутним износима доста скромни.

Задовољство туриста је важан индикатор за сваку туристичку дестинацију, јер поновне посете туриста су јасан знак да су они задовољни производом који им нуди дестинација, што дестинацији јасно даје смерницу да развијају и у наредном периоду исти или сличан туристички производ. Временски период од 5 година је сасвим прихватљив, јер, уколико се претпостави да туриста у посматраном периоду посећује конкурентске дестинације које нуде сличан туристички производ, може да стекне оцену о квалитету производа посматране дестинације. Главни недостатак код праћења кретања вредности овог индикатора је што највећи број дестинација Србије не води обједињену статистику о појединачном туристи који је посећује, тако да за дестинације које имају велики број туриста, тешко је утврдити вредност овог индикатора. Међутим, дестинације које се тек развијају и које пружају туристички производ на бази природних ресурса, који није масован (што је случај са највећим бројем дестинација у Србији), већ припада категорији малог обима, могу да праћењем вредности овог индикатора, добију сасвим поуздану оцену о степену његове тржишне прихватљивости.

Пошто одрживи туризам, што је у претходним деловима рада јасно истакнуто, не подразумева праћење искључиво економских индикатора, велики значај имају и културни, социјални и индикатори стања заштите животне средине. Оно што карактерише културне индикаторе је чињеница да је њихов кључни циљ да покажу утицај туристичке активности, мерено преко односа броја смештајних капацитета и остварених ноћења, с једне стране и броја локалног становништва, с друге стране, на промену идентитета локалног становништва. Они полазе од претпоставке да би превелики обим туристичке активности угрозио карактеристике локалног становништва, у смислу да би се они могли осетити под притиском који им

намећу туристи својим понашањем. Међутим, ово је врло поједностављено и у пракси развоја туристичких дестинација потпуно превазиђено схватање, које је можда имало неку своју сврху у периоду масовног туризма, када су туристи и локално становништво били углавном две неповезане целине. У периоду савременог, постмодерног, алтернативног или туризма посебних интереса, који почетком овог века постаје доминатна филозофија развоја туризма, локално становништво има велике користи од развоја туризма, јер се активније укључује на страни туристичке понуде пружањем услуга туристима и на тај начин повећава своје економске и друге перформансе. Како и туристи постају образованији и са све више искуства, и они не покушавају да наметну свој стил понашања локалном становништву дестинације, већ теже да науче нешто о култури и идентитету локалног становништва подручја које посећују.

Слична ситуација је и са социјалним индикаторима одрживости, који су дефинисани доста непрецизно, нарочито први (учешће туризма у локалном нето друштвеном производу), који не садржи прецизне границе одрживости. Други индикатор из групе социјалних (% туриста који не долазе посредством тур-оператора) има за циљ да истакне да долазак туриста у великим групама, организовано, путем тур-оператора, може да створи велике проблеме по локално становништво. Овде, такође, треба истаћи да је то често у супротности са економским индикаторима, али и са рационалношћу формирања туристичке понуде. Наиме, свака туристичка дестинација економски ефикасније може да планира развој свог туристичког производа уколико јој туристи долазе организовано путем тур-оператора, него у ситуацији када преовлађују појединачни доласци или доласци у мањим групама. Бојазан од негативног утицаја веће групе на локално становништво је превазиђена у савременом туризму.

Последњу групу чине индикатори стања животне средине. Њихов утицај је, са становништа одрживог развоја, доста изражен у савременом туризму, јер они имају за циљ да обезбеде оптималну равнотежу између економских и некономских циљева. Најважнији индикатори ове групације су они који се тичу коришћења земљишта, као ограниченог природног ресурса, који треба да обезбеди и простор за изградњу туристичке инфра и супра структуре, али и да обезбеди очување свих природних ресурса, неопходних за дугорочан и одржив туристички развој. Индикатори који истичу степен коришћења земљишта су само делимично добро дефинисани, из разлога што не показују каква је структура коришћења земљишта туристичке дестинације. Постојећи индикатори су више орјентисани на праћење степена коришћења дозвољеног земљишта за туристичку изградњу, као и какве промене настају у временском периоду до 5 година. Због непрецизно дефинисаног оквира за други индикатор, могуће је само дати описну, квалитативну оцену

индикатора везаних за коришћење земљишта у туристичке сврхе. Пошто животна средина подразумева много више од земљишта, главни недостатак ове групе индикатора је тај што су ефекте развоја туризма на животну средину и природне ресурсе у њој, покушали да синтетизују преко једног индикатора: учесталост коришћења сопственог возила приликом посете дестинацији. Тиме су се избегли бројни ефекти које ствара туризам по животну средину: коришћење водних ресурса, коришћење и структура енергетских ресурса, степен директног коришћења шумских ресурса и сл.

На основу претходно изложеног о индикаторима одрживог туризма, може се извести закључак да они пружају само солидну основу, базу за истраживање одрживости туристичког развоја у конкретним туристичким местима и регијама. Руководећи се хетерогеношћу циљева одрживог туризма, креатори предложених индикатора одрживог туризма су покушали да обухвате бројне и често супростављене економске, еколошке, социјалне и културне ефекте туризма, и да их прикажу преко претходно описаних индикатора. Имајући у виду да је ово иницијални корак у правцу дефинисања индикатора одрживог туризма, јасно је да постоје одређене недоречености, слабости па и противуречности, којих су сигурно свесни и њихови креатори, што ће их навести на модификације постојећих и увођење нових индикатора.

Оно што је карактеристика дестинација у Србији је да не постоји институционална обавеза праћења кретања ни основних индикатора који су описани у претходном излагању. Дестинације у Србији, уколико желе да дугорочно опстану на туристичком тржишту Србије, али и да се укључе у регионалне и међународне асоцијације сродних дестинација, морају да поведу рачуна о одрживом коришћењу природних ресурса. Такође, да би одрживост природних ресурса била и препозната од стране потенцијалних туриста, који ће у наредном периоду све више вредновати дестинације које воде рачуна о очувању квалитета природних ресурса, креатори туристичких производа морају да свој туристички развој ускладе са опште прихваћеним стандардима. Да би се наведено остварило, неопходно је у наредном периоду предложена решења институционализовати и учинити их обавезујућим за туристичке дестинације Србије, што ће дати једну комплекснију слику о томе какав је развој одрживог туризма у дестинацијама Србије данас и шта треба евентуално променити у правцу побољшања ефеката и обезбеђења дугорочног развоја туризма.

3. ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ ПОВЕЗАНОСТИ ОДРЖИВОГ КОРИШЋЕЊА ПРИРОДНИХ РЕСУРСА И РАЗВОЈА ТУРИЗМА У СРБИЈИ

3.1. Структура истраживања

У сврху израде рада и провере постављених хипотеза спроведено је емпиријско истраживање о утицају природних ресурса Србије на развој одрживог туризма. Истраживање је спроведено путем упитника, који је дат у прилогу 1, у периоду март – мај 2014.године, међу учесницима на туристичком тржишту Србије који учествују у креирању туристичког производа, јер они у највећем обиму одређују иницијално коришћење природних ресурса и развој одрживог туризма на бази њих. То су локалне туристичке организације, као и поједина јавна предузећа, у чијој су надлежности питања управљања заштићеним подручјима, која, постају све значајније туристичке дестинације. Полазна претпоставка од које се пошло приликом спровођења истраживања је та да од начина коришћења и вредновања природних ресурса у процесу креирања туристичког производа зависи дугорочна одрживост природних ресурса, али и формираних туристичких производа.

Упитник је дистрибуиран електронским путем на 115 адреса. Оно што је индикативно је чињеница да је изради анкете приступило 66 институција, при чему је анкету потпуно попунило и проследило њих 44, што представља око 38% укупно анкетираних. Посматрано по туристичким кластерима Србије (Војводина, Београд, Западна Србија и Источна Србија), највећи број одговора је прикупљен из кластера Западна Србија, који је и територијално највећи и који има највећи број релевантних јавних институција, док је прикупљен релативно идентичан број одговора из кластера Источна Србија и Војводина. Најмањи број прикупљених одговора је из туристичког кластера Београд, јер је он територијално најмањи и обухвата најмањи број локалних туристичких организација задужених за развој туризма.

Табела 48. Дистрибуција упитника и добијени одговори по туристичким кластерима

Туристички кластер	Број послатих упитника	Потпуно попуњени упитници		Делимично попуњени упитници	
		Број	%	Број	%
Војводина	36	13	36,11	18	50,00
Београд	5	3	60,00	3	60,00
Западна Србија	48	17	35,42	30	62,50
Источна Србија	26	11	42,31	15	57,69
Укупно	115	44	38,27	66	57,39

Извор: Аутор

Иако је, статистички посматрано, репрезентативност од 38% сасвим прихватљива за извођење релевантних закључака и тестирање постављених хипотеза, неопходно је истаћи да су креатори туристичких производа показали одређени степен незаинтересованости за учешће у изради анкете. То се нарочито односи на број оних који су уопште погледали анкету и приступили њеној изради (број таквих институција је 66, односно, 57%).

У наредном излагању биће приказани резултати спроведеног истраживања, као и одговарајући коментари на добијене одговоре.

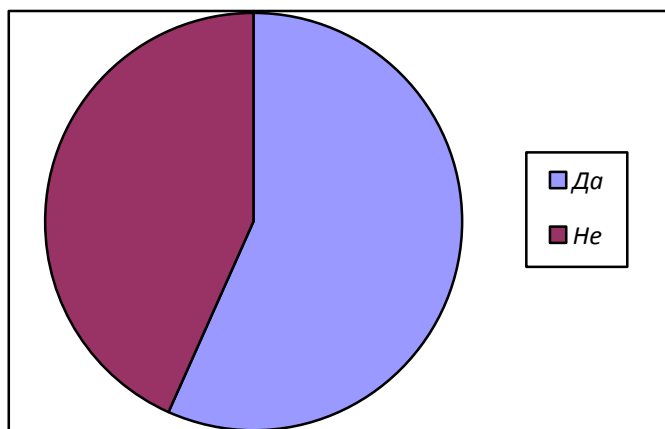
3.2. Резултати истраживања

3.2.1. Општа информисаност о одрживом туризму у Србији

Питања из прве групе су имала за циљ да покажу да ли су креатори туристичких производа дестинација у Србији упознати са концептом одрживог туризма и какво је њихово схватање наведеног појма.

У прилог наведеном, прво питање се односило на то да ли су до сада учествовали у некој анкети која је испитивала њихове ставове о одрживом туризму. Резултати су показали да је релативно мали број оних који су приступили попуњавању анкете до сада учествовало у некој анкети сличне проблематике, јер је 30 одговорило да је учествовало у некој анкети везаној за испитивање ставова о одрживом туризму, а 23 испитаника је одговорило да до сада нису учествовали у некој сличној анкети.

Шема 21. Да ли сте до сада учествовали у анкети која је имала за циљ испитивање Ваших ставова о одрживом туризму?

Извор: Аутор

Релативно мали број анкетираних који су позитивно одговорили на ово питање је показатељ о њиховој недовољној упознатости са наведеним појмом и значају који одрживо коришћење природних ресурса има по укупан развој туризма на једном подручју. То је доста негативна чињеница, јер имајући у виду претходно изнета теоријска схватања о одрживом развоју и одрживом туризму. Свака туристичка дестинација би требало, не само да буде упозната, него и да активно спроводи мере, смернице и политике одрживог туризма, нарочито оних облика који су засновани на коришћењу природних ресурса, а који су, у складу са описима у претходним деловима рада, на сасвим задовољавајућем нивоу. Такви показатељи потврђују истицане ставове у раду о недовољном коришћењу природних ресурса Србије у функцији развоја одрживог туризма, што јасно показују глобални макро показатељи о укупном развоју туризма у Србији и ефектима које они стварају на укупну економију земље.

Овде је потребно нагласити да учешће у анкети не значи да се наведени концепт развоја туризма разуме и правилно схвата од креатора туристичког производа, као и да се и примењује у конкретним дестинацијама Србије. То потврђују и одговори на наредна питања.

Друго питање је подразумевало да анкетирани дају одговор на питање која је њихова прва асоцијација на појам „одрживи развој“. Дистрибуција одговора је приказана у наредној табели.

Табела 49. Прва асоцијација на појам одрживи развој

Понуђени одговори	Укупан број	% учешће
Осигурати будуће генерације	11	20,8
Мудро користити ресурсе	25	47,2
Смањити деградацију животне средине	3	5,7
Равнотежа	4	7,5
Дугорочна орјентација	10	18,8
Укупно	53	100

Извор: Аутор

Из претходног приказа јасно се закључује да не постоји јединствени став и опште прихваћено објашњење разматраног појма од стране анкетираних. То је сасвим и очекивано, јер ни и у претходно анализираним теоријским схватањима, нема општеприхваћене дефиниције одрживог развоја, а самим тим и одрживог туризма. Најзаступљенији одговор је „Мудро користити ресурсе“ (47,2%), што показује да креатори туристичког производа дестинација Србије сматрају да је коришћење ресурса (природних и антропогених) један од кључних фактора одрживог развоја. Уколико се претходни одговор допуни са следећа два најзаступљенија („Осигурати будуће генерације“ и „Дугорочна орјентација“, који имају појединачно учешће са 20,8%, односно, 18,8%), долази се до јединственог закључка да се око 90% првих асоцијација на одрживи развој односи на обезбеђење дугорочне расположивости природних ресурса, што у потпуности одговара највећем броју теоријских схватања одрживог развоја. Остали одговори „Смањити деградацију животне средине“ и „Равнотежа“ имају доста малу фреквенцију првих асоцијација, што је и у складу са развојним концептом који намеће одрживи развој. Наиме, претходно поменути одговори истичу пре свега еколошку страну одрживог развоја, што ако постане доминантна одредница, не може да обезбеди довољно подстицаја и аргумената за развој привредних делатности, а самим тим и одрживог туризма. Основна порука највећег броја схватања и дефиниција одрживог развоја управо је препозната у највећем броју случајева (око 90%) код креатора развоја одрживог туристичког производа дестинација Србије, што би требало да представља добру полазну основу будућег развоја туризма.

Наредна питања су се односила на положај природних ресурса у концепту одрживог туризма. Наиме, прихватајући класификацију ресурса укључених у економски раст и развој свих привредних грана, а самим тим и туризма, на: природне, хумане, технолошке и капиталне, испитаници су требали најпре да рангирају претходно поменуте облике ресурса према значају за одрживи туризам, а затим да сваку од наведених категорија ресурса оцене на скали од 1 до 5. Овакав концепт дефинисаних и међусобно повезаних питања има за циљ да испитаници што објективније препознају и вреднују најважније ресурсе развоја туризма, а затим да

посматрано сваки ресурс појединачно, оцене његов могући допринос одрживом туризму. Одговори добијени на анализирана питања приказани су у наредним табелама и графицима.

Табела 50. Рангирање појединих ресурса за развој одрживог туризма

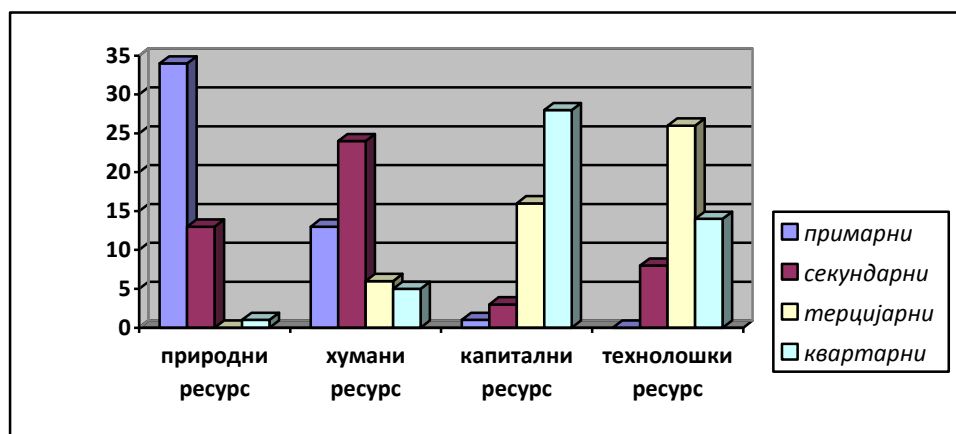
Значај Ресурс	Примарни	Секундарни	Терцијарни	Квартарни	Укупно
Природни	34	13	0	1	48
Хумани	13	24	6	5	48
Технолошки	1	3	16	28	48
Капитални	0	8	26	14	48
Укупно	48	48	48	48	

Извор: Аутор

Из претходног табеларног приказа уочава се да су најзначајнији ресурси одрживог туризма природни (71%). Такође, поред природних, хумани ресурси су наредна категорија ресурса (27%), која може да на најефикаснији начин допринесе остваривању одрживог развоја. То се у потпуности поклапа са досадашњим изнетим теоријским ставовима у раду, с тим што је можда учешће природних предимензионирано у поређењу са хуманим (71% према 27%) ресурсима, имајући у виду да природни ресурси не могу да дају добар, не само економски, већ и комплетан одрживи ефекат, без квалитетних хуманих ресурса. Управо је то и један од кључних недостатака одрживог туризма Србије. Наша земља располаже потенцијалом природних ресурса, док су управо квалитетни, образовани хумани ресурси, ти који недостају. Такође, резултати истраживања показују да скоро четвртина испитаника (23%) сматра да хумани ресурси нису ни примарни ни секундарни ресурси одрживог развоја, што још једном потврђује изнети став да креатори туристичког производа дестинација Србије нису препознали улогу хуманих ресурса у његовом развоју. Остале две ресурсне категорије (технолошки и капитални) су свакако неопходне за развој одрживог туризма, али, према резултатима истраживања, али и досадашњим теоријским ставовима, имају доста мањи утицај у односу на природне и хумане.

Претходно добијени резултати графички се могу представити:

График 6. Ранг појединих ресурса за развој одрживог туризма

Извор: Аутор

Други део одређивања положаја појединих ресурсних категорија значајних за развој одрживог туризма односио се на оцењивање сваког ресурса појединачно. Сваком ресурсу је додељивана вредност од 1 до 5, при чему вредност 5 подразумева да је изразито велики допринос посматраног ресурса за развој одрживог туризма, док вредност 1 значи да ресурс практично нема значаја за развој одрживог туризма. Испитаници су оцењивали појединачно сваки ресурс одрживог развоја. Резултати су приказани у наредној табели.

Табела 51. Оцена значаја појединих ресурса за развој одрживог туризма

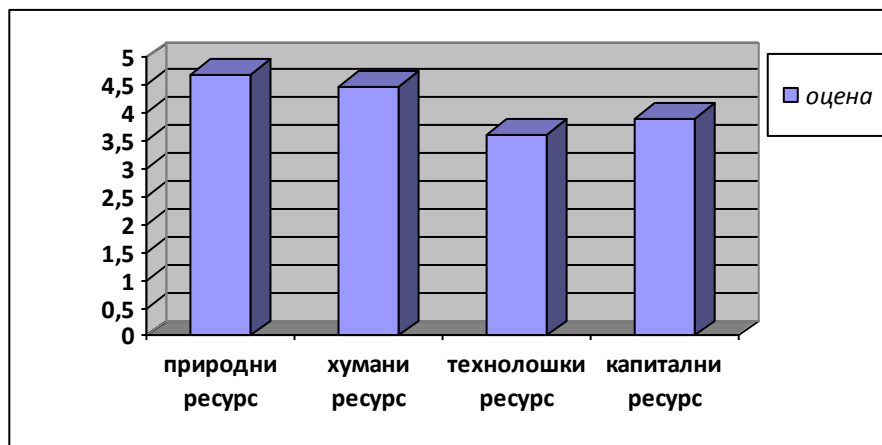
Врста ресурса	Минимална вредност	Максимална вредност	Аритметичка средина
Природни	2	44	4,69
Хумани	0	35	4,47
Технолошки	0	10	3,61
Капитални	0	17	3,90

Извор: Аутор

Резултати истраживања јасно показују да практично све посматране ресурсне категорије имају велики значај за развој одрживог туризма и да одрживи развој није могућ без присуства свих ресурса. И одговори на ово питање потврђују претходно изнете ставове да највећи значај имају природни и хумани ресурси, који су у највећем броју случајева означени као ресурси са изразито великим значајем за одрживи туризам. У прилог томе говоре и оцене које су остварене у истраживању. Природни ресурси су оцењени са 4,69, док су хумани оцењени са 4,47. И преостале две категорије (технолошки и капитални) су, такође, добиле сасвим високу оцену (3,61, односно 3,90).

Графички, презентирани резултати значаја појединих категорија ресурса могу се представити на следећи начин:

График 7. Значај појединих ресурса за развој одрживог туризма

Извор: Аутор

Резултати претходна два питања су показали да су природни ресурси најважнији ресурс формирања одрживог туристичког производа. У прилог томе, од испитаника се у даљем процесу истраживања захтевало да наведу најважнији природни ресурс одрживог туризма Србије. Ово питање је, по самој својој природи питања отвореног типа, донело велики број међусобно различитих одговора. Ради једноставнијег тумачења, сви добијени одговори су систематизовани у складу са прихваћеном и у другом делу рада детаљно описаном класификацијом природних туристичких ресурса на:

- облике рељефа;
- водне ресурсе;
- ресурсе флоре и фауне, и
- климатске карактеристике.

Претходној класификацији су додата и заштићена подручја, која представљају комбинацију више природних (често и антропогених) ресурса на једном подручју, и која треба да постану, према досадашњим теоријским истраживањима и практичним резултатима у туристички развијеним земљама, носиоци одрживог развоја туризма у будућности.

Табела 52. **Класификација природних ресурса најзначајних за развој одрживог туризма Србије**

Категорија природног ресурса	Најзначајнији ресурс	
	Укупан број	% учешће
Облици рељефа	10	20,00
Водни ресурси	23	46,00
Ресурси флоре и фауне	5	10,00
Климатске карактеристике	1	2,00
Заштићено подручје	11	22,00
Укупно	50	100,00

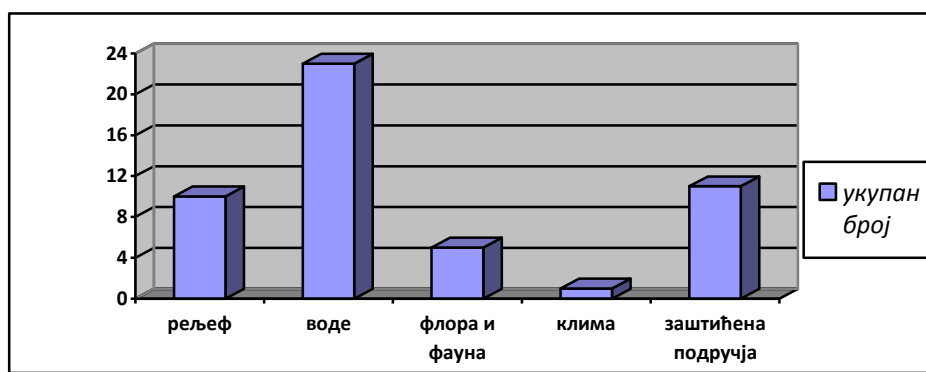
Извор: Аутор

Из података добијених истраживањем, може се закључити да је готово половина (46%) испитаника означила водне ресурсе као најважније природне ресурсе одрживог туризма Србије. Овако добијени резултати у потпуности одговарају претходно изнетим ставовима у раду. Такође, детаљнија анализа одговора показује да највећи број њих сматра да су термоминерални извори и река Дунав најважнији облици водних ресурса, што емпиријски потврђује изнете ставове у раду. Термоминерални ресурси су кључни природни ресурс развоја бањског туризма. Имајући у виду њихову распрострањеност у Србији, као и тенденцију раста тражње, како на глобалном, тако и на нивоу Србије, овај облик туризма, уз неопходне суштинске модификације својих производа (орјентација на *spa* и *wellnes* облике), треба да постане најпрофитабилнији облик туризма у наредном периоду. Поред термоминералних ресурса, река Дунав, као један од најважнијих туристичких ресурса Европе, због свог интернационалног карактера, као и бројних других облика природних и антропогених ресурса у својој гравитационој зони (од којих су најзначајнија заштићена подручја Горње Подунавље, Фрушка Гора, Ђердап; бројни манастири, тврђаве и стари градови), пружа бројне могућности за развој великог броја облика одрживог туризма. Такође, истраживање је показало да су заштићена подручја и облици рељефа потенцијално најважнији облици одрживог туризма код сваког петог испитаника појединачно. Овде је неопходно нарочито поменути заштићена подручја, јер она у претходном периоду нису била предмет значајнијег интересовања креатора туристичких производа дестинација Србије. Користећи искуства развијенијих туристичких земаља у погледу туристичког валоризовања заштићених подручја (пре свега националних паркова), дестинације у Србији треба у наредном периоду више да вреднују и развијају облике туризма у овим подручјима. Облици рељефа (пре свега планине) су релативно више туристички валоризовани од осталих природних ресурса, што, као што је истакнуто у претходним деловима рада, представља и позитивну и негативну компонентну будућег развоја одрживог туризма. Ресурси флоре и фауне у релативно малом броју случајева могу да буду

кључни носиоци одрживог туризма (ловни и у изузетним случајевима риболовни), што и потврђују резултати анкете (10%). Њихов допринос је да употпуне туристичку атрактивност претходно поменутих ресурса, пре свега заштићених простора, у виду развоја рекреативних облика туризма.

Графички, преглед најважнијих природних ресурса развоја одрживог туризма Србије изгледа:

График 8. Преглед најзначајнијих природних ресурса одрживог туризма Србије

Извор: Аутор

3.2.2. Могућност развоја одрживог туризма у Србији

Други део питања се односио на истраживања везана за могућности развоја одрживог туризма на подручју појединих дестинација, као и на сагледавање досадашњих ефеката развоја туризма.

Прво питање је подразумевало да испитаници оцене одабране елементе који привлаче туристе да посећују одређену туристичку дестинацију. Дистрибуција одговора изгледа:

Табела 53. Кључни елементи туриста приликом одабира туристичких дестинација

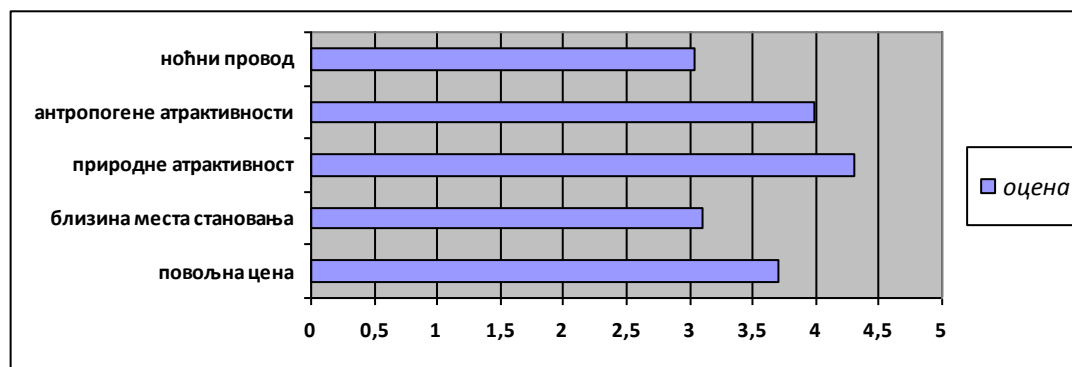
Елемент	Минимална вредност	Максимална вредност	Аритметичка средина
Повољна цена	2	7	3,70
Близина места становања	2	1	3,10
Природне атрактивности	1	12	4,30
Антропогене атрактивности	0	15	3,98
Ноћни провод	5	2	3,04

Извор: Аутор

Из претходне табеле, јасно се уочава да су атрактивности те које највише покрећу туристе на туристичка кретања. То се нарочито односи на природне атрактивности, које су оцењене са 4,30 и које представљају, према мишљењу испитаника, кључни елемент који туристи анализирају приликом одабира одређене туристичке дестинације. Тиме се потврђују теоријски ставови изнети у претходним деловима дисертације да су природне атрактивности и начин њиховог вредновања и уклапања у туристичке производе најважнији сегмент развоја туризма на једном подручју. Такође, доста велику оцену су добиле и антропогене атрактивности – 3,98, што потврђује неколико пута истакнуту чињеницу у раду да је за формирање туристички прихватљивог производа дестинације неопходно комбиновати све расположиве ресурсе. Следећи фактор који туристи вреднују је цена формираног туристичког производа. Чињеница да је цена фактор који је оцењен од стране креатора туристичког производа дестинација Србије са 3,70, што представља нижу вредност од атрактивности, показује да су туристичке организације свесне тенденција на глобалном туристичком тржишту, које говоре у прилог томе да туристи више вреднују квалитет него цену туристичког производа. Остали елементи (близина места становања и ноћни провод) су оцењени релативно идентичном оценом (око 3). Овде треба истаћи да су креатори туристичког производа свесни да близина места становања не утиче значајно на одабир туристе, што треба да их подстакне да формирају производе који ће привлачити туристе из читаве Србије и иностранства. До сада је постојало мишљење, што су и нека истраживања потврђивала, да су производи одрживог туризма засновани на природним атрактивностима у Србији погодни само за локално становништво или становништво из ближих урбаних центара, што је код креатора тих производа утицало да се формирају углавном облици излетничког и рекреативног типа, који нису могли да буду дугорочно економски одрживи (профитабилни).

Графички, претходно наведено може се представити:

График 9. Оцена најважнијих елемента туриста приликом одабира дестинације

Извор: Аутор

Даљи резултати истраживања имају за задатак да покажу колико и у којој мери су испитаници схватили циљеве одрживог туризма. Овде треба истаћи да, ни према изнетим теоријским схватањима у раду, не постоји једна опште прихваћена класификација циљева одрживог туризма, јер сви на неки начин покушавају да синтетизују и оптимизују све ефекте који настају развојем одрживог туризма.

Табела 54. Циљеви развоја одрживог туризма у Србији на бази коришћења природних ресурса

Елемент	Минимална вредност	Максимална вредност	Аритметичка средина
Остварење економског профита	4	16	3,04
Очување социјалног интегритета локалних заједница	0	13	3,74
Афирмација културног идентитета области	1	21	3,83
Заштита животне средине	1	17	4,21
Оптимално задовољење туристичких потреба	1	16	4,15

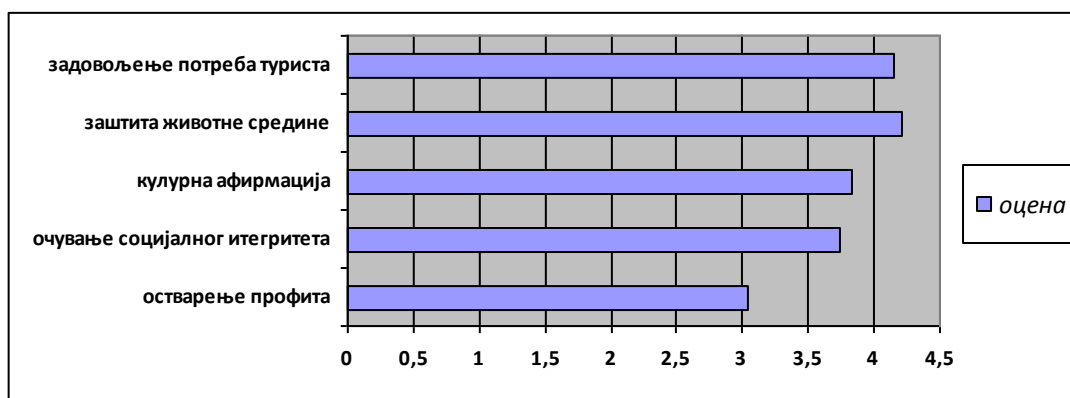
Извор: Аутор

Као што се види из претходног табеларног приказа, најдоминантнији циљ развоја одрживог туризма, према резултатима спроведеног истраживања, је „заштита животне средине“. Дакле, испитаници сматрају да је еколошка компонента најважнија у процесу спровођења одрживог туризма. Ово се само делимично поклапа са теоријским ставовима изнетим у раду, јер иако је одрживи туризам најпре интерпретиран са циљем обезбеђења очувања животне средине, савремене поставке овог појма истичу и његову економску компонентну. Тешко је поверовати да еколошки циљеви треба да постану доминантни, јер они често доводе до физичког очувања или неексплоатације елемената животне средине, што дугорочно не може бити прихватљиво решење. Такође, врло значајан циљ, према резултатима истраживања, са минималним одступањем од најдоминантнијег, је „оптимално задовољење туристичких потреба“. Овај циљ би требао да буде и најдоминантнији, јер он у себе, према ставовима изнетим у теоријском делу рада, укључује све најзначајније циљеве – економске, еколошке, социолошке, културне, итд. Овде се нарочито мисли на задовољење потреба туриста у дугом року, јер то истовремено подразумева задовољење претходно наведених циљева. Нешто нижу оцену су добили циљеви који се тичу локалног становништва („очување социјалног интегритета локалних заједница“ и „афирмација културног идентитета области“), што такође потврђује чињеницу и изнете ставове да локално становништво мора да буде укључено у креирање и спровођење одрживог туризма, тј. оно мора да осети

позитивне ефекте (економске и неекономске) од развоја ове привредне делатности. Испитаници су најмању оцену дали циљу „остварење економског профита“, што може значајно да лимитира будуће облике одрживог туризма, јер као што је потребно водити рачуна о очувању ресурса и животне средине, тако је неопходно водити рачуна и о профитабилности одрживог туризма. То ће нарочито бити неопходно у ситуацији када се приватни сектор укључи у креирање производа одрживог туризма, што је случај у већини туристички развијених земаља.

Графички, претходно наведено може се представити:

График 10. **Оцена циљева развоја одрживог туризма у Србији на бази коришћења природних ресурса**

Извор: Аутор

Генерално, изузимајући недовољно схватање економских циљева одрживог туризма, што јесте један од кључних недостатака непознавања суштине наведеног појма, испитаници су препознали, на одговарајући начин, остале циљеве, које је неопходно остварити развојем одрживог туризма. Из таквог става према циљевима одрживог развоја, проистиче и разумевање генералног става о томе какав утицај врши одрживи туризам на природне ресурсе где се налази туристичка дестинација.

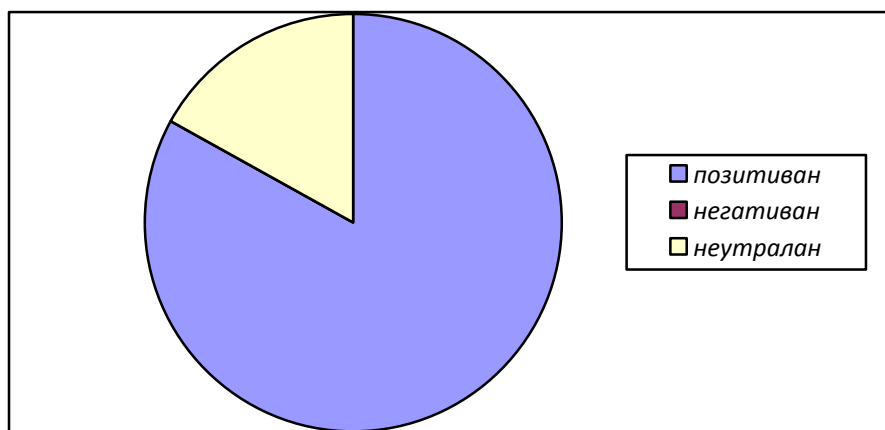
Табела 55. **Утицај одрживог туризма на природне ресурсе**

Облик утицаја	Интензитет утицаја	
	Укупан број	% учешће
Позитиван	39	83
Негативан	0	0
Неутралан	8	17
Укупно	47	100

Извор: Аутор

Презентирани подаци јасно показују да 83% испитаника сматра да развој одрживог туризма утиче позитивно на природне ресурсе дестинације у којој се развија. То свакако има за последицу даљи напредак у погледу институционализације и развоја одрживог туризма, јер су креатори туристичког производа на локалним нивоима препознали значај који за природне ресурсе и локалну средину ствара одрживи туризам. Оно што је нарочито неопходно истаћи је чињеница да ниједан испитаник није дао негативан одговор, тј. ниједан испитаник не сматра да развој одрживог туризма утиче негативно на локално подручје. Одређен број испитаника (17%) има неутралан став према одрживом туризму, што ће се у наредном периоду вероватно смањити, јер је неутралан став вероватно последица непостојања довољно информација о одрживом туризму, па самим тим и о позитивним ефектима који настају његовим развојем.

Шема 22. Дејство одрживог туризма на природне ресурсе

Извор: Аутор

Следећи резултати истраживања имају за циљ да покажу који су то мотиви који привлаче туристе одређених дестинација. Мотиви су једна доста хетерогена категорија, која не може да буде једноставно синтетизована. Да би се добили упоредиви резултати, у упитнику су понуђена 4 одговора, али је и испитаницима остављена могућност да допуне понуђену листу, тј. да сами допишу евентуално неки нови мотив који су они препознали код својих туриста. Добијени резултати су представљени у следећој табели.

Табела 56. Мотиви посете туриста дестинацијама одрживог туризма

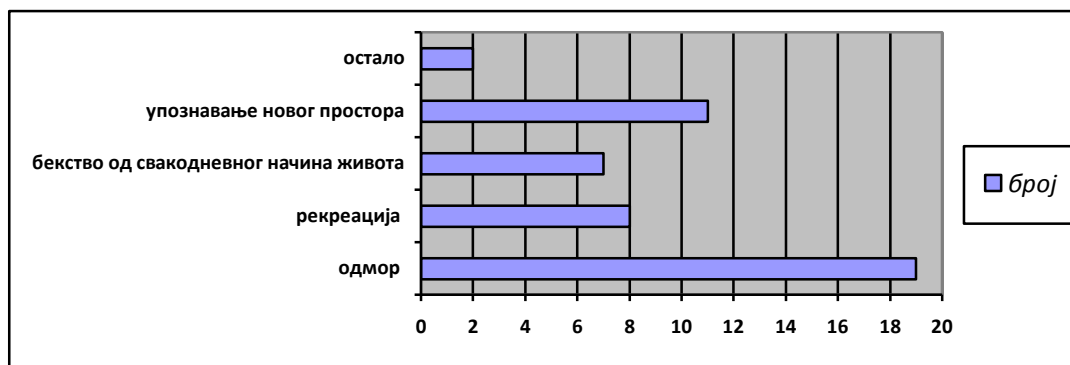
Мотив	Интензитет	
	Укупан број	% учешће
Одмор	19	40
Рекреација	8	17
Бекство од свакодневног начина живота	7	15
Упознавање новог простора	11	24
Остало	2	4
Укупно	47	100

Извор: Аутор

Као што се види из добијених резултата истраживања, најдоминантнији мотив туриста је „одмор“ (40%). Овде треба напоменути да је мотив „одмор“ потребно схватити у свом ширем, савременом тумачењу, што је претходно изнето у теоријском делу рада, које подразумева тзв. активни одмор туриста, где туриста, није само корисник формираног туристичког производа, већ и његов активни стваралац, што је посебно важно за валоризацију природних ресурса у одрживом туризму. Наиме, како је туриста у тзв. новом добу туризма еколошки и туристички образован и како поседује одређено туристичко искуство, то јасно имплицира закључак да ће он бити више посвећен очувању природних ресурса и животне средине. Мотив „упознавање новог простора“ је такође добро препознат од стране испитаника, јер савремени туриста, из претходно изнетих теоријских ставова, константно тежи нечему новом, односно, жели да упозна неке карактеристике простора које нису присутне у месту његовог боравка. Управо су подручја богата природним и очуваним ресурсима потенцијалне дестинације које могу да задовоље тако идентификовану туристичку тражњу. Остали мотиви („рекреација“ и „бекство од свакодневног начина живота“) имају релативно мало појединачно учешће (око 15%), што је сасвим и разумљиво, јер они нису најважнији појединачни мотиви туристичких кретања. Ову категорију мотива карактерише чињеница да су они углавном секундарни мотиви туристичких кретања и да могу значајно да повећају конкурентност дестинација које пружају и облике туризма који задовољавају туристичку тражњу формирану на бази њих. Иако је листа мотива била отвореног типа, испитаници су само навели још 2 мотива туристичких кретања која нису била понуђена (културно-историјско наслеђе и здравствени туризам). То јасно показује да су најважнији мотиви савремених туристичких кретања у највећем броју случајева (96%) препознати од стране испитаника, што представља добар показатељ и добру основу развоја конкурентних облика одрживог туризма.

Графички, претходно наведено може се представити:

График 11. Кључни мотиви туриста одрживог туризма Србије

Извор: Аутор

Резултати претходних истраживања су показали да су креатори туристичких производа дестинација у Србији препознали неопходност примене концепта одрживог туризма. Такав став је врло битан, може се рећи да представља иницијални услов развоја одрживог туризма на једном подручју, иако су одговори на поједина питања били контрадикторни са општеприхваћених теоријским и у пракси провереним решењима (пре свега око економских ефеката одрживог туризма). Такође, испитаници су готово јединствено (91,5%) исказали став да је могуће остварити боље резултате коришћења природних ресурса у одрживом туризму у наредном периоду, него што је то остварено у претходном, што представља врло важну чињеницу да су они свесни да их нису на прави начин искористили потенцијал природних ресурса који постоји у њиховим дестинацијама. То треба да доведе до промене концепта (уколико је он уопште и постојао, или је био само случајна последица експлоатације туристичких ресурса) управљања природним туристичким ресурсима, што у крајњој мери мора да да одрживе, дугорочне ефекте развоја туризма у дестинацијама Србије.

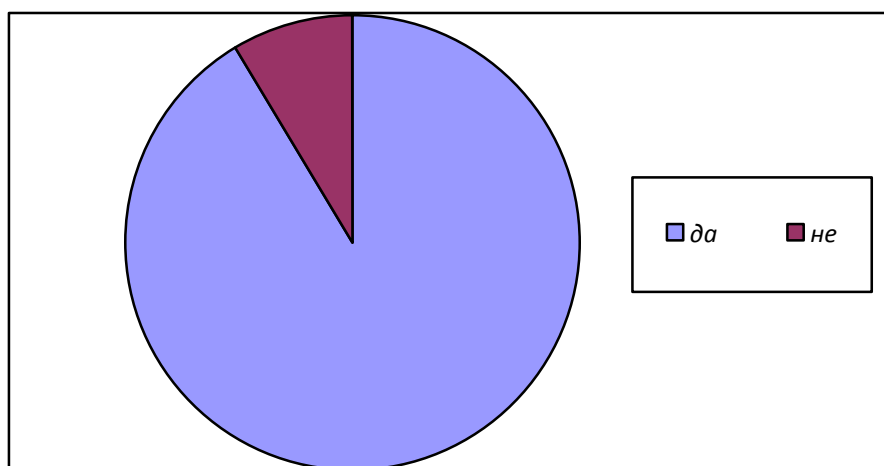
Табела 57. Могућности остваривања бољих резултата развоја одрживог туризма на бази природних ресурса у наредном периоду

Могући одговори	Интензитет одговора	
	Укупан број	% учешће
Да	43	91,50
Не	4	8,50
Укупно	47	100

Извор: Аутор

Шематски, претходно наведени резултати се могу представити:

Шема 23. Могућности побољшања резултата одрживог туризма на бази природних ресурса у наредном периоду

Извор: Аутор

Одрживи развој туризма мора да остварује позитивне ефекте и по локално становништво, тј. локално становништво мора да осети користи (економске и неекономске) од развоја туризма на подручју на којем живи. То је један од кључних услова дугорочног развоја одрживог туризма, јер је локално становништво све више директно и индиректно укључено у процес стварања и реализације туристичког производа дестинације. Као потврда препознавања улоге локалног становништва у процесу одрживог развоја, испитаницима је понуђено да оцене интензитет утицаја одрживог туризма на локално становништво.

Табела 58. Ефекти развоја одрживог туризма на бази природних ресурса на локално становништво

Елемент	Минимална вредност	Максимална вредност	Аритметичка средина
Раст дохотка	1	7	3,49
Повећање запослености	3	5	3,55
Могућност отпочињања сопственог бизниса	2	9	3,78
Могућност пласмана производа	2	13	3,89
Унапређење квалитета услуга	2	14	3,96
Културни напредак	0	10	3,98
Раст свести о очувању ресурса	0	13	4,09
Препознатљивост подручја	1	24	4,34

Извор: Аутор

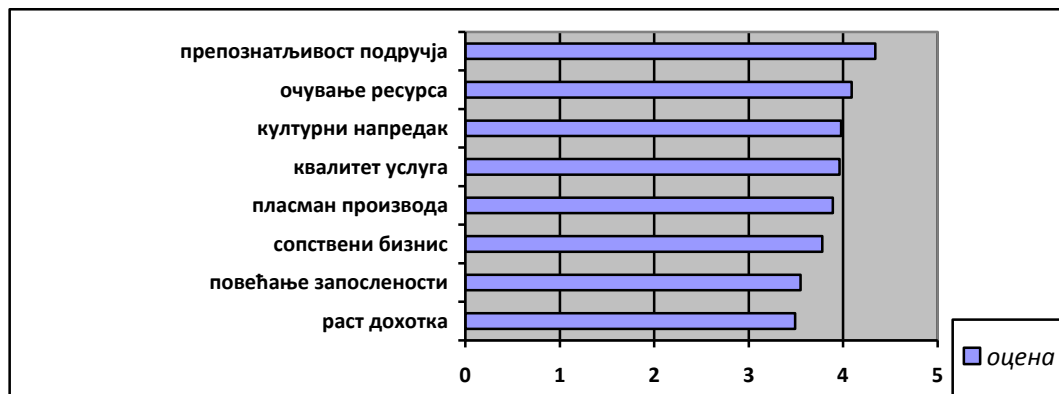
Из презентираних табела уочава се да испитаници само делимично препознају позитивне ефекте по локално становништво који могу настати развојем одрживог

туризма. То се нарочито односи на вредновање појединих ефеката. Детаљније тумачење добијених резултата могуће је систематизовати на следећи начин:

1. најважнији позитиван ефекат који локално становништво може да има од развоја одрживог подручја је „препознатљивост подручја“ (4,34). Ово јесте врло битан ефекат, али он није лако квантитативно мерљив, иако доводи до појаве бројних мерљивих користи по локално становништво. Препознатљивост или атрактивност подручја, у некој вишој фази развоја одрживог туризма, може позитивно да утиче на развој и других привредних грана, што би требало да доведе до бољих економских перформанси локалног становништва;
2. следећи ефекат према резултатима истраживања, је „раст свести о очувању ресурса“ (4,09). Имајући у виду чињеницу да пораст одрживог туризма подразумева интензивније коришћење природних ресурса, овај резултат показује да локално становништво постаје свесно значаја ресурса локалног подручја и опредељује се за одустајање од њихове физичке експлоатације у наредном периоду, што ће свакако погодovati одрживом туризму;
3. ефекти „унапређење квалитета услуга“ и „културни напредак“ су такође врло битни ефекти развоја одрживог туризма на локално становништво, али као и претходна два, нису јасно мерљиви. „Унапређење квалитета услуга“ је један од најважнијих индиректних ефеката развоја одрживог туризма, који подразумева да ће се развојем нпр. инфраструктуре за потребе туризма омогућити и коришћење те инфраструктуре од стране локалног становништва и на тај начин побољшати инфраструктурна опремљеност локалног становништва. С друге стране, „културни напредак“ подразумева да ће, долазећи у контакт са туристима који долазе из различитих култура и сл., локално становништво моћи да обогати своје знање о другим народима, њиховим карактеристикама, итд.;
4. „могућност отпочињања сопственог бизниса“ и „могућност пласмана производа“ су ефекти који би требало да буду међу најважнијима, што резултати истраживања не показују јер они омогућавају директну економску корист локалном становништву. Пошто се дестинације одрживог туризма заснованог на природним ресурсима налазе углавном у неразвијеним деловима Србије, претходно наведени ефекти би требало да буду препознати као доминатнији, јер они могу да значајније укључе локално становништво у креирање туристичког производа, и
5. типично економски ефекти („раст дохотка“ и „повећање запослености“), који су најједноставније мерљиви и који су најважнији ефекти којима би требало да тежи локално становништво препознати су као најмање могући у дестинацијама одрживог туризма Србије.

Претходно наведене резултате истраживања могуће је графички представити на следећи начин:

График 12. **Оцена ефеката развоја одрживог туризма**

Извор: Аутор

Сумирајући генерално претходно изнете ефекте по локално становништво, може се извући закључак да их креатори производа дестинација одрживог туризма нису препознали у правој мери. Иако сви они имају задовољавајућу оцену и релативно мала одступања, индикативно је да је основна група економских ефеката („раст дохотка“ и „повећање запослености“) најлошије вреднована. Овде је неопходно нагласити да највећи број теоријских концепата и практичних истраживања јасно показује да су економски ефекти најважнији за локално становништво, и да уколико они доминирају над осталим, некономским ефектима, може се говорити о дугорочном развоју одрживог туризма. Некономски ефекти, а нарочито еколошки („раст свести о очувању ресурса“) би требало да буду доминантни тек након задовољења економских, што је случај у туристички развијеним и високо развијеним дестинацијама. Како највећи број дестинација у Србији не припада наведеним категоријама, овде треба тражити и један од кључних разлога у недовољном развоју одрживог туризма дестинација у Србији. Дакле, економски ефекти које може да има локално становништво од развоја одрживог туризма нису препознати као кључни од стране оних који треба да омогуће развој одрживог туризма. Такав став је неопходно кориговати у наредном периоду, како би се повећала заинтересованост локалног становништва за развој одрживог туризма.

3.2.3. *Повезаност природних ресурса Србије и одрживог туризма*

Досадашњи резултати истраживања су показали да су постоји већа потреба за одрживим коришћењем природних ресурса и да ће развој туризма заснован на тим принципима бити дугорочно могућ. У наредном делу истраживања, од испитаника

се захтевало да оцене степен коришћења природних ресурса дестинација на њиховом подручју.

Табела 59. **Коришћење природних ресурса у одрживом туризму Србије**

Елемент	Минимална вредност	Максимална вредност	Аритметичка средина
Подземне воде (извори)	8	4	2,72
Реке	4	5	2,78
Језера	9	3	2,38
Планине	6	8	3,26
Клисуре	19	2	2,24
Биљни свет	2	6	3,13
Животињски свет	0	6	3,33
Обновљиви енергетски извори	11	3	2,33

Извор: Аутор

Резултати истраживања показују да су испитаници објективно оценили досадашњи степен коришћења природних ресурса, јер су изостали значајнији ефекти од њихове експлоатације. Добијене одговоре могуће је систематизовати у три групе:

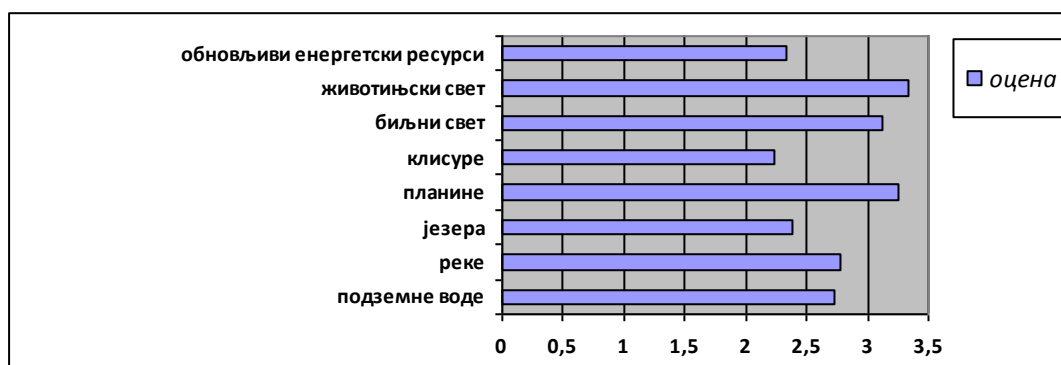
1. Најлошије су оцењени управо они природни ресурси који су се и реално најмање користили у сврху развоја туризма (оцена од 2,24 до 2,38). Коришћење клисура, као другог најважнијег геоморфолошког ресурса, је било најмање у претходном периоду, тј. они нису значајније укључивани у туристичке понуде дестинација, а значајни су за развој бројних облика авантуристичког туризма. Такође, обновљиви извори енергије нису идентификовани као ресурси који могу да побољшају, не само енергетску ефикасност, већ и да се користе као одређени туристички мотиви дестинација, претежно у руралним и планинским дестинацијама. Оно што је посебно индикативно, је чињеница да су језера, као облици водних ресурса, доста скромно туристички експлоатисани и валоризовани у претходном периоду, а према претходно описаним карактеристикама потенцијала ових ресурса у Србији и трендова у светском туризму, то је свакако лош резултат развоја туристичких дестинација;
2. Другу групу природних ресурса представљају најважнији облици водних ресурса Србије (термоминерални извори и реке). Ова група ресурса је оцењена са 2,72, односно, 2,78, што у потпуности одговара њиховом доста скромном коришћењу у претходном периоду. Овде је неопходно истаћи да су претходно поменути облици водних ресурса најважнија и најзначајнија категорија природних ресурса Србије за развој одрживог туризма. Управо у примени концепта одрживог туризма на овим ресурсима могуће је развити најпрофитабилније туристичке дестинације, које је могуће уклопити у захтеве

одрживог туризма и постићи највеће резултате, како по туристичку индустрију, тако и по локално становништво дестинација, и

3. Трећу групу чине они облици природних ресурса који су релативно најбоље оцењени (3,13 до 3,33), а то су биљни и животињски свет и планине. Овде треба нарочито поменути планине, које су туристички највише експлоатисане у претходном периоду, али превасходно за развој зимског, масовног туризма. Као што је и у претходним деловима рада истакнуто, велики потенцијал планинских подручја је у развоју оних облика одрживог туризма који нису доминантно везани за зимску сезону, што би требало да представља кључни циљ будућег валоризовања планина. Биљни и животињски свет дестинација Србије може да буде у највећем броју случајева допунски туристички мотив, изузев у појединим облицима ловног туризма, а резултати истраживања показују да су испитаници препознали њихово коришћење у претходном периоду.

Претходно наведене резултате истраживања могуће је графички представити на следећи начин:

График 13. Степен коришћења природних ресурса у одрживом туризму Србије

Извор: Аутор

Овако релативно објективно изнета оцена креатора туристичких производа о степену коришћења кључних природних ресурса у претходном периоду требало би да послужи да се примене сви претходно описани теоријски концепти њихове примене, што би у складу са одрживим туризмом створило позитивне ефекте по све учеснике на туристичком тржишту.

Наредни резултати истраживања се односе на генерално стање најважнијих елемената одрживог туризма дестинација Србије. Анализа елемената одрживог туризма је доста комплексна, листа битних елемената је практично неисцрпна и различита за поједине облике дестинација одрживог туризма. Како су испитивањем

обухваћени сви туристички кластери и практично сви облици туризма који су заступљени у Србији, испитаници су оцењивали 13 најзначајнијих елемената.

Табела 60. Стање елемената одрживог туризма Србије

Елемент	Минимална вредност	Максимална вредност	Аритметичка средина
Природне лепоте	0	24	4,13
Разноврсност туристичке понуде	1	12	3,67
Географски положај	2	24	4,24
Разноврсност културне понуде	0	12	3,74
Разноврсно историјско наслеђе	1	16	3,91
Заштићена природна подручја	1	11	3,47
Очувана животна средина	0	10	3,76
Саобраћајна инфраструктура	3	3	2,93
Ванпансионска понуда	3	4	2,98
Искоришћеност природних ресурса	2	3	2,85
Искоришћеност антропогених ресурса	2	3	3,15
Стандард хотелско-угоститељских капацитета	3	1	2,72
Професионалност запослених у туризму	0	2	3,09
Генерална оцена свих елемената	4	11	3,55

Извор: Аутор

Презентирани резултати се могу систематизовати на следећи начин:

Прву групу чине они елементи који су релативно најбоље оцењени. То су географски положај и природне лепоте, са оценама преко 4,00. Ова два елемента могу се окарактерисати као услови или претпоставке за развој туризма, који су резултат екстерних фактора. Дакле, туристички сектор није имао никакве заслуге и утицај на испољавање ових елемената. Позитивна карактеристика је да су креатори туристичких производа дестинација у Србији препознали да су услови повољни, што би требало да доведе и до бољих резултата развоја туризма у наредним периодима;

Другу групу представљају они елементи чија је оцена у границама 3,50 до 4,00. Овакву оцену добили су следећи елементи развоја одрживог туризма: разноврсно историјско наслеђе, очувана животна средина, разноврсност културне понуде и разноврсност укупне туристичке понуде. Овде је индикативно да су најбоље оцењени они елементи који су такође резултат дејства екстерних ефеката, пре свега антрактивности културно-историјског типа, које су настале, не за потребе туризма, већ су резултат одређених историјских и културних догађаја и кретања на овом простору. Поред наведеног, очувана животна средина је више последица недовољне привредне развијености у дестинацијама Србије него одговорног понашања учесника на тржишту. Ово се такође може окарактерисати, слично првој

групи, само као услови или претпоставке развоја одрживог туризма у дестинацијама Србије. У ову групу, према резултатима истраживања, убраја се и елемент који говори о разноврсности туристичке понуде. Дакле, креатори туристичких производа дестинација у Србији сматрају да постоји разноврсна туристичка понуда, што се може оценити као генерално позитиван став, с тим што је неопходно нагласити да се не подразумева да је и квалитет те туристичке понуде добар.

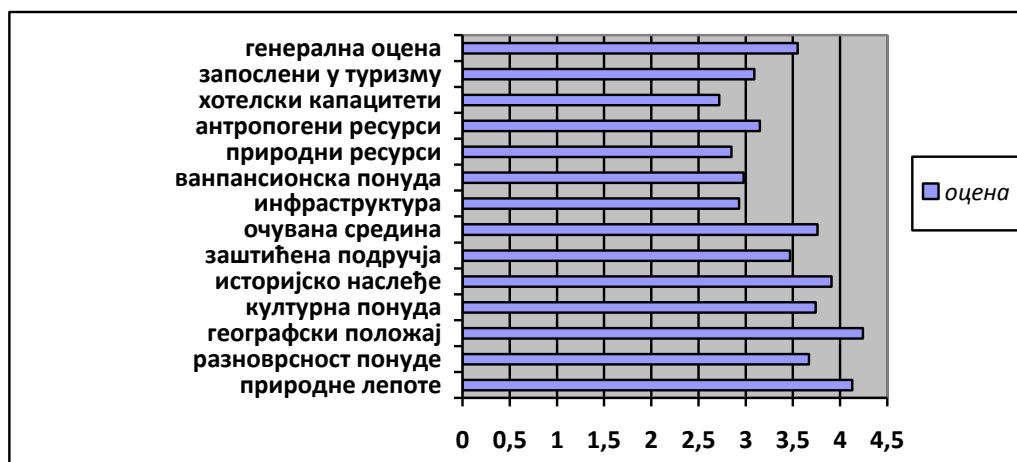
Трећу групу чине они елементи који су оцењени у опсегу од 3,00 до 3,50. То су: заштићена природна подручја, искоришћеност антропогених ресурса и професионалност запослених у туризму. Заштићена подручја су такође резултат одлуке нетуристичког сектора (Влада доноси одлуке о проглашењу заштићених подручја). Релативно лоша оцена овог елемента, показује да постоји процена од стране учесника на туристичком тржишту да није довољан обим територије Србије у режиму заштите, што сасвим одговара ставовима изнетим у претходним деловима рада, тј. чињеници да је свега 5,68% територије Србије у неком режиму заштите, док су светски стандарди изнад 10%. Резултати истраживања за елементе који се тичу искоришћености антропогених ресурса и професионалности запослених у туризму (3,15 и 3,09) су доста лоши, имајући у виду претходно оцењене потенцијале антропогених ресурса, као и улогу и значај хуманих ресурса у развоју туризма.

Четврту групу чине елементи који су најлошије оцењени од стране учесника истраживања, оценама од 2,50 до 3,00. У овој групи се налазе: ванпансионска понуда, саобраћајна инфраструктура, искоришћеност природних ресурса и стандард хотелско-угоститељских капацитета. Имајући у виду да су то и најважнији елементи свих облика туризма, овако лоша оцена говори у прилог неадекватног развоја туризма у дестинацијама у Србији у претходном периоду. Посебно треба истаћи чињеницу да су креатори развоја облика одрживог туризма препознали да су природни ресурси недовољно и неадекватно искоришћени у претходном периоду. Имајући у виду да су у претходном делу истраживања, природни ресурси оцењени као најважнији ресурси развоја одрживог туризма, кључни закључак би био да је неопходно променити досадашњи концепт њихове валоризације, тј. да је потребно развијати и нове дестинације, али и нове понуде већ постојећих дестинација.

Генерална оцена свих елемената који учествују у креирању производа одрживог туризма је 3,55. С обзиром да су они елементи који су описани у претходном излагању као услови или претпоставке развоја одрживог туризма добили оцену вишу од 3,55, а да су елементи који говоре о степену њихове валоризације и искоришћености у туризму добили исподпросечну оцену (испод 3,55), евидентно је да је неопходно повећати ефекте њихове експлоатације, што представља кључни изазов будућег развоја одрживог туризма дестинација Србије.

Претходно наведено, могуће је графички представити на следећи начин:

График 14. Оцена елемената одрживог туризма у Србији

Извор: Аутор

У наставку истраживања, испитаници су оцењивали у којем туристичком кластеру се налазе најбоље дестинације одрживог туризма.

Табела 61. Потенцијал за развој одрживог туризма Србије по појединим кластерима

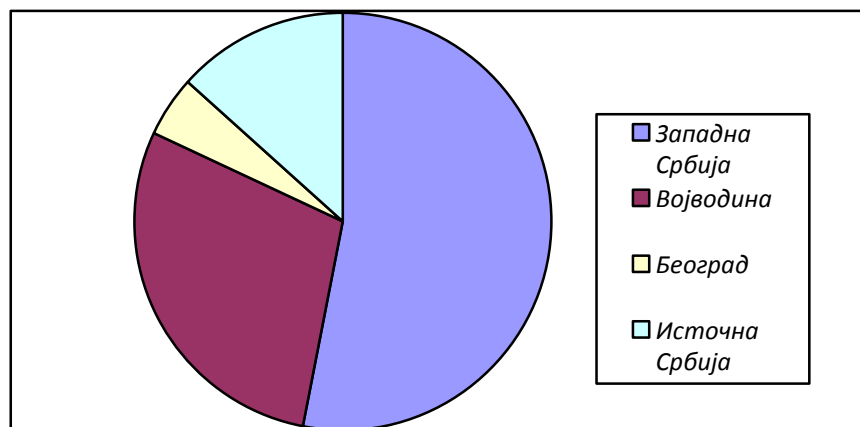
Туристички кластер	Најбољи потенцијал	
	Укупан број	% учешће
Војводина	13	28,90
Београд	2	4,70
Западна Србија	24	53,40
Источна Србија	6	13,40
Укупно	45	100,00

Извор: Аутор

Резултати истраживања показују да туристички кластер Западна Србија има највећи број најбољих дестинација одрживог туризма (53,4%). То у потпуности одговара претходном опису природних ресурса Србије, као и достигнутом степену развоја појединих дестинација. Туристички кластер Војводина је други рангирани кластер по овом критеријуму (28,9%), што само делимично одговара ресурсном потенцијалу. Наиме, према опису природних туристичких ресурса, кластер Источна Србија има бољи потенцијал за развој одрживог туризма, јер поред богатства ресурса, он је и еколошки очуванији, али је развој туризма био доста скромнији него у Војводини (13,4%). У наредном периоду треба очекивати значајнији пораст учешћа дестинација кластера Источна Србија у укупној понуди одрживог туризма Србије. Кластер Београд је логично оцењен као кластер који има најлошију понуду

одрживог туризма засновану на природним ресурсима (4,7%), што у потпуности одговара природном ресурсном потенцијалу наведеног подручја.

Шема 24. Приказ најбољег потенцијала одрживог туризма Србије по појединим кластерима

Извор: Аутор

Резултати целокупног досадашњег емпиријског истраживања су показали да развој одрживог туризма у дестинацијама у Србији није на прихватљивом нивоу. Међутим, због евидентног повољног испољавања услова и претпоставки развоја, као и разумевања од стране креатора туристичког производа да одрживи туризам није дао очекиване резултате, што због дејства екстерних, али и интерних фактора, у завршном делу истраживања испитаници су оцењивали могућности развоја појединих облика одрживог туризма у дестинацијама Србије у наредном периоду.

Табела 62. Могућности развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у Србији

Елемент	Минимална вредност П=1	Максимална вредност П=5	Аритметичка средина
Туризам у заштићеним областима	1	11	3,71
Екотуризам	1	14	4,20
Рурални туризам	2	7	3,78
Планински туризам	7	5	3,41
Авантуристички туризам	4	16	3,78
Бањски туризам	12	9	2,89
Туризам на рекама	6	13	3,28
Туризам на језерима	12	12	3,02

Извор: Аутор

Резултати истраживања су следећи:

Највећи потенцијал за развој, од свих понуђених облика одрживог туризма на подручју Србије, има екотуризам (оцена 4,20). Оваква оцена одговара претходно изнетим природним ресурсним потенцијалом, али и чињеницом да се екотуризам најбоље уклапа у еколошке обрасце одрживог туризма. Овде је неопходно истаћи и неколико пута истицан став да екотуризам не може да буде водећи, главни, носећи облик одрживог туризма, као и да су кључни актери успеха развоја овог облика екотуристи, са изграђеном еколошком свешћу и стандардима еколошког понашања. Такође, анализирајући степен достигнутог развоја екотуризма на подручју Србије може се закључити да он није на задовољавајућем нивоу, јер није могуће издвојити неку екотуристичку дестинацију Србије која је применила све стандарде које прописује наведени облик.

Следећи облици одрживог туризма према резултатима истраживања су рурални и авантуристички туризам (3,78). Овде је посебно значајно истаћи да бројни облици руралног туризма могу да буду уклопљени у тзв. интегрални развој руралних подручја, са бројним, преходно описаним, позитивним ефектима, пре свега по локално становништво, али и природне ресурсе. Такође, како долази до урбанизације и пораста учешћа становника који живе у урбаним целинама, туристичка тражња за овим обликом туризма је растућа, па је генералан закључак да постоји значајан потенцијал (и на страни туристичке понуде и на страни туристичке тражње) за развој овог облика туризма. С друге стране, авантуристички туризам бележи изнад просечну стопу раста на глобалном нивоу, а како Србија има доста солидну туристичку понуду природних ресурса за овај облик туризма, добро је да је препознат од стране креатора туристичких производа дестинација Србије.

Туризам у заштићеним областима је следећи рангиран облик одрживог туризма дестинација Србије (3,71). Имајући у виду ресурсну расположивост, али и уређеност заштићених подручја, као и могуће ефекте који носи развој туризма у њима, добро је да је препознат као потенцијални облик одрживог туризма. У претходним периодима развоја туризма, овај облик туризма је био развијан искључиво у појединим националним парковима, и то претежно масовни туризам. Међутим, бројност и разноврсност осталих облика заштићених подручја намеће потребу развоја нових облика туризма у заштићеним подручјима, јер се они најбоље уклапају у тзв. други и трећи одмор.

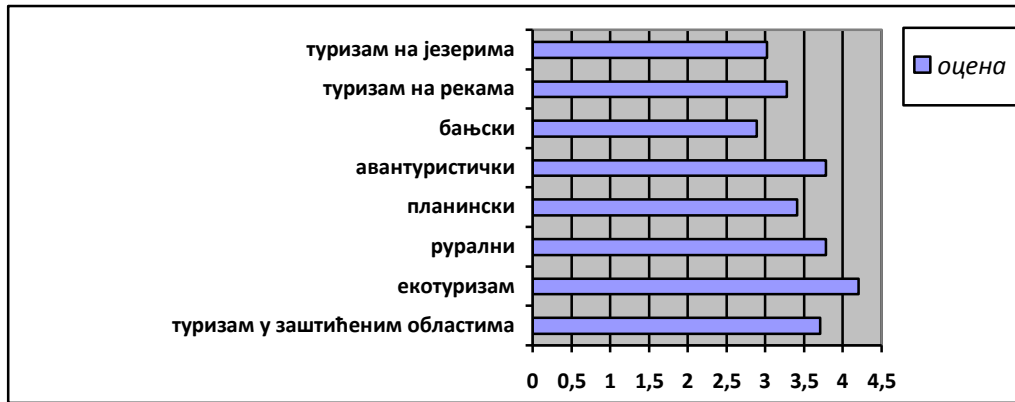
Одрживи облици планинског туризма су рангирани релативно лоше (3,41). Оваква оцена показује да креатори туристичког производа дестинација Србије нису свесни чињенице да планинска подручја постају једна од кључних области где је могуће развијати одрживи туризам. Ово је донекле могуће оправдати развојем масовних облика туризма на појединим планинским просторима Србије, који су

деградирали природне ресурсе и умањили њихов потенцијал за одрживи туризам, али и чињеницом да на одређеном подручју Србије (туристички кластер Војводина) не постоји значајнији потенцијал планинских предела. С друге стране, постоји релативно велики број планинских подручја, нарочито у Источној и Западној Србији, са очуваним природним ресурсима, где планински туризам може да буде водећа привредна делатност.

Најлошију оцену у погледу потенцијала за развој одрживог туризма су добили облици одрживог туризма заснованог на водним ресурсима, што не одговара претходно изнетом ресурсном потенцијалу ове категорије, као и трендовима у погледу туристичког искоришћавања ове ресурсне категорије. Условно речено, најбољу оцену су добили облици туризма на рекама (3,28), затим облици туризма на језерима (3,02) и најлошију облици бањског туризма (2,89). Оваква оцена креатора туристичких производа дестинација Србије представља озбиљан проблем и препреку будућем одрживом развоју туризма.

Претходно наведено, могуће је графички представити на следећи начин:

График 15. Преглед могућности развоја одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у Србији

Извор: Аутор

Генерална оцена потенцијалних облика одрживог туризма на подручју Србије је да креатори туристичког производа нису у потпуности препознали природне ресурсне потенцијале подручја у којима се налазе, као и да нису у потпуности спремни да прихвате савремене тенденције развоја одрживог туризма, што се одразило на резултате развоја у претходном периоду. Да би се они побољшали у наредном периоду, потребно је променити досадашњи начин вредновања, не само природних, већ и свих других ресурсних категорија. То се пре свега односи на хумане ресурсе, који, и према резултатима истраживања нису препознати као кључни ресурси одрживог развоја туризма дестинација Србије.

ЗАКЉУЧАК

Истраживања у докторској дисертацији везана за анализу одрживог коришћења природних ресурса Србије и развоја туризма заснованог на њима, имплицирају одговарајуће теоријске и емпиријски верификоване закључке. Наиме, на основу свеобухватног и критичког истраживања досадашњег начина експлоатације природних ресурса Србије и њиховог неадекватног третирања као инпута туристичког производа дестинација Србије, могу се формулисати следећи релевантни закључци:

У претходним периодима развоја већине економских активности, а самим тим и туризма, природни ресурси нису вредновани на адекватан начин. Они су најчешће посматрани као инпути процеса стварања финалних производа, којима се није додељивала никаква економска вредност. Такво посматрање природних ресурса довело је до њихове прекомерене потрошње, која је угрозила њихов физички опстанак. То се нарочито односи на необновљиве природне ресурсе, чији је потенцијал интензивним коришћењем значајно умањен и представља ограничавајући фактор будућег економског развоја. С друге стране, интензивније коришћење обновљивих природних ресурса (изнад темпа самообнављања) је такође смањило расположиви потенцијал, што је подразумевало значајно лимитирање економског развоја. Имајући у виду да је на глобалном нивоу повећана тражња за природним ресурсима, како као резултат пораста броја становника, тако и пораста потрошње по једном становнику, евидентан је закључак да у наредном периоду мора доћи до значајније промене у погледу третмана природних ресурса и додељивања им адекватне улоге у процесу стварања финалних производа.

Тржишни механизми вредновања природних ресурса нису довели до решавања горе наведених проблема, јер нису успели да изврше интернализацију екстерних ефеката који настају њиховим коришћењем. Екстерни ефекти су били занемаривани у економији ресурса, иако они значајно мењају положај природних ресурса и то нарочито у погледу конкурентности њиховог коришћења у туризму у односу на друге привредне гране. Укључивањем екстерних ефеката значајно се повећава конкурентност туризма у односу на остале привредне гране, јер коришћењем природних ресурса као фактора развоја туризма ствара се више позитивних екстерних ефеката по окружење у којем они егзистирају него негативних, што није случај у другим привредним гранама. На тај начин, јасно се закључује да туризам доприноси очувању природних ресурса, јер је туризам заинтересован за очување природних

ресурса. Једино постојање очуваних, ненарушених природних ресурса омогућава развој туризма у дужем временском року. Такође, бројни облици туризма могу да се развијају, а да се заснивају на индиректном коришћењу природних ресурса, које подразумева изостанак њихове физичке експлоатације, што такође значајно повећава конкурентност туризма у односу на друге привредне гране.

Због свега претходно наведеног, да би се унапредио значај који природни ресурси имају у развоју туризма, али и истакао значај који развој туризма има за очување природних ресурса, неопходно је да се они контролисано експлоатишу, односно, да се експлоатишу онолико колико им дозвољава њихово природно репродуковање. У случају обновљивих природних ресурса то би значило да се они користе по стопи која одговара темпу самообнављања, а код необновљивих коришћење ресурса мора да одговара откривању нових резерви постојећег или проналажењу и увођењу у експлоатацију супститута, тј. новог ресурса.

Из претходног се може закључити да одрживо коришћење природних ресурса подразумева успостављање оптималног односа између економских, еколошких и социолошких циљева експлоатације. Такво схватање одрживог коришћења природних ресурса и развоја одрживог туризма истиче његов интердисциплинарни карактер, што значајно повећава истраживачке напоре. Економисти су превасходно заинтересовани за економске ефекте експлоатације природних ресурса, еколози за очување еколошких система, док социолози преферирају праведност и сигурност за све чланове једне заједнице. У прилог претходно наведеном, у раду су истакнута два концепта одрживости: концепт јаке одрживости, који у први план истиче еколошке и социолошке аспекте одрживости, и концепт слабе одрживости, који преферира економске ефекте одрживости природних ресурса.

Сагледавајући повезаност потребе одрживости природних ресурса и развоја туризма, у раду се, имајући у виду предвиђени временски период експлоатације ресурса и могућност супституције, дошло до закључка у којој ситуацији применити концепт јаке, а када концепт слабе одрживости природних ресурса. Уколико су резерве природног ресурса истрошене, треба применити концепт јаке одрживости, тј. у тој ситуацији је развој туризма оправдан само ако не долази до смањења резерви природног ресурса током посматраног временског периода. Таква ситуација је присутна у одрживом туризму Србије код најквалитетнијих водних ресурса (термноминерални извори) и шумских ресурса планинских подручја. С друге стране, концепт слабе одрживости природних ресурса је прихватљив у ситуацији када су резерве ресурса расположиве у дугом временском року и када не постоји бојазан од њихове превелике исцрпљености. Оваква ситуација је присутна код релативно малог броја ресурса, претежно неисцрпљивих, попут појединих врста метала и неметала, сунчеве енергије и енергије ветра. Како они имају занемарљив директан, али и доста

мали индиректан ефекат у иницирању и развоју одрживог туризма Србије, од значајнијих природних ресурса развоја туризма у раду су истакнути геоморфолошки ресурси, пре свега планине и пећине, у којима треба дозволити интензивније, али контролисано, присуство антропогених ресурса.

Да би се избегли недостаци краткорочне, искључиво економски орјентисане политике експлоатације природних ресурса, неопходна је активна улога државе, која мерама своје економске политике, мора да обезбеди одрживост природних ресурса, зарад остваривања дугорочног развоја туризма. У раду је закључено да једино она економска политика, која остварује позитивне ефекте по кориснике ресурса, и у кратком и у дугом року је и одржива и ефикасна, што је један од кључних циљева одрживог развоја и одрживог туризма.

Посматрајући природне ресурсе Србије и њихов допринос развоју одрживог туризма, дошло се до закључка да су се они посматрали искључиво као атрактивности развоја туризма. Неоспоравајући тај значај природних ресурса (који је најважнији), у раду је применом ФАС методологије (фактори, атрактори и подршка), истакнута и улога коју природни ресурси могу да имају као фактори и као подршка развоју одрживог туризма Србије.

Анализом елемената климе, као једног од најважнијих фактора развоја одрживог туризма Србије, дошло се до закључка да је испољавање климатских параметара у одабраним дестинацијама доста повољно и да омогућава развој облика одрживог туризма током целе године, нарочито у периоду изван зимске сезоне. То се нарочито односи на планинске дестинације Србије, где знатно повољније испољавање климатских параметара није искоришћено за развој компатибилних облика туризма. У раду је истакнуто да ослањање искључиво на зимски туризам није одрживо решење, што је и анализа индикатора одрживости показала.

До сличних резултата се дошло и анализом релевантних природних ресурса туризма Србије (геоморфолошки ресурси, водни ресурси, ресурси флоре и фауне, обновљиви енергетски ресурси). Применом ФАС методологије у раду је јасно истакнуто који природни ресурси могу да буду атрактори, који фактори, а који подршка развоју одрживог туризма. Такво комплексно и интегрално сагледавање природних ресурса јасно ће довести до усклађивања развоја туризма у посматраним дестинацијама, али и обезбедити очување тих ресурса за будуће генерације, што је у складу са одрживим развојем. Закључак претходне анализе је да у развоју туризма треба посматрати све природне ресурсе једног подручја као комплементарне елементе (атрактивности, факторе и подршку) стварања тржишно прихватљивог туристичког производа. Због све израженије конкуренције на глобалном туристичком тржишту, једино одрживим интегралним коришћењем свих постојећих природних ресурса, туристичка дестинација може да опстане и да се развија.

Пошто се из анализе релевантних теоријских поставки развоја туризма заснованог на природним ресурсима јасно дошло до закључка да сваки облик туризма, било да је он масовног карактера, било да припада тзв. категорији туризма малог обима, мора да буде усклађен са принципима одрживог коришћења природних ресурса, као и претходно доказаних ставова да је једино интегралним посматрањем свих природних (али и осталих категорија – антропогених, хуманих, итд.) ресурса могуће осигурати дугорочан развој туристичке активности, главни правац даље анализе разматране проблематике био је усмерен на проналажење оних облика туризма који би били најприхватљивији по појединим карактеристичним дестинацијама Србије.

Развој одрживог туризма заснованог на природним ресурсима у релевантној литератури је највише анализиран у заштићеним природним областима. Та подручја су се формирала преваходно ради очувања природних ресурса карактеристичних за те области. Када је проблем финансирања очувања тих природних ресурса постао изражен, развој туризма се наметнуо као најприхватљивија економска активност, како са аспекта очувања природних ресурса (што се закључује из претходно изнетих ставова да је дугорочан развој туризма могућ уколико су природни ресурси очувани), тако и са аспекта обезбеђења довољно новчаних средстава неопходних за очување природних ресурса. Полазећи од структуре заштићених подручја Србије, у раду је истакнуто да је неопходно у наредном периоду повећати учешће заштићених подручја у односу на укупну површину Србије, са досадашњих 5,85% на 12% до 2021.године. Сагледавајући досадашњи развој туризма у заштићеним областима Србије, у раду је, коришћењем SWOT анализе и из ње изведене TOWS матрице, направљена матрица атрактивности и конкурентности природних ресурса заштићених подручја Србије у погледу могућности развоја одрживог туризма. Резултати који су представљени у наведеној матрици јасно доводе до закључка да заштићена подручја Голије, Старе планине и Ђердапа имају највећи потенцијал за развој најконкурентнијих облика одрживог туризма, док поједине дестинације (у раду експлицитно наведене) захтевају одређена побољшања у циљу бољег пласмана на туристичко тржиште. Као најважније побољшање, у раду је истакнута потреба формирања мреже заштићених подручја, тј. повезивање већег броја територијално блиских заштићених подручја, како би се повећао потенцијал природних ресурса, а самим тим и конкурентност одрживог туризма.

Најважнији природни ресурси са аспекта развоја одрживог туризма у Србији у раду су, након детаљне анализе ресурсног потенцијала, водни ресурси. Посебно је акценат у анализи стављен на реку Дунав, као један од најважнијих и ресурсно недовољно искоришћених потенцијала у претходном периоду за потребе развоја туризма, и термоминералне водне ресурсе, који су били основа развоја традиционалног бањског туризма дестинација у Србији. Коришћењем претходно

наведених методологија (SWOT анализа, TOWS матрица и матрица атрактивности и конкурентности) у раду се дошло до предлога које облике одрживог туризма је најприхватљивије развијати на појединим водним ресурсима. Као најважнији закључак претходне анализе је чињеница да се највећи број постојећих, али и потенцијалних дестинација за развој одрживог туризма налази у Војводини и Западној Србији. То је сасвим и разумљиво, јер је простор Војводине најбогатији природним језерима и другим облицима копнених стајаћих вода, која уз разноврстан и карактеристичан биљни и животињски свет представљају добру основу развоја одрживог туризма. Са друге стране, подручје Западна Србија се одликује очуваним копненим водним ресурсима и већ афирмисаним бањама на термоминералним изворима, који могу да буду основа, пре свега спа и велнес туризма и компатибилних спортско-авантуристичких облика одрживог туризма, што ће значајно повећати туристичку понуду наведених подручја.

Као ресурсно најбогатија подручја за развој одрживог туризма у раду су означена планинска подручја Србије. Након анализе досадашњег развоја туризма планинских подручја Србије, који је био углавном орјентисан на зимски спортско-рекреативни облик, што је довело до јако израженог сезонског ефекта туризма у тим подручјима, у раду је истакнута потреба преласка на тзв. целогодишњи туризам, који је једино одрживо решење са становишта експлоатације природних ресурса, али и дугорочног развоја туризма. Оно што карактерише планинска подручја Србије је велико економско заостајање у односу на остали део земље. То није случај у економски развијеним земљама, где су планинска подручја на истом или сличном степену развоја као остала подручја, што представља последицу правилног деловања економске политике и подстицаја државе. Наиме, економски развијене државе стимулишу развој планинских подручја и искоришћавање природних ресурса тих предела. Коришћењем SWOT анализе, из ње изведене TOWS матрице и матрице атрактивности и конкурентности планинских подручја Србије, дошло се до закључка да се највећи потенцијал за развој одрживог туризма на планинским подручјима налази у Источној и Западној Србији. Посматрајући та два простора и достигнути степен развоја туризма у њима, у раду је закључено да је Западна Србија развијенија, али да већи потенцијал, због веће очуваности природних ресурса има Источна Србија. У раду је посебно истакнута потреба повезивања планинских подручја Западне Србије (Голија, Пештерска висораван, Златар, Златибор, Тара), која представљају интегрално најперспективније природно ресурсно подручје за развој одрживог туризма Србије.

Анализа природних ресурса руралних подручја Србије показала је да су она доста хетерогена. Из те хетерогености, као и чињенице да су она доминантно орјентисана на развој пољопривреде, произилази закључак да туризам не може да буде примарна, тј. водећа грана тих подручја, већ једино допуна пољопривреди. Међутим, тај „допунски“ ефекат који туризам има у руралним подручјима Србије може значајно

да повећа вредност пољопривредне производње, нарочито у планинским пределима, где се пласманом пољопривредних производа на туристичко тржиште постижу значајни економски ефекти руралних подручја.

Резултати анализе индикатора одрживости одабраних туристичких дестинација Србије заснованих на природним ресурсима показали су да развој туризма у претходним периодима није био у складу са претпоставкама одрживог развоја.

Превелика сезонска концентрација туриста, премало коришћење смештајних капацитета, превелик однос смештајних капацитета и броја локалног становништва, висок интензитет туризма и степен изграђености тј. заузимања земљишта изградњом туристичких објеката, само су неки од параметара који говоре у прилог наведеним закључцима у анализираним планинским дестинацијама Србије. Да би се развој туризма у наредном периоду учинио одрживим, неопходно је формирање нових туристичких производа, који ће бити атрактивни за туристе у периоду изван зимске сезоне. Ресурсна расположивост и изграђен имиц планинских туристичких дестинација, као и постојећи смештајни туристички капацитети представљају добру основу за развој бројних облика туризма, попут: еко, руралног, излетничког, манифестационог, спортског, авантуристичког. Претходно наведени облици туризма на глобалном нивоу бележе изнадпросечну стопу раста, па укључивање планинских дестинација Србије у нове туристичке токове би значајно допринело очувању природних ресурса и одрживом развоју туризма на овим подручјима.

Анализа индикатора одрживог туризма на примеру бањских дестинација Србије показује да је делимично остварен одрживи туризам. У прилог томе говоре подаци о недовољном коришћењу смештајних капацитета, као и о интензитету туризма, мерено преко односа броја ноћења и броја локалног становништва. Вредности претходно поменутих индикатора у већини анализираних бањских дестинација Србије припадају категорији „дрвена зона“, која представља крајње неодрживо решење, док остали анализирани индикатори, припадају категорији релативно одрживи или одрживи. Да би се побољшали резултати и обезбедила дугорочна одрживост природних ресурса анализираних дестинација, неопходно је извршити одређене промене у погледу туристичке понуде. У раду се дошло до закључка да је кључна промена која је неопходна и која би побољшала резултате развоја туризма и учинила их више одрживим, диверсификација туристичког производа дестинације, у смислу обогаћења туристичке понуде, увођење нових облика (спа и велнес), као и развоја оних облика туризма који нису превасходно засновани на природним ресурсима (манифестациони, конгресни, и сл.). На тај начин би се обезбедила већа попуњеност већ изграђених смештајних капацитета и повећао интензитет туризма, чиме би се развој туризма у наредном периоду учинио

одрживијим, што би довело до повећања, пре свега економске, а не би угрозило остале сегменте одрживости (еколошка, социолошка и друге).

Главни закључци емпиријског истраживања које је спроведено међу креаторима туристичког производа, имајући у виду да они иницијално одређују на који ће се начин експлоатисати природни ресурси туристичких дестинација, могу се синтетизовати на следећи начин:

1. Одрживо коришћење природних ресурса и одрживи туризам је емпиријски недовољно истраживан на подручју Србије, јер је свега 57% испитаника одговорило да је учествовало у неком облику истраживања на ову тему;

2. Око 90% првих асоцијација на појам одрживи развој односи се на обезбеђење дугорочне расположивости природних ресурса, што у потпуности одговара теоријским схватањима одрживог коришћења природних ресурса и одрживог туризма изнетих у претходним деловима рада;

3. Испитаници препознају улогу коју имају природни ресурси у стварању туристичког производа, имајући у виду да их је највећи број (око 70%) означио као примарне ресурсе развоја туризма на одређеном подручју;

4. Око 46% испитаника је означило водне ресурсе Србије као најважније природне ресурсе развоја одрживог туризма, што у потпуности одговара анализи природних ресурса Србије у претходним деловима рада;

5. Заштита животне средине и оптимално задовољење потреба туриста су означени као главни циљеви развоја одрживог туризма у дестинацијама заснованим на природним ресурсима. Овакви резултати истраживања нису у складу са теоријски изнетим ставовима, јер економски аспект одрживости природних ресурса није препознат на прави начин код испитаника (свега 16% је економске циљеве означило као примарне);

6. Аналогно претходном, и код анализе утицаја развоја одрживог туризма на локално становништво, економски ефекти су најлошије позиционирани, што само појачава претходно изнету тврдњу да није на прави начин препозната економска компонента одрживог коришћења природних ресурса и одрживог туризма дестинација у Србији, што је и довело до неадекватних резултата развоја туризма;

7. Анализирајући односе одрживог туризма и природних ресурса, 83% испитаника је оценило да су они позитивни, што само делимично одговара теоријској анализи. Постоји велика опасност да се неистицањем могућих негативних ефеката прекомерно искористе природни ресурси дестинација и на тај начин угрози њихов ресурсни потенцијал, а самим тим и могућност развоја туризма у дугом року;

8. Оцена 91% испитаника да је у наредном периоду могуће боље искористити природне ресурсе као основу развоја одрживог туризма јасно имплицира да су креатори туристичког производа свесни њихове неадекватне валоризације, што у потпуности одговара анализи из претходних делова рада. Таква оцена о недовољном

коришћењу природних ресурса се односи на највећи број анализираних. То се нарочито односи на облике водних ресурса, који су означени као најперспективнији у погледу развоја одрживог туризма, и

9. Највећи природни ресурсни потенцијал је, према резултатима емпиријског истраживања идентификован у туристичком кластеру Западна Србија, док је екотуризам означен као најперспективнији облик одрживог туризма Србије, што у потпуности одговара анализи у претходним деловима рада.

Свеукупни резултати истраживања у раду су показали и доказали да одрживо коришћење природних ресурса представља кључан фактор успеха развоја туризма на једном подручју. Недовољна препознатљивост улоге коју би требало да имају природни ресурси, пре свега запостављање економске компоненте одрживости, резултирала је у неодрживим резултатима развоја туризма у Србији. Решења која су дата у раду имају за циљ да елиминишу уочене недостатке и да у наредним периодима учине коришћење природних ресурса Србије одрживим, што ће резултирати и у одрживом развоју туризма Србије.

LITERATURA

- [1] Amelung, B. & Viner, D. (2006). Mediteranean Tourism: Exploring the Future with the Tourism Climatic Index. *Journal of Sustainable Tourism*, 14(4): 349-366.
- [2] Ančiškin, A.I. (1986). *Nauka-tehnika-ekonomika*. Moskva: Ekonomika
- [3] Arandelović, Z., Petrović Randelović, M. & Mičić, V. (2012). Uticaj privatizacije na održivi razvoj srpske privrede. *Teme*, 36(2): 443-460.
- [4] Arandelović, Z., Petrović-Randelović, M. (2006). Uticaj stranih direktnih investicija na kvalitet okruženja. *Ekonomске teme*, 1-2: 127-136.
- [5] Bakić, O. (1997). Konceptija održivog turizma i marketing menadžment. U: *Održivi turizam u zaštićenim oblastima*. Beograd: Ministarstvo zaštite životne sredine, 113–120.
- [6] Bakić, O. (2002). *Marketing menadžment turističke destinacije*. Beograd: Ekonomski fakultet
- [7] Barbier, B. & Markandya, C. (1990). The conditions for achieving environmentally sustainable development. *European Economic Review*, 34: 659–669.
- [8] Bartoluci, M. (2013). *Upravljanje razvojem turizma i poduzetništva*. Zagreb: Školska knjiga
- [9] Baum, T. (1996). *Managing human resources in the European tourism and hospitality industry*. London: Thomson business press
- [10] Bergstrom, J. & Randall, A. (2010). *Resource Economics*. Massachusetts: Edward Elgar
- [11] Bithas, K. (2011). Sustainability and ehternalities: Is the internalization of ehternalities a sufficient condition for sustainability? *Ecological Economics*, 70: 1703–1706.
- [12] Blažević, B. (2007). *Turizam u gospodarskom sustavu*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment
- [13] Bobylev, S. & Perelet, R. (2013). Sustainable development and the “green economy” in Russia: the current situation, problems and perspectives. In: Bobylev, S. & Perelet, R. (eds.). *Sustainable Development in Russia*. Berlin–St. Petersburg: Russian-German Environmental Information Bureau, 11-17.
- [14] Bramwell, B. & Lane, B. (1993). Sustainable tourism: an evolving global approach. *Journal of Sustainable Tourism*, 1(1): 1-5.
- [15] Bučar, K., Škoric, S. & Prebežac D. (2010). Pravila ponašanja u turizmu i njihov utjecaj na održivi turizam. *Acta turistica*, 22(2): 221-246.
- [16] Burns, P. (1999). Paradoxes in Planning: Tourism Elitism or Brutalism? *Annals of Tourism Research*, 26(2): 329–348.
- [17] Butler, R. (1980). The concept of tourist area cycle of evolution: implications for management of resources. *Canadian Geographer*, 24 (1): 5-12.

- [18] Butler, R. (1999). Sustainable tourism: A state-of-the-art review. *Tourism Geographies*, 3: 25-37.
- [19] Cairns, R. (1990). The Economics of Exploration for Non-Renewable Resources. *Journal of Economic Surveys*, 4 (4): 361-395.
- [20] Čavlek, N. i drugi (2011). *Turizam: Ekonomske osnove i organizacijski sustav*. Zagreb: Školska knjiga
- [21] Ceballos-Lascurain, H. (1996). *Tourism, ecotourism and protected areas*. Gland: IUCN-World Conservation Union
- [22] Cicvarić, A. (1980). *Turizam i privredni razvoj Jugoslavije*. Zagreb: Informator
- [23] Coltman, M. (1989). *Tourism Marketing*. New York: Van Nostrand Reinhold
- [24] Čomić, Đ. (1997). Noseći kapacitet turističkog prostora kao instrument politike održivog razvoja, s posebnim osvrtom na Kopaonik. U: *Održivi turizam u zaštićenim oblastima*. Beograd: Ministarstvo zaštite životne sredine, 85-94.
- [25] Common, M. (1998). *Environmental & Resource Economics*. Harlow: Longman
- [26] Cooper and all, (2000). *Tourism-Principles and Practice*. Singapore: Longman
- [27] Črnjar, M. & Črnjar, K. (2004). Suvremeno promišljanje o međusobnim odnosima znanja i okoliša. *Ekonomski pregled*, 55 (7-8): 580-594.
- [28] Črnjar, M. (2002). *Ekonomika i politika zaštite okoliša*. Rijeka: Ekonomski fakultet
- [29] Daly, H. & Cobb, J. (1994). *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment and a Sustainable Future*. Boston: Beacon Press
- [30] Daly, H. (1996). *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press
- [31] Dasgupta, S. & Heal, M. (1974). The optimal depletion of exhaustible resources. *Review of Economic Studies*, 41 (5): 3-28.
- [32] Dasgupta, S. & Mitra, T. (1983). Intergenerational equity and efficient allocation of exhaustible resources. *International Economic Review*, 24 (1): 133-153.
- [33] Defert, P. (1972). *Les ressources et les activites*. Aix-en-Provence: Centre d'Etudes du Tourisme
- [34] Di Castri, F. (1995). Came up with good metaphor: The chair of sustainable development. *Nature & Resources*, 3(3): 2-7.
- [35] Dinić, J. (1986). *Ekonomska geografija*. Beograd: Ekonomski fakultet
- [36] Dinić, J. (1990). *Prirodni potencijal Srbije – ekonomsko-geografska analiza i ocena*. Beograd: Ekonomski fakultet
- [37] Dinić, J. (1997). *Prirodni potencijal Srbije – ekonomsko-geografska analiza i ocena, dopunjeno izdanje*. Beograd: Ekonomski fakultet
- [38] Dragičević, M., Stojčić, N. (2009). Mogućnosti i smjernice održivog ekoturizma na primjeru dubrovačkog primorja. *Poslovna izvrsnost*, 3(1): 95-110.
- [39] Đukanović, M. (1996). *Životna sredina i održivi razvoj*. Beograd: Elit
- [40] Dulčić, A. & Petrić, L. (2001). *Upravljanje razvojem turizma*. Zagreb: Mate

- [41] Edgell, D. (2006). *Managing Sustainable Tourism – A legacy for the Future*. New York: THHP
- [42] Ehrlich, P. R. et al. (1999). Knowledge and the Environment. *Ecological Economics*, 30: 267-284.
- [43] Environmental Performance Index - country-profile/serbia, preuzeto sa <http://epi.yale.edu/epi/country-profile/serbia> (11.04.2014.)
- [44] Epler-Wood, M. (2002). *Ecotourism: Principles, practices & policies for sustainability*. UNEP: Division of technology, Industry and economics
- [45] EU (2012). Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas, <http://www.ccght.org/sustainable-tourism/eu-charter-for-sustainable-tourism-in-protected-areas/> (23.02.2014.)
- [46] EUROPARC (2013). The European charter for sustainable tourism in protected areas, http://www.redeuroparc.org/carta_turismo_europea_sostenible/texto2fasecets_eng.pdf (05.03.2014.)
- [47] Europarc federation (2012). Practical, profitable, protected, A starter guide to developing sustainable tourism in protected areas, <http://www.eceat.org/images/Practical,%20profitable,%20protected%204%20MB.pdf> (15.04.2014.)
- [48] European Commission (1994). *Background Information on Environment and Tourism in the Context of Sustainable Development*. Bruxelles: DG HI
- [49] European Commission (2012). Attitudes of Europeans Towards Tourism, http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_334_en.pdf (16.01.2014.)
- [50] Field, B. (1997). *Environmental Economics*. New York: Mc Graw-Hill Companies
- [51] Field, B. (2001). *Natural Resources Economics*. New York: MC Graw-Hill Companies
- [52] Folmer, H. & Gabel, L. (2001). *Principles of Environmental and Resources Economics*. Cheltenham: Edward Elgar
- [53] Gereke, Z. (1995). Ekološki menadžment kao uslov opstanka i opcija razvoja. *Ekonomika*, 11-12: 123-142.
- [54] Gios, G. et al. (2006). The Value of Natural Resources for Tourism: a Case Study of the Italian Alps. *International Journal of Tourism Research*, 8: 77–85.
- [55] Goodstein, E. S. (2003). *Ekonomika i okoliš*. Zagreb: Mate
- [56] Gray, B. (1989). *Collaborating: Finding common ground for multiparty problems*. San Francisco: Jossey-Bass
- [57] Green globe certification (2014). <http://greenglobe.travel/category/europe/> (20.10.2014.)
- [58] Gunn, C. (1994). *Tourism Planning: Basic, Concepts, Cases*, 3rd Edition. London: Taylor&Fransis
- [59] Gzovskij, V. M. (1989). *Prirodni faktor v socialističeskom vosproizvodstve*. Moskva: Nauka
- [60] Hačaturov, T.S. (1987). *Ekonomika prirodnopoljzovanja*. Moskva: Nauka

- [61] Hall, C. & McArthur, S. (1998). *Integrated Heritage Management*. London: The Stationery Office
- [62] Hall, M. & Page, S. (1999). *The geography of tourism and recreation*. London: Routledge
- [63] Hanley, N. (2000). Cost-benefit analysis. In: Folmer, H. & Gabel, L. (eds.). *Principles of environmental and resource economics*. Chletenham: Edward Edgal, 104-129.
- [64] Harris, J. (2006). *Environmental and Natural Resource Economics*. New York: Houghton
- [65] Hartwick, J. (1978). Substitution among Exhaustible resources and Intergeneration Equity. *Review of Economic Studies*, 45 (2): 347-354.
- [66] Hawkins, D. (1994). Ecotourism: oportunities for developing countries. In William T. (ed.). *Global Tourism*. Oxford: Butterworth-Heinemann, 261-273.
- [67] Hitrec, T. (1997). Povijesna istraživanja turizma. *Turizam*, 45(3-4): 55-70
- [68] Holloway, C. (2009). *The business of tourism*. Harlow: Pearson
- [69] Howarth, R. & Norgaard, R. (1990). Intergenerational Resource Rights, Efficiency, and Social Optimality. *Land Economics*, 66 (1): 1-11.
- [70] Howie, F. (2003). *Managing the Tourist Destination*. London: Cengage Learning EMEA
- [71] Hunter, C. & Green, H. (1995). *Tourism and environment*. London: Routledge
- [72] Hussen, A. (2004). *Principles of Environmental Economics*. London: Routledge
- [73] IUCN (1998). Econmic values of proteced areas. <http://app.iucn.org/dbtw-wpd/edocs/PAG-002.pdf> (13.02.2014.)
- [74] IUCN (2002). Sustainable tourism in proteced areas, <http://www.unep.fr/shared/publications/other/3084/BP8-2.pdf> (12.03.2014.)
- [75] Izveštaj o stanju životne sredine u Republici Srbiji 2012. Ministarstvo energetike, razvoja i zaštite životne sredine. http://www.sepa.gov.rs/download/Izvestaj_2012.pdf (15.03.2015.)
- [76] Jamal, T. & Stronza, A. (2009). Collaboration theory and tourism practice in protected areas: stakeholders, structuring and sustainability. *Journal of Sustainable Tourism*, 17 (2): 169-189.
- [77] Jefremov, J.K(1973). *Geografija i turizm*. Moskwa: Vop.geogr.
- [78] Jeršič, M. (1971). *Zasnova uporabe prostora za rekreaciju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta
- [79] Jovičić, D. & Brankov, J. (2009). Turističke atrakcije-ključni elementi turističke resursne osnove. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 89 (1): 3-20.
- [80] Jovičić, D. & Ilić, T. (2010). Indikatori održivog turizma. *Glasnik srpskog geografskog društva*, 90 (1): 277-291.
- [81] Jovičić, Ž. (1980). *Osnovi turizmologije*. Beograd: Naučna knjiga
- [82] Kaspar, K. (1991). *Die Tourismuslehre im Grundriss*. Bern: Haupt

- [83] Klimatološki podaci u periodu 1980-2011. http://www.hidmet.gov.rs/ciril/meteorologija/stanica_sr.php?moss_id=13167 (29.04.2015.)
- [84] Komar, I.V. (1965). *Racionalnoe ispolzovanie prirdnyh resursov i cikli*. Moskva: AN SSSR
- [85] Končul, N. (2007). Environmenatal issues and tourism. *Ekonomska misao i praksa*, 2: 157-166.
- [86] Kordej-De Villa, Ž. (2009). O održivom razvoju. U: *Participativno upravljanje za održivi razvoj*. Zagreb: Ekonomski institut, 17-46
- [87] Krippendorf, J. (1981). *Die Landschaftsfresser*. Bern: Universitat Bern
- [88] Krippendorf, J. (1982). Towards new tourism policies. *Tourism Management*, 1: 135-148.
- [89] Krippendorf, J. (1986). *Putujuće čovečanstvo*. Zagreb: Zavod za istraživanje turizma
- [90] Krippendorf, J. (1986). Tourism in the system of industrial society. *Annals of Tourism Research*, 13: 517-532.
- [91] Kunst, I. (2012). *Hrvatski turizam i EU integracije-prilog razvojnoj održivosti*. Zagreb: Institut za turizam
- [92] Kušen, E. (2001). Turizam i prostor-klasifikacija turističkih atrakcija. *Prostor*, 9(1): 1-12.
- [93] Kušen, E. (2002). *Turistička atrakcijska osnova*. Zagreb: Institut za turizam
- [94] Landorf, C. (2009). Managing for sustainable tourism: a review of six cultural World Heritage Sites. *Journal of Sustainable Tourism*, 17 (1): 53–70.
- [95] Laws, E. (1995). *Tourist Destination Management*. London: Routledge
- [96] Lay, V. (2007). Vizija održivog razvoja Hrvatske: Prinosi artikulaciji polazišta i sadržaja vizije, U Lay, V. (editor), *Razvoj sposoban za budućnost-prinosi promišljanju održivog razvoja*. Zagreb: Institut društvenih nauka, 13-52.
- [97] Leiper, N. (1990a). *Tourism Systems*. New Zealand: Massey University Press
- [98] Leiper, N. (1990b). Tourist attraction systems. *Annals of Tourism Research*, 17 (3): 367-384.
- [99] Leontev, F. (1965). *O nekatorih voprosah kartografii estestvenih resursov*. Moskva: AN SSSR
- [100] Lofgren, K-L. (2000). Markets and ehternalities. In: Folmer, H. & Gabel, L. (eds.), *Principles of environmental and resource economics*. Chletenham: Edward Edgal, 3-33.
- [101] Lojter.M.N. (1984). *Ekonomičeskij stroj socijalizma*. Moskva: Ekonomika
- [102] Madžar, Lj. (1995). *Svojina i reforme*. Beograd: Ekonomski Institut i Institut ekonomskih nauka
- [103] Mahanty, S. et all. (2007). Learning to learn: designing monitoring plans in the Pacific Islands International Waters Project. *Ocean and Coastal Management* 50:392-410. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2006.09.004>
- [104] Maksin, M. i drugi (2009). *Menadžment prirodnih i kulturnih resursa u turizmu*. Beograd: Univerzitet Singidunum

- [105] Maksin, M., Pucar, M., Miljić, S., Korać, M. (2011). *Održivi razvoj turizma u Evropskoj uniji i Srbiji*. Beograd: Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije
- [106] Malešević, K. (2003). Sociološki i etički smisao održivog razvoja. *Ekonomski anali*, 139: 131-146.
- [107] Marsenić, D. (1981). *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija
- [108] Marušić, M. & Prebežac, D. (2004). *Istraživanje turističkih tržišta*. Zagreb: Adeco
- [109] Mathieson, A. & Wall, G. (1982). *Tourism: Economic, Physical and Social Impacts*. London: Longman
- [110] Meadows, D. et al (1992). *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*, Post Mills, Vt: Chelsea Green
- [111] Medojević, B. (1991). *Rente i korišćenje prirodnih resursa*. Beograd: Ekonomski fakultet
- [112] Meteorološki godišnjak 1 – Klimatološki podaci, http://www.hidmet.gov.rs/podaci/meteo_godisnjaci/Meteoroloski%20godisnjak%201%20-%20klimatoloski%20podaci%20-%202013.pdf (29.10.2014.)
- [113] Meadows, D. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Earth Island
- [114] Mieczkowski Z (1985). The tourism climatic index: a method of evaluating world climates for tourism. *The Canadian Geographer*, 29: 220-233.
- [115] Mihalič, T. (1995). *Ekonomija okolja u turizmu*. Ljubljana: Ekonomska fakulteta
- [116] Mihalič, T. (2000). Environmental management of a tourist destination - a factor of tourism competitiveness. *Tourism Management*, 21: 65-78.
- [117] Milenković, S. & Bošković, N. (2011). *Resursi u ekonomskoj sadašnjosti i budućnosti*. Kragujevac: Ekonomski fakultet
- [118] Milenković, S. & Bošković, N. (2012). Razvojne tendencije ekoturizma Srbije. *Teme*, 36(2): 483-499.
- [119] Milenković, S. & Tasić, J. (2011). Konkurentske prednosti turističke valorizacije šuma Srbije, U: *VI Međunarodni Simpozijum o lovstvu i održivom korišćenju biodiverziteta*. Žagubica, 292-311
- [120] Milenković, S. (1994). *Poljoprivreda i turizam Srbije*. Paraćin: Vuk Karadžić
- [121] Milenković, S. (2000). *Resursi u ekonomiji*. Kragujevac: Ekonomski fakultet
- [122] Milenković, S. (2006). *Međusobni odnosi turizma i životne sredine*. Kragujevac: Ekonomski fakultet
- [123] Milenković, S. (2009). *Turizam i ekonomija*. Kragujevac: Ekonomski fakultet
- [124] Milenović, B. (2000). *Ekološka ekonomija-teorija i primena*. Niš: Fakultet zaštite na radu
- [125] Miller, G. & Twining-Ward, L. (2005). *Monitoring for a Sustainable Tourism Transition*. Wallingford: Cabi
- [126] Miller, G. (2001). The development of indicators for sustainable tourism: results fo a Delphi survey of tourism research. *Tourism Management*, 22: 351–362.

- [127] Miller, K. (1978). *Planning national park for ecodevelopment: Methods and Cases from Latin America*. Michigan: Centre for Strategic Wildland Management Studies
- [128] Milovanović, D. & Janković, S. (1985). *Ekonomska geologija i osnovi ekonomike mineralnih sirovina*. Beograd: Rudarsko-geološki fakultet
- [129] Miltojević, V. (2011). Kultura kao dimenzija održivog razvoja. *Teme*, 35 (2): 639-653.
- [130] Milutinović, S. (2004). *Urbanizacija i održivi razvoj*. Niš: Fakultet zaštite na radu
- [131] Minc, A. (1968). *Ekonomičeskaja ocena prirodnih resursov*. Moskva: Nauka
- [132] Mitrović, S. (1997). Uslovi planiranja održivog turizma u zaštićenim oblastima, U: *Održivi turizam u zaštićenim oblastima*. Beograd: Ministarstvo zaštite životne sredine, 75-94.
- [133] Morrison, J.A., Pearce, R. (2000). Interrelationships between economic policy and agrienvironmental indicators: an investigative framework with examples from South Africa. *Ecological Economics*, 34 (3): 363-377.
- [134] Moutinho, L. (2000). *Strategic Management in Tourism*. Glasgow: University of Glasgow
- [135] Murphy, P. & Price, G. (2005). Tourism and sustainable development. In: Theobald, W. (Eds.). *Global Tourism*. Amsterdam: Elsevier, 167-193.
- [136] Nacionalna strategija održivog korišćenja prirodnih resursa i dobara, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 33/2012
- [137] Nacionalna strategija održivog razvoja, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 36/09
- [138] Netherlands Development Organisation. (2009). The market for responsible tourism product. http://www.snvworld.org/sites/www.snvworld.org/files/publications/snv_-_the_market_for_responsible_tourism_products_en.pdf (14.05.2014.)
- [139] Page, S. & Connell, J. (2009). *Tourism—a modern synthesis*. Australia: South-Western CENGAGE Learning
- [140] Page, S. & Dowling, K. (2002). *Ecotourism*. London: Prentice Hall
- [141] Page, T. (1997). On the problem of achieving efficiency and equity, intergenerationally. *Land Economics*, 73 (4): 580-596.
- [142] Pearce, D. & Atkinson, G. (1993). Capital Theory and the Measurement of Sustainable Development: An Indicator of weak Sustainability. *Ecological Economics*, 8 (2): 103-108.
- [143] Pearce, D. (1989). *Tourist Development*. Second edition. London: Longman
- [144] Pearce, D. (1991). Analysing Tourist attractions. *Journal of Tourism Studies*, 2 (1): 46-55.
- [145] Perman, R. et all (1999). *Natural Resource & Environmental Economics*. Harlow: Longman
- [146] Petrić, L. (2006). *Osnove turizma*. Split: Ekonomski fakultet

- [147] Pezzey, V. (1992). Sustainability: an interdisciplinary guide. *Environmental Value*, 1: 321-362.
- [148] Plummer, R. & Fennell, D. (2009). Managing protected areas for sustainable tourism: prospects for adaptive co-management. *Journal of Sustainable Tourism*, 17 (2): 149–168.
- [149] Popesku, J. (2011). *Menadžment turističke destinacije*. Beograd: Univerzitet Singidunum
- [150] Pound, B. & all (2003). *Managing Natural Resources for Sustainable Livelihoods*, London: Earthscan
- [151] Pravdić, V. (2001). Održivi razvoj i održivost: institucionalizacija i rasprave o tim terminima od Rio de Janeiro 1992. do Johannesburga 2002. *Socijalna ekologija*, 10(4): 223-233.
- [152] Prostorni plan Republike Srbije 2010-2020, Beograd: Službeni glasnik 88/10
- [153] Radosavljević, G. (2006). Uticaj državne politike na razvoj turizma. *Ekonomске teme*, 1-2: 103-111.
- [154] Radosavljević, G. (2009). *Menadžment u turizmu*. Kragujevac: Ekonomski fakultet
- [155] Radulović, J. i drugi, (1997). *Koncept održivog razvoja*. Beograd: NOLIT
- [156] Reed, D. (1996). Sustainable Development. In D. Reed (ed). *Structural Adjustment, the Environment, and Sustainable Development*. London: Earthscan Publishing
- [157] Republički Zavod za statistiku (2015). Statistički godišnjak, <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=182> (02.02.2015.)
- [158] Rikalović, G. (1999). *Ekonomika prirodnih resursa*. Inđija: Dr Đorđe Natošević
- [159] Riordan, T. (2000). *Environmental science for environmental management*. Harlow: Prentice Hall
- [160] Roberts & Hall (2003). *Rural Tourism and Recreation-Principles to practice*. London: Longman
- [161] Rogers, P. et all (2006). *Introduction to Sustainable Development*. Harward: University Press
- [162] Romeril, M. (1985). Tourism and the environment: towards a symbiotic relationship. *International Journal of Environmental Studies*, 25(4): 215-218.
- [163] Ryan, C. (2002). Equity, management, power sharing and sustainability – issues of the ‘new tourism’. *Tourism Management*, 23: 17-26.
- [164] Samuelson, P. & Nordhaus, W. (1994). *Ekonomija*. Zagreb: Mate
- [165] Sharpley, J. (2004). The state of world tourism: In Sharpley, R. (Ed.). *The tourism business: an introduction*. Sunderland: Business Education Publishers, 29-50.
- [166] Sharpley, R. (2000). Tourism and sustainable development: Exploring the theoretical divide. *Journal of Sustainable Tourism*, 8 (1): 1–19.
- [167] Sharpley, R. (2004). Planning for tourism: In Sharpley, R. (Ed.). *The tourism business: an introduction*. Sunderland: Business Education Publishers, 200-220.

- [168] Skinner, B. (1989). *Earth Resources*. New Jersey: Prentice Hall
- [169] Smolčić, J. (2009). Specific knowledge for managing ecotourism destination. *Tourism and Hospitality Management*, 15 (2): 267-278.
- [170] Solow, R. (1974). Intergenerational equity and exhaustible resources. *Review of Economic Studies*, 41 (5): 29-46.
- [171] Solow, R. (1986). On the Intergenerational Allocation of Natural Resources. *Scandinavian Journal of Economics*, 88(1): 141-149.
- [172] Spangenberg, J. (2007). The institutional dimension of sustainable development. In: Hak, T. (eds.). *Sustainable indicators: An scientific assessment*. London: Island Press, 107-127.
- [173] Stanković, S. (2000). *Turistička geografija*. Beograd: Geografski fakultet
- [174] Stanković, S. (2009). *Banje Srbije*. Beograd: Zavod za udžbenike
- [175] Štetić, S. (1997). Alternativni ili masovni turizam/uslov ili posledice održivog turizma. U: *Održivi turizam u zaštićenim oblastima*. Beograd: Ministarstvo zaštite životne sredine, 13-23.
- [176] Stiglitz, E. (1974). Growth with exhaustible natural resources: Efficient and optimal growth path. *Review of Economic Studies*, 41 (5): 123-137.
- [177] Strategija razvoja turizma Republike Srbije. Službeni Glasnik Republike Srbije. br. 91/2006
- [178] Sumpor, M. (2009). Uvodno o razvojnom upravljanju, održivom razvoju i koordinaciji. U: *Participativno upravljanje za održivi razvoj*. Zagreb: Ekonomski institut, 83-106.
- [179] Swarbrooke, J. (1999). *Sustainable Tourism Management*. New York: CABI
- [180] Tahvonen, O. & Kuuluvainen, J. (2000). The economics of natural resources utilization. In: Folmer, H. & Gabel, L. (eds.). *Principles of environmental and resource economics*. Chletenham: Edward Edgal, 665-669.
- [181] Theobald, W. (2005). The meaning, scope and measurement of travel and tourism. In: Theobald, W. (Eds.). *Global Tourism*. Amsterdam: Elsevier, 5-24.
- [182] Thurot, J. (1980). *Capacite de charge et production touristique*. Aih-en-Provance: CHEAT
- [183] Tietenberg, T. (2006). *Environmental Natural Resources Economics*. Boston: Pearson
- [184] UN (2002). Report of the World Summit on Sustainable Development, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/636/93/PDF/N0263693.pdf?OpenElement> (23.02.2013.)
- [185] UNEP (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (25.02.2013.)
- [186] UNEP (2011). Decoupling Natural Resource Use and Environmental Impacts from Economic Growth, dostupno http://www.unep.org/resourcepanel/decoupling/files/pdf/Decoupling_Report_English.pdf (13.03.2013.)

- [187] UNWTO (2004). *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations: A Guidebook*. Madrid: WTO
- [188] UNWTO (2005). *Making tourism more sustainable – A guide for policy makers*. Paris: WTO
- [189] UNWTO (2007). A practical guide to tourism destination management. http://www.visitkerteminde.dk/sites/default/files/asp/visitkerteminde/KUP/a_practical_guide_to_tourism_destination_management.pdf (15.03.2015.)
- [190] UNWTO (2011). Green Economy Report – Tourism Chapter, dostupno http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/GER_11_Tourism.pdf (28.04.2013.)
- [191] UNWTO (2012). *Ecotourism and protected areas*. <http://sdt.unwto.org/en/content/ecotourism-and-protected-areas>, (21.03.2013.)
- [192] UNWTO (2014). UNWTO Tourism Highlights, 2013 Edition http://dtxqtq4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_highlights14_en_hr_0.pdf (25.10.2014.)
- [193] UNWTO (1992). Tourism Carrying Capacity: Report on the Senior – Level Ehpert Group Meeting held in Paris. Madrid:WTO
- [194] Ušakov, J. P. (1983). *Socialno-ekonomičeskoe razvitie i prirodohrannaja dejatel'nost*. Moskva: Nauka
- [195] Vanhove, R. (2005). *The economics of tourism destinations*. Oxford: Elsevier
- [196] Vukonić, B. (1987). *Turizam i razvoj*. Zagreb: Školska knjiga
- [197] Vukonić, B. (1990). Alternativni turizam ili alternativa turizmu?. *Acta turistica*, 1: 41-47
- [198] Wall, G. & Mathieson, A. (2006). *Tourism: Change, Impacts and Opportunities*. London: Prentice Hall
- [199] Warszynska, J. (1974). *Ocena zasobow srodowiska naturalnego dlapotrzeb turystyki*. Krakow: Jagelonski univerzitet
- [200] WCED (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press
- [201] Weaver, D. (2006). *Sustainable Tourism: Theory and Practice*. Ohford: Elsevier Butterworth-Heinemann
- [202] Wheeller, B. (1991). Tourism troubled times. Responsible tourism is not the answer. *Tourism Management*, 12(2): 91-96
- [203] Wilkinson, P. (1994). *Sustainable tourism development: Guide for local Planners*. Madrid: UNWTO
- [204] Williams, S. (2009). *Tourism geograpxy-a new syntxesis*. London: Routledge
- [205] WTTC (2013d). Travel and tourism economic impact 2013, Serbia. http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/serbia2013_2.pdf (28.03.2014.)
- [206] WTTC (2013d). Travel and tourism economic impact 2013, Serbia. http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/serbia2013_2.pdf (28.03.2014.)

- [207] WTTC (2014b). Serbia Economic Impact Report, 2013
<http://www.wttc.org/research/economic-impact-research/country-reports/s/serbia/> (14.10.2014.)
- [208] WTTC (2014c). Tourism for tomorrow,
<http://www.wttc.org/tourismfortomorrow/awards/award-categories/environment-award/> (25.09.2014.)
- [209] WTTC (2014a). Travel and tourism economic impact 2013,
http://www.wttc.org/site_media/uploads/downloads/world2013_1.pdf
(15.09.2014.)
- [210] Yeoman, I. (2008). *Tomorrows tourist*. Amsterdam: Elsevier
- [211] Zakon o turizmu. Službeni glasnik Republike Srbije. broj 36/09
- [212] Zakon o zaštiti prirode. Službeni glasnik Republike Srbije. broj 36/09
- [213] Zakon o zaštiti životne sredine. Službeni glasnik Republike Srbije. br. 36/09
- [214] Zaštićena prirodna dobra. Zavod za zaštitu prirode Srbije,
http://www.zzps.rs/novo/index.php?jezik=sr&strana=zastita_prirode_zasticena_prirodna_dobra (24.11.2013.)

ПРИЛОГ 1

АНКЕТА О ОДРЖИВОМ ТУРИЗМУ

Поштовани,

У циљу израде докторске дисертације ОДРЖИВО КОРИШЋЕЊЕ ПРИРОДНИХ РЕСУРСА КАО ОСНОВА РАЗВОЈА ТУРИЗМА СРБИЈЕ, методом анкетања спроводим истраживање на нивоу релевантних учесника на туристичком тржишту везано за значај природних ресурса у развоју одрживог туризма.

Мишљења сам да је Ваша туристичка дестинација компетентан учесник на туристичком тржишту и да може да ми пружи неопходне податке о наведеном истраживању. Циљ истраживања је да прикаже утицај природних ресурса на креирање дугорочно прихватљивог туристичког производа у Србији.

Анкета је анонимна, а сви добијени подаци биће приказани као групни и коришћени искључиво за потребе овог истраживања.

Унапред се захваљујем на уложеном труду и издвојеном времену,

Мр Никола Бошковић, асистент, Економски факултет, Крагујевац

e-mail: nikolab@kg.ac.rs

ОПШТА ПИТАЊА О ОДРЖИВОМ ТУРИЗМУ

1. Да ли сте до сада учествовали у анкети која је имала за циљ испитивање Ваших ставова о одрживом туризму?

- А) Да
- Б) Не

2. Која је Ваша прва асоцијација на појам одрживи развој?

- А) Осигурати будуће генерације
- Б) Мудро користити ресурсе
- В) Смањити деградацију животне средине
- Г) Равнотежа
- Д) Дугорочна оријентација

3. Рангирајте значај појединих ресурса за развој одрживог туризма (од 1 до 4):

- А) природни ресурси _____
- Б) хумани ресурси _____
- В) технолошки ресурси _____
- Г) капитални ресурси _____

4. Оцените значај појединих ресурса за развој одрживог туризма

Оценити сваки елемент са оценом од 1 до 5 (1 = врло мали; 2 = мали; 3 = средњи; 4 = велики; 5 = врло велики)

	1	2	3	4	5
Природни ресурси					
Хумани ресурси					
Технолошки ресурси					
Капитални ресурси					

5. Наведите најзначајнији природни ресурс одрживог туризма Србије

6. Наведите најзначајнији антропогени ресурс одрживог туризма Србије

ПИТАЊА О ОДРЖИВОМ ТУРИЗМУ НА ВАШЕМ ПОДРУЧЈУ

7. Оцените следеће ставке, према значају који имају за туристе, приликом одабира Ваше туристичке дестинације

Оценити сваки елемент са оценом од 1 до 5 (1 = врло мали; 2 = мали; 3 = средњи; 4 = велики; 5 = врло велики)

	1	2	3	4	5
Повољна цена					
Близина места становања					
Природне атрактивности					
Антропогене атрактивности					
Ноћни провод					

8. Оцените циљеве развоја одрживог туризма у Вашој туристичкој дестинацији

Оценити сваки елемент са оценом од 1 до 5 (1 = врло мали; 2 = мали; 3 = средњи; 4 = велики; 5 = врло велики)

	1	2	3	4	5
Остварење економског профита					
Очување социјалног интегритета локалних заједница					
Афирмација културног идентитета области					
Заштита животне средине					
Оптимално задовољење туристичких потреба					

9. Какав утицај врши одрживи туризам на подручје Ваше дестинације?

- А) позитиван
- Б) негативан
- В) неутралан

10. Који је кључни мотив туриста који посећују Вашу дестинације?

- А) Одмор
- Б) Рекреација
- В) Бекство од свакодневног начина живота
- Г) Упознавање новог простора
- Д) _____

11. Да ли мислите да би резултати у одрживом туризму могли да буду бољи у наредном периоду?

А) Да

Б) Не

12. Како бисте оценили могуће ефекте по становништво Ваше дестинације који настају развојем одрживог туризма?

Оценити сваки елемент са оценом од 1 до 5 (1 = врло мали; 2 = мали; 3 = средњи; 4 = велики; 5 = врло велики)

	1	2	3	4	5
Раст дохотка					
Повећање запослености					
Могућност отпочињања сопственог бизниса					
Могућност пласмана производа					
Унапређење квалитета услуга					
Културни напредак					
Раст свести о очувању ресурса					
Препознатљивост подручја					

ПОВЕЗАНОСТ РЕСУРСА И ОДРЖИВОГ ТУРИЗМА

13. Како бисте оценили степен коришћења природних ресурса Ваше туристичке дестинације?

Оценити сваки елемент са оценом од 1 до 5 (1 = врло мали; 2 = мали; 3 = средњи; 4 = велики; 5 = врло велики)

	1	2	3	4	5
Подземне воде (извори)					
Реке					
Језера					
Планине					
Клисуре					
Биљни свет					
Животињски свет					
Обновљиви енергетски ресурси					

14. Како бисте оценили стање елемената одрживог туризма у Вашој дестинацији?

Оценити сваки елемент са оценом од 1 до 5 (1 = врло лоше; 2 = лоше; 3 = средње; 4 = добро; 5 = врло добро)

	1	2	3	4	5
Природне лепоте					
Разноврсност туристичке понуде					
Географски положај					
Разноврсност културне понуде					
Разноврсно историјско наслеђе					
Заштићена природна подручја					
Очувана животна средина					
Саобраћајна инфраструктура					
Ванпасионска понуда					
Искоришћеност природних ресурса					
Искоришћеност антропогених ресурса					
Стандард хотелско- угоститељских капацитета					
Професионалност запослених у туризму					

15. У којем туристичком кластеру Србије се налазе најбоље дестинације одрживог туризма:

- А) Војводина
- Б) Београд
- В) Западна Србија
- Г) Источна Србија

16. Имајући у виду карактеристике ресурса Ваше дестинације и подручја којем припадате, оцените могућности развоја појединих облика одрживог туризма заснованог на природним ресурсима

Оценити сваки елемент са оценом од 1 до 5 (1 = врло мали; 2 = мали; 3 = средњи; 4 = велики; 5 = врло велики)

	1	2	3	4	5
Туризам у заштићеним областима					
Екотуризам					
Рурални туризам					
Планински туризам					
Авантуристички туризам					
Бањски туризам					
Туризам на рекама					
Туризам на језерима					

ОБРАЗАЦ 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а **Мр Никола Бошковић**

Број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Одрживо коришћење природних ресурса као основа развоја туризма Србије

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Крагујевцу, 03.09.2015.

ОБРАЗАЦ 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Мр Никола Бошковић**

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада **Одрживо коришћење природних ресурса као основа развоја туризма Србије**

Ментор **Др Светислав Миленковић, ред. проф., Економски факултет Универзитета у Крагујевцу**

Потписани **Мр Никола Бошковић**

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Крагујевцу**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Крагујевцу.

Потпис аутора

У Крагујевцу, 03.09.2015.

ОБРАЗАЦ 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Крагујевцу унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Одрживо коришћење природних ресурса као основа развоја туризма Србије

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Крагујевцу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство - некомерцијално - без прераде
4. Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима
5. Ауторство - без прераде
6. Ауторство - делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, чији је кратак опис дат је на обрасцу број 4.).

Потпис аутора

У Крагујевцу, 03.09.2015.

ОБРАЗАЦ 4.

1. Ауторство -

Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство - некомерцијално.

Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално - без прераде.

Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално - делити под истим условима.

Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство - без прераде.

Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима.

Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.